CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाल्मीकिप्रज्ञा

जर्नल

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ

वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको रजत महोत्सवका उपलक्ष्यमा प्रकाशित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

प्राध्यापक संघ, वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइका पदाधिकारी तथा सदस्यहरू

सहप्रा. भागवत ढकाल
सभापति

सहप्रा. अच्युतप्रसाद लामिछाने
उपसभापति

उपप्रा. लेशमणि दाहाल
सचिव

उपप्रा. शेखर दाहाल
उपसचिव

उपप्रा. नारायण बराल
कोषाध्यक्ष

सहप्रा. डा. ऋषिराम रेग्मी
सदस्य

उपप्रा. रामहरि कोइराला
सदस्य

उपप्रा. घनश्याम भण्डारी
सदस्य

उपप्रा. विमला शर्मा
सदस्य

उपप्रा. रामहरि तिमल्सिना
सदस्य

उपप्रा. प्रेमराज न्यौपाने
सदस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाल्मीकिप्रज्ञा
जर्नल

वर्ष–१ अङ्क–१ २०६९ आश्विन ३०

प्रधान सम्पादक

सहप्रा. भागवत ढकाल

सम्पादक

सहप्रा. डा. ऋषिराम रेग्मी
सहप्रा. सुमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन
उपप्रा. रामहरि तिमल्सिना
उपप्रा. विमला शर्मा
उपप्रा. लेशमणि दाहाल
उपप्रा. प्रेमराज न्यौपाने

पुस्तकालय
१८२० (1920

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ
वाल्मीकि विद्यापीठ समिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशक :
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ
वाल्मीकि विद्यापीठ समिति
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं
प्रकाशन मिति : २०६९ आश्विन ३० गते घटस्थापना
सर्वाधिकार प्रकाशकमा सुरक्षित
प्रकाशित प्रतिः १०००
मूल्य : रू. २३५।-
मुद्रक : बिटी सप्लायर्स एण्ड प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा. लि.
शंखमूल काठमाडौं। फोन नं. ०१-४७८०३७४, ४७८७४५७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University

बेलझुण्डी, दाङ

Beljhundi, Dang

उपकुलपतिको कार्यालय | Office of the Vice-Chancellor

Reference No.
पत्रसङ्ख्या :　　　(फा.नं.　)
चलानी नम्बर : २३

मिति / Date : २०६९/६/१८

विषय (Subject) :-

शुभकामना

प्राच्य ज्ञान विज्ञानको मूल स्रोतका रूपमा सम्मानित संस्कृत विद्याले अतीत कालदेखि हाम्रा आचार विचार र व्यवहारमा व्यापक प्रभाव पार्दै आएको छ । रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा अध्ययन पूरा गरेर वि.सं.१९५५सालदेखि नै उत्तरमध्यमा तहको परीक्षा दिन विद्यार्थीहरू बनारस जाने गरेका जस्ता अनेकानेक गौरव प्रतिष्ठा र योगदान तथा नीलदेव वाचस्पति, विष्णुहरि, हेमराज, पण्डितराज सोमनाथ सिग्याल, न्यायरत्न पद्मप्रसाद भट्टराई, नयराज पन्त आदि विद्वद्मूर्धन्यहरूले विकसित गरेको विद्वत्परम्पराको आडमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका १४ वोटा आङ्गिक विद्यापीठहरूमा विभिन्न दृष्टिले उत्कृष्ट र उच्च शिक्षणकेन्द्रका रुपमा परिचित वाल्मीकि विद्यापीठले अध्ययन अध्यापन र अनुसन्धानद्वारा विशिष्ट स्थान बनाउँदै आएको छ । वि.सं.२००९ साल जेठ ३१ गतेका दिन श्री ५ त्रिभुवनबाट राजधानीको पुतलीसडकमा समुद्घाटित राजकीय संस्कृत महाविद्यालय २०२४ सालमा वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालयका नामले परिचित हुँदै २०३० सालदेखि वाल्मीकि विद्यापीठका रूपमा सञ्चालित हुँदै आएको हो ।

संस्कृत वाङ्मयभित्र रहेका बहुमूल्य ज्ञानरत्नका मञ्जूषाहरूलाई अनुसन्धानका साँचोले उद्घाटित गरेर उपयोग गर्ने सन्दर्भमा ने.सं.वि.ले पनि अनुसन्धान केन्द्र र राष्ट्रिय सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्रको सञ्चालन र ऋतम्भराको प्रकाशन जस्ता विभिन्न कार्य गर्दै आएको विदितै छ । वाल्मीकि विद्यापीठका शताधिक प्राध्यापक (शिक्षक)हरूका अनुसन्धानमूलक लेख रचना समावेश गरी २०६९ विजया दशमी र दीपावली पर्वका शुभ अवसर पारेर "वाल्मीकि प्रज्ञा" नामक अनुसन्धानात्मक पत्रिका (जर्नल) प्रकाशित हुन लागेको थाह पाउँदा हर्षानुभूति भइरहेको छ ।अनुसन्धानमूलक , प्रज्ञावर्धक यस्ता रचनात्मक कार्यलाई प्रोत्साहित गर्नु विश्वविद्यालयको पनि अभिभारा हो । प्राध्यापकसमुदायलाई आफ्नो योग्यता प्रदर्शित गर्न प्रेरित गर्दै अन्ततः आफ्नो संस्थाको श्रीवृद्धि गर्न बल दिने यस्तो शुभ कामको थालनी गर्न प्रयत्नशील हुने नेपाल प्रा. संघ ने.सं.वि वाल्मीकि विद्यापीठ एकाई समितिका सभापति सहप्रा. भागवत ढकाल र अन्य पदाधिकारीहरू तथा लेखन, सम्पादन, प्रकाशन कार्यमा संलग्न सबै विद्वान् विदुषीहरूलाई यथोचित धन्यवाद साधुवाद प्रदान गर्दछु । यस प्रकाशन कार्यले आशानुरूप प्राज्ञिक आदर्शलाई पच्छ्याउँदै निरन्तरता पाउन सकोस् र विशिष्टीकरणको दिशा निर्देश गर्न पनि सफलता पाउँदै जाओस् यही मेरो हार्दिक शुभकामना छ ।

शिवहरि मरहट्टा
....
(प्रा. शिवहरि मरहट्टा)
उपकुलपति
उपकुलपति
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

फोन: ०८२-५२०९६४, ०८२-५२०९६५, फ्याक्स: ०८२-५२०९६४, पोस्ट बक्स नं.: ५००३

Tel. No.: 082-520964, 082-520965, Fax 082-520964, P.O. Box.No.: 5003, Website: www.nsu.edu.np

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
बेलझुण्डी दाङ
Beljhundi, Dang
शैक्षिक प्रशासन महाशाखा

शिक्षाध्यक्ष कार्यालय

Office of TheRector

in reply please refer t0
पत्र संख्या :- ११५ (फा.नं.)
चलानी नंबर ३३१

मिति :- २०६९/५/१०

विषय : मन्तव्य

नेपाल प्राध्यापक संघ वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समितिले प्राध्यापकहरूको प्राज्ञिक एवं शैक्षिक उन्नयनका लागि वाल्मीकिप्रज्ञा नामक अनुसन्धानात्मक पत्रिकाको प्रकाशन निकट भविष्यमा गर्न लागेको कुरा सुन्दा मलाई अत्यन्त हर्ष लागेको छ।

पूर्वीय वाङ्मयको उच्चतम तहसम्म अध्ययन अनुसन्धानको मूल थलोको रूपमा विकसित हुँदै आइरहेको त्यस विद्यापीठमा कार्यरत प्राध्यापकहरूको प्राज्ञिक एवं बौद्धिक विकासका लागि वाल्मीकि प्रज्ञाले महत्त्वपूर्ण योगदान प्रदान गर्ने छ भन्ने मैले ठानेको छु। प्राच्यज्ञानसँग सम्बन्धित विविध विषयमा अनुसन्धानात्मक एवं गहन विश्लेषणात्मक लेख रचनाह रू द्व ारा हालसम्म अनुद्घाटित तथ्यहरूको उद्घाटन तथा उद्घाटित विषयहरूमा गहनतम विश्लेषण प्रस्तुत गरी जिज्ञासु सबैका लागि पत्रिका उपयोगी र सहायक बन्न सकोस् भन्ने कामनाका साथ पत्रिकाको उज्ज्वल भविष्यका लागि हार्दिक शुभेक्षा समेत व्यक्त गर्न चाहन्छु।

धन्यवाद,

मिति– २०६९।५।१० गते।

(प्रा.नारायणकुमार आचार्य)
शिक्षाध्यक्ष
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय,बेलझुण्डी दाङ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्ययाऽमृतमश्नुते

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ

Nepal Sanskrit University Teacher's Asssociation

केन्द्रीय समिति २०५८

Central Committee 2058

वाल्मीकि विद्यापीठ, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं

Balmeeki Campus, Exhibition Road, Kathmandu

प.सं.

च.नं.

मिति : २०६९।०६।०३

शुभकामना

पूर्वीय संस्कृत वाङ्मयभित्रका ज्ञान–विज्ञान, कला–कौशलका साथसाथै पाश्चात्य साहित्य तथा समसामयिक कथा, व्यथा र जीवन जगत्को अन्वेषणात्मक खोज गरी उर्वर प्रतिभालाई उत्कृष्ट सिर्जनामार्फत् प्राज्ञिकवर्गमा पस्किन आफ्नो मुखपत्र "वाल्मीकिप्रज्ञा" नामक अनुसन्धानात्मक पत्रिकाको प्रकाशन गर्ने नेपाल प्राध्यापक संघ, वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समितिको स्तुत्य कार्यले आनन्दको अनुभव गराएको छ।

नेपालको शैक्षिक, राजनीतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र नैतिक क्षेत्रमा वाल्मीकि विद्यापीठले पुऱ्याएको गरिमामय योगदानलाई थप उजागर गर्दै नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले अगाडि सारेका भाषा, संस्कृति, साहित्य, दर्शन, कला जस्ता विभिन्न विधाको खोज तथा अनुसन्धानमा समेत यस अनुसन्धानात्मक पत्रिकाले विशेष टेवा पुऱ्याउने मैले विश्वास लिएको छु।

संस्कृत वाङ्मयभित्रका विशाल ज्ञानराशि देश विदेशका सबै जातजाति, भाषाभाषी, वर्ग, समुदाय, धर्म र क्षेत्रका मानिसले सहजरूपमा अध्ययन गर्न सजिलो होस् भन्नका लागि नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भएको हो। पूर्वीय धर्म, दर्शन, संस्कार र संस्कृतिका साथै ज्ञान–विज्ञानको अध्ययनकेन्द्रका रूपमा विश्वविद्यालयको भूमिका रहनु पर्दछ। २१ औं शताब्दीको विज्ञान र प्रविधिको युगसापेक्ष आध्यात्मिक र भौतिक विषयको समन्वयकारी भूमिकामा संस्कृतको महत्ता उजागर गर्दै आदर्श र सभ्य समाजको निर्माणका लागि समाजका विभिन्न क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिको पूर्णरूपमा अन्त्य गर्नु जरुरी हुन्छ। विश्ववन्धुत्वको भावनालाई आत्मसात् गर्दै संस्कृतवाङ्मयभित्रका अथाह ज्ञानराशिलाई आम समाजमा सहजरूपमा पस्कन सक्नु पर्दछ। अस्वस्थ राजनीति, अवैज्ञानिक, जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक र धार्मिक अतिवाद जस्ता सीमित घेरा र कुण्ठाबाट बाहिर निस्केर हरेकले आफ्नो मानसिक सोच, इच्छा, लक्ष्य र व्यवहारमा सकारात्मक भावनाको विकास गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता वनेको छ।

यही आवश्यकता र वास्तविकताको धरातलमा वाल्मीकिप्रज्ञा संज्ञानुरूपको पहिचान स्थापित गर्न सफल हुनेछ भन्ने विश्वास गर्दै सम्पूर्ण संस्कृतानुरागीहरूका लागि यस प्रकाशनले वौद्धिक र प्राज्ञिक ऊर्जा प्रदान गर्नेछ भन्ने आशा लिएको छु।

यस प्रकारका प्राज्ञिक र सिर्जनात्मक कार्यमा वाल्मीकि एकाइ समिति सक्रिय भएकोमा हृदयतः सह्राना गर्दै अनुसन्धानात्मक पत्रिका प्रकाशनको सफलता र निरन्तरताको शुभकामना व्यक्त गर्दछु। अस्तु।

जयतु संस्कृतम्।

....

(शान्तिकृष्ण अधिकारी)

सभापति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालय
NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY
वाल्मीकि-विद्यापीठ
Balmeeki Campus
.... शाखा/विभाग

☎ 4-227676
4-227193

प्रदर्शनीमार्ग
काठमाडौं, नेपाल
Exhibition Road
Kathmandu, Nepal

चलानी नं.
Ref. No.
पत्र संख्या :

शुभकामना

नेपाल प्राध्यापक संघ वाल्मीकि एकाइले आफ्नो सिर्जनात्मक उपस्थिति वाल्मीकिप्रज्ञामार्फत् प्रस्तुत गर्ने कुराले विद्यापीठ परिवार गौरवान्वित भएको छ । विद्यापीठका तर्फबाट नियमित अनुसन्धानात्मक जर्नल प्रकाशित हुन नसकेको सन्दर्भमा प्राध्यापक संघको यस कार्यलाई साधुवाद दिंदै यस किसिमको कार्यको निरन्तरताको कामना गर्दछु।

प्राध्यापक संघको आफ्नै स्रोत र साधनको अभाव छ। दायित्व र जिम्मेबारी धेरै छन्। पेशागत हकहितका गतिविधिसँगै गरिने सिर्जनशील कार्यबाट प्राध्यापक वर्गको बौद्धिक ज्ञानराशीले लिपिबद्ध हुने अवसर पाएको यस क्षणमा सिङ्गो वाल्मीकि विद्यापीठ परिवार र आफ्नो व्यक्तिगत तर्फबाट एकाइ परिवार र पत्रिका प्रकाशनसँग सम्बद्ध व्यक्तिलाई धन्यबाद ज्ञापन गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु । अन्त्यमा २०६९ सालको विजयादशमी, दीपावली र छठ पर्वको हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

२०६९।६।१५

....
(डा. लालमणि पाण्डेय)
प्राचार्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्पादकीय

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ, वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइले आफ्नो सिर्जनशील उपस्थितिस्वरूप **वाल्मीकिप्रज्ञा** यहाँहरू माझ पस्किएको छ। हो, प्रसवकालीन पीडा अवश्य दुःखदायी हुन्छ, तर जन्मसँगैको प्राप्तिको आनन्द पनि त कम हुँदैन, लामो प्रयास एवं क्रियाशीलताबाट जन्मिएको यो जर्नल यसै विद्यापीठमा प्राध्यापनरत प्राध्यापकहरूको दीर्घसाधना, अध्ययन अध्यापनको लामो अनुभवबाट आ–आफ्नो विषयमा प्राप्त दक्षतालाई लिपिबद्ध गर्ने प्रयास स्वरूप अनुसन्धानात्मक जर्नल **वाल्मीकिप्रज्ञा** यहाँहरू समक्ष प्रस्तुत गरेका छौं। लामो संघर्षपछि जन्मिएर निरन्तर क्रियाशील साझा चौतारी हो, **नेपाल प्राध्यापक संघ**। हरेक विचार समूहका प्राध्यापकहरूका सामूहिक समस्या र चुनौतीलाई खबरदारी गर्दागर्दै पनि प्राध्यापन पेशा र प्राध्यापकहरू रचनात्मक, सिर्जनशील र अनुसन्धानमुखी हुनै पर्दछ भन्ने मानयतालाई आत्मसात् गर्दै यो नवीन यात्रा थालिएको हो।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय आफ्नो स्थापनाको रजत वर्षमा प्रवेश गरिसकेको छ, अन्य आङ्गिक र सम्बन्धन प्राप्त विद्यापीठहरूको विकास र विस्तार पनि नियमित प्रक्रियामा चलिरहेका छन्, तर पनि विश्वविद्यालय जन्माउने जग वाल्मीकि विद्यापीठ नै हो र विश्वविद्यालयलाई पटकपटक यसै विद्यापीठका प्राध्यापकहरूले नेतृत्व दिइरहेको यथार्थका बीच पनि नेपाल प्राध्यापक संघले आफ्नो हात खोल्न सकेको छैन, अन्य कतिपय विषयगत गोष्ठी र अनुसन्धानात्मक कार्य गर्नु /गराउनु पर्ने अवस्था छ। तर पनि अनेकन बाधा व्यवधानका बाबजुद संस्कृत, नेपाली र अंग्रेजी भाषामा लिखित अनुसन्धानात्मक लेखहरूको सङ्ग्रहका रूपमा यो कृति आएको छ, यसमा व्यक्त विचार र अनुसन्धानप्रति सम्बन्धित लेखकहरू नै जिम्मेवार हुनुहुन्छ, सम्पादनका क्रममा केही सामान्य फेरबदल भए पनि लेखभित्रको मूल मर्मलाई हामीले छोएका छैनौं।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ, वाल्मीकि विद्यापीठ समिति सदैव प्राध्यापकहरू माझ छ, हामीले पानीको व्यवस्था गर्न चाह्यौं उत्साही प्राध्यापकहरूले सहयोगी हात अगाडि बढाउनुभयो। समस्त प्राध्यापकहरूलाई सूचना र सञ्चारको विद्युतीय उपकरण कम्प्युटरसँग जोड्न नेपाली विषयका सहप्राध्यापक गणेशप्रसाद घिमिरेको प्रयासमा दाता श्री **कुन्दन सिंहबाट प्रिन्टर सहितको कम्प्युटर** प्राप्त भयो, वहाँलाई पनि यस अवसरमा सम्झिनु हामी आफ्नो दायित्व सम्झन्छौं। साथै यस वर्ष भएका विभिन्न विज्ञापन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मार्फत् सेवा प्रवेश र पदोन्नति प्राप्त गर्ने प्राध्यापक मित्रहरूलाई हार्दिक बधाई ज्ञापन गर्दछौँ।

जर्नल प्रकाशनमा प्रत्यक्ष परोक्ष सहयोग गर्ने, विज्ञापनदाता, प्राध्यापक मित्रहरू, प्रेसका व्यवस्थापक लगायत सम्बद्ध व्यक्ति र संघ, संस्था, व्यापारिक, बैंकिङ् प्रतिष्ठानहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछौँ। यसमा रहेबचेका त्रुटि कमजोरीलाई आगामी दिनमा सच्याउनका लागि रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दै २०६९ सालका प्रमुख पर्वहरू बडादशैं, तिहार एवं छठ पर्वको उपलक्ष्यमा सुस्वास्थ्य, दीर्घायु, शान्ति र समृद्धिको हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना सहित यो प्रथम पुष्प यहाँहरूमा समर्पित गर्दछौं।

प्रधान सम्पादक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयसूची

संस्कृतखण्डः

१. नैपालकसंस्कृतसाहित्यकाराणां काव्यशास्त्रीय...	प्रा. डा. टीकारामःअधिकारी	१
२. ज्यौतिषशास्त्रस्य प्रमुखता	सहप्रा. माधवप्रसादपाण्डेयः	१०
३. स्थानिवत्सूत्रार्थविचाराणामनुशीलनम्	सहप्रा. भीमप्रसादकण्डेलः	१६
४. बौद्धतन्त्रे वायुव्यवस्था	उपप्रा. टीकारामन्यौपाने	२४
५. साहित्योकर्षगुणस्वरूपविश्लेषणम्	सहप्रा. श्रीरामसापकोटा	२८
६. ऋग्वेदीयशस्त्रस्यविवेचनम्	सहप्रा. रामचन्द्रसुवेदी	३२
७. आगमप्रमाणं तन्त्रम्	उपप्रा. भोलानाथः भट्टराई	३८
८. अनुत्तरयोगतन्त्रे नाडीनां चर्चा	उपप्रा. लेशमणिदाहालः	४२
९. सोमेन यजेतेत्यत्रमत्वर्थलक्षणाविचारः	सहप्रा. प्रेमप्रसादपाण्डेयः	४६
१०. बौद्धप्रमाणव्यवस्था	सहायकप्रा. राजनारायणठाकुरः	४९
११. चन्द्रसूर्यग्रहणविषयकविमर्शः	उपप्रा. वसन्ताचार्यः	५४
१२. वैशेषिकदर्शनाभिमतबुद्धिनिरूपणम्	उपप्रा. सीतारामखतिवडा	६३
१३. व्याप्तिपञ्चकान्तर्गतानुमानवाक्यघटकानां पदार्थानां...	उपप्रा. रमाभट्टराई	६७
१४. पौरस्त्यदर्शनभेदविमर्शः	आंशिकशिक्षकःउमेशप्रसादघिमिरे	७२
१५. साधर्म्यवैधर्म्यविवेचनम्	उपप्रा. घनश्यामभण्डारी	७९
१६. अलङ्कारसौन्दर्यम् : सामान्यदिग्दर्शनम्	उपप्रा. विदुरवस्ती	८३

नेपाली खण्ड

१७. आदर्शगुरुको स्वरूप र उनको ईश्वरसँग तादात्म्य	प्रा. माधवराजगौतम	८६
१८. पाण्डुलिपि सम्पादन पद्धति	प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल	८९
१९. स्वर्ग र देवता कवितालाई नियाल्दा	सहप्रा. भागवत ढकाल	९९
२०. दर्शनशास्त्र र न्यायदर्शन सम्मत प्रमेयपदार्थ	सहप्रा. अच्युतप्रसाद लामिछाने	१०४
२१. ग्रहहरूका दैनिकगति र वार्षिक गतिको विवेचना	सहप्रा. धनेश्वर नेपाल	११०
२२. बीपी. कोइरालाको साहित्यमा आध्यात्मिकता	सहप्रा. डा. नारायण चालिसे	११६
२३. मीमांसादर्शनमा आत्माको स्वरूप	उपप्रा. नारायणप्रसाद नेपाल	१२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२४.	नेपालमा उच्चशिक्षा : सूचना र सत्यता	सहप्रा. शान्तिकृष्ण अधिकारी	१२५
२५.	पुराणमा नारी	उपप्रा. नवराज घिमिरे	१२८
२६.	स्वार्थत्याग : एक परिशीलन	सहप्रा. नवराज कट्टेल	१३४
२७.	अष्टाङ्ग योग र जीवनपद्धति	सहप्रा. वासुदेव खनाल	१३८
२८.	निरुक्तकार यास्कको धातुज-सिद्धान्त : एक विवेचना	सहप्रा. डा. ऋषिराम रेग्मी	१४४
२९.	समाहार द्वन्द्वको प्रसङ्ग	सहप्रा. डा. विष्णु दहाल	१५१
३०.	कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको...	सहप्रा. गणेशप्रसाद घिमिरे	१५७
३१.	तन्त्रमा दीक्षाको महत्त्व	उपप्रा. माधवप्रसाद लामिछाने	१६१
३२.	कौटिल्यको शक्ति सिद्धान्त	सहप्रा. डा. लालमणि पाण्डेय	१६६
३३.	पुंजीनिर्माण र आर्थिक विकास	उपप्रा. चन्द्रप्रसादपौडेल	१६९
३४.	बहुलवादी सिद्धान्त र नेपाली समाज	सहप्रा. डा. भेषराज अर्याल	१७१
३५.	वेदान्तदर्शनको केन्द्रीय तत्त्वब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या	आंशिक शिक्षक विपि राज न्यौपाने	१७६
३६.	कृत्तिका : वैदिककालको पहिलो नक्षत्र	उपप्रा. मुरलीधर दाहाल	१८०
३७.	शोधप्रबन्धमा समस्या र उद्देश्यबीचको समन्वयीकरण	सहप्रा. डा. जीवनअधिकारी	१८४
३८.	प्रातिशाख्यमानिर्धारित वर्णहरू	उपप्रा. रामहरि तिमल्सिना	१९०
३९.	औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा अनावृत...	उपप्रा. सुशीला देवी मिश्र	१९५
४०.	प्रतीत्यसमुत्पाद अर्थात् बुद्धको मूलदर्शन	उपप्रा. प्रेमराज न्यौपाने	२००
४१.	गण्डान्त एक परिचय	उपप्रा. तनुजा दाहाल	२०३
४२.	शिवरात्री, शिवस्वरूप र सन्देश	प्रा.डा. विष्णु प्रसाद शर्मा देवकोटा	२०८
४३.	एजेन्ट	सहप्रा. डा. लेखप्रसाद निरौला	२१०

अंग्रेजी खण्ड

४४.	Citation and Reference...	Asso. Prof. Dr.SurendraPrasad Bhatta	214
४५.	KetakikoPhool...	Lecturer :Mohan Raj Gouli	222
४६.	Feminine Body in *FIRE*	Lecturer : Bimala Sharma	229
४७.	Cultural Hegemony...	Lecturer :Bhawani Shankar Adhikari	234
४८.	Rural Development In...	Associate Prof. Dr. Birendar Kumar Lal	244
४९	Need for Foreign Aid	Associate Prof. Achyut Aryal	251

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैपालकसंस्कृतसाहित्यकाराणां काव्यशास्त्रीयमर्यादापरम्परा

प्रा. डा. टीकारामः अधिकारी

१. प्राक्चिन्तनम्- अमरभारतीति सुरवाणीति देववाणीति सुमधुरशब्दरत्नैः संबोध्या भाषाविज्ञानदृष्ट्या चाऽद्यतनैर्विश्वभाषाशास्त्रिभिः सादरमभिमता मृदुपदगुञ्जिनीयं संस्कृतभाषासुरगङ्गाऽविरलशब्दार्थचमत्कारकारणा-दहर्निशं काव्यामृतरसरसिकान् विद्वद्राजहंसानात्मसात् करोतीति सर्वैरार्यावर्तवर्तिभिरनुभूतचरमेव। क्वचन विकटपद-सम्भारकारणान्नारिकेलफलमिव दुर्भेद्यमप्यस्या व्यङ्ग्यार्थचमत्कारस्वरूपं तु ललनालावण्यमिवाऽऽस्वादसुकरं सहृदयलोभनीयमपि विलसति। शब्दार्थशरीरव्यक्तमस्याः साहित्यशास्त्रीयस्वरूपं रसमयमान्दमयञ्च विलसतीति निखिलदर्शनशास्त्रेषु च गूढार्थाभिव्यञ्जनकलया चकास्ति। अत एवास्य भावप्रवणं शब्दार्थस्वरूपं सहृदय-हृदयतत्त्वाऽभिन्नमिव सचमत्कारमनुभूयते। तदेतत् साहित्यशब्दवाच्यं वस्तु भगवन्मयं सृष्टितत्त्ववदविनाशि च सिध्यति। तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे इत्युक्त्याऽपि निखिलवाङ्मयजगदिदं सरस्वतीप्रसवतया वरीवर्तीति निश्चीयते। तदस्या निरन्तरभावस्थिरायाः सरस्वत्या नवरसरामणीयकमपि कविहृदयजन्मशब्दार्थचमत्कारसुभगमाभाति च। अत एवोक्तम्-यदेतद् वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते। सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब ! पादौ वन्देय तावकौ।[1]

एवं कर्मानुगामिनो निखिला अपि जीवा भावसूत्रबद्धा अचेतनमनोविशुद्धिपर्यन्तं जगन्मण्डलेऽस्मिन् परिभ्रमन्तीति प्रतिपादितमुपलभ्यते[2]। तदनुसारं विशुद्धचित्ते गुणहीने वाऽऽत्मनि निष्कामा निर्द्वन्द्वा वा जीवाः सच्चिदानन्दतामधिगच्छन्ति। रसो वै स इत्युपनिषद्वचनानुसारं स च परमात्मा भावरूपेण हृदयगुहानिगूढः प्रतिक्षणं रसिकजनमनांसि रञ्जयति च। इत्थं नियतिनियमरहितस्य वाङ्मयकविव्यापारस्य शब्दब्रह्मरूपतया भावातिरेकजन्यत्वं तदभिन्नत्वमक्षतम्। यदुक्तम्-

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥

एवं रसनिष्पत्तिसामग्रीकस्य प्रकृतिरूपविभावस्य ग्राह्यतापरिशीलनमुखाः कवयो हि ललनालावण्यस्थानीयं ध्वनिचमत्कारमपि परिरक्षितुं योग्या भवन्ति। अत एव कविकुलगुरुकालिदासप्रभृतिभिर्महाकविभिर्हिमालय-स्वर्णदीप्रभृतिसुषमास्रोतांसि सरसवर्णनविषयतयाऽङ्गीकृतानि। तदनुसारमेव कतिपयनैपालककविभिश्च तान्यनुसृतानि। एतेन काव्यशास्त्रीयमर्यादापरिपालनाय प्रकृतिसौन्दर्यनिरीक्षणमुखेन मानवीयसूक्ष्ममनोनिरीक्षण-परिक्षण-संशोधन-सदाचरणमुखानि कर्माणि सम्पाद्यैव स्वर्लोकभूलोकयोरेकीभूतमैश्वर्यमधिगन्तुं पार्यते। एतदर्थं कविर्योगीव भावनाशीलो भावयति रमणीयपदार्थान् समुपयाति च मनःसमाहितिमिति भावकैरभिहितम्[3]। तदनुसारं समाहितमनसा कविनैव चराचरात्मकं निखिलमपि जगतीतलं सुन्दरमनुभूयते। काव्यप्रवृत्तीनां शास्त्रप्रवृत्तीनाञ्च परस्परतलस्पर्शे हि शिवेतरक्षतिपूर्विका परनिर्वृतिः कविहृदयमारोहति। शब्दानां रमणीयार्थप्रतिपादकत्वं नाम सुन्दरवस्तुजाततादात्म्योत्तरो लोकोत्तराल्हादजनकश्च चमत्कारानुभवः सिध्यति। अत एव कुशलकविकर्मत्वेन मेघदूतादिप्रकृतिनिरीक्षणप्रधानकाव्यनैपुणी प्रशस्यते। प्रकृतिगता क्षणक्षणनवतैव तादृशकाव्यताण्डवेषु दृग्गोचरीभवति। यतो जायन्ते गङ्गालहरी-गङ्गागौरव-श्रीगण्डकीगौरवप्रभृतीनि सङ्गीतप्रधानानि च काव्यरत्नानि।

---

१ कविराजश्रीराजशेखर, काव्यमीमांसा (वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, द्वितीयसंस्करण, वि. सं. २०१६), पृ. ३२।

२ अधिकारी, प्रा. डा. टीकाराम, हिमवत्क्षेत्रविलसितस्य गण्डकीवैभवस्य काव्यशास्त्रीयरमणीयतासम्बन्धः, देववाणी-देवघाटधामविशेषाङ्कः -२ (काठमाडौं, देवघाट वैदिक आध्यात्मिक सेवा परिषद्, वि. सं २०६४), पृ. २७०

३ पूर्ववत्, पृ. २७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समाधिघृतवर्धिते विमलबोधवैश्वानरे विवेकमरुताम्बिकेऽनवरतं प्रदीप्तीकृते।
स्वकीयदृढवासनां चरुमयीं प्रसादात्तव जुहोमि मतिपाणिना तटसमीपवर्ती कदा[४] ?

एषा खलु रूपकसम्बद्धा काव्यशास्त्रीयमर्यादा। अत्र समाधि–विमलबोध–विवेक–दृढवासना–मतिरूपेष्वारोप विषयेषु क्रमशो घृत–वैश्वानर–मरुच्चरु–पाणिरूपारोप्यमाणानां विषयिणामुपमानानां वा शाब्दारोपत्वादनपन्हुतभेदत्वाच्च रूपकम्। तच्च सर्वाङ्गरूपकघटकतत्त्वनिष्ठतया समस्तवस्तुविषयमित्यन्वर्थम्[५]। समाधिविवेकाभ्यामुत्कर्षशीले बोधे सत्येव मानवबुद्धिः पुनर्जन्मकारणभूतां विषयासक्तिं त्यजतीति रूपकारोपविषयशब्दार्थः। समरुत्केन घृतेन प्रज्वलनशीले वैश्वानरे होतृहस्तप्रक्षिप्तचरुः शीघ्रं भस्मसाज्जायत इत्यारोप्यमाणशब्दार्थः। एवम्प्रकारकवैश्वानरे तादृशचरुरिवैवम्प्रकारकविमलबोधे तादृशदृढवासना क्षयं यातीति गम्योपमाऽत्र। उपमा सर्वालङ्कारबीजमिति सिद्धान्तानुगुणेयमुपमा वाच्यरूपकसहकर्त्री गौणध्वनिव्यपदेशभाक् काव्यशास्त्रीयमर्यादामुन्मीलयति। एतदभावे रूपकस्थितिर्लावण्यशून्या वनितेव जायेत सहृदयरुचिवन्ध्यतया। तदिदं रूपकं वाक्यार्थीभूतश्रीगण्डकीविषयकरतिपर्यवसायीति काव्यविच्छित्तिजनकं तदीयमुपष्कारकत्वम्। एवं प्रस्तुताप्रस्तुतयोरर्थयोः सहृदयहृदयहारिसंयोजनकलया जयति च कविरत्र। सा च कविनिष्ठा गण्डकीविषयिणी रतिः शान्तरसं पुष्णाति।

सशोकोऽशोकोऽयं त्वदधरमयूखेन मलिनैः प्रसूनैरित्याप्तुं किमु कमपि तद्रागविभवम्।
मिथःश्लिष्टैरेभिःकिशलयकरैरञ्जलिकरो वरोरु ! त्वत्पादाभिहतिमभिलष्य स्थित इव।[६]

अत्र रचनाकारेण कविसमयख्यातिमर्यादा निर्व्यूढा। श्लोकेऽस्मिन् वर्णिताऽशोकस्य पुष्पविकासफलकयुवतिपादप्रहारवाञ्छा कविख्यातानुसारिणीत्यत्र[७] कविप्रसिद्धिमर्यादोत्प्रेक्षालङ्कारमपि साधयति।

एवं रुचिरपदा रसभाववती ध्वनिमती च काव्यशास्त्रीयशैली सहृदयहृदयस्तुत्येति नैपालककविसमाजेन राजस्तुति–राष्ट्रभक्ति–देवस्तुति–गण्डकीस्तुति–तीर्थवर्णन– राष्ट्रियविजयगानप्रभृतिविषयानवलम्ब्य यथावसरं काव्यरचनामाध्यमेन प्रस्तुतोपलभ्यते। लिच्छविशासनकालादद्यपर्यन्तमवाप्ता गद्यपद्यनाटकगीतिमुखा नैपालककविकृतयः काव्यशास्त्रीय लक्षणानुसारिण्यो देशभक्तिप्रधानाश्चाऽऽसाद्यन्ते। कतिपयकवीनां काव्यवृत्तीराश्रित्य बहुमुखी सा च काव्यशास्त्रीयमर्यादाऽत्र प्रस्तूयते।

२ काव्यशास्त्रीयमर्यादा– कान्तासम्मितशैलीप्रधानं शास्त्रं हि काव्यशास्त्रनाम्नाऽभिधीयते। कवेः सौन्दर्यपरिकल्पनायां शास्त्रीयानुशिक्षणसंयोजनमथवा लोकनिष्ठयाथार्थस्य दिव्यचमत्कारप्रवृत्तेश्च भावात्मकसन्तुलनं काव्यशास्त्रार्थत्वेन स्वीकार्यम्। एवं काव्यशास्त्रजन्यं मनोरञ्जनं सदाचारमूलकचतुर्वर्गफलप्राप्तिपरकं स्यादिति कविः पाठकसामर्थ्यानुरूपं काव्यं करोति। काव्यनिष्ठेन शास्त्रीयेण लौकिकेन च याथार्थ्येन परम्परागतसदाचार–लोकव्यवहारद्वयमेवोपदिशति चेदलौकिकचमत्कारकविसमयप्रसिद्धिद्वयेन च कविर्मानवीयमानसपटलेषु

---

४ पन्थी, उमानाथ, श्रीगण्डकीगौरवम् (दाङ, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि. सं. २०५४)पृ. २४

५ तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः। समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा (काव्यप्रकाश १०।३३)॥

६ शर्मा, मणिमहोपाध्यायश्रीवंशमणि, हरिकेलिमहाकाव्यम् (दाङ, श्रीमहेन्द्रसंस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५१), पृ. २११

७ पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमद्यैर्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः।
मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोर्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् (साहित्यदर्पण ७।२४)॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिव्यभङ्कृतिं सञ्चारयति। अन्ततः कविः काव्यशास्त्रमर्यादाबलेन पाठकनिष्ठानां पाशविकप्रवृत्तीनां संशोधनं विधाय मानससमाहितिं मानवानां साधयति। उक्तञ्च-

चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम्। काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते[८] ॥

२.१. वस्तुनिष्ठा काव्यमर्यादा- भारतवन्नेपालस्य संस्कृतसाहित्यपरम्परायामपि रामानुज-शैव-वैष्णव-बौद्ध-सम्प्रदायविशेषाणां प्रबलप्रभावो दृश्यते। सोऽयं प्रभावो विशेषतो लिच्छविकालिकसंस्कृतभाषाभिलेखेषु दृग्गोचरीभवति। तात्कालिकाभिलेखसाहित्यस्य मुख्यं वस्तु तदातनधर्म-समाज-शासक-मन्दिरादिसंस्थापक-तीर्थ-धर्मशाला-विहार-दान-पुण्यकर्म-प्रतिमास्थापनप्रभृतिक्रियापरं भवति स्म। ते चाऽभिलेखविशेषा गद्यपद्यमया वेदान्तादिदर्शनव्यञ्जका अपि निश्चितसम्प्रदायसूचकैर्मङ्गलपदैराबद्धा दृश्यन्ते परमद्यतने काले सम्मान-प्रशंसापत्र-स्मारिकापुस्तिकादिमुद्रणेन तादृशकार्यं सम्पाद्यते। तादृशशिलापत्र-ताम्रपत्र-काष्ठफलकलेखादिप्रचलनं मल्लकाल-शाहकालपर्यन्तमपि जनरुचिकरमजनि साहित्यिकगौरवाऽऽस्पदं बभूव च। लिच्छविराजेन जयदेवद्वितीयेन भगवन्तं पशुपतिं तदर्पितराजतकमलपुष्पञ्चाऽऽधृत्य संस्थापितो ऽभिलेखो गुणालङ्काररसभावादिमहिम्नाऽद्वितीयगौरवं व्यञ्जयति। अस्य रचयिता जयदेवद्वितीयो बुद्धकीर्तिश्च सुकुमारप्रतिभासम्पन्नावास्तामिति तत्रत्यसुकुमार-पदावलीप्रयोगद्वाराऽवगम्यते च।

द्वाविंशकचतुर्विंशकराज्यानां शासनकाले च सिम्रौनगढराज्यनिवासिना तत्रभवता चण्डेश्वरेण गृहस्थरत्नाकर-प्रभृतिग्रन्थरचनया, पर्वतराजपुण्यमल्लं स्तुवता वाणभट्टप्रतिस्पर्द्धिना कविगोल्हणेन स्वतन्त्रगद्यबन्धमाध्यमेनाऽरिमल्ल-समकालिककविना जयतेन महीरावणबधनाटकप्रणयनेन च मध्यकालिकखण्डराज्येषु काव्यशास्त्रीयपरम्पराऽक्षुण्णेव सञ्जाता। अन्यैरपि शिवदेव-सुमति-गयपति-बलभद्रप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्विविधविषयकान् ग्रन्थविशेषान् लिखित्वा तदानीन्तनराजसत्तायाः श्रीवृद्धिः सम्पादिता[९]। एवं सत्यपि विविधग्रन्थलेखकसङ्गीतप्रियस्य विदुषो भक्तपुरराज-जगज्ज्योतिर्मल्लस्य राज्यशासनकालेऽपूर्वप्रतिभासम्पदाढ्येन नेपालदेशस्य प्रथममहाकविना मणिमहोपाध्यायेन वंशमणिशिर्मणा भगवच्छ्रीकृष्णलीलाविषयकं सम्पूर्णकाव्यवैशिष्ट्यललितमप्रतिमं हरिकेलिसंज्ञकं महाकाव्यरत्नं निर्माय हिमानीसुन्दरं नेपालधरावलयं शरच्चन्दसंकाशैः सारस्वतकीर्तिराशिभिर्विभूषयामास। सप्तदशसर्गात्मकं मधुरतमं लक्षणसम्पन्नञ्च महाकाव्यमिदं नैपालकसंस्कृतसाहित्यभाण्डागारस्याऽक्षयः सम्पद्राशिः सिध्यति। स्नातकस्तरीयपठनपाठनविधौ प्रयुक्तं काव्यमिदं प्राध्यापकडाक्टरवेणीमाधवढकालमहाभागैः सम्पाद्य सरलसरसटीकाप्रणयनेन विभूषितमुपलभ्यते[१०]। तदस्य पठनपाठनं विश्वव्यापि स्यादिति प्राथ्यते च। तदानीन्तनचन्द्रसम्भवमहाकाव्यमपि स्रष्टुर्यज्ञशर्मसूरिणो यशःसौरभप्रकाशकमिति नैपालकमहाकाव्यप्रणयनपरम्परायां गौरवमुन्मीलयति[११]। तदानीन्तनं स्रष्टुर्द्विजकाशिनाथस्य यदुवंशमहाकाव्यरत्नमपि लक्षणसम्पन्नं काव्यशास्त्रीय-गौरवव्यञ्जकतया पठनपाठनकर्मणि योग्यतामादधाति। दशसर्गात्मकमिदं रघुवंशभट्टिकाव्यप्रस्पर्द्धीति तदध्ययनेन विद्यावारिधिपदमलङ्कुर्वद्भिरुपप्राध्यापकजीवन-अधिकारिभिःसूचितमस्ति[१२]। नैपालककृष्णभक्ति-परम्परा-संवाहकतया महाकाव्यत्रयीयं मल्लकालिकशासकानां कृष्णभक्तिमत्तां व्यञ्जयति।

---

८ राजानककुन्तक, वक्रोक्तिजीवितम् (वाराणसी, चौखम्वा संस्कृत सीरीज आफिस, वि. सं. २०२४)

९ कौण्डिन्यायन, शिवराजाचार्य, कतिपयनैपालसंस्कृतग्रन्थकारपरिचयः, (काष्ठमण्डपनगरम्, स्वाध्यायशाला, वि. सं. २०४८)

१० ढकाल, डा. वेणीमाधव (सम्पादक), हरिकेलिमहाकाव्यम् (दाङ, म. सं. वि. वि., वि. सं. २०५१)

११ ढकाल डा. वेणीमाधव (संपादक), चन्द्रसम्भवमहाकाव्यम्, (काठमाडौं, ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०५८)

१२ अधिकारी, डा. जीवन, यदुवंशमहाकाव्यस्य ससमीक्षं सम्पादनम् (दाङ, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, वि.सं २०६०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्यकालिककान्तिपुरराजेन श्रीमता प्रतापमल्लेन दुर्गा–नटराज–नारायण–वज्रयोगिनीप्रभृतिदेवदेवीः समाश्रित्य प्रणीतं स्तुतिसाहित्यमालङ्कारिकचमत्कारपूर्णं पाठकमानसमाल्हादयति। गोरखाराजाश्रयमवाप्य प्रफुल्लतमैः कतिपयैऽरर्ज्यालय–पौड्यालयविद्वद्भिः शास्त्रीयविकासपुरःसरं विविधकाव्यशास्त्रप्रणयनकर्मणा नेपालजननी समाराधिता। तत्राऽप्रतिमप्रतिभावतो विदुषो महामहोपाध्यायजयमङ्गलपौड्यालयस्य वृत्तकल्पलतिकाख्यो वृत्तग्रन्थो विद्वन्मनोमुकुरमावर्जयति। कविललितावल्लभस्य भक्तविजयं, शक्तिवल्लभाऽज्र्ज्यालयस्य श्रीमद्रणबहादुर–वीरतागाथामवलम्ब्य प्रणीतं श्रीजयरत्नाकरनाटकञ्च तदीयां काव्यशास्त्ररचनाचातुरीमुपस्थापयति। तत्र भक्तविजयकाव्यं श्रीमन्महामहाराजपृथ्वीनारायणस्य विजयगानसमानं हृद्यतमपदावलीभिरन्त्यानुप्रासमाधुर्यपूर्वकं प्रणीतमप्रतिमकाव्यशास्त्रीयमहिमानं प्रकटीकरोति[१३]।

आधुनिकनेपालस्य संस्कृतसाहित्यपरम्परायां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसुकृतिदत्तपन्तस्य कार्तवीर्योदयनामकमहाकाव्यस्य सर्वोपरि स्थानं विलसति। विविधशास्त्रीयप्रभावमण्डितोऽयं सप्तदशसर्गात्मको ग्रन्थविशेषः सहस्रार्जुनस्य शौर्यवीर्यलोकरञ्जनप्रभृतिगुणगणानवलम्ब्य प्रणीतः शास्त्रकाव्यतयाऽपि स्वीकरणीयः। समस्तहिन्दुदर्शनव्यञ्जकोऽपि श्रृङ्गाररसपूर्णोऽयमालङ्कारिकचमत्कारपूर्णतया श्रीहर्षस्य नैषधमहाकाव्यमतिशेत इति नैपालकगौरवविषयोऽयम्। एवं सत्यपि सुकुमारपदावलीकारणान्महाकविकालिदासनैकट्यमधिगतस्तत्रभवान् विद्वच्छिरोमणिः साहित्य–शिरोमणिश्च कुलचन्द्रगौतमो न केवलं नेपालमहीवलयमपितु निखिलमार्यावर्तमपि काव्यकलार्जनयशसा धवलयतीति नात्युक्तिः। एवं महापण्डितो दधिराममरासिनिर्माधवप्रसाददेवकोटश्च प्रौढकाव्यशैल्या विद्वन्मण्डलीषु विजयेतेतराम्। एवमन्ये पूर्णप्रसादब्राह्मण–भरतराजपन्त–भरतराजमन्थलीय–भीमकान्तपन्थि–टीकारामपन्थिप्रभृतयो विलसन्ति।

एवं काव्यशास्त्रीयवस्तु भिन्नरुचिर्हि लोक इति नानाविषयकं नानासम्प्रदाय–धर्म–संस्कृति–प्रकृति–निरीक्षणपरमिति कवीनां निरङ्कुशत्वमपि मङ्गलावहञ्जायते। नास्ति तादृशं वस्तु जगतीह यत् कविदृक्पूतं न स्याद् यन्नूनं प्रतिभाचक्षुषो भवन्ति कवयः। नानावस्तुनिष्ठा काव्यमर्यादा यथा–

(क) कविराजजयदेववस्तुनिष्ठा–

अङ्गश्रिया परिगतो जितकामरूपः काञ्चीगुणाढ्यवनिताभिरुपास्यमानः।
कुर्वन् सुराष्ट्रपरिपालनकार्यचिन्तां यः सार्वभौमचरितं प्रकटीकरोति[१४] –कविबुद्धकीर्तिः॥

(ख) कालिकावस्तुनिष्ठा–

जय प्रचण्डचण्डमुण्डखण्डनैकपण्डिते ! विरिञ्चिविष्णुरुद्रचन्द्रदेववृन्दवन्दिते !।
चलच्चकोरचञ्चरीकचण्डचारुलोचने ! विलोलकुन्तलावलीविलासवासकेतने ![१५] –कवीन्द्रप्रतापमल्लः॥

(ग) गङ्गावस्तुनिष्ठा–

प्रसन्ने गम्भीरे ध्वनिमति बुधान् धिन्वति गुणैः कृतप्रीती रीतीर्दधति बहुधा सम्भृतरसे।
चिराय श्रद्धालुः क्वचिदपि भरे सत्कविगिरा समे श्रेयःसज्जे तव जननि ! मज्जेयमभयः[१६]–कुलचन्द्रगौतमः॥

---

१३ रेग्मी, प्रा. शेषराज (व्याख्याता) श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहकालिक संस्कृतसाहित्य (काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०४९), पृ. १६९–२४५

१४ वज्राचार्य, धनवज्र (सम्पादक), लिच्छविकालका अभिलेख, (काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., वि. सं. २०३०, पृ. ५५०

१५ वज्राचार्यगौतमवज्र, हनुमान ढोका राजदरबार (काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि. वि., वि. सं. २०३३, पृ. २२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं काव्यशास्त्रेण येन केनचिद् वस्तुनापि भाव्यमिति सामान्यमपि वस्तु कविप्रतिभाबलेन चमत्कारविन्दुमारोहति। तथाहि- प्रथमं तावद् वस्तु वर्णविन्यासगुणालङ्काररीतिप्रभृतिप्रत्यक्षशब्दकलासरणीसमारूढं सच्छनै रसभावादिहृदयसंवेद्यताधारामाप्लुतं जनयति पाठकानमन्दाऽऽनन्दनिर्भरान्। अत एव वस्त्वलङ्कार-रूपध्वनिद्वयस्य रसध्वनौ विश्रान्तिः स्वाभाविकी निगदिता काव्यानां रसास्वादपरिणामित्वात्।

इमे जयदेवद्वितीय-कालिका-गङ्गाविषयकवस्तुविशेषाः कविनिष्ठरतेरालम्बनतया विभावत्वेन ग्राह्याः। नास्ति च तद् वाङ्मयं यद्विभावानुभावव्यभिचारिभावेभ्यो भिन्नं स्यादन्यथा वाङ्मयं जगद्रसव्याप्यमपि न स्यात्। यद्यप्यत्र वस्तुप्रकृतिभावरसादीनां समवायस्तथाऽपि पूर्ववस्तुन्येव हृदयङ्गमे तन्नाम्नैव व्यपदेशोऽजनि। वाच्यार्थदशायां वस्तुनो झटित्यापातात्तस्यैव काव्यशास्त्रीयमर्यादाशालित्वमिति।

२.२. शब्दार्थप्रसादनिष्ठा काव्यमर्यादा- सर्वसाधारणबोध्यः शब्दार्थप्रयोग एव शब्दार्थप्रसाद उच्यते। सोऽयं शास्त्रीयनाम्ना प्रसादगुण इत्यभिधीयते। एवं सरलसरलतमो मधुरमधुरतमो वा कविविवक्षाविषयकार्थप्रस्तुतिसुन्दरः पदसमुदाय एव शब्दार्थप्रसादतया ग्राह्यः। काव्यपदार्थव्यञ्जकतया शब्दार्थयुगलस्य सुन्दरताविच्छित्ति-वक्रतौचित्यादिविशिष्टताऽनिवार्या सुन्दरीनिष्ठप्रभातरलतेव। अत एव रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववतीति सालङ्कृतिरिति वक्रकविव्यापारशालिनीति रमणीयार्थप्रतिपादिनीति नानाविधानि शब्दार्थमयवाणीविशेषणानि। तैश्च तयोः शब्दर्थयोः पार्वतीपरमेश्वरदाम्पत्यवदभिन्नभावार्थवत्त्वं व्यङ्ग्यम्। इतिवृत्तमात्रनिर्वाहद्वारा कवित्वं नाऽवन्ध्यं न च चेतनाऽचेतनवस्तुयोजनासफलं भवतीति ध्वनिकारोऽपि जगाद-

वाच्यानां वाचकानाञ्च यदौचित्येन योजनम्।
रसादिविषयेणैतत् कर्म मुख्यं महाकवेः[१७] ॥

एवं झटित्यर्थबोधपूर्वकं रसानुभूतिकारित्वञ्च शब्दार्थयोः काव्यपदार्थमत्त्वमिति फलितम्। यथा-

प्राणनाथ ! धरणौ विषमायां क्षिप्रमेव पुरतस्तव यायाम्।
उत्तरीयमितरत्र धुनाना पृष्ठतस्तव शनैरपि यायाम्- कुलचन्द्रगौतमः[१८] ॥

तन्महद् वनमहो ! कथमीया इति वनजिगमिषुणा रामचन्द्रेण पृष्ट्य जनकपुत्रीह शब्दार्थसन्दोहे सस्नेहं व्यञ्जयति यद् वनमपि मयैव भवदीययात्रामनोहरं कर्तव्यं भवतीति। विषमा धरणी पुरोगमनेन समा च धरणी मदीयोत्तरीयधूननजन्यपवनेन त्वदीयसुखावहा करणीयेति मधुरमधुरं भावाभिनयवती सीतात्मगमनमनोरथं साधयति।

न चाऽत्र काचिच्छब्दार्थजन्या विषमता न चार्थबोधे कालातिपातः। अत्युत्तमदाम्पत्यव्यञ्जकतया शब्दार्थयोर्भावाभिव्यञ्जकत्वं सहृदयहृदयहरमिति नैपालककविशिरोमणिर्जयति।

शब्दार्थदाम्पत्यं तावन्मनोहरं यदा तदीयविवक्षाविषयकत्वं परस्परप्रस्पर्द्धि परस्परान्यूनानतिरिक्तभावार्थमयञ्च स्यात्। काव्यसौन्दर्यं नाम मनोभावानुकूलस्पन्दशालित्वं वाग्देव्या नामेति शब्दार्थात्मकत्वेन हृदयस्पन्दशीलत्वं काव्यत्वं सिध्यति। एतच्चात्रोन्मीलितं कविशिरोमणिनाऽऽदर्शदम्पत्तीसीतारामाविति लघुकाव्यं रचयता। कवेर्भागवतमञ्जरीति ग्रन्थसंस्तुतिं कुर्वता नारायणशास्त्रिखिस्तेमहाभागेन कृतं तदीयकविताभिनन्दनञ्च निरुपमप्रतिभाशालितां प्रकटयतीत्थम्-

---

१६ अधिकारी, डा. टीकाराम, पं. कुलचन्द्रगौतम र उनको साहित्यसाधना, (दाङ, म. सं. वि. वि., वि. सं. २०५६), पृ. १२८-१२९)

१७ श्रीमदानन्दवर्धनाचार्य, ध्वन्यालोकः (वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, वि. सं. २०२१), पृ. ४४१

१८ अधिकारी, पूर्ववत् पं. कुलचन्द्र गौतम र उनको साहित्य साधना, पृ. १७१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्राक्षापाकमयी यदीयकविता पीयूषसाराञ्चिता वाग्देवीश्रवणावतंसपदवीमासादयन्ती स्थिता।

सो ऽयं श्रीकुलचन्द्रसत्कविवरः श्रद्धास्पदं न पुनर्विश्वेषां विदुषां गणे परिणतप्रज्ञः कवी राजते[१९] ॥

एवं भारतीयकविकृतसंस्तुतिवन्तो नेपालकवयोऽन्येऽपि माधवप्रसाददेवकोटादधिराममरासिनिप्रभृतयोऽस्मद्धृदयनिवासनिर्जरा विलसन्तितमाम्।

एवम्-व्रजपरिवृढसूनोः शैशवीयैर्विलासैर्भृशमपहृतचेतोवृत्तयो गूढभावाः।

निजगदुरथ सर्वा नन्दपत्नीं तरुण्यो नय तनयमेनं दुर्विनीतं यशोदे ! –महापण्डितदधिराममरासिनिः।[२०]

श्रीकृष्णचरितामृतमिति काव्यरत्नमुपायनीकुर्वता तत्रभवता गोपवनितामनोगूढभावमाकलयता च कविमरासिनिना संयोजिता पदावलीयं कुमारतरुणीसम्बन्धजन्यमपूर्वकौतुकं जनयति यत् किमर्थं तरुण्यो नन्दसूनुक्रीडानुरक्ता तदनुनयं कुर्वन्तीति। एवं त्रिभुवनविस्मयजनकं बालकेलिरामणीयकमत्रत्यं जयतीति मधुरपदावलीजन्यशब्दार्थप्रसादशालिता विलसत्यत्र।

एवं न केवलं पदसौकुमार्ये विस्मयकारिता परमत्रार्थरसभावादिसुकुमारताऽपि निरवद्या। अत एव भावावगाहिसुकुमारपदावलीमयत्वं काव्यत्वमिति निश्चिते नाऽनुपपत्तिः। एतेन रमणीयार्थप्रतिपादकत्वं शब्दस्य काव्यमिति चार्थप्रसादेनाऽनेन फलितम्।

विश्वं विसारमपि भासयते ससारं सामर्थ्यमासु शिशुकेलिषु कीदृगस्ति[२१] ?

इत्यादिनैपालककविस्थापितशब्दार्थप्रसादमर्यादा चाऽत्रत्यां विशिष्टकाव्यप्रणयनपरम्परामभिव्यनाक्ति। आस्तां तावत्।

२.३. कविप्रसिद्धिनिष्ठा काव्यमर्यादा

अतथास्थितानपि तथासंस्थितानिव हृदये या निवेशयति। अर्थविशेषान् जयति सा विकटकविगोचरा वाणी[२२] ॥

इति काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानुसारं लोकनिष्ठानां भावापरपर्यायाणां पदार्थानां रामणीयकमाध्यमेन विशिष्टीकरणमेव कविसमयख्याततया उद्देश्यम्। लौकिकपदार्थानलौकिकविभवरुचाऽवलोक्याऽऽत्मसात्करणेन रसानुभूतिनैरन्तर्यमेव काव्यशास्त्रीयाध्ययनप्रयोजनमिति कवयः कविप्रसिद्धिमुतोपमारूपकोत्प्रेक्षातिशयोक्तिसंशय-भ्रातिमदपन्हुतिप्रभृतिसादृश्यारोपाऽध्वसानमूलकालङ्कारसंहतिमवलम्ब्य स्वकीयां प्रतिभामन्दाकिनीं विस्तारयन्ति। एवं नैपालकसाहित्यकारैरपि पदार्थानां यथातत्त्वव्याख्यां विहाय कल्पनाशीलत्वमवलम्बितम्।

(क) कराले कालेऽस्मिन् मदनशरजालेन पतता समापन्ने खिन्ने विरहदहने मादृशि जने।

पुरःप्रेयोभावं गतवति विना दोषमधुना न वैमुख्यव्रीडा हरिहृदयपीडाऽज्जनयति –वंशमणि शर्मा[२३] ॥

(ख) स्मितं जयति तत्कृतं निखिलमेदिनीमण्डले समस्तजनमोहनं हृदयसौख्यशान्तिप्रदम्।

यशो विपुलयन्नभो धवलयन्नवज्योत्स्नया निशापतिसमुत्थतेज इव सर्वदाह्लादकम् – डा. माधवभट्टराई[२४] ॥

---

१९ पूर्ववत्, पृ. १०७

२० पन्थी, डा. टीकाराम, काव्यचतुष्टयविमर्शः (काठमाडौं, श्री दधिराम मरासिनि स्मृति प्रतिष्ठान आदि, वि. सं. २०६३), पृ. १०६

२१ व्रा'ण, पूर्णप्रसाद, सत्यहरिश्चन्द्रमहाकाव्यम्

२२ श्रीमदानन्दवर्धनाचार्य, पूर्ववत्, पृ. १६५-१६६

२३ ढकाल, पूर्ववत्, पृ. २१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनयोः पद्ययोः पूर्वत्र कौसुमेन मदनशरजालेन युवतिहृदयभिन्नतोत्तरत्र स्मितजन्यनभोधवलता च कविख्यातिसम्मता।

२.४. प्रकृतिनिष्ठा काव्यमर्यादा– त्रिगुणात्मकप्रकृतिजातो मानवसमाजः स्थूलप्रकृतिजां मनोहारिणीं दृश्यावलीं पायंपायं वर्द्धते तत्रैव विलयमेति च। प्रकृतिरालम्बनरूपोद्दीपनरूपा च द्विविधोक्ता। संस्कृतसाहित्य–कारैरन्तर्मनोनिरीक्षणाय बाह्यप्रकृतिमनोरमताऽवलम्ब्यते तयोः समानभावात्मकतया। आदौ वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सव इति शाकुन्तलवचनानुसारं सन्ततिवन्मानवसमुदायेन परिपालितेषु मनोहरकुसुमपदार्थेषु रममाणा निरङ्कुशाश्च कवयः प्रकृतिसौन्दर्यसाधनापूर्वकं तत्ताच्छिल्यतादात्म्येन निजां निजां कृतिमुपजीवयन्ति तत्रैवात्मशक्तिं काव्यात्मत्वेन विनिवेशयन्ति च। एष एव गूढसम्बन्धो रचनाशक्तित्वेनोपतिष्ठति।

मन्दं वाति शनैः शनैरपनयन् स्वेदान् सुगन्धानिलः

कुञ्जे कूजति कोमलाम्रकलिकामास्वादयन् कोकिलः –हेमचन्द्रपोखेलः[२५] ॥

विचित्रवस्त्रवेष्टितो लताप्रसूनकाननैः र्नदीभिरेष शोभितः कटिदेशप्रबन्धनैः –भरतराजपन्तः[२६]।

त्रिशूलगङ्गामपि चारुभङ्कां महात्मभिस्तैः कृतदेहसङ्गाम्।

तीर्त्वा स तादीमिव भूमिशाटीमाक्रान्तवान् तं ककनीमहाद्रिम् –टीकाराम–अधिकारी[२७] ॥

अत्र नानाविधप्रकतिस्वरूपचित्रणं काव्याङ्कितया कविभिराकलितम्। एषा च प्रकृतिः काव्यशास्त्रीयजगति विभावत्वेन स्वीक्रियते रत्यादेरुद्दीपकतया। कविकुलगुरुकालिदासेन मृदुतमाया महाकविभवभूतिना कठिनतमायाश्च प्रकृतेः स्वरूपवैचिीयमुपस्थापितमुपलभ्यते। अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके कविकुलगुरुणा समस्तायाः प्रकृतेर्मानवीकरणं विधाय तदादेशोऽपि ग्राह्यतयोपस्थापितः इत्यनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिरित्यादिपद्यप्रयोगैरेव सिध्यति परं मानवस्तन्महत्तां नानुसरति ततो मनोविकृतिग्रस्तः स्वास्थ्यलाभाय चिकित्सालयशरणं याति। अविकृतफलमूलाशिनो मुनिवरा दीर्घजीवनसौविध्यमवाप्यैव महतीं सारस्वतसाधनां चक्रुर्विशालकायान् रामायणमहाभारतादिप्रबन्धाँश्च विरचयामासुः।

२.५. चेतनाचेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनानिष्ठा काव्यमर्यादा– काव्यशास्त्रेषु चेतनाचेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाऽऽवश्यकी भवति यदेनामन्तरा रसानुभूतिर्दुःशका। ध्वनिकारः कथयति यदचेतनानां पदार्थानां चेतनानामिव वाक्यार्थीभावेऽपि रसवदादयोऽलङ्कारा जायन्त इति। तदनुसारमुभयपदार्थानां वाक्यार्थीभावेऽङ्गभूतानां रसादीनामेव रसवदलङ्ककारताऽन्यथा सर्वाकारमङ्गित्वे तु रस एव ध्वन्यात्मा न पुनरङ्गमिति चेतनाचेतनयोः परस्परमारोप्यमाणताऽऽरोपविषयता च। यदि चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसवदादीनामलङ्काराणां स्वीकार्यता स्यात्तदोपमादीनां चेतनवृत्तान्तयोजनावतीनामपि रसवदाद्यलङ्कारता स्यात्। अत एवोपमादीनां परिरक्षणायान्याङ्गत्वे रसादीनामेव रसवदलङ्कारता नत्वङ्गित्वमिति व्यवस्था काव्यशास्त्रीयमर्यादानुगुणा सिद्धा।

नैपालककविभिस्तादृशवृत्तान्तयोजनानुगुण्येन स्वीयं काव्यगौरवमुन्मीलितमस्ति। बहुशो रचनाकाराः प्रकृतवृत्तान्तयोजनापूर्वकं रचनारसावगाहिनो दृश्यन्ते।

---

२४ भट्टराई, डा. माधव, सत्यसाईचरितमहाकाव्यम् (भक्तपुर, श्रीमती कान्ता भट्टराई, वि. सं. २०५८), पृ. १०६

२५ नेपाल, हेमचन्द्र, नववर्षस्य शुभाशंसा, संस्कृतकवितासङ्ग्रहः–१ (काठमाडौं जयतु संस्कृतम्, वि. सं. २०५९), पृ. २७

२६ पन्त, भरतराज, वल्लरी

२७ अधिकारी, प्रा. डा. टीकाराम, गोविन्दचरितामृतम् (काठमाडौं, श्रीमती दमयन्ती सुवेदी, वि. सं २०६२), पृ. ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वतातगेहे किल लोकतन्त्रं प्रवर्द्धमानं प्रसमीक्ष्य हृष्टाः ।

तत्सूचनां दातुमिवाब्धिपार्श्वे त्वरान्विता यत्र वहन्ति नद्यः –आचार्यखेमराजकेशवशरणः[२८] ॥

नद्यः प्रसन्नसलिला हृतलोकचित्ताः सौम्याः सुरम्यपुलिनाम्बरवेषभाजः ।

आवर्तनाभिपरिदर्शितहृद्यभावाः प्रौढास्तरुण्य इव चित्तहरा भवन्ति –डा. माधवभट्टराई[२९] ॥

अनयोः पद्ययोर्वर्ण्यमानतरङ्गिणीषु हृष्टत्वत्वरान्वितत्वहृतलोकचित्तत्व-हृद्यभावत्व-चित्तहरत्वप्रभृतयो गुणगणाः कल्पिता अपि तरुणीष्विव सचेतना दृश्यन्ते। इयमेव नवनवोन्मेषशालिता प्रतिभागता विस्फुरति।

२.६. अलङ्कारनिष्ठा काव्यमर्यादा- लक्षणकारजयदेवानुसारमलङ्कारहीनं काव्यं तापहीनवन्हिवन्निष्प्रयोजनञ्जायते। तदिदमलङ्कारनामकं तत्त्वं काव्यनिष्ठशब्दालङ्कारार्थालङ्कारद्वयस्य वाचकमस्ति। रूपवतीयुवतिवच्छब्दार्थदेहनिष्ठैरलङ्कारैः कविनिर्मितिरपि सहृदयहृदयहारिणी जायते। ललनानुगुणकटककुण्डलादिवत् काव्यशोभावहा अलङ्कारा अनुप्रासोपमारूपकोप्रेक्षाऽतिशयोक्तिविषमपरिसंख्यासंशयार्थान्तरन्यासप्रभृतयो विख्याताः। एते च नैपालकसंस्कृतसाहित्यकारैः कालिदासादिभिरिव प्रतिकाव्यं निर्व्यूढा दृश्यन्ते। यथा-

(क) अनुप्रासः

कपोलमण्डलस्पर्शिचारुचञ्चलकुण्डलम्।

मनोज्ञकुण्डलमणिद्युतिमद्गण्डमण्डलम् – कुलचन्द्रगौतमः –भागवतमञ्जरी

चञ्चच्चन्द्रमुखीं विलासिनीमितश्चन्द्रोन्मदो नागरश्चन्द्रस्पर्शचमत्कृता वसुमती चान्द्रीचलः सागरः।

चन्द्रोत्फुल्लमिदं कुमुद्वनमितश्चान्द्रीजडो मारुतः शैलाः सम्प्रति चारुचन्द्रमुकुटः शैलाधिपत्वङ्गताः ॥

–डा. वेणीमाधवढकालः –पृथूदयमहाकाव्यम्

(ख) उपमा- क्वकणद्वीणाकण्ठी जितपिकनदा गीतिनिपुणा कृशाङ्गी स्मेरास्या शरदुदितपूर्णेन्दुवदना।

–बुद्धिसागरपराजुलिः –साम्राज्यलहरीकाव्यम्

(ग) मालोपमा-एतस्मादुदयाचलादिव रविर्देवोऽम्बुराशेरिव श्रीमान् यामिनिजानिरुज्वलरुचिः पद्मादिव श्रीनिधिः

–राजाप्रतापमल्लः –हनुमानढोकाराजदरबार

(घ) रूपकम् – नानारसोज्ज्वलमहामहिमावदानैरादर्शचित्रचयमङ्कयतः पृथिव्याम्

–सोमनाथशर्म्मा –आदर्शराघवपुष्पाञ्जलिकाव्यम्

(ङ) कारुण्यमिव वर्षन्ती नयनान्तनिमीलितैः तमिस्रमिव कर्षन्ती जनानां मधुरैः स्मितैः

–कुलचन्द्र गौतमः –भागवतमञ्जरी

चन्द्रो मुखं लाञ्छनहीनमेतद् दृष्ट्वैव भीतो विशतेऽम्बुवाहम्

प्रा. डा. टीकाराम अधिकारी –चन्द्रप्रभाकाव्यम्

(च) संशयः

---

२८ केशवशरण, आचार्यखेमराज, नेपालगौरवम्, प्रकीर्णभावकुसुमाञ्जलिः (काठमाडौं, श्रीमती शारदा उपाध्याय, वि. सं. २०६१) पृ. ९७

२९ भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रोतः स्वर्गापगायाः किमिदमवतरल्लोलकल्लोलरम्यं किं ब्रह्मोत्पत्तिपद्मं तलकमलवरप्रेक्षणायोपयातम्

–राजाजयदेवद्वितीयः –पशुपतिशिलालेखः

(छ) विषमः

क्वासौ ते महिमा महर्षिनिकरप्रज्ञामतिक्रान्तवान् क्वाहं मन्दमतिर्निजोदरदरीपूर्तौ कृती केवलम्।

–दधिराममरासिनिः –गण्डकीस्तोत्रकाव्यम्

(ज) परिसंख्या–साहित्यशास्त्रविदुषि व्यभिचारिदृष्टिर्वृत्यर्थविग्रहगिरः खलु शब्दशास्त्रे

–सुकृतिदत्तपन्तः –कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्

२.७ रसपरिपाकमर्यादा- रसपरिपाकदृष्ट्याऽपि नैपालकसंस्कृतसाहित्यपरम्परा सबला दृश्यते। सुन्दरपदावलीजन्यरचनात्मकेषु काव्येषु स्थायिभावानां सम्प्रेषणात् कविपाठकहृदययो रसानुभूतिर्जायते। लिच्छविकालिकमध्यकालिक शाहकालिकभक्तिप्रधानसाहित्यिकपरम्परायां शान्तरसानुभूतिर्भवति चेद्वीरकालिककाव्येषु भक्तविजयपृथ्वीन्द्रवर्णेदयजयरत्नाकरप्रभृतिषु वीररसोत्कर्षः प्राप्यते। तद्वत् सुन्दरचरितादिनाटकेषु चाऽद्भुतरसोऽनुभूतिमवतरति चेत् सत्यहरिश्चन्द्रप्रभृतिनाटकेषु करुणरसोऽनुभूयते। जयरत्नाकरनाटके हास्यरसस्य परिपाकोऽपि लब्धुं शक्यते।

मुख्यतो नैपालकसंस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां निखिलानां काव्यतत्त्वानां समवायो लभ्यते। ते च महाकाव्यग्रन्थाः पूर्णप्रसादब्रह्मणस्य सत्यहरिश्चन्द्रमिति, हरिप्रसादाचार्यस्य गोरक्षसाहवंश इति, भरतराजमन्थलीयस्य महेन्द्रोदयमिति कृष्णप्रसादधिमिरेकवेर्गौरीगिरीशमिति, नाचिकेतसमिति, वृत्रबधमिति, ययातिचरितमिति, श्रीकृष्णचरितामृतमिति च, पशुपतिकवेनैपालसाम्राज्योदयमिति, पं. भीमकान्तपन्थिनोजगदीश्वरवैभवमिति, जगदम्बिकावैभवमिति च, प्रा. डा. माधवभट्टराईकवेः सत्यसाईचरितमिति, प्रा. डा. वेणीमाधवढकालस्य पृथूदयमिति लभ्यन्ते।

एवं नैपालकसंस्कृतसाहित्यपरम्पराया महाकाव्यखण्डकाव्यनाटकचम्पूकाव्यप्रभृतिविविधा विधा लभ्यन्ते। तासु नानारसानां संमिश्रणमनुभवितुं शक्यते।

उपसंहारः–वैदिककालादारभ्योपनिषदारण्यकग्रन्थसूत्रग्रन्थपुराणस्मृतितन्त्रप्रमुखेषु नानाशास्त्रेषु गूढार्थबोधकमभिव्यञ्जनाप्रधानं काव्यसाहित्यं स्तोत्रसाहित्याऽभिलेखसाहित्येषु च विस्तृतपुपलभ्यते। अभिलेखसाहित्यस्य स्वर्णकालो लिच्छविशासनमभिधीयते। यतस्तस्मिन् शासनकाले सर्वकारव्यवहारभाषा संस्कृतभाषाऽजनि। मल्लकाले शाहकाले चाऽभिलेखसाहित्यमाध्यमेन संस्कृतग्रन्थरचनामाध्यमेन च साहित्यविधायाः श्रीवृद्धिर्जाता। अधुनाऽपि संस्कृतविश्वविद्यालयो जयतुसंस्कृतमिति संस्था च सुरभारती विकासाय सयत्न एव। सेयं संस्कृतभाषाऽऽबद्धा काव्यशास्त्रीयमर्यादा सुचिरं जयत्विति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्यौतिषशास्त्रस्य प्रमुखता

सहप्रा. माधवप्रसादपाण्डेयः

१ ज्यौतिषशास्त्रस्य प्राचीनता- ज्यौतिषशास्त्रं कियत् प्राचीनमस्तीति विषये निश्चिततिथिः, सीमा वा स्थापिता नास्ति। विषयेस्मिन्नेतावदेव कथयितुं शक्यते यद्यावत् प्राचीना वेदाः सन्ति, तद् वत् प्राचीनं ज्यौतिषशास्त्रमस्ति। यद्यपि वेदा ज्यौतिषग्रन्था न सन्ति, तथापि ज्यौतिषसम्बन्ध्यनेकतथ्यानां गणनासम्बन्धे विदुषां मतैक्यता नास्ति। ताराणामुदयास्तौ प्रचीनकालेऽपि दृष्टौ तैत्तिरीयब्राह्मणे शतपथब्राह्मणे चैतादृशान्यनेकसङ्केतानि सूचनाश्च प्राप्यन्ते। लोकमान्यतिलकेन स्वपुस्तकस्योरायनस्याऽष्टादशपृष्ठे ऋग्वेदकालखीष्दाब्दात् पूर्वः पञ्चशतोत्तरचतुसहस्रं (४५००) वर्षं कथितः।[१] तत्रैव पण्डितेन रघुनन्दनशर्मणा स्ववैदिकसम्पत्तिनामके पुस्तके मृगशिरसि जायमानं वसन्तसम्पातं गृहीत्वा तिलकमहोदयस्य त्रुटीनां सम्यगाकलनं कृतम्। अकाट्यतर्केण सहाग्रे प्रमाणपूर्वकं तेन कथितं यदृग्वेदकालः खीष्यब्दात् पूर्वं द्वाविंशतिसहस्र (२२०००) वर्षं कथितोऽस्ति।[२]

पाणिनेः समयादेव ज्यौतिषस्य गणना वेदस्य प्रमुखाङ्गेषु प्रामाणिकरूपेण जाताऽसीत्।[३] छान्दोग्योपनिषदि ब्रह्मविद्यायां नाक्षत्रज्योतिषविद्यायाः स्पष्टोल्लेखो मिलति।[४] आर्यावर्तीयज्योतिर्गणितवेधसिद्धान्तानां क्रमबद्धरूपेण प्राचीनप्रामाणिकपरिचयः सर्वप्रथमं वेदाङ्गज्यौतिषग्रन्थे मिलति। ग्रन्थोऽयं संभवतः खीष्टाब्दाद् द्विशतोत्तरैकसहस्रे (१२००) वर्षे जातो मन्यते, तत् समयादद्ययावज्ज्यौतिषशास्त्रस्याक्षुण्णता विद्यमानास्ति।[५]

२ ज्यौतिषशास्त्रस्योपादेयता तथां महत्त्वं च- नारदसंहितायां सिद्धान्तसंहिताहोरासु त्रिषु भागेषु विभक्तं ज्यौतिषशास्त्रं वेदभगवतो निर्मलं चक्षुः कथितमस्ति।[६] पाणिनिकालादेव ज्यौतिषं वेदस्य प्रमुखाङ्गेषु गृहीतमस्ति।[७] वेदाङ्गज्यौतिषमितिनामकं वहुचर्चितं पुस्तकं प्राचीनग्रन्थेषु प्राप्यते। यस्य रचनाकारेण ज्यौतिषं कालविधायकशास्त्रं कथितमस्ति। तथैव तेन 'यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञान्' इत्यपि कथितम्। पुनश्च तत्र 'मयूराणां शिखेव ज्यौतिषं वेदाङ्गेषु प्राधान्यं भजते' इति कथितम्।[८]

कालज्ञानस्य व्यवहारे महन्महत्त्वं स्वीकृत्य ज्यौतिषशास्त्रज्ञेषु कालज्ञत्रिकालज्ञत्रिकालवित्त्रिकालदर्शि-सर्वज्ञादिशब्दाः प्रयुक्ता अभूवन्।[९] वेदानां भाष्यरचयिता सायणाचार्यो यज्ज्यौतिषशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनमनुष्ठेययज्ञस्य समुचितकालसंशोधनमस्ति।[१०] उदाहरणार्थमिदं वाक्यमत्र प्रस्तूयते- कृत्तिकानक्षत्रे अग्न्याधानं कार्यमिति।[११] फाल्गुनपूर्णिमायां दीक्षितो भवेदित्यादीनि वचनान्यनेकश्रुतिषु मिलन्ति।[१२] ज्यौतिषशास्त्रस्य सम्यक् परिज्ञानाभावे

---

१. भारतीय ज्यौतिष का इतिहास, डा. गोरस्वप्रसाद उत्ररप्रदेश शासन लस्वनउ, ई.सं. १९७४, पृ. १०।

२. वैदिकसम्पत्तिः, पं. रघुनन्दनशर्मा, सेठ सूरजी वल्लभदास प्रकाशन, कच्छ केसल वम्बई, ई.सं. १९३०, पृ. ९०।

३. पाणिनीयशिक्षा, श्लोकः ४१, ४२।

४ छान्दोग्योपनिषद्, ७, १, २। ७, १, ४। ७, २, १। ७, ७, १।

५.भारतीय ज्यौतिष का इतिहास, डा. गोरस्वप्रसाद, उत्तर प्रदेश शासन लस्वनउ, ई.सं. १९७४, पृ. २५।

६.शब्दकल्पद्रुमः, पृ. ५५०, 'नारदमते ' सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्। वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् ॥'

७. पाणिनीयशिक्षा, श्लोकः ४१।

८.वेदाङ्गज्यौतिषम्,

९.शब्दकल्पद्रुमः, पृ. ६५५।

१०.ज्योतिषविवेक, गुरूकुल सिंहपुरा, रोहतक, ई.सं. १९७६, पृ. ४, 'वेदव्रतमिमांसक'

११.तैत्तिरीयब्राह्मणः, १, १, २, १, 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत'

१२.तैत्तिरीयसंहिता, ६, ४, ८, १,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वश्रुतीनां वचनानां पालनं न जायते। अत एव ऋषिमहर्षिभिर्वेदाध्ययनेन साकं ज्यौतिषशास्त्रस्याध्ययनं कार्यमिति बलं दत्तमस्ति। सनातनहिन्दूधर्मानुसारं षोडशसंस्काराणां यज्ञ-हवन-निश्चितकाल-मुहूर्तज्ञानार्थं ज्यौतिषं नितान्तमपेक्ष्यते। श्रुतिः कथितवती यत् -

ते असुरा अयज्ञा अदक्षिणा अनक्षत्राः। यच्च किंच कुर्वत तां कृत्यामेवाऽकुर्वत।

अर्थात् ये यज्ञाः करणीयाः सन्ति ते कालानुसारं नक्रियन्ते चेद् देवरहिता दक्षिणारहिता नक्षत्ररहिताश्च भवन्ति। ते यज्ञाः कथयितुं नशक्यन्ते। अतः यज्ञार्थं ज्योतिषं यद् वदति तदनुसारमेव कर्तव्यमस्ति। असुरैर्ज्योतिषस्य महत्त्वं विस्मृत्य कृतो यज्ञः कृत्यारूपमभूत् स्वविनाशायैव।

यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्[१३]

अतीतानागते काले, दानहोमजपादिकम्। उषरे वापितं बीजं, तद्वद्भवति निष्फलम्॥[१४]

ज्योतिषशास्त्रेणाऽनिर्दिष्टे काले क्रियमाणस्य यज्ञस्य दानहोमादीनामुषरे वापितबीजवत् निष्फलता भवति। तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणानां यज्ञोपयुक्ततानां ज्ञानाभावे तडाग-कूप-वाटिका-देवालय-मन्दिर-श्राद्ध-पितृकर्म-व्रतानुष्ठान-व्यापार-गृहप्रवेश-देवप्रतिष्ठादिकार्याणि भवितुं नशक्नुवन्ति। अतः सर्वविधानां वैदिकलौकिकानां श्रौतस्मार्तकर्मणां सार्थकतायै सफलतायै च ज्यौतिषशास्त्रस्य ज्ञानमनिवार्यमस्ति। उक्तं चात्र-

अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम्। प्रत्यक्षं ज्यौतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ॥[१५]

संसारेस्मिन् यानि शास्त्राणि सन्ति तेषु ज्योतिषविज्ञानं प्रत्यक्षशास्त्रमस्ति। यस्य साक्षिणौ चन्द्रसूर्यौ स्तः। सूर्यचन्द्रग्रहण-प्रत्येकदिनानां सूर्योदय-सूर्यास्त-चन्द्रोदय-चन्द्रास्त-ग्रहशृङ्गोन्नति-गत्यूदयास्तानि एतस्य शास्त्रस्य सत्यतायां प्रत्यक्षप्रमाणानि सन्ति। उक्तं चात्र -

ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम्। ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥[१६]

अनेनैव ज्योतिश्चक्रेण समस्तस्य संसारस्य कृते शुभाशुभ-सारासारादिज्ञानं कारयति। यः खलु ज्यौतिषं वेद स जन्ममरणबन्धनान्मुक्तो भवति। संसारे यानि वेदाङ्गेतराणि ज्ञानविज्ञानानि सन्ति, मनुष्यानिश्वरं प्रति न प्रेरयन्ति, किन्तु ज्यौतिषशास्त्रं स्वस्याध्येतृन् जनान् संसारान्मोचयति। अत्र कल्याणवर्मा ज्योतिर्महत्त्वं प्रकाशयन् कथयति -

अर्थार्जने सहाय पुरुषाणामापदर्णवे पोतः। यात्रासमये मन्त्री जातकमपहाय नास्त्यपरः॥[१७]

ज्यौतिषशास्त्रमेतादृशं सम्यग्रुचिकरं विज्ञानमस्ति, यज्जीवस्याज्ञातमार्गेषु मित्राणां शृङ्खलामुत्पादयति। एतस्याध्येतृणां कृते समाजेषु राष्ट्रेषु च प्रशस्तधन-यशः-प्रतिष्ठादिप्राप्तये प्रशस्तानवसरान् ददाति। बृहत्संहिताग्रन्थकारो वराहमिहिराचार्यः कथयति यद् दीपहीना रात्रिवत् सूर्यहीनाकाशवत् ज्योतिर्विद्‌भिर्विहीनो राजा न शोभते, स्वकीयलम्बमानजीवने इतस्ततो भ्रमति।[१८] अतो जय-यशः-श्रीः-भोग-मङ्गलेच्छुभिर्राष्ट्रनायकैः सदैव ज्योतिर्विदः स्वसमीपे स्थापनीयाः।[१९] इदानीं ज्यौतिषशास्त्रसम्बन्धे इयं विडम्वना परिदृश्यते यदिदं शास्त्रं यावदधिकं

१३.वेदाङ्गज्यौतिषम्,

१४.ज्योतिर्निबन्धः, पृ. २।

१५.जातकसारदीप, चन्द्रशेखरन्, मद्रास गवर्मेण्ट ओरियण्टल सिरिज मद्रास, ...पृ. ५।

१६.शब्दकल्पद्रुमः, खण्डः २, पृ. ५५०।

१७.सुगमज्यौतिषम्, पं.देवीदत्त जोशी, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, ई.सं. १९९२, पृ. १७।

१८.बृहत्संहिता, सांवत्सरसूत्राध्यायः २, श्लो. २४।

१९.ऐजन्, श्लो. २६।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रचलितं प्रसिद्धं च जातमनधिकारीणां संसर्गेण तादृगेवाधिकाधिकं विवादास्पदं जातम्, फलस्वरूपमिदमस्ति यदनेके नास्तिकाऽनीश्वरवादिनः कुतार्किकाः स्वस्वमतानुसारं ज्यौतिषविद्यां प्रति क्रूरतमं प्रहारं कृतवन्तः।

यद्यपि निरन्तरं सत्यस्यान्वेषणे परीक्षणेऽनुसन्धाने च संलग्नार्यावर्तीया महर्षयः स्वीयान् प्राणान् सम्यगाहूय श्रुतिपरम्रया इमां विद्यां जीवितवन्तः। वस्तुतो ज्यौतिषं सूचनां तथा संभावनानां शास्त्रमस्ति। एतस्य समुपयोगे सर्वत्र महत्त्वानि सन्ति। अतः सम्यकतयाऽस्य ज्ञानं समपेक्षितमस्ति। तथाकृते मानवसमुदाये अधिकाधिकफलवान् सञ्जायते। ज्यौतिषशास्त्रं मनुष्यजीवनस्य कृते दैनिकमुपयुज्यते। सामान्यतया मारकयोगस्य ज्ञातावस्थायां कोऽपि वाहनचालको दुर्घटनाया मुक्तो भवितुं शक्नोति। तथैवाऽन्धकारे प्रकाशवत् सर्वव्यवहारे जीवने च निर्मलं ज्योतिरस्ति ज्योतिर्विद्या। अस्य शास्त्रस्य सङ्केतानुसारमागामिनः समयस्य शोभनत्वे मृत्सु हस्ते प्रदत्ते सर्वं सुवर्णायते, समयस्याशुभत्वे स्वर्णे हस्ते दत्ते तत् सर्वं लोष्ठायते। घटिकायाः सूचिकावदविच्छिन्नरूपेण चलितं मानवजीवनं सर्वं ज्यौतिषविज्ञानेन सम्बद्धमस्ति। मानवस्य मस्तिष्कबुद्ध्यनुसारं प्रतिमानवं विलक्षणतास्ति। स प्रत्येकं मनुस्य कस्माद्विज्ञानात् कियद्विज्ञानं ग्रहीतुं शक्नोति ? एतद्धि तस्य श्रद्धाश्रमेषु निर्भरमस्ति। इदं सर्वथा सत्यमस्ति यत् कठिन-कठिनतरेषु समयेषु ज्योतिर्विद्या मानवीयसौख्यलाभाय अमृततुल्या उपादेयास्ति। घोरतरकष्टक्षणेषु विपत्तीनां घटीषु जनानां पुरुषार्थभौतिकसंसाधानानि सर्वाणि व्यर्थानि भवन्ति, तदा तस्य मार्गदर्शकं ज्योतिर्विज्ञानमस्ति। संसारेऽस्मिन् प्रायः सर्वेऽपि जना एतादृश्यां स्थितौ ज्योतिर्विज्ञानं संस्मृत्य ज्योतिर्वित् समक्षं गच्छन्ति। सामान्यज्योतिर्विदोऽपि कालेऽस्मिन् सर्वे स्मर्यन्ते, दैवज्ञो ज्योतिर्वित् सदृशस्य कृते विशिष्टं वैशिष्ट्यमस्ति। उक्तं च वराहमिहिरेण -

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम्। ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद् द्विजः ॥[२०]

अत्र श्लोके सम्यक् शब्ददानेन आचार्यवराहमिहिरेण ज्यौतिषशास्त्रस्य निष्ठापूर्वकमध्ययनं सार्थकं भवतीति सूचितमस्ति। कियन्तो जना ज्यौतिषं शास्त्रं भाग्यवादेनाऽथवा जडवादेन योजयितुं कुचेष्टां कुर्वन्ति, परन्तु अद्ययावत् सिद्धं यज्ज्योतिर्विज्ञानं पुरुषार्थवादस्य युक्तियुक्तं व्याख्यानमस्ति। पुरुषार्थवादस्य सीमानां सुष्ठुतया ज्ञानकरणे ज्योतिर्विज्ञानं समुपयुज्यते। ज्ञानमिदं पुरुषार्थस्य शत्रुर्नास्ति, पुरुषार्थकरणे रोधनं नकरोति, वरमुपयुक्ते समये पुरुषार्थकरणस्य कृते प्रेरणां ददाति।[२१] यतो हि वस्तुतो ज्योतिर्विद्या सर्वथा दिव्यं विज्ञानमस्ति, यद्धि भूतभविष्यद्वर्तमानानां त्रयाणां कालानां ज्ञानार्थं विशिष्टां कलां शिक्षयति। प्रकृतेर्गूढानि रहस्यानि समुद्घाटयति, तथैव अस्या एव विद्याया माध्यमेन मानवाः शुभाशुभभविष्यज्ञानस्य क्षमतां प्राप्नुमः। एतस्य शास्त्रस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मरहस्यज्ञानार्थं सश्रद्धं गुरुणां सान्निध्यं सम्प्राप्य क्रमशः सम्यगध्ययनं परमावश्यकम्, तदेव ज्यौतिषमहत्तां परिचेतुं शक्यते। वेदाध्ययने कृतेऽपि ज्यौतिषशास्त्रस्याध्ययनं विना वेदाध्ययनं निष्प्राणं भवतीति।[२२]

३ वेदाङ्गेषु ज्यौतिषस्य प्राधान्यम्- शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दो-ज्यौतिषेषु वेदाङ्गेषु ज्यौतिषशास्त्रं वेदभगवतो नेत्ररूपं प्रमुखमङ्गमस्ति।[२३] एतदर्थमुक्तं चात्र नारदसंहितायाम्-'वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्।'[२४] एतदङ्गं विना श्रौतस्मार्तकर्माणि न सिद्ध्यन्ति। जातस्य कपाले विधात्रा याऽक्षरपङ्क्तिर्लिख्यते तां जन्मपत्री प्रकटयति। होराशास्त्ररूपेण ज्ञानचक्षुषा कुशलो दैवज्ञ एव तां द्रष्टुं पारयति।[२५] सृष्टिकर्तुर्ब्रह्मणः

२०.ऐजन्, श्लो.३०।

२१.वक्रीगह, डायमण्ड प्रकाशन दिल्ली, ई.सं. १९९१, पृ. १४०।

२२.ज्योतिर्निवन्धः पृ. २।

२३. पाणिनीयशिक्षा, श्लोकः ४१, ४२।

२४. नारदसहिता, स्वेमराज श्रकृष्णदास वम्वई, ...पृ. २।

२५. मानसागरी, वेंकटेश्वर प्रेस वम्वई, ई.सं. १९३९, पृ. ३, "ललाटपट्टे लिखिता विधात्रा षष्ठीदिने याज्ञक्षरमालिका च। तां जन्मपत्रीं प्रकटां विधत्ते दीपो यथा वस्तु घनान्धकारे।"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पश्चाज्ज्यौतिर्विदेव एक एतादृशः पुरुषोऽस्ति, यो मनुष्याणां भविष्यत्कालसम्बन्धे निश्चायकज्ञानवान् भवति। यद्योजनो ज्यौतिषशास्त्रं जानाति तत्कृते स्वर्गद्वारमपावृतं भवति। स सर्वथा परमपदं प्राप्नोति। उक्तं चात्र – 'ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमां पदम्।'[२६] आचार्यवराहमिहिरोऽप्येतत् कथनं समर्थयते, स कथयति– 'यज्ज्यौतिषशास्त्रस्याध्येताऽध्यापयिता च द्वावपि नरकं न गच्छतः। एतादृशौ विद्वांसौ ब्रह्मलोके उच्चतमां प्रतिष्ठां प्राप्नुतः।[२७]

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा। तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्यौतिषं मूर्धनि स्थितम्॥

यथा पक्षिषु मयूरस्य शिखा यथा वा सर्पेषु मणयो मूर्ध्नि वर्तन्ते, तथैव वेदाङ्गशास्त्राणां मूर्धनि ज्यौतिषं वर्तते। ज्यौतिषशास्त्रस्योपयोगिताबलबत्ता विषये उक्तमत्र –

चतुरङ्गबलो राजा जगतिं वशमानयेत्। अहं पञ्चाङ्गबलवान् आकाशं वशमानये॥

एकश्चक्रवर्ती सम्राट् हस्ति-वाजि-रथ-पदग-सेनाभिः सह विशालैश्चतुर्भिरङ्गैः समस्तां पृथिवीं स्ववशे कर्तुं शक्नोति। तथैव ज्यौतिषशास्त्रज्ञस्तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करण-मुहूर्तैस्तेषां ज्ञानैर्बलबान् भवेत्। स स्वज्ञानेन चक्रवर्तिनं राजानं च वशीकृत्य पृथिव्यामाकाशे च शासनं कर्तुं प्रभवति । विषयेऽस्मिन् वराहमिहिराचार्यः कथयति यद् देशकालज्ञ एको दैवज्ञः स्वयोग्यतया यत् कार्यं करोति तत् कार्यं सहस्रसंख्याका-हस्तिनश्चतुःसहस्र-वाजिनश्च कर्तुं न पारयन्ति।[२८]

विद्वत्समुदायो बहुवारं पुरुषार्थो महानस्त्यथवा भाग्यमितिविषये शास्त्रार्था जाताः। अत्र नास्तिकैर्ज्यौतिषशास्त्रं भाग्यवादजडवादयोर्मूलमिति कथितमस्ति, किन्तु वेदाङ्गेषु श्रेष्टं ज्यौतिषशास्त्रं पुरुषार्थवादेन युक्तं वर्तते। ज्यौतिषं पुरुषार्थस्य शत्रुर्नास्ति, पुरुषार्थकरणे पुरुषान् नावरुन्धे, अपितु यथायुक्ते समये यथायुक्तं कार्यं कर्तुं प्रेरयति।[२९]

अत्र विषये नीतिज्ञेषु वरिष्ठभर्तृहरिकृतं चिन्तनं महत्त्वपूर्णमस्ति। स्वकृतौ नीतिशतके स कथयति– "बलबतो हस्तिनो, वक्रगतिन् विषधरसर्पान्, स्वच्छन्दोड्डयने तल्लीनान् पक्षिणो बन्धनेषु दृष्ट्वाऽनेके प्रयत्ने कृतेऽपि बद्धिमतो जनान् दरिद्रान् जनान् वीक्ष्य साहचर्यता प्रतीयते। अनेन एतत् स्पष्टं भवति, यद् मनुष्यस्य भाग्यमेव बलवदस्ति न पुरुषार्थः।[३०] वन-रण-शत्रु-जलाग्नि-समुद्र-पर्वत-शिखरेषु सुप्तानसावधानान् जनान् प्रतिकूलपरिस्थितिषु च पूर्वजन्मकृतानि शुभाशुभपुण्यकर्माणि च रक्षन्ति।[३१] पुरुषस्य सुन्दराकृतिरुत्तममं कुलं विद्या च निष्फला भवति। यत्नपूर्वकक्रियमाणा सेवा च निष्फला भवति। केवलं पूर्वतपस्याभिः सञ्चितं पुण्यमेव समये समये वृक्षस्य फलानीव रक्षन्ति।[३२]

विषयेऽस्मिन्नेकोदाहरणं प्रस्तूयतेऽत्र एकदा देवराज इन्द्रो युद्धे दैत्येभ्यः पराजितवान्। अत्र चिन्तको भर्तृहरिर्विचारितवान्– यस्य देवगुरुर्बृहस्पतिः परामर्शदाताऽस्ति, अमोघास्त्रं शस्त्रमस्ति, अमरणशीला अमरा यस्य

---

२६. शब्दकल्पद्रुमः, मोतीलाल वनारसीदास दिल्ली ....पृ. ५०० ।

२७. ऐजन्,

२८. वृहत्संहिता, अ. २, श्लो. ३७, "न तत् सहस्रं करिणां वाजिनां च चतुर्गुणम्। करोति देशकालज्ञो एकैको दैवचिन्तकः ॥"

२९. अज्ञातदर्शन, वर्ष ४, अङ्क ५, १ मार्च १९९१, एष्ट्रोलोजिकल रिसर्च प्रेस जोधपुर, पृ. १।

३०. नीतिशतकम्, भर्तृहरि, श्लो. १००, पृ. ९३, "गज-भुजङ्ग-विहङ्गम-बन्धनम्, शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम्। मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां, विधिरहो वलवानिति मे मतिः॥"

३१. ऐजन्, श्लो. ११६, पृ. १०६।

३२. ऐजन्, श्लो. ११४, पृ. १०४, "नैवाकृतिः फलति, नैव कुलं न शीलम्, विद्याऽपि नैव न यत्नकृताऽपि सेवा। भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सैनिकाः सन्ति, अद्वितीयो हस्ती यस्य वाहनमस्ति, स्वर्गसदृशमग्रं स्थानं यस्य दुर्गमस्ति, विश्वरक्षकस्य विष्णोर्यस्मिननुग्रहोऽस्ति, अनेन प्रकारेण सर्वतः सुरक्षितः परमबलशाली इन्द्रोऽपि युद्धे पराजितो भवति चेदनेन ज्ञायते यद् मनुष्यस्य भाग्यं बलवदस्ति, तस्य पुरुषार्थः सर्वथा निस्फलो वा निरर्थको भवतीति।[३३] तथैवापरमुदाहरणमत्र प्रस्तूयते-एकदा भर्तृहरिणावलोकितं "यद्यस्य जीवनाशा भग्ना पिटके अवरुद्धस्य यस्य शरीरं पीडितं कृशं जातम्, बुभुक्षया यस्येन्द्रियाणि शिथिलानि जातानि, तस्य सर्पस्य मुखे पिटके छिद्रं कृत्वा सर्पभाग्यवशीभूतो मूषकस्तत्र स्वयं प्रविष्टः। तं मूषकं भक्षित्वा शिथिलेन्द्रियोऽपि महाप्राणो भूत्वा तस्मादेव छिद्रात् स सर्पो बहिर्निःसृतः।" अतः सांसारिकाः सर्वेऽपि प्राणिनः स्थिरचित्ता भूत्वा विचारयन्तु सांसारिकाणां सर्वेषां प्राणिनां बृद्धौ क्षये च एकमेव भाग्यं प्रधानमस्ति।[३४]

एतस्यैव भाग्यस्य सम्बन्धे महाभारतस्य एकस्मिन् प्रसङ्गे राजमाता कुन्ती भगवन्तं कृष्णं प्रति कथयति- "भगवन् श्रीकृष्ण/विद्यावतां महान् विद्वान् मम पुत्रो युधिष्ठिरः शूरवीरेषु महापराक्रमी, मम पुत्रोऽर्जुनः, बलशालीपुरुषाणां सत्वेऽपि कुबुद्धिदुर्योधनो हस्तिनापुरं प्रशासनं करोति, तथा मम पुत्राः सहायकरहिता वने बंभ्रम्यमाणाः सन्ति। एतेन एतत् प्रमाणितं भवति यद् भाग्यस्य समक्षं विद्यापौरुषञ्च द्वे अपि व्यर्थेस्ते।[३५]

ज्यौतिषं शास्त्रं यदि संसारे नस्यात्तदा मुहूर्त-तिथि-नक्षत्रर्त्वयनानि सर्वाणि विश्रृङ्खलितानि स्युः। एतेन साकमेव वातावरणविज्ञान-वर्षाविज्ञान-कृषिविनायुर्वेदवृक्षायुर्वास्तुविज्ञान-रत्नविद्या-शकुनविद्या-ग्रहाकर्षणसिद्धान्त-भूगोलान्तरिक्षविज्ञानानि ज्यौतिषविज्ञानस्याभिन्नाङ्गानि सन्ति। संसारस्य कोऽपि मानवः स कस्यामपि जातौ भवेत्, केनापि सम्प्रदायेन धर्मेण वा युक्तो भवेत्, तस्य एतद् ज्ञातुं महती उत्कण्ठा भवति यद् मम भाग्यं कीदृशमस्ति ? मम कालः कीदृशो व्यत्येति ? भविष्यद्गर्भे किं पिहितमस्ति ? आगामिभिरशुभैः कथं रक्षितुं शक्यते ? एतत् सर्वं ज्ञातं भवति, किन्तु ज्यौतिर्विद्या एतेषां सर्वेषां रहस्यानि समुद्घाटयति। ज्यौतिषशास्त्रस्य प्रयत्नोऽयं मानवजीवनमधिकं सफलं सार्थकं च कर्तुमस्ति। अतः शास्त्रमिदं कस्य कृते अमृततुल्यमुपादेयो न भवेत् ? एतैः पूर्वोक्तप्रमाणैः संसारस्य ज्ञानविज्ञानयुक्तासु विद्यासु ज्यौतिषशास्त्रस्य श्रेष्ठता स्वतः प्रमाणिता भवति,

पूर्वजन्मनः कर्मणां विपाको दैवं कथ्यते, तज्ज्ञाता दैवज्ञो भवति।[३६] आचार्यवराहमिहिरः कथयति यज्जयेच्छुभी राजभिः सदैव होरा-गणित-संहिता-त्रिस्कन्धज्ञानां दैवज्ञानां मम्मानं पूजनं च करणीयमस्ति, तेषामाज्ञा च सर्वथा माननीया पालनीया च भवति।[३७] दीपहीना रात्रिः सूर्यहीनाकाशवज्ज्यौतिषिभिर्हीनो राजा न शोभते। स विशालजीवनस्याज्ञातेषु दुर्गमस्थलेषु अन्धः पथिकवद् भ्रमति। उक्तं चात्र-

अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः। तथाऽसांवत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि।[३८]

पूर्वोक्तैः सर्वैर्दृष्यान्तैर्वेदाङ्गानां षडङ्गेषु ज्यौतिषस्य प्रधानता स्वतः सिद्धा भवति। अतो हेतो अनेकप्रकाराणां खण्डनमण्डनवादविवादानां पश्चादपि ज्यौतिषशास्त्रमद्यापि स्वस्थानमक्षुण्णं रक्षति। ज्यौतिषशास्त्रस्य विज्ञाता अद्यापि

३३.(क) वक्रिग्रह डायमण्ड प्रकाशन दिल्ली, ई.सं. १९९८, पृ. १३७। (ख) नीतिशतकम्, भर्तृहरि, श्लो. ९३, पृ. ८९, "नेता यस्य वृहस्पतिः, प्रहरणं वज्रं, सुराः सैनिकाः, दुर्गो दुर्गमनुग्रहः स्वलु हरेरैरावणो वारणः।
इत्याश्चर्यतलान्वितोऽपिवलभिद्भग्नः परैः संगरे, तद्व्यक्तं ननु दैवमेवशरणं धिग् धिग् वृथा पौरूषम्॥"

३४.नीतिशतकम्, भर्तृहरि, श्लो. ९४, पृ. ९०।

३५.भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरूषम्। सूराश्च कृतद्याश्च वने तिष्ठन्ति मे सुताः॥ - महाभारत

३६.सुगमज्यौतिष, पं. देविदत्त जोशी, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, ...पृ. ३९, "पूर्वकर्मार्जितविपाको दैवं तज्जानातीति दैवज्ञः"

३७.वृहत्संहिता, अ. २, श्लो. ३६।

३८.ऐजन्, श्लो. २४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समग्रविश्वे आदरस्य सम्मानस्य श्रद्धायाश्च पात्रं भवत्येव। यथा एकेन रथेन रथस्य गतिर्नभवेत्तथैव जीवने एकेन भाग्येन सर्वत्र साफल्यं न प्राप्यते। अतो भाग्यं पुरुषार्थस्य पक्षिणः पक्षौ इव जीवने समुपयुक्तौ भवतः। एकं विना अन्यं सर्वथा सफलं न भवति। भाग्याणि बीजरूपाणि भवन्ति, पुरुषार्थस्तानि बीजानि पल्लवितानि पुष्पितानि फलितानि च करोति। तस्मात् फलपाकस्य समयज्ञानमेव ज्योतिर्विज्ञानमस्ति।[३९]

जीवनं सर्वाधिकं सफलं सार्थकं च कर्तुं ज्योतिषविज्ञानस्य समुपादेयता मानवसभ्यतायाः कृते ईश्वरीयाऽमूल्याऽमृततुल्यं वरदानमस्ति। ज्योतिर्विज्ञानस्य जातकाभरणं कथयति यन्नारीणां गर्भाधानस्य सृष्टिकर्ता ब्रह्मा तदुदरे प्रविश्य मनुष्यस्य मस्तिष्के प्रतिक्षणानां भविष्यं लिखति।[४०] होरारूपिणा नेत्रेण ज्यौतिषी तत् पठितुं शक्नोति। जन्मपत्रिकायां तच्च प्रकाश्यते। जन्मपत्रीनिर्माता यो जनः सर्वं भविष्यं जानाति, तस्य गृहे लक्ष्मीमागत्य दीर्घकालंयावद् धनानि ददाति। जन्मपत्रींविना मानव अन्धो भवति। यथाऽन्धकारे सञ्चितानां पदार्थानां दीपकः सूचनं करोति, तथैव ज्यौतिषशास्त्रस्य दीव्यज्ञानेन मानवीयशुभाशुभानि प्रकाश्यन्ते। अतो भूत-भविष्यद्वर्तमानज्ञानार्थं ज्योतिषशास्त्रद्वारा समुत्थापितं प्रथमः प्रयत्नः षडङ्गेषु श्रेष्ठं मूर्धन्यं ज्यौतिषं प्रतिष्ठापयति, एतादृशमत्यन्तमुपयोगिं ज्यौतिषशास्त्रं विकृतमस्तिस्कानां मनुष्याणां संसर्गेण गतं ज्यौतिषं दुरुपयुक्तं च भवेदेतदर्थं ध्यानं देयमस्ति। उक्तं चाऽत्र-

दुरात्मनां न वक्तव्यं भूपतीनां विशेषतः। न देयं दुष्टशिष्याय नापुत्राय कदाचन॥[४१]

दुष्टानां कपटबुद्धीनां महत्त्वाकांक्षिणां राज्ञामियं विद्या न देया अस्ति। दुष्टशिष्याणां पुत्राणां च कृते ज्यौतिषशास्त्रदानं निषिद्धमस्ति।

सन्दर्भसूची

भारतीय ज्यौतिष का इतिहास, डा. गोरखप्रसाद उत्तरप्रदेश शासन लखनउ, ई.सं. १९७४।
वैदिकसम्पत्तिः, पं. रघुनन्दनशर्मा, सेठ सूरजी वल्लभदास प्रकाशन, कच्छ कंसल वम्वई, ई.सं. १९३०।
भारतीय ज्यौतिष का इतिहास, डा. गोरखप्रसाद, उत्तर प्रदेश शासन लखनउ, ई.सं. १९७४।
ज्योतिषविवेक, गुरूकुल सिंहपुरा, रोहतक, ई.सं. १९७६।
जातकसारदीप, चन्द्रशेखरन्, मद्रास गवर्मेण्ट ओरियण्टल सिरिज मद्रास।
सुगमज्यौतिषम्, पं.देवीदत्त जोशी, मोतीलाल वनारसीदास दिल्ली, ई.सं. १९९२।
वृहत्संहिता, वक्रीगह, डायमण्ड प्रकाशन दिल्ली, ई.सं. १९९१।
नारदसंहिता, खेमराज श्रकृष्णदास वम्वइ।
मानसागरी, वेंकटेश्वर प्रेस वम्वई, ई.सं. १९३९,।
अज्ञातदर्शन, वर्ष ४, अङ्क ५, १ मार्च १९९१, एष्ट्रोलोजिकल रिसर्च प्रेस जोधपु।
सुगमज्यौतिष, पं. देविदत्त जोशी, मोतीलाल वनारसीदास दिल्ली,
होरारत्न, आचार्य बलभद्र, मोतीलाल वनारसीदास वाराणसी, ई.सं. १९७९।
हमारा ज्यौतिष और धर्मशास्त्र, आचार्य हरिहर पाण्डेय, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान लखनउ।
देवकेरलम्, अच्युत, गवर्मेण्ट ओरियण्टल मेनुस्क्रिप्ट लायव्रेरी मद्रास, भोलुम ११, पार्ट १, ई.सं. १९५६।

३९.होरारत्न, आचार्य वलभद्र, मोतीलाल वनारसीदास वाराणसी, ई.सं. १९७९, पृ. १३।
४०.हमारा ज्यौतिष और धर्मशास्त्र, आचार्य हरिहर पाण्डेय, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान लखनउ, ...पृ. ३३।
४१.देवकेरलम्, अच्युत, गवर्मेण्ट ओरियण्टल मेनुस्क्रिप्ट लायव्रेरी मद्रास, भोलुम ११, पार्ट १, ई.सं. १९५६, पृ. १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थानिवत्सूत्रार्थविचाराणामनुशीलनम्

सहप्रा. भीमप्रसादकण्डेलः

१.विषयप्रवेशः

पणिनिना लाघवेन शब्दोपदेशार्थं लोकसिद्धस्य मातृकापाठस्य वर्णानुक्रमं विहाय विशिष्टो वर्णानुक्रमपाठः समाश्रितः। तदनुसारेण द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याकान् प्रत्याहारान् निर्माय प्रायशस्तदनुगुम्फितानि शब्दानुशासकानि चतुःसहस्रकल्पानि स्वोपज्ञानि सूत्राणि प्रणीतानि। तानि खलु सूत्राणि संज्ञा, परिभाषा, अधिकारः, विधिः, नियमः, अतिदेशश्चेति षड्विधानि समाख्यातानि। तत्र साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारेण शब्दसाधुत्वप्रवोधकं विधिसूत्रम् । शब्दशक्तिज्ञापनाय संज्ञासूत्रम् अनियमपरिस्थितेः परिहारार्थं परिभाषासूत्रं स्वदेशे लक्ष्यसंस्काररहितत्वेऽपि विधिसूत्रैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारार्थमधिकारसूत्रं विधिसूत्रादेरतिव्याप्त्यादिप्रवृत्तिसंकोचनाय नियमसूत्रं निमित्तादेरारोपेण विधिसूत्रोक्तकार्यप्रयोजकतयातिदेशसूत्रञ्च शब्दसाधुत्वोपदेशार्थमभिहितम्।

व्याकरणशास्त्रेऽपि अतस्मिन् तद्बुद्ध्यारोपेण कार्यनिर्वाहोऽङ्गीकृतः। तदर्थं पाणिनिना अतिदेशविधायकानि सूत्राणि प्रणीतानि। तत्र अति- स्वदेशमतिक्रम्यान्यत्र देशनम्- ख्यापनमित्यतिदेश इति व्युत्पत्त्या अतिदेशपदात् अन्यत्र स्थितधर्मकार्यादीनामन्यत्रारोपणार्थोऽवगम्यते[1]। व्याकरणशास्त्रे अतिदेशसूत्रैरन्यत्रैव शब्दस्वरूपेऽवस्थितधर्मान् अन्यत्रैव शब्दस्वरूपे आरोप्य लक्ष्यसिद्धिरुपपाद्यते। तेषु स्थानिवद्भावातिदेशकं स्थानिवदिति सूत्रं प्रसिद्धतमं वैयाकरणसमवाये मतान्तरेण समं वहुविचारितं च विद्यते। तच्च स्थानिवृत्तिधर्ममादेशे समारोप्य लक्ष्यसंस्कारार्थमुपकारकं जायते। अत्र तत्सूत्रार्थगतविचारा अनुशील्यन्ते।

२.स्थानिवत्सूत्रस्यावश्यकत्वम्

लोकव्यवहारे कस्यचिद् अध्यापकस्य स्थाने नियुक्तमध्यापकान्तरं पूर्वाध्यापकवदभिवादनप्राध्यापनादिकार्यं **तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते** इति लौकिकन्यायवलेन स्वतः प्राप्नोति। वैदिकव्यवहारेऽपि **दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्** इति वचनेन दर्भस्थानापन्नाः शरा दर्भवत् कार्ये विनियुज्यन्ते। तद्वद् इह व्याकरणशास्त्रेऽपि स्थानिनि प्रयुक्त आदेशः स्थानिधर्मप्रापकः प्रोक्तलौकिकन्यायेनैव सिद्धः पुनस्तदर्थं स्थानिवद्भावविधायकसूत्रारम्भोऽनपेक्षित एवानुभूयते। तथापि इह व्याकरणशास्त्रे तथाविधस्य लोकन्यायस्यापवादकं **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा**[2] इति सूत्रं पाणिनिना प्रणीतं तदनुसारेण स्थान्यादेशयोरानुपूर्वीभिदाद् **आङो यमहनः**[3] इति सूत्रविहितमात्मनेपदमावधिष्ट इत्यादौ हन्धातौ आदिष्टे वधे नैव प्रसज्येत स्थानिन्युपदिष्टस्य कार्यस्यादेशेऽपि प्रापणार्थं स्थानिवत् सूत्रस्यावश्यकत्वमापद्यते।

३.सूत्रस्थपदयोजनया सूत्रार्थनिष्पादनम्

स्थानिवदनल्विधौ इति सूत्रन्यासेऽपि पितृवदित्युक्ते संवन्धिशब्दमर्यादया पुत्र इत्यनभिहितेऽपि स्वतस्तदवगमः प्रसिद्ध्यति। स्थान्यादेशयोः परस्परं नित्यसाकाङ्क्षभावेन स्थानिवदुक्तौ आदेशोऽनायासेन गम्यते। पुनः सूत्रे

---

[1] अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंततेः॥

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशऽभिधीयते॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ७।१।१। उद्धृतम्।

[2] पाणिनिसूत्रम् १।१ ।६८।

[3] पूर्ववत् १।३ ।२८ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदेशपदविन्यास आनुमानिकादेशोऽपि स्थानिवत्त्वलाभार्थं वेदितव्यः। व्याकरणशास्त्रे आदेशो द्विविधोऽभिमतः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्च। **पादः पत्**[४], **जराया जरसन्यतरस्याम्**[५] इत्यादौ सूत्रोच्चारितः प्रत्यक्षादेशः। शब्दनित्यत्ववादिनां वैयाकरणानां मते सर्वत्रैव स्थान्यादेशभावे शब्दस्योत्पत्तिविनाशौ नैवाश्रितौ किन्त्वभिव्यक्त्या बुद्धिविपरिणामेन च प्रक्रियानिर्वाहोऽवसितः। तेन **एरुः**[६] इत्यादौ शब्दनित्यत्वक्षेमार्थं लोट्स्थानापन्नस्य इकारान्तस्योच्चारणप्रसङ्गे उकारान्त उच्चारणीयः, इकारान्तबुद्धिप्रसङ्गे उकारान्तबुद्धिः कर्तव्या वेत्यभिप्रायो निर्धार्यते। तथा च तत्र इकारान्तस्य स्थाने उकारान्तानुमानिकादेशस्य प्रसक्त्या भवतु इत्यादिप्रयोगा इष्यन्ते। एवं च भवतु इत्यत्र आनुमानिके तु इत्यादेशेऽपि स्थानिवत् सूत्रस्य प्रवृत्त्या तिनिष्ठं तिङ्त्वं तु इत्यादेशे आदाय भवतु इत्यादौ तिङन्तप्रयुक्तपदत्वं सुलभम्। एरुरित्यत्र श्रौतस्थान्यादेशमात्रेणैव प्रक्रियानिवहि तु ति इति समुदायवृत्तितिङ्त्वं तदवयवे इकारमात्रे नास्ते तत् तिङ्त्वमिकारस्थानिकोकारेऽतिदेशसहस्रेणापि लब्धुं नैव शक्यं तदभावे भवतु इत्यादेः पदत्वसिद्धिर्नोपपद्यते। न च भवतु इत्यादौ पदत्वसिद्धौ तु एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेनापि संभवतीति वाच्यम् अर्धाधिकमात्राविकारस्थले एतन्न्यायस्याविषयत्वं स्वीकृतम्[७]।

किञ्च अर्थवत्सु समुदायशब्देषु स्थान्यादेशभावकल्पनेष्टा निरर्थकेष्वेकदेशेष्वप्रशस्तेति भाष्यकारेणाभिहितम्-

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥[८] इति

एतावता आनुमानिकादेशस्योपयोगोऽपि व्याकरणे वाञ्छितो विद्यते तस्यापि संग्रहार्थमादेशपदनिवेशोऽपेक्षितोऽत्र सूत्रे।

अनल्विधौ इत्युक्त्या अलाश्रितकार्ये स्थानिवद्भावो व्यावर्त्यते। तत्र कस्य स्थानिन आदेशस्य वालाश्रये स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ? इत्यत्र यद्यपि प्रत्यासन्नतरत्वाद् आदेश एवानुषङ्गार्हस्तथापि **पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति**[९] नियमबलेन **अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति**[१०] इति वैदिकवाक्ये अग्निहोत्रहोमस्य पाठक्रमे प्राथमिकत्वेऽपि यवागूपाकमन्तरा हवनीयद्रव्यालाभेन होमसंपादनासंभवात् अर्थक्रमेण पदक्रमस्य बाधं प्रकल्प्य यवागूपाकोऽनुष्ठीयते। तथैवेहापि सूत्रपाठक्रमे आदेशस्य प्रत्यासन्नत्वेऽपि आदेशः स्थानिवत् स्यादित्यर्थक्रमे स्थानपदार्थस्यैव सन्निधानात् स्थानिनोऽलाश्रयविधौ स्थानिवद्भावो व्यावर्त्यते। आदेशः स्थानिवदनल्विधौ इति क्रमेण सूत्रविन्यास एव समुचितः स्यात् प्रकृतसूत्रेण आदेशमुद्दिश्य स्थानिवत्त्वविधानाद् उद्देश्यार्थस्यैव प्रथमं बुध्यारोहणीयतया उद्देश्यवाचकपदस्यैव प्राथमिकाधानमौचित्यपूर्णमाभाति। एवं च अनल्विधौ स्थानिनो योजनायां पाठक्रमं परित्यज्यार्थक्रमावलम्बनव्याख्यानायासोऽपि न सोढव्यो भवति इति पाणिने रभसाभिधानमित्यादिशङ्काजालं तु नोपस्थाप्यम् आचार्येण नियमत उद्देश्यस्य प्रथमक्रमेणाभिधाने पश्चादभिहितोद्देश्यस्यासाधुत्वं विज्ञायेत। पश्चात् प्रयुक्तस्योद्देश्यस्यापि साधुत्वं विज्ञापयितुं तदौचित्यं बोध्यम् । एतावता आदेशः स्थानिवत् स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ

---

[४] पाणिनिसूत्रम् ६ । ४ । १३० ।

[५] पूर्ववत् ७ । २ । १०१ ।

[६] पूर्ववत् ३ । ४ । ८६ ।

[७] परिभाषेन्दुशेखरे एकदेशविकृतम्० परिभाषाव्याख्याम् नागेशः।

[८] दाधाघ्वदाप् १ । १ । २० । सूत्रस्थमहाभाष्यम्।

[९] अर्थसंग्रहस्य अर्थक्रमलक्षणस्यार्थालोकटीका।

[१०] अर्थसंग्रहस्य अर्थक्रमलक्षणे उद्धृतम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति सूत्रार्थः संपद्यते। स्थानिवृत्तिधर्मातिदेशेन आदेशे स्थानिगतकार्यस्य प्रयोजकमिदं सूत्रम्। असधातुस्थानिके भूशब्दे स्थानिवद्भावेन धातुत्वातिदेशाद् भविता भविष्यति इत्यादौ स्यतासिप्रत्ययौ तयोरार्धधातुकसंज्ञादीनि कार्याणि सिद्ध्यन्ति रामाय इत्यादौ सुप्त्वातिदेशेन सुपि चेति दीर्घकार्यं च सुलभं जायते।

४.अतिदेशप्रकाराः

इह व्याकरणे सप्तविधा अतिदेशाः समाश्रिताः – १- निमित्तातिदेशः २- व्यपदेशातिदेशः ३- शास्त्रातिदेशः ४- रूपातिदेशः ५- तादात्म्यातिदेशः ६- कार्यातिदेशः ७ – अर्थातिदेशश्च[११]।

१- निमित्तातिदेशः – पूर्ववत्सनः[१२] इति सूत्रेण सन्नन्तधातौ सन्प्रकृतिभूतधातुगतम् अनुदात्तत्वं ङित्त्वं ञित्त्वं चेति निमित्तान्यतिदिश्यन्ते तेन एदिधिषते शिशयिषते चिकीर्षति चिकीर्षते इत्यादौ यथायथं पदव्यवस्था उपपद्यन्ते ।

२- व्यपदेशः – मुख्यव्यवहारः **आद्यन्तवदेकस्मिन्**[१३] इति सूत्रेण आभ्याम् एभिरित्यादौ असहायेऽकाररूपेऽङ्गे अदन्ताङ्गत्वातिदेशेन दीर्घैस्त्वादिकार्याणि सिद्ध्यन्ति।

३- शास्त्रातिदेशः – कालेभ्यो भववत्[१४] इति सूत्रेण कालवाचिभ्यः तत्र भव इत्यधिकारे यानि शास्त्राणि तानि सास्य देवता इत्यर्थे अतिदिश्यन्ते तेन मासो देवतास्य इत्यर्थे **कालाट्ठञ्**[१५] इति शास्त्रप्रवृत्त्या मासिकः प्रावृड् देवतास्य इत्यर्थे **प्रावृष एण्यः**[१६] इति शास्त्रप्रवृत्त्या प्रावृषेण्यः, इत्यादयः प्रयोगा निष्पद्यन्ते।

४- कार्यातिदेशः – कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः[१७] इति सूत्रेण पच्यते ओदनः स्वयमेव इत्यादौ कर्तर्यपि कर्मवद्भावेन कार्यातिदेशात् यगात्मनेपदे सिद्ध्यतः।

५- रूपातिदेशः – तृज्वत् क्रोष्टुः[१८] इति सूत्रेण क्रोष्टुशब्दस्य तृजन्तसमरूपविधानेन क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दप्रयोगे क्रोष्टा क्रोष्टारौ इत्यादीनि रूपाण्युपपद्यन्ते।

६- तादात्म्यातिदेशः – यत्र भिन्नयोः पदयोरभेदव्यवहारः स तादात्म्यातिदेशो यथा– **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे**[१९] इति सूत्रेण **यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम्** इत्यादौ आमन्त्रितसंज्ञके दुहितृपदे परे सुबन्तस्य दिवस्पदस्य पराङ्गवद्भावः। तेन **आमन्त्रितस्य च**[२०] इति सूत्रविहितनिघातो **दिवो दुहितः**, इति समुदायस्य प्रवर्तते।

---

[११] कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः।

व्यपदेशश्च सप्तैतान् अतिदेशान् प्रचक्षते॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ । इति सूत्रस्था तत्त्वबोधिनीटीका।

[१२] पाणिनिसूत्रम् १ । ३ । ६२ ।

[१३] पूर्ववत् १ । १ । २१ ।

[१४] पूर्ववत् ४ । २ । ३४।

[१५] पूर्ववत् ४ । ३ । ११।

[१६] पूर्ववत् ४ । ३ । १७।

[१७] पूर्ववत् ३ । १ । ८७।

[१८] पूर्ववत् ७ । १ । ९५।

[१९] पूर्ववत् २ । १ । २।

[२०] पूर्ववत् ८ । १ । १९।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७- अर्थातिदेशः - गार्गी च गार्ग्यायणौ च इत्यत्र स्त्री पुंवच्च[२१] इति गार्गीति स्त्रियाः शेषे तदर्थस्य पुंवत्त्वे यञञोश्च[२२] इत्यनेन यञो लुग् गर्गा इति। इहार्थातिदेशाभावे यञ्लुङ् न स्यात् स्त्रियां लुक्प्रतिषेधात्।

प्राधान्यात् स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रमपि कार्यातिदेशकमेव स्वीकृतम्। शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरभिन्नरूपत्वमभिमतम्[२३] आदेशे स्थानिवत् कार्यं जायतामिति राजाज्ञावन् निर्देशेऽपि तादृशकार्यविज्ञानं विधिशास्त्रसापेक्षं तेन तत्कार्यकारीणि तु तत्तद्विधिशात्राण्येवेति विज्ञायते।

प्रकृतसूत्रेण सूत्रविहितकार्यसंपादनायैव स्थानिवद्भावः प्रसज्यते। तेन नायक इत्यादौ अकादेशे स्थानिवद्भावेन ण्वुल्निष्ठणित्वमादाय अचो ञ्णिति[२४] सूत्रप्रवर्तनं ततः स्वाभाविकादेशसिद्धाच्त्ववशाद् एचोऽयवायावः[२५] इति प्राप्तस्यायादेशस्य अकादेशे स्थानिवद्भावेन वुत्वमानीय अच्त्वव्याघातेन निवारणं नेष्यते आयादेशाभावकरणस्याशास्त्रीयकार्यत्वात् फलतः स्थानिनि सति यत् कार्यं प्रवर्तते तदादेशेऽपि प्रवर्तते इति भावातिदेशः स्वीक्रियते स्थानिनि सति यत् कार्यं न प्रवर्त्तते तदादेशेऽन प्रवर्तते इत्यभावातिदेशोऽत्र नाश्रीयते।

५.अनल्विधौ, इति पदार्थविचारः

अनल्विधौ, इह अल्पदेन वर्णोऽभिधीयते तेन वर्णविधौ आदेशः स्थानिवन्नेत्यर्थोऽधिगतो भवति। विधिशब्दस्य ग्रहणेन अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, अलि विधिरिति अनेकविभक्त्यन्तः समासो लभ्यते। तत्र अला विधौ इति तृतीयासमासे अल्निमित्तकविधौ अल्करणकविधौ अल्कर्तृकविधौ च स्थानिवद्भावो निषिध्यते तेन व्यूढोरस्केन इत्यत्र सोऽपदादौ[२६] इति विसर्गस्य सत्वे जाते तत्सकारस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र विसर्गत्वमुपपाद्य विसर्गस्यायोगवाहवर्णत्वेन तस्य चाट्प्रत्याहारे पाठाङ्गीकाराद् विसर्गगताट्त्वं सकाराश्रितेन तत्कर्तृकव्यवधानक्रियायां सत्यामपि अट्कुप्वाङ्नुम्[२७] इति णत्वसाधने अट्रूपालन्निमित्तकविधितया अनल्विधौ इति स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते। सकारे विसर्गनिष्ठाट्त्वानयनासंभवे तु सस्य स्वतोऽडादिन्यतिरिक्ततया तद्व्यवधाने णत्वप्राप्त्यभावाद् णत्वं न। अलः परस्य विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधफलं द्यौरित्यत्र हल्ङ्याब्भ्यः[२८] इति सलोपाभावः। अलः स्थाने विधौ स्थानिवद्भावाभावाद् द्युकाम इत्यत्र लोपो व्योर्वलि[२९] इति दिव उत्[३०] इति विहितस्य वकारस्थानिकोकारस्य स्थानिवत्त्वेन वत्वमादाय प्राप्तस्य उलोपस्य व्यावर्तनम्। अलि विधौ प्रतिषेधेन क इष्ट इत्यत्र संप्रसारणेन भाविते इकारे यकारबुद्ध्या हश्त्वं प्रसाध्य हशि चेति[३१] ककारोत्तरवर्त्तिरोरुत्वविधिर्नैव जायते।

---

[२१] पूर्ववत् १ । २ । ६६।

[२२] पूर्ववत् २ । ४ । ६४।

[२३] लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशभट्टः।

[२४] पाणिनिसूत्रम् ७ । २ । ११५।

[२५] पूर्ववत् ६ । १ । ७८।

[२६] पाणिनिसूत्रम् ८ । ३ । ३८ ।

[२७] पूर्ववत् ८ । ४ । २ ।

[२८] पूर्ववत् ६ । १ । ६१ ।

[२९] पूर्ववत् ६ । १ । ६६ ।

[३०] पूर्ववत् ६ । १ । १३१ ।

[३१] पूर्ववत् ६ । १ । ११४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधिग्रहणाभावे अनल् इत्युच्यमानेऽपि प्रातिपदिकनिर्देशमादाय प्रातिपदिकेऽर्थतन्त्रत्वमर्यादया सर्वविभक्तिकार्थोऽवगन्तुं शक्यते। अतो विधिग्रहणस्य प्रयोजनम् अलाश्रयश्चासौ विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपसमासबोधानार्थं तेन प्राधान्येनाप्राधान्येन वा अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः फलति। अतः प्रदीव्य प्रसीव्य इत्यादौ अप्राधान्येन वल्त्वाश्रयणस्थलेऽपि इडागमो नैव जायते[32]। अन्यथा प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः[33] इति नियमेन प्राधान्येनाल्विधावेव प्रतिषेधः संचरेत्।

अनल्विधौ इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे आदेशः स्थानिवत् स्यात् इत्येकं विधिवाक्यं स्थान्यलाश्रयविधौ स्थानिवत् नेति निषेधवाक्यं च भवतः प्रसज्यनञः क्रियान्वयित्वस्वीकारात्। पर्युदासस्य तु सदृग्ग्राहित्वं द्रव्यान्वयित्वमपि तेन स्थान्यलाश्रयविधिभिन्ने विधौ आदेशः स्थानिवत् स्यात् इत्येकं वाक्यमिष्यते। प्रकृते प्रसज्यप्रतिषेधे हि नञः क्रियायामेव सामर्थ्यात् अनल्विधौ इत्यत्रासमर्थसमासकल्पना, वाक्यद्वयापत्तिः, निषेधेन शास्त्रबाधकरणं चेति दोषा आपतन्ति पर्युदासे तदभावेन पर्युदासो ज्यायान्।

५.१.अनल्विधौ नवीनप्राचीनव्याख्याभेदस्रोतः

आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः[34] इति भाष्यवचनस्य द्विधा व्याख्यायते।

आदेशिनि- स्थानिनि इत्यत्र सप्तमी समानाधिकरणे व्यधिकरणे च व्यधिकरणे षष्ठ्युचितत्वेऽपि संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमीति। तत्र समानाधिकरणसप्तम्यामितरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावाभेदरूपो व्यधिकरणे त्ववयवावयविभावरूपः[35]। तत्र केवलां द्वितीयां व्युत्पत्तिमादायैव स्थान्यवयवालाश्रयणे न स्थानिवदिति प्राचीनमतमग्रे समेधितम्। लक्ष्यानुरोधेन व्युत्पत्तिद्वयमेवानुसृत्य स्थानिरूपस्थान्यावयवान्यतरालाश्रयणे न स्थानिवदिति नवीनमतमग्रे पल्लवितमिति प्रतिभाति।

५.२.प्राचीनमतपरिष्कारानुगमः

अनल्विधावित्यत्र निर्विशेषेण अलाश्रयविधौ न स्थानिवदित्यर्थापने रामायेत्यत्रैव सुपि चेति दीर्घविधौ यञ्रूपालाश्रयणात् दीर्घानुपपत्तिरतोऽनल्विधौ अर्थक्रमप्रत्यासत्त्या स्थानिपदार्थस्य योगस्तेन सह प्राचीनमते षष्ठीसमासस्तथा च अतिदेशेन बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानरूपाहार्यारोपः स च आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मश्चोद्यते अतः स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मानिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इत्यर्थो निष्पद्यते एवं च रामाय इत्यत्र आदेशाश्रिताल्निमित्तकतया नैव प्रतिषेधः। प्रपठ्येत्यादौ क्त्वास्थानिके ल्यपि स्थानिवद्भावेन आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विधिना वलाद्यर्धधातुकत्वमपेक्षते न तु वल्त्वमात्रं तेन प्रपठ्येत्यादौ क्त्वास्थानिके ल्यपि स्थानिवद्भावेन वलाद्यार्धधातुकत्वमादाय इडागमप्राप्तौ स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मघटितधर्मानिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इति परिष्कारेण न दोषः तथा च क्त्वारूपस्थान्यवयवतकारस्तद्वृत्तिधर्मो वल्त्वं तद्घटितधर्मश्च वलाद्यार्धधातुकत्वं तन्निमित्तकेड्विधावपि स्थानिवद्भावाभान्नेडापत्तिः। एवं सति रामाय इत्यत्र स्थान्यवयवोऽल् ङेघटकैकारस्तद्वृत्तिधर्मः सुप्त्वं तद्घटितधर्मो यञादिसुप्त्वं तन्निमित्तकदीर्घविधावपि स्थानिवद्भावनिषेधात् सुपि च इति दीर्घानुपपत्तिः स्यात् एतद्दोषवारणाय स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मश्चाल्मात्रवृत्तित्वेन विशेषणीयस्तथा च स्थान्यवयवाल्निष्ठाल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मानिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इति परिष्कृते सुप्त्वस्य भ्यामादावनल्यपि विद्यमानत्वाद् नैव प्रतिषेधः। एवं च बभूविथ इत्यादौ स्थान्यवयवाल्

---

[32] स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १।१।५६। इति सूत्रस्थमहाभाष्यम्।

[33] परिभाषेन्दुशेखरः परिभाषासंख्या १०६।

[34] पूर्ववत्।

[35] स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्योद्योते तत्सूत्रस्थभैरव्यां च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिपः सकारस्तन्निष्ठाल्मात्रवृत्तिधर्मो वल्त्वं तद्घटितधर्मो वलाद्यार्धधातुकत्वं तन्निमित्तकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधसिद्ध्या इडनुपपत्तिदोषस्य तादवस्थ्यमेव। तादृशघटितधर्मो यद्यादेशे अतिदिदिक्षितव्यो वर्त्तते चेद् तद्धर्मनिमित्तके विधौ प्रतिषेधोऽन्यथा न प्रकृते सिब्निष्ठवल्त्वधर्मो नातिदिदिक्षितव्यः स च थल्येव स्वतःसिद्धः केवलमार्धधातुकत्वमेवातिदिदिक्षितव्यमस्ति तच्च तासादौ अल्भिन्नेऽपि विद्यमानम् अतः स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधाभावाद् बभूविथ इत्यादौ इट्त्वसिद्धिः सुलभा। एतावता अनल्विधावित्यस्य प्राचीनमते स्थान्यवयवाल्निष्ठाल्मात्रवृत्तिधर्मघटितातिदिदिक्षितधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इति परिष्कार इष्यते।

५.३.नवीनमतपरिष्कारानुगमः

प्राचीनमतस्वीकारे धिन्वन्ति इति प्रयोगे इडापत्तिरनिवार्या तथाहि- धिविधातो लटि बहुत्वे झेरन्तादेशे **धिन्विकृण्व्योरच**[३६] इति वस्याकारादेशे उविकरणप्रत्यये च निष्पन्ने तस्यार्धधातुकत्वेनालोपे जाते धिनु अन्ति इत्यवस्थायां यणि कृते धिन् व् अन्ति इत्यत्र उकारवृत्त्यार्धधातुकधर्म स्थानिवद्भावेन वकारे आदाय स्ववृत्तिवलादित्वनिमित्तेन च **आर्धधातुकस्येड्वलादेरि**ति[३७] इट्त्वप्रसक्तिः प्राचीनमतानुसारेण प्रकृते अतिदिदिक्षितव्ये आर्धधातुकत्वधर्मे अल्मात्रवृत्तित्वाभावात् स्थानिवद्भावप्रतिषेधो न प्रवर्त्तते। अतो नवीना अनल्विधावित्यस्य स्थानिरूपः स्थानिसम्बन्धी च योऽल् तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवत् इत्यर्थं च स्वीकुर्वते[३८]। तदनुसारेण स्थानिनोऽल्रूपत्वे विवक्षिते तत्र विद्यमानधर्मस्यालनल्साधारणत्वेऽपि स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते। तथा च धिन्वन्तीत्यत्र उकाररूपे स्थानिनि अल्रूपत्वं तद्वृत्त्यार्धधातुकत्वस्यानल्साधारणत्वेऽपि तन्निमित्तकेड्विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधेन नेडापत्तिरिति प्रतिपादयन्ति। भोभगो० इति सूत्रे अश्ग्रहणप्रयोजनं ब्रुवता भाष्यकृता वृक्षस्तत्र इत्यत्र विसर्जनीये विहिते रेफत्वावच्छिन्ना स्थानिता तेन अनल्विधाविति प्रतिषेधेन यत्वाप्राप्त्या अश्ग्रहणप्रयोजनविरहः छन्दःसु इत्यादौ **रोः सुपि**[३९] इति रुत्वावच्छिन्ना स्थानिता तेन अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताया विरहात् विसर्जनीये स्थानिवद्भावप्रसक्त्या यत्वापत्तिवारणाय अश्ग्रहणमिति द्वयोरुदाहरणयोः वैषम्यमभिहितम्। तेन अल्रूपे स्थानिनि सति अतिदिश्यमानधर्मस्यानल्त्वेऽपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वीकृतः। अतिदिश्यमानधर्मस्य अल्मात्रवृत्तित्वे सत्येव प्रतिषेधे तु विसर्जनीये रुत्वानयनमुभयत्र सममिति तयोर्वैषम्यकथनभाष्यानुपपत्तिः स्यादिति स्वमते भाष्योद्वलकं च नवीनाः प्रस्तुवन्ति। नवीनमतेऽपि रामाय इत्यत्र स्थानिभूतोऽल् एकारस्तद्वृत्तिधर्मसुप्त्वं तन्निमित्तके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधप्राप्त्या दीर्घानापत्तिः। अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशाश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवदिति परिष्कारेणादोषात् तथाहि- स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमेव स्थानितावच्छेदकं स्वीक्रियते। **ङेर्यः**[४०] सूत्रे स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थतावच्छेकं ङेत्वं तदेव स्थानितावच्छेदकं ङेत्वधर्मश्च अल्त्वव्याप्यधर्मो न तेनावच्छिन्ना अनुबन्धविनिर्मुक्तलक्ष्यस्थैकारनिष्ठस्थानिता अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना नोपपन्ना तथा च **यकारः सुप्त्वधर्मवान् भवत्विति** आदेशताश्रययकारधर्मिकारोपस्तत्प्रकारीभूतधर्मश्च सुप्त्वधर्मस्तन्निमित्तके दीर्घविधौ स्थानिवत्प्रतिषेधासंभवेन रामाय इह नैव दीर्घानुपपत्तिः। एवमपि अतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादौ हल्ङ्याब्भ्यः० इति सुलोपवारणार्थं प्रश्लेषेण समाधानपरस्य भाष्यस्यासङ्गत्यापत्तिस्तत्र ह्रस्वप्रसङ्गे **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** इत्यत्र अच उपस्थित्या अच्त्वरूपाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वं स्थानितायामुपलभ्यते ततस्तत्र अकारेकारौ आप्त्वङीप्त्ववन्तौ भवत इत्यारोपनिमित्तके विधौ स्थानिवत्प्रतिषेधे अतिखट्वो

---

[३६] पूर्ववत् ३।१।८०।

[३७] पूर्ववत् ७।२।३५।

[३८] स्थानिवत्सूत्रस्थलघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः।

[३९] पूर्ववत् ८।३।१६।

[४०] पाणिनिसूत्रम् ७।१।१३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निष्कौशाम्बिरित्यत्र सुलोपवारणसंभवे तदर्थं आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषपर्यन्तानुधावनं भाष्यकारस्य समाधानं प्रयोजनहीनमापतेत्। तदसङ्गतिपरिहारार्थम् अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशाश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्येवंरीत्या परिष्कारेण समाधीयते। ङीप्त्वेनाप्त्वेन साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकविधित्वं हल्ङ्यादिसुलोपे नोपलभ्यते किन्तु ङीप्त्वेन आप्त्वेन च परम्परावच्छिन्नत्वमेव संघटत इति न दोषः।

६. स्थानिवत्सूत्रस्यान्यथासिद्धत्वम्

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रनियमेन स्थानिनि सिद्धं कार्यमादेशे कर्तुमशक्यं तदर्थं स्थानिवत् सूत्रावश्यकत्वमवगतं **युष्मदस्मदोरनादेशे**[४१] इति आदेशपर्युदासगमकेन स्थानिकार्यमादेशे सिद्धमल्विधौ तदभावबोधनञ्च **अदो जग्धि ल्यप्तिकिति** इति सूत्रे तिकिति इत्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि ल्यब्ग्रहणेनाल्विधौ तु स्थानिकार्यमादेशे न प्रवर्तते इति ज्ञाप्यते। एतावता सूत्रकार्यमन्यथासिद्धं व्याख्याय सूत्रमिदं भाष्यकारः प्रत्याचख्यौ[४२]।

७.निष्कर्षः

व्याकरणशास्त्रे प्रक्रियादशायामतस्मिन् तद्बुद्धिकरणम् एकत्र श्रुतस्यान्यत्र योजनं वेति नियमेन च बहुलक्ष्याणि संस्क्रियन्ते। अतिदेशसूत्राणि तदर्थमेवोपदिष्टानि पाणिनिना । तान्यतिदेशसूत्राणि व्याकरणशास्त्रे निमित्तकार्यशास्त्ररूपव्यपदेशतादात्म्यार्थभेदेन सप्तविधानि प्रथितानि। स्थानिवदिति सूत्रमपि प्राधान्यात् कार्यातिदेशकं समर्थितम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इत्यनुशासनेन तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते इति न्यायस्य बाधेन स्थानिकार्यस्यादेशे लाभार्थं स्थानिवत् सूत्रस्यावश्यकता समजनि। अनल्विधौ इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे असमर्थसमासादिगौरवभारावहेन पर्युदासपक्ष एवादरणीयः समीक्षितः । अनल्विधौ इति प्रतिषेधे स्थानिनः अल्रूपत्वेऽनल्रूपत्वेऽपि तन्निष्ठाल्मात्रवृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये स्थानिवद्भावो न भवति तन्निष्ठालितरसाधारणधर्मनिमित्तके कार्ये तु स्थानिवद्भावः प्रवर्तते इति तात्पर्यमादाय तस्य च स्थान्यवयवाल्निष्ठाल्मात्रवृत्तिधर्म (अल्त्वव्याप्यधर्म) घटितातिदिदिक्षितधर्मनिमित्तके विधौ न स्थानिवदिति रीत्या परिष्कारः प्राचीनमते। नवीनमते तु स्थानिनोऽल्रूपत्वेऽतिदिश्यमानधर्मस्य अलनल्साधारणत्वेऽपि स्थानिवत्प्रतिषेध इत्यभिप्रायमवगम्य च अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशाश्रय-धर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ न स्थानिवदित्येवंरीत्या परिष्कारोऽभिहितः। यद्यपि प्राचीनमते धिन्वन्तीत्यत्र इड्वारणाय **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** इति सूत्रे पूर्वस्माद् विधौ इति पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावे तेन च स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवति इत्यभावादेशस्यापि तत्र स्वीकाराद् आदेशप्रयुक्तकार्यवारणेन इडापत्तिः समाधीयते। तथापि प्राचीनमते **भोभगो०** इति सूत्रस्थभाष्यासंगत्या नवीनमतमेव शास्त्रानुकूलं प्रशस्ततरमाभाति। स्थानिवत् सूत्रं स्थानिनि सति यद् भवति तदादेशेऽपि भवतीति भावातिदेशमेव विधत्ते स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवति इत्यभावातिदेशं न चोदयते तेन नायक इत्यादौ आयादेशप्रवृत्तौ नावरोधः। ज्ञापकादिना सूत्रकार्यस्यान्यथासिद्धत्वमासाद्य तत्र भाष्यकृता सूत्रपरिहारे चिन्तितेऽपि परत्र सूत्रे स्थानिवदनुवृत्त्यर्थं तदावश्यकत्वं न परिहृतम् । आनुमानिकादेशे च स्थानिवत्त्वज्ञापनमपि सूत्रसत्त्वे सुकरमिति।

सन्दर्भग्रन्थाः

[४१] पाणिनिसूत्रम् ७ । २। ८६।

[४२] स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १। १। ५६। इति सूत्रस्थमहाभाष्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आचार्यः, माधवः *जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः*, प्रकाशनम् आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावली पूना, तृतीयसंस्करणम् ई० सं० १९४६।

द्विवेदः, डा० जानकीप्रसादः *कातन्त्रव्याकरणविमर्शः*, प्रकाशकः संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाराणसी, वि०सं० २०३२।

पण्डितराजः, गोपालशास्त्री परिष्कारकः, *पाणिन्यष्टाध्यायी* पदच्छेद-वृत्ति-वार्त्तिक-टिप्पणीसहिता (सम्पादकः प्रो गोपालदत्तपाण्डेयः), चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् वाराणसी, तृतीयसं० ई० सं० १९८७।

पतञ्जलिः *व्याकरणमहाभाष्यम्* , संशोधकः, जोशी, भार्गवशास्त्री, चौखम्वासंस्कृतप्रतिष्ठानम् दिल्ली, ई०सं० १९९१।

भट्टोजिदीक्षितः *सिद्धान्तकौमुदी*, तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता(व्याख्याकारः ज्ञानेन्द्रसरस्वती), चौखम्वासंस्कृतप्रतिष्ठानं दिल्ली, , ई०सं० १९८५।

भट्टोजिदीक्षितः, *प्रौढमनोरमा हरिदीक्षितविरचितशब्दरत्नसहिता*, (संपादकःसदाशिवशास्त्री), अमरभारतीप्रकाशनं चौखम्वा-वाराणसी,,वि०स० २०३९।

भट्टः , नागेशः *लघुशब्देन्दुशेखरः*, अभिनवचन्द्रिका-तिलक-ज्योत्स्ना-विषमपदविवृत्ति-विजया-वरवर्णिनीव्याख्यानसमन्वितः, (सम्पादकः) पं० नन्दिकेश्वरशास्त्री, प्रकाशकः भार्गवपुस्तकालयः गायघाटकाशी, ई० सं० १९९२।

भट्टः, नागेशः, *परिभाषेन्दुशेखरः*, तात्याशास्त्रिविरचितभूतितिलकसहिततत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यासमलङ्कृतः, (व्याख्याता गणपतिशास्त्री), (संपादकः गोविन्दशर्मा) वाराणसी, दुर्गाघाट- राजराजेश्वरीप्रेस-पुस्तकालयः, वि०स० २०३९।

मिश्रः, जयदेवः *शास्त्रार्थरत्नावली*, संशोधकः उमेशमिश्रः, प्रकाशकः डा० रमाकान्तमिश्रः, इलाहावादः पुनर्मुद्रितसंस्करणम् ,१९८८।

लौगाक्षिभास्करः *अर्थसङ्ग्रहः अर्थालोकव्याख्यासहितः* (व्याख्याता पट्टाभिरामशास्त्री) , हिन्दीव्याख्या (व्याख्याकारः वाचस्पति-उपाध्यायः) , प्रकाशकः चौखम्भा वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् , ई० सं ० १९९८।

शर्मा, सभापतिः *लक्ष्मीव्याख्या*, सिद्धान्तकौमुदीस्था, संपादकः बालकृष्णशर्मपञ्चोली, प्रकाशकः मोतीलालवनारसीदासः वाराणसी , प्रथमसंस्करणम् , ई० सं ० १९६६।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बौद्धतन्त्रे वायुव्यवस्था

उपप्रा. टीकारामन्यौपाने

अनुत्तरयोगतन्त्रस्य प्रायः सर्वग्रन्थेषु कायविज्ञानविवेचनक्रमे वायु-नाडी-विन्द्वादीनाञ्चोल्लेखः प्राप्यते, तत्र वायोः प्राधान्यं दृश्यते। तस्मादत्र तस्यैव चर्चा विधीयते।

प्राणवायुः- संसारनिर्वाणयोः सर्वधर्माणामाधारो महाऽनाहतवायुः। वायुरस्मिन्नभिहिते (अभिलापे) प्राणः तथा चायम् अकारस्वभावे स्थितः। तस्मादयमनभिलाप्य परन्त्वनभिलाप्येऽप्येषः सर्वेषामभिलाप्यानामाश्रयः।[४३]

अक्षरेष्वधिकारवशादकारः सर्वेषां स्वरव्यञ्जनानां मूलम्। वायुष्वधिकारवशादयं सर्वेषां दशवायूनाञ्च मूलम्। ज्ञानेऽधिकारत्वात् परमाक्षरमहासुखमेव अकार इत्यभिहितः। सर्वधर्माणांमूलसत्वाद् आधारत्वाच्चायं प्राणवायुरिति कथ्यते। अतोऽनेनैव संसार-निर्वाणयोः सर्वधर्माणामवभासः प्रतिभासो वा। वज्रदेहस्योत्पत्तिबेलायाः प्रारम्भे शुक्र-शोणितयोर्मध्ये स्थितत्वात् आलयविज्ञानेनाऽऽसेवितवेलायामभिसंस्कृतचित्तस्य चञ्चलताया आधारसत्वादयं प्राणवायुः। सत्त्वानां देहाश्रय-विज्ञान-ऊष्माणामाधारकालेऽयं महाप्राणवायुर्भवति। पञ्चाक्षरेष्वयम् अकाराकृतियुक्तोऽस्ति, पञ्चधातुषु चायमाकाशधातुस्वभावयुक्तो विद्यते। प्राणवायुः प्रतिरोमं देहस्य सर्वभागेषु वा व्याप्तः, पुनश्च सर्वनाडीमूले मध्यनाड्यामाश्रितत्वात् १० वायूनां मूलं महाप्राणवायुः।

अपानवायुः- वायुरयं नाभेरधोभागे त्रिनाडीसमूहेन पिण्डीकृतरूपे स्थितः। तस्मादयमधोभागं प्रति गच्छति। एतस्य वायोः कृत्यं तु मलमूत्रशुक्रशोणितादीनां कषायरसयुक्तधातूनां निष्कासनं सङ्कलनञ्च वर्तते। मूख्यतयायं शंखिनीनाड्या आभ्यन्तरभागे स्थितो वर्तते। अस्य स्वरूपन्तु महासुखज्ञानधातुर् वर्तते। अन्येस्मिन् स्थाने प्रवर्तिते मूत्रादिषु निरोधेषु निरुद्धेषु वायुमधोभागस्थव्याधिनामुत्पादं करोति पञ्चधातुष्वयं पृथिवीधातुस्वभावः पञ्चाक्षरेषु च लृकाराकारः।[४४]

समानवायुः- वायुरयं हृदयस्य सम्मुखभागस्य रोहिणीनाड्योत्पद्यते। अस्या रोहिणीनाड्या एकस्मिन् शिखरे प्रविष्टे भवति। अस्य समानवायोः कृत्यं तु अन्नपानादीनां परिपाचनम् कषायरसान् पृथक्कृत्य तान् रसान् सर्वनाडीस्थानेषु प्रापय्य देहस्य परिपाचनं च। तत्कार्येण वलस्योत्पत्तिर्जायते। अस्मिन् वायौ चान्येषु स्थानेषु प्रवृताभ्यन्तरभागेषु अतिसारादिव्याधय उत्पद्यन्ते।[४५]

उदानवायुः- वायुरयमग्निसीमादक्षिणस्तनस्य नाडीदलहस्तिजिह्वां प्राप्य कण्ठस्थाने स्थितो वर्तते। वायुरयमभ्यवहारादीनि सर्वकृत्यानि करोति। अस्य मुख्यकृत्यं तु हस्तपादानां चेष्य, गमनं, वाक्द्वारा संगीतकरणञ्च।

४३.तद्यथा भगवान् बुद्धः सम्बुद्धोऽकारसम्भवः। अकार सर्ववर्णाग्रयो महार्थः परमाक्षरः॥
महाप्राणो ह्यनुत्पादो वागुदाहारवर्जितः सर्वाभिलापहेत्वग्रयः सर्ववाक्सु (प्र) भास्वरः॥ (आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति, ५.२८-२९)

४४. "अपानो नाभ्यधो वहति।" (विमलप्रभा २.१८०)

४५. "अमोघसिद्ध्यात्मकः समानो नाभिस्थः" (संवरोदयतन्त्रपद्मिनीनामपञ्जिका)
"समानः पूर्वदलेऽधिदेवो रोहिणीनाड्यां नयति सकलं समरसं तुल्यरसं यावत्काये समानो नाम वायुः।" (कालचक्रतन्त्रटीका विमलप्रभा २.१८०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्थमनेन वायुना नाटकादिकृत्यानि सम्पद्यन्ते। यदि वायुरयमन्यस्थानेषु प्रवर्तते चेद् शीरोवेदनामुर्छाद्युर्ध्वगतेर् व्याधयो जायन्ते। पञ्चधातुष्वयमग्निधातुस्वभावयुक्तः पञ्चाक्षरेषु च ऋकारस्याऽऽकारयुतोऽस्ति।[४६]

व्यानवायुः- अस्य वायोर् हृदयस्य दक्षिणभागस्य नाडीदलेषु रसनानाड्या सह सम्बन्धः सत्वात् पिंगलानाड्या आभ्यन्तरे सञ्चारो भवति तथा चायं वायुः सर्वग्रन्थिषु व्याप्य स्थितः। अस्य वायोर्मुख्यकृत्यानि तु देहे बलप्रसारणं संकोचनं प्रक्षेपणञ्च। यदि वायुरयमन्यस्थानेषु प्रवर्तते चेद् अङ्गलयो हषो मृत्युरिति व्याधयो जायन्ते। पञ्चधातुष्वयम् अप्धातुस्वभावयुतः पञ्चाक्षरेषु च उकाराऽऽकारयुतो भवति। इत्थमेष महाप्राणवायूनामाधारः सत्वाद् महाशून्यस्य पञ्चाक्षराणां स्वभावे स्थितो भवति तथा चान्ये चत्वारो वायवश्चैतस्यैव गुणैर्निसृताः सन्त उत्पद्यन्ते।[४७]

नागवायुः- वायुरयं दक्षिणबाहुमूलस्य नाडीदलं प्रविश्य सञ्चरति। अस्या नाड्या एकशिखरः चक्षुसि प्रविष्टो भवति। अस्य वायोर् मुख्यकृत्यं तु रूपग्रहणं देहाय लावण्यप्रदानञ्चेति। पृथिवीधातोरुत्पन्नत्वादेष ज्ञानधातुस्वभावयुक्तः तथा चाकाशस्य आकार इव आकृतियुक्तश्च वर्तते।[४८]

कूर्मवायुः- वायुरयं हृदः पृष्ठभागस्थे जयानाडीदले सञ्चरति। अस्यैकशिखरः कर्णे प्रविष्टः। अस्य मुख्यं कृत्यं तु शब्दग्रहणं हस्तपादादीनां स्फुरणञ्च। एष वायुधातोः स्वभावयुक्तः। एकारस्याऽऽकृतियुक्तश्च वर्तते।[४९]

कृकरवायुः- वायुरयं वामबाहुमुलस्थयालम्बुषनाड्या सञ्चरति। अस्यैकशिखरो नासिकां प्रविशति। अस्य मुख्यकृत्यानि तु गन्धग्रहणं क्रोधोत्पादनं क्षोभोत्पादनञ्चेति। वायुरयमग्निधातोः स्वभावयुक्तो वर्तते तथा 'आर्' इत्यस्याऽऽकृतियुक्तश्च वर्तते।[५०]

देवदत्तवायुः- वायुरयं हृदयस्य वामदिश इडानाड्या च सञ्चरति। अस्यैकशिखरो जिह्वां प्रविष्टः। अस्य मुख्यकृत्यं तु रसग्रहणं जृम्भणञ्च। एष वायुर् अप्धातुस्वभावयुक्तः, ओकारस्याऽऽकृतियुक्तश्च।[५१]

---

४६. "तदाऽमिताभो वायुरुदानः कण्ठदेशस्थः।" (संवरोदयतन्त्रपद्मिनीनामपञ्जिका)
उदान आग्नेयदले हस्तिजिह्वानाड्याम्। सप्तधातुषु समरसं करोतीत्यर्थः।
काये स्पन्दत्युदानो नाम वायुर्मुखकरचरणैर्गीतनाट्यं करोति। अत्र शरीरे स एवोदानो मुखेन गीतादिकं हास्यालापादिकं करोति, करचरणैर्नाट्यं करोति, गमनादिकं चेति।" (विमलप्रभा २.१८०)

४७. "वैरोचनात्मको व्यानस्तस्य समानमुक्तं वायुधातुस्वभावम्।" (संवरोदयतन्त्रपद्मिनीनामपञ्जिका)
"व्यानः सर्वशरीरगः। एवं मध्यमप्रधानोऽयं प्राणवायुर्हृदि स्थितः।" (चण्डमहारोषणतन्त्र २२ पटले)
"व्यानो दक्षिणदले पिङ्गलानाड्याम्, व्यानो व्याधिं करोति प्रकृतिगुणवशादिति उदकप्रकृतिवशाद् गात्रभङ्गं तथैव करोति यथा व्याधिम्।" (विमलप्रभा १, पृ. १८०)
हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले। उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः (अमरकोश, प्रथमकाण्ड)

४८. "नाभौ नैऋत्यदले पूषानाड्याम्, नगोऽप्युद्गारं करोत्येव।" (पूर्ववत्, पृ. १८०)

४९. "कूर्मो वारुण्यदले जयानाड्याम्, स्फुटकरचरणात् संकुचन् कूर्मवायुः।" (विमलप्रभा भा.१., पृ. १८०)

५०. "कृकरो वायव्यदलेऽलम्बुषनाड्याम्, क्रोधं क्षोभं समस्तं च कृकरो वायुः। स इति क्रोधं क्षोभं लोभं समस्तं कृकरो वायुः करोति।" (पूर्ववत्, भा.१., पृ.१८०)

५१. "देवदत्त उत्तरदले इडानाड्याम्, जृम्भिकां देवदत्तः करोति।" पूर्ववत् भा.१, पृ. १८०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धनञ्जयवायुः– वायुरयं वामस्तनस्य कुहूनाड्यां सञ्चरति। अस्या नाड्या शिखर उपजिह्वाया मध्ये रोम्णां सर्वे छिद्रेषु प्रविष्टः। अस्य वायोर्मुख्यकृत्यानि त्वेकदेशात् श्वेतांशधातुमूर्ध्वभागे आकर्षणम्, एकदेशात् स्पर्शद्वारा मृदुतैक्ष्णादीनां ग्रहणं च। एष पृथिवीधातुस्वभावयुक्तः, आल् इत्याकारयुक्तश्च वर्तते।[५२]

वायूनां त्रिविधसंचारः– अत्र वायूनां बाह्यसंचारः सूक्ष्मरोमद्वारैः सर्वेन्द्रियद्वारैश्च जायते किन्तु विशेषरूपेण संक्रान्तिवायावन्तर्भूतानां सर्ववायूनां गमनस्य महाद्वारं नाभिचक्राद् रसनाललनाभ्यां महानाडीभ्यां सम्वद्धम्, तस्मात् नासिकाया उभयोच्छिद्रयोर् वायोर्निःशरणम् जायते। गतिभेदादस्य त्रयोभेदाः। तद्यथा– सूर्यः चन्दो राहुश्च।[५३]

सूर्यवायुः– दक्षिणनासिकाछिद्रात् संचरकोऽयं सूर्यवायुर्बलस्य क्षीणक्रमेण सञ्चरतीति तस्मादेष आगमेषु विषवायुरिति चोक्तः। उपायस्वभावयुक्तसन्नप्येष देहस्य प्रज्ञास्वभावत्वाद् वाग्वज्रस्वभावयुक्तोऽयम्।

चन्द्रवायुः– वामनासिकाछिद्रात् सञ्चरकोऽयं चन्द्रवायुर् वृद्धिक्रमेण सञ्चरति तस्मादेष पीयूषं कथ्यते,य प्रज्ञास्वभावयुक्तः सन्नपि देहस्योपायस्वभावयुतत्वात् कायवज्रस्वरूपे स्थितः।

राहुवायुः– नासिकाया उभयोच्छिद्रयोर् मध्यस्थानात् समानरूपेण सञ्चरका ६७५ वायवः सन्ति। बाह्यराहुवायोर्बलान्वितत्वाद् राहुवायुः तथा चाकाशसदृशत्वाद् आकाशवायुः तथा मध्ये गमनाद् ज्ञानवायुश्चायम्। अस्य स्वभावस्तूपाय-प्रज्ञयोरद्वयरूपोऽतोऽयं चित्तवज्रस्वभावे स्थितः।

स्कन्ध-धातु-आयातनादिबाह्याभ्यन्तरसर्वधर्माणामनुकूलकृते जाते स्व-स्वाचिन्त्यबलानुसारमुपर्युक्तवायूनां ग्रहणञ्च बलेन प्रतीत्यसमुत्पादवशाद् यथा चुम्बको दूरस्थलौहधातुमाकर्षयति तद्वदेव सर्वकृत्यानि सम्पद्यन्ते। आकाशवायुना तद्ग्रहेण च मारणमभिचारं च कृत्यं जायते। तद्वारा पुनः स्थापनायाः सर्वाण्यान्यानि कृत्यानि सिद्ध्यन्ति। वायुना तद्ग्रहेण च साध्य-सिद्धिक्रमे उच्चाटनमारणादीनि कृत्यानि सिद्ध्यन्ति। वशीकरणम् आकर्षणकृत्यञ्चाग्निवायुना तद्ग्रहेण च सिद्ध्यति। अप्वायुना तद्ग्रहेण च व्याधिहरणादीनि शान्तीकरणाद् आयुः पुण्ययोवृद्धिर्भवति। स्तम्भनसम्मोहनादीनि कृत्यानि पृथिवीवायुना तद्ग्रहणेन च सम्पद्यन्ते। ज्ञानवायुना मारणस्य सर्वकृत्यानि सम्पद्यन्ते।[५४]

इत्थं देवानां नानाविधकुल-वर्ण-समाधि-जप-प्राणायामानां योगेन युगपद् भावनायां कृतायां शान्ति-वृद्धि-वशीकरण-आकर्षण-मारण-उच्चाटन-स्तम्भन-सम्मोहनानीति अष्टौ महाकृत्यानि सम्पद्यन्ते। एतेषामुपरि निर्वाष्य-वशीकरण-ज्वर-अभिनिर्माणादीनां चतूर्णां कृत्यानां संयोजनेन १२ महाकर्माणि भवन्ति। पुनःस्थापन-अन्तर्धानयोर् योगात् चतुदर्शमहाकर्माणि सिद्ध्यन्ति।

सर्वेषां वायूनां संक्षेपीकरणात् सर्वे वायवो ज्ञानवायु-विज्ञानवाय्योः समहिता जायन्ते। तयोर्विज्ञानवायुस्तु कल्पनाभिन्नः, अर्थात् कल्पनात्मको भवति तस्मादस्मिन् वायौ चंचालत्वं सूक्ष्मस्थानप्रवेशत्वम् (सूक्ष्मस्थानगमनम्) अन्योन्यप्रस्फूरणत्वञ्चेति त्रीणि लक्षणानि भवन्ति, अथवा त्रिलक्षणयुक्तोऽयं वायुः। संसारनिर्वाणयोर्यावन्तोऽपि धर्माः

---

५२. "धनञ्जयइशदले कुहानाड्यायाम्, सुषुम्नायां प्राणः, दिक्संख्या शङ्खिनीया स्रवति बोधिचित्तं तस्याम् अपानोऽधिदेवता। इत्येवं नाडीचक्रे दशविधपवनाः संस्थताः कर्मभेदैः। एषां प्राणादीनां सर्वेषां वा द्वासप्तति नाडीसहस्रेषु व्याप्तिः। कायं पञ्चत्वं गतं धनञ्जयो वायुर्न त्यजति। नरपते इत्यामन्त्रणम्। वायुरेको धनञ्जय इति।" (पूर्ववत् भा.१., पृ. १८०)

५३. वज्रमालातन्त्र पृ.४४५

५४. कालचत्रलतन्त्र, सं. विश्वनाथ देवशर्मा, द एशियाटिक सोसाइटी १, पार्क स्ट्रीट कलकत्ता, कालचक्रतन्त्रटीका विमलप्रभा, भा.१ सं. प्रा. जगन्नाथ उपाध्याय, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थानं, सारनाथ, वाराणसी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते सर्वेऽसद्भूता यतो हि सर्वे कल्पनाद्वारा बद्धाः तस्मात् तेषां चित्तस्य प्रतिभासांशरूप एव निष्पत्तिः। अतो वायुतत्त्वं कल्पनेति सिद्धौ संसारनिर्वाणयोः सर्वे धर्माः तत्स्वभावे चैव ज्ञायन्ते।

महावायुः– संसारनिर्वाणयोराधारः प्रभास्वरचित्तसत्वात् तदविकल्पधर्मधातुस्वभावेन परिशुद्धो भवति तथा चास्य स्वभावो वायुसदृशसत्वाद् अयं ज्ञानस्य महावायुरित्युच्यते। परिशोधनस्याधारो वायुः। निष्यन्दफल–प्रतिपक्षमार्गयोर्ज्ञानं निष्यन्दमहावायुर्यतो हि बोधिधर्मः आनूलोमिक–कल्पनाभिरभिसंस्कारभावादेषःसानुचरमार्गः। अस्य विशोधको वायुरिति कथ्यते यतो हि आलयः सर्ववासनानामाधारः, तदाश्रितः क्लिष्टमनसा अहंकारममकारयोर्ग्रहणत्वाद् चित्तेऽभिसंस्कारसद्भावाद् मोहोत्पादकोऽयं वायुः।

षड्विज्ञानेन सह सम्बद्धोऽभिसंस्कारः चित्तस्य स्वप्रकाशज्ञानस्य प्रतिभासांशादन्यो नास्ति तथापि चान्यरूपे कल्पनया तत्र तृष्णा–उपादान–रागाणामुत्पत्तित्वात् सर्वत्र कम्पनं भवति तस्मादेष रागोत्पादकवायुः। विषयस्य यथार्थस्वभावेऽकल्पितेऽपि हेयोपादेयरूपे विचारकरणाद् अमनोज्ञविषये द्वेषकवायुसत्वाद् एष द्वेषोत्पादकवायुः। इत्थं त्रिविषयाणामुत्पत्तित्वात् त्रिधातूनां सत्त्वा भ्रान्ता सन्तः संसारे भ्रमन्ति। त्रिधातूनां चित्तानि चैतसिकानि च त्रिविषयैस्सह सम्बद्धाः। तेषु आधिपत्यसत्वादेष महावायुरिति चोच्यते।

उपसंहारः– इत्थं त्रिधातौ प्रतिभासमानाः सर्वे धर्मा वायुनाऽभिसंस्कृता भवन्ति। रागद्वेषयोर् ग्रहण–धारणयोर्दोषा तथा तत्प्रतिपक्षज्ञानमपि चागमेषु वायुशब्देन सम्बोधिताः। यथा निर्वाणप्राप्तिकाले सर्वे गुणा वायावाश्रिताः तथैवाऽवबोधात् सम्यग् मार्गक्रमा मर्मबद्धा भवन्ति। वज्रमालाभिधानमहायोगतन्त्रानुसारं वायोः प्रयोगविधिज्ञानेन योगी संसारसागरादुत्तीर्य बुद्धत्वं प्राप्नोति परन्तु वायौ कल्पनास्वभादमुच्यमाने तथा तस्मिन्नेवानुसारेण संसारपरिभ्रमणात् स सत्त्वो दुःखानुभूतिं प्राप्नोति। ज्ञाने मर्मबद्धत्वे ज्ञानवायुद्वारा विशोधिते कर्मवायौ संसारस्य समुच्छेदस्य प्रतिपक्षोऽपि वायुद्वारा सिद्ध्यति। इत्थं बाह्याभ्यान्तरयोः सञ्चारमाणानां सर्वेषां वायूनां नाम स्वभाव–स्थान–उत्पत्ति–स्थितीनां तत्कृत्यानाञ्च वज्रधरद्वारा सर्वेषु सूत्रेषु तन्त्रपिटकेषु विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते।[५५]

सन्दर्भग्रन्थसूची

वनारसीलाल (सम्पा.), आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति, १९९४ ई., के. उ. ति. शि. संस्थान, वाराणसी।

उपाध्याय, जगन्नाथ (सम्पा.), विमलप्रभा भाग १, १९९४ ई., के. उ. ति. शि. संस्थान, वाराणसी।

शास्त्री, एच. पी. (सम्पा.) संवरोदयतन्त्रम्, १९९० ई., चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

क्रिस्टोफर, जर्ज एस. (सम्पा.), चण्डमहारोषणतन्त्रम्, १९७४ ई. परिमल प्रकाशन, दिल्ली।

सिंह, अमर, अमरकोश, २०६५ वि. सं., रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाडौं।

---

५५. संसारे उर्ध्वगो वायुर्निर्वाणे स्यादधोगतः। अप्रतिष्ठितनिर्वाणं हृदयाम्भोरुहस्थितम्॥
उर्ध्वाधोगतं वायुं संपुटीकृत्य मानसम्। तस्याभ्यासयोगेन स नित्यं पदमाप्नुयात्॥
वायुयोगं न जानाति यो ज्ञात्वापि करोति न। स संसारस्य कीटः स्यान्नानादुःखैकरूपहृतः॥
गतागतं च यो वायुं लक्षयेत् स हि बुद्धिमान्। वायुनाधिष्ठितं सर्वं वायुः सर्वगतो भवेत्॥ (संवरोदयतन्त्र ५.६७–७०)
वायुतत्त्वं न जानाति कर्माकर्म न सिद्ध्यति। तार्किका न प्रजानन्ति वायुः सर्वगतो भवेत्॥
वायुतत्त्वानुपूर्व्येण मन्त्रतत्त्वं तु साधयेत्। प्राणभूतश्च सत्त्वानां वाय्वाख्यः सर्वकर्मकृत्॥
विज्ञानवाहनं चैव बुद्धत्वपदमाप्नुयात्। रहस्यं सर्वतन्त्रस्य उपायो बोधिकारणात्॥ (पूर्ववत् ६.१०–१२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साहित्योकर्षगुणस्वरूपविश्लेषणम्

सहप्रा. श्रीरामसापकोटा

बृद्ध्यर्थकाद् गुणधातोरप्रत्ययत्वेन सिद्धोकयं गुणशब्दश्चेतसो द्रुतिदीप्तिविकासावस्था जनयति। यस्य कस्या प्रवचनस्य, लेखस्य, रचनायाः शब्दविन्यासावस्थायाः, व्यवहारस्य, अभिव्यक्ते-र्प्रकारस्य च विशिष्टामुत्कर्षां स्थितिं नयति प्रापयति च स गुणः इति कथ्यते। सूक्तिः कथयति "सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते" येन कथनेन ज्ञायते य मानवानां ये गुणाः भवन्ति ते सर्व एव काञ्चनमेव अथवा मानवोत्कर्षस्वरुपमेव आश्रयन्ते। "गुणो विशेषाधान हेतु सिद्धो वस्तुधर्मः[1] विशिष्टस्थितिपरिचायकं कारणमेव गुणरिति। अन्तस्थितायाः भावनायाश्च प्रतिभाबलेन अन्या सर्वान् जनान् सन्तोषयितु-माल्हादवस्थां प्रापयितुं च यः सरलतयेच्छति, स सहजात्मकसम्बन्धः गुणः। भावुकस हृद्गतेन गुणेन मधुधारामिव सहसा जिह्वाग्रभागे यन्माधुर्यं व्यज्यते तद्वत् श्रोतृणां, पाठकानां, दर्शकानां व श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां वा नयनाभ्यां साहित्यपीयुषधारानन्दोकपि प्राप्यते। नाट्यशालायां नायकादिप्रदर्शितनाट्यं कविविरचित-साधुकाव्याध्ययनेन गृहितानन्दं नयनश्रोत्रेन्द्रियवलाभ्यां यां व्रम्हानन्दसहोदरभूतामनुभूतिमनुभूय सहज-व्यक्तानन्द चित्तवृत्तिनिरोधध्यानसंलग्नस्य साधोर-द्वितियां दशामनुभवतीति। गुणानांमाध्मेन उत्तेजनां प्राप्य हृदयोद्बोधनं कुर्वन् द्रुत्या, दीप्त्या विकासतया च अलौकिकानन्दमनुभवति साहित्यकारः।

मानवीयगुणोत्पन्नेन गुणवान् लोके प्रसिद्धवस्थां प्राप्य "स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते" इति सूक्तिं यौ शब्दार्थौ श्रवणेन पानेन च शुष्कारण्यं जलेन सिञ्चनं कुर्वन्निव हृद्गतं सौन्दर्यं द्रुतिहेतुर्भवति स गुण एव। शब्दार्थयोः प्रतिपादितयोर्विषययोः सव्यमेवाव-भासनेन शुष्कतृणसमूहे अग्निशिखाया व्यापकतामिव गृहृणन् शनैः शनैः हृदयं व्याप्य च द्रुतिदीप्ति-विकासदशां नयतीति स गुणः, विषयेकस्मिन् नातिविप्रतिपतिः वा शङ्कालेशः। कवित्वस्य अन्तस्तत्वोत्कर्षदायककाव्यतत्वस्य प्रकाशनहेतुः शक्तिः सर्वत्र दुर्लभैव। नरत्वं दुर्लभम्, तत्रापि वाग् दुर्लभ, वाक्शक्तौ सत्यामपि काव्यकर्तृत्वं सुदुर्लभम्। कवित्वप्राप्तिरपि जन्मान्तरसुकृतपुञ्जपरिपाकादेव भवतीति काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेकप्युक्तम्-

मानवीयगुणोत्पन्नेन गुणवान् लोके प्रसिद्धवस्थां प्राप्य "स्वदेशें पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते" इति सूक्तिं यौ शब्दार्थौ श्रवणेन पानेन च शुष्कारण्यं जलेन सिञ्चनं कुर्वन्निव हृद्गतं सौन्दर्यं द्रुतिहेतुर्भवति स गुण एव। शब्दार्थयोः प्रतिपादितयोर्विषययोः सव्यमेवाव-भासनेन शुष्कतृणसमूहे अग्निशिखाया व्यापकतामिव गृहृणन् शनैः शनैः हृदयं व्याप्य च द्रुतिदीप्ति-विकासदशां नयतीति स गुणः, विषयेकस्मिन् नातिविप्रतिपतिः वा शङ्कालेशः। कवित्वस्य अन्तस्तत्वोत्कर्षदायककाव्यतत्वस्य प्रकाशनहेतुः शक्तिः सर्वत्र दुर्लभैव। नरत्वं दुर्लभम्, तत्रापि वाग् दुर्लभ, वाक्शक्तौ सत्यामपि काव्यकर्तृत्वं सुदुर्लभम्। कवित्वप्राप्तिरपि जन्मान्तरसुकृतपुञ्जपरिपाकादेव भवतीति काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेकप्युक्तम्-

नरत्वं दुर्लभं लोके, विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र, शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा॥[2]

यत्र यो गुणः विशेषस्थितौ अस्ति, तस्य काव्यगतरचनाकपि प्रतिभोत्कर्षवलात् तदनुकूल-सम्पादनाय वर्णरसालङ्कारादिसंस्थापनकार्ये महत्या काव्यप्रतिभाया अत्यावश्यकतया भवतीत्यत्र न शन्देहलेशः।

१ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् द्वितीयपरिच्छेदः पृ. ३७।

२ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् द्वितीयपरिच्छेदः पृ. ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतोकस्याप्रतिभाया हेतोः सर्वाणि काव्यानि विविधगुण प्रादुर्भावसम्पादकानि सम्बर्धितानि विविध सौरभवितरणक्षमतायुक्तानि विकसित मनोहरपुष्पाणीव भवन्ति ।संस्कारबलाद् ब्राह्मणस्य मानसिकावस्था यथा भवति तद्वत् क्षत्रधर्मरतस्य नैव। वैश्यस्य शूद्रस्याकपि यदि विचारपूर्वकमनचिन्तनादिक्रियतेचेत् किञ्चिदनन्तरं

भवत्येव। काव्यस्य एवं रुपायाः रचनायाश्च स्थितिरपि तादृश्येव। सर्वेषां जलचराणां स्थावराणां विहगपशुकृमिकीटानां गतिभावनाभोजनाच्छादन–व्यवहाराणां धारणाशक्तिनाञ्च एकरुपतानैव, तद्वत् विविधवर्णरसालङ्कारगुणविन्यासाद् रचनाया वा कविकर्मणामेकरुपता नैवेति। "क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः" इति कविवाणी विलसितसूक्तिरपि भजते सौन्दर्यविषये। अस्य गुणस्य उपयोगः संस्कृतसाहित्यपरम्परायां अज्ञातवस्थाया एव विशेषत वैदिककालादेव वेदमन्त्रेषु, उपनिषत्सु, विविधदर्शनेषु, तत्तच्छास्त्र–निष्ठासम्पत्सूरीणां कृतिषु, पुराणमहाभारत–रामायणादिरचनासु कृतो दृश्यते।

"विशेषःकालिकोकवस्था गुणाः सत्वं रजस्तमः।"[३]

गुणविषये एतत्कथनं वर्तते। सत्वरजस्तमो–गुणानां परिचय सांख्यशास्त्रे एवं प्राप्यते –

सत्वं लघुप्रकाशकमिप्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः। गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥[४]

"रुपरसगन्धशब्दस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः"[५] एतत् कथनमन्नभट्टस्य वर्तत एव। अनेन प्रकारेण ज्ञायते यद् गुणस्य स्वरुपस्थितिर्भिन्नैव। लोके, व्यवहारे, काव्ये, गुणानां भिन्नधर्मत्वात् नैकरुपतेति। काव्यपक्षे निरुपणं द्विप्रकारकमेव, काव्येषु गुणानां किं स्थानम्? किञ्च तस्य लक्षणमितिविषये काव्यस्यस्वरुपपरिचयप्रसङ्गे विश्वनाथः कथयति– "काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वादिवत्, रीतयोकवयव–संस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटकुण्ड–लादिवदिति।"[६] अत्र "शौर्यादिवत् गुणाः इति भणित्या देहे शौर्यादयः ये सन्ति ते गुणा एव। शौर्यादिं विना कोकपि हृद्गतया शूरतयोपकाराय, प्रतिकाराय च नैव समर्थो भवति मानवः। अतस्तस्य कृते शौर्यादीनां गुणानां संस्थितिरत्यावश्यकीय एव। मानवः शब्दस्य यदा उच्चारणं करोति तदा तस्यार्थोकपि सहसा समुदेति। अर्थबलेन शब्दशक्तिबलेन वा तादृशः शूरतागुणयुक्तो मानव इति ज्ञायते। देहस्योत्कर्षकं तत्वं शौर्यम्। काव्यस्योत्कर्षधायकोकलङ्कारः प्राचीनन–वीनसिद्धान्तेषु संलग्नानां साहित्यतत्वप्रतिपादन–विवेचनकार्ये दत्तचित्तानां गुणविषयकधारणा गुण–संख्यादिधारणा भिन्नता एव। तथापि तेषामुद्देश्यन्तु "स्वान्त सुखायेति एकमेव"। "एक शब्दःसुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञात स्वर्गे लोके कामधुग्भवति"[७]। "रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न तु रावणादिवत्[८] चतुर्वर्गफलप्राप्तिः स्वादुः स्वादुः पदे पदे" अपवर्गफलप्राप्तिरेभिर्वचनैः काव्यस्य महत्तां स्थानञ्चनिर्धायते। नीरस–कठिनोच्चारणक्लिष्टार्थयुक्ता, रचना, अल्पधीनां कृते काव्यानन्दादिमोक्षस्थितिं नैव प्रतिपादनसमर्थो भवतीति युगेकस्मिन्। सम्प्रति सरससहज–स्वभावोपदेशव्वहाराच्चात्र काव्यानन्दानुभूतिं प्राप्नोतीति मानवः विषयेकस्मिन् सर्वैः काव्यकारैः स्वग्रन्थमहत्वविवेचन प्रसङ्गे वर्णितमेव। शास्त्रसारधायककाव्यगुणस्य सर्वप्रथमं केन कुत्र

---

३ अमरसिंहः, अमरकोशः, प्रथमकाण्डम्, प्रक्रमाङ्क २९२

४ साङ्ख्यकारिकायां श्लोक संख्या १३, श्री कृष्णः, भाष्यकारः पण्डितराजढुण्डीराजशास्त्री, चौखम्बा भवन, वाराणसी १९६८

५ अन्नभट्टः, तर्कसंग्रहः, पृ १४ तृ. सं. सम्पादक वामाचरण भट्टाचार्य वाणीविलास प्रकाशनः वाराणसी, २०४५

६ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् द्वितीयपरिच्छेदः पृ. १५

७ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् द्वितीयपरिच्छेदः पृ. ४

८ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् द्वितीयपरिच्छेदः पृ. ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निरुपणकृतमिति भरतमुनिविरचिते नाट्यशास्त्रे मिलति।[९] तत्प्राप्तिरेव प्राचीनमतमीति। प्राचीनेस्येको भरतमुनिरेव गुणविषये निश्चिततां गच्छति। तेन प्रतिपादितकाव्यार्थगुणाः दशः सन्ति। अग्नि-पुराणकारस्तु एकोनविंशतिं गुणान् स्वमते प्रदर्शयति तेषु श्लेषलालित्यगाम्भीर्यसौकुमार्यमुदारताः सती यौगिकी चेति भेदेन सप्तधा[१०] शब्दगुणाः संन्तीति कथयति चेत् अर्थगुणाः षट् सन्तीति[११] भणति। यथाः माधुर्य-संविधान-कोमलता उदारता प्रौढि-सामयिकत्वञ्चेति। उभयगुणा षडेव[१२] प्रदर्शयति यथा- प्रसादः सौभाग्यम्, यथासंख्यमुदारता-पाकरागश्चेति। प्राचीनमते सर्वप्रथमं निश्चिततया गुणाविष्कारं कुर्वन् स्वमतं संस्थापयति भरतश्चेत् अग्निपुराणकारस्तु तादृशो न।

वामनोकपि प्राचीनमतमवलम्व्य विस्तृतविवेचनं करोति परन्तु तद्विवेचनकार्यं मम्मट खण्डयति।[१३] वामनमते तु गुणा दश अर्थगुणाश्च दश एवं विंशति[१४]र्गुणा वामनस्य मते एव। वामनस्य दशगुणान् खण्डयन् तत्परवर्ती आचार्य काव्यप्रकाशकारो मम्मट त्रीन गुणानेव स्वग्रन्थे स्वीकुर्वन् संस्थापयति। भोजराजस्तु वामनस्वीकृतानां दशशब्दगुणानामातिरिक्तं संख्यायामुदात्तता-उर्जितता-प्रेयान्-सुशब्दता-सूक्ष्मता-गम्भीरता-विस्तर-संक्षेप-संमितत्व-भाषिक-गति-रीति-उक्ति प्रौढिश्चेति चतुर्दश[१५]गुणान् स्वीकृत्य एतेषां संख्यां चतुर्विंशतिमेव निर्धारयति दण्डि-वाग्भट-पीयुषवर्षादय गुणविषये विवेचनं कुर्वन्ति, परन्तु स्वमतं नैव संस्थापयन्ति। दण्डिवाग्भटै तु भरतमतस्यानुवादकावेव। पीयुषवर्षस्तु भरतगुणेषु कान्तिं श्रृङ्गाररसे अर्थव्यक्तिं प्रसादगुणे संस्थाप्य अष्टौ गुणानेव स्वीकरोति। गुणसम्बन्धे नवीनमतस्य प्रथमविर्भावक आचार्यो भामह एव। प्राचीनानां गुणानामत्यधिकसमालोचनां कुर्वाणैः ओजप्रसादमाधुर्याश्चेति त्रयोगुणा एव निरुपिताः।[१६]

भामहस्वीकृतत्रिगुणवादपरम्परायां माधुर्यौजप्रसादगुणेषु सुकोमलकठोरस्पष्यर्थकरचनां क्रमशः संस्थाप्य गुणानुकूलरचनायाः प्रारम्भो जातः। श्रृङ्गारकरुणशान्तरसयुक्तरचनायां माधुर्यगुणो[१७] लभ्यते[१८]। अन्येषां रसानाङ्कृते तु सर्वे अवशिष्टरसाः समीचीना एव। माधुर्यस्य कोमलरचनाया[१९]मोजसः कठोररचनायां[२०], प्रसादस्य[२१] स्पष्यर्थक-सुकोमलरचनायां समावेशनमुपयुक्तं भवतीति काव्यलक्षणग्रन्थकारैरुक्तमेव। काव्यगुणस्य विषये वामनभोजराजयोः मतैक्यं वर्तते। काव्यं युवति-रिवास्ति। यथा लोके युवतिरुपं पतिव्रतादि-समुचितस्वच्छगुणान् विविधाङ्गवयव-धारण-योग्यमाभूषणं दृष्ट्वा सन्धार्य च तेषामाभुषणसंयोगेन यदधिकाकर्षकं सौन्दर्यं सुशोभते, तद्वत् काव्येषु

---

९ श्लेषः प्रसादः समता समाधिमाधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यार्थगुणाः दशैते भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्रम्॥

१० श्लेषोलालित्यगाम्भीर्ये सौकुमार्यमुदारता। सत्येव यौगिकी चेति गुणाः शब्दस्य सप्तधा॥ रसगङ्गाधरः प्रस्तावनाभागः पृ ३०।

११ माधुर्यं संविधानञ्च कोमलत्वमुदारता, प्रौढसामयिकञ्चैवतद्भेदाः: षट् चकासति॥ अग्निपुराणः॥

१२ तस्यप्रसादः सौभाग्यं यथासंख्यमुदारता। पाको राग इति प्राज्ञैः षट्प्रपञ्चा प्रपञ्चिताः॥ रसगङ्गाधरः भूमिका भागः पृ ३०।

१३ रसगङ्गाधरः भूमिका भागः पृ ३०।

१४ श्लेषप्रसाद समता माधुर्यसौकुमारता। अर्थव्यक्तिमुदारत्वमोजः कान्ति समाधयः। काव्यालङ्कारसूत्र पृ. ५५।

१५ ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानथसुशब्दता। अर्थव्यक्तिमुदारत्वमोजः कान्तिः समाधयः। काव्यालङ्कारसूत्र पृ. ५५।

१६ गुणाः माधुर्यमोजोकथप्रसादयति ते त्रिधा। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३५

१७ संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेकधिकं क्रमात्। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३६

१८ चित्तद्रवीभावमयो ल्हादोमाधुर्यमुच्यते। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३५

१९ वीरविभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३८

२० ओजश्चित्तस्य विस्ताररुपं दीप्तत्वमुच्यते। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३८

२१ अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माधुर्यादिगुणैरनुप्रास–यमक–उपमा–श्लेषाद्यलङ्कारैः सुशोभा लभ्यते[२२]। गुणसंयोगेन काव्यरचना सुस्वादु भवतीति, गुणविहिनं काव्यन्तु यौवनविहीनाया नायिकायाः शरीरमिव शोभाहीनं भवतीत्यत्र। गुणानां भावपक्षेषु स्थितेषु सत्सु ते गुणाः लोकप्रियाः परमाह्लादकाश्च भवन्तीत्यत्र न सन्देहलेशः। अनेन हेतुना काव्ये गुणस्य स्थानं सर्वोपरि वर्तते, तत्र येन गुणसंयोगेन या शोभा धार्यते सा अलौकिकी अवर्णनीया एव।

सन्दर्भग्रन्था :

१. भामहः, काव्यालङ्कार (द्वि. सं.) भास्कर देवेन्द्रनाथ शर्मा, पटना विहार राष्ट्रभाषा परिषद, २०२४
२. भरतः, नाट्यशास्त्रम्, नइ दिल्ली भारतीय विद्याप्रकाशन।
३. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, (ष. सं.) हिन्दी व्याख्याता सन् २००३ विश्वेश्वर, वाराणसी ज्ञानमण्डल लिमिटेड २०४२
४. जगन्नाथः, पण्डितराजः, रसगङ्गाधर (प्रथमो भागः) व्याख्याकार मदनमोहन झा, वाराणसी चौखम्बा विद्याभवन २०१४
५. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, (च. सं.) कृष्णदास अकादमी वाराणसी २०५१
६. कान्तिचन्द्र भट्टाचार्यः काव्यदीपिका, (प्र.सं.) नेपाली संस्कृत व्याख्याता प्रा डा वेणीमाधव ढकालः, प्रकाशिका प्रभा लक्ष्मी राणा, २०५७
७. वेणीमाधवः, ढकालः, लिच्छविकालिकमभिलेखानां साहित्यिकमनुशीलनम्, (प्र सं.) श्रीमती प्रभा लक्ष्मी राणा, २०५९
८. अमरसिंहः, अमरकोशः। (प्र सं.) प्रकाशक ने रा प्र प्र २०२६
९. तर्कसंग्रहः, अन्नभट्टः, सम्पादकः वामाचरण भट्टाचार्यः, वि. सं. २०४५ वाणीविलास प्रकाशन वाराणसी
१०. भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणम्–पाण्डुरङ्गावाजी मुम्वई १९२५
११. वामनाचार्यः काव्यालङ्कारसूत्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, १०७७

२२ तथा समासो बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी। विश्वनाथः साहित्यदर्पण अष्टम परिच्छेद पृ. ७३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋग्वेदीयशस्त्रस्य विवेचनम्

सहप्रा. रामचन्द्रसुवेदी

ऋच् स्तुतौ धातोः निष्पद्यते ऋक्पदम्, ऋगित्यनेन पादबद्धमन्त्रोऽप्यवबुध्यते, ऋचां वेदो वा ऋचां समूह एव ऋग्वेदोऽस्ति। ऋग्वेदे यागेषु पठ्यमानानां याज्यपुरोनुवाक्य-शस्त्रप्रभृतीनां ऋचां बाहुल्यता दृष्टिपथे समायाति याज्यापुरानुवाक्यशस्त्रादिष्वपि शस्त्रस्य स्थानं अन्यतममस्ति। यतो हि अत्र शस्त्र-सम्बद्धविषयमधिकृत्य किञ्चिद् विवेचनं क्रियते।

प्रथमन्तु किं नाम शस्त्रम्? इदानीन्तनसमये लौकिक व्यवहारेषु शस्त्रत्वेन हननादि कार्येषु संलग्नमानः कश्चनायुधविशेषोऽवबुध्यते। नैवात्र तदेव शस्त्रमिति अस्माकं चिन्तनम्। तत्तु हननार्थक शसु धातोः ष्ट्रन प्रत्यये निष्पद्यते। परन्त्विदं चर्च्यमाणं शस्त्रपदन्तु शंसु धातोः ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरिते प्राप्ते यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् भवति। वैदिक-यागसम्बद्धपदमिदं पारिभाषिक-रूपमपेक्षते। यतो हि विशेषावधानपूर्वकमेवास्य सम्यग्तया उपस्थापनं कर्तुं शक्यते। अत एव तद्विषयमधिकृत्य लेखोऽयं प्रस्तूयते। यद्यपि 'शंसु' धातोः सम्पद्यमानानि कतिपयानि शंसः, शंसन्तम्, शंसति शस्यते, शस्यमानम् शंसातीत्यादीनि शब्दरुपाणि क्रियापद रूपाणि च पदानि ऋग्वेदसंहितायां बहुत्रेषु स्थानेषु विद्यन्ते। परन्तु शस्त्रपदं ऋक्संहितायां नैव समुपलब्धम्। सामवेदे तु स्तुत्यर्थकत्वेन शस्त्र पदस्य सङ्केतो मिलति। ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु तत्तत्स्थलेषु समायाति शस्त्रपदम्।

शस्त्रस्य व्युत्पत्तिपूर्वकनिर्वचनम्- शतपथब्राह्मणभाष्ये भगवता सायणाचार्येण शस्त्रपदस्याधार-धातुर्भिन्न एव प्रतिपादितो वर्तते -'शो तनूकरणे धातोः त्र प्रत्यये टि लोपेअसुगागमे च कृते शस्त्रमिति निष्पद्यते'[1]

किमत्र शो तनूकरणार्थे दिवादिगणीय धातोरावश्यकता शंसु भ्वादिगणीयो धातोः सम्पन्नत्वाद् इति शंसयनिवारणाय कञ्चनोपायं प्रतिपादयनुक्तमस्ति तत्र। तन्मते उद्गाता योषारूपायामृचि रेतः सिञ्चति तथैव होता शस्त्रेण प्रजां जनयति। अत एव तनूकरणार्थे शोधातोर्निष्पन्नमितीयं व्युत्पत्तिः कृता स्यात्। उल्लेखितेयं धारणा ऐतरेयादि ब्राह्मणेषु, अथर्वसंहितायाम्, बृहदारण्यके[2] चोत्कर्षतया समुपलभ्यते। प्रसङ्गेऽस्मिन् शतपथ श्रुतौ शस्त्रपदस्य निर्वचनमित्थं विद्यते-

"स एतत्प्रजापति रुद्गाता योषायामृचिहोतरि रेतः सिञ्चति यत्स्तुते तद्धोता शस्त्रेण प्रजनयति। तच्छयति यथाऽयं पुरुषः शितः तदयदेन च्छयति तस्माच्छस्त्रं नाम"[3]

किञ्च श्रूयते- "ऋच्यध्यूढं साम" यतो हि ऋचामुपरि ऋुष्यदिस्वराणामारोहणं भवति। अथ च ता मैथुनत्वात्प्रजोत्पादनार्थं समर्थाः भवन्ति। आत्मा वै पुत्रो जायते वत् आत्मास्तोत्रं वाग्रूपऋचः प्रजारूप शस्त्रं जनयतः[4]

अथर्वभाष्ये सातवलेकरो मन्त्रं पुरःस्कृत्य शस्त्ररूपप्रजाया विषये स्पष्टयति-

अहं प्राणोऽस्मि त्वं शक्तिरुपा। अहं सामास्ति त्वं ऋक्

---

१ ४.३.२.३ भाष्ये

२ ऐ.ब्रा. ३.२.१२

अर्थवेदे १४.२.७१

बृहदारण्यके १.३.२२

३ शतपथे ४।३।२।३

४ आत्मावै स्तोत्रम् प्रजाशस्त्रम् श.ब्रा. ५।२।२।२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्युलोकाऽहं अस्मि त्वं पृथिवी रूपाअस्ति। अत एव पुरुषस्त्रीं भूत्वा प्रजाजनवाव इति"[५]

अस्मिन् संसारे सामपुरुष ऋग्रूपा स्त्रीं सम्मेल्योत्तम सन्ततिं जनयतः। ऐतरेयब्राह्मणे ऋक्सामयोः सम्बन्ध स्थापनार्थमाख्यायिकामुखेन स्पष्टकृतमस्ति।[६] ऋचामुपरि एव सामस्वरारोहणात्मका संमति प्राददात्। तदनन्तरं या तिस्रर्चः समूहो भवति तत्तृचत्वेन यस्मात् संयोगः संभूतः तस्मात् सामयुक्ताभिस्तिसृभि ऋग्भिः सामगा यज्ञे स्तुवन्ति अतएव-

श्रूयते तिसृभिरुद्गायन्ति एक सामतृचे क्रियते स्तोत्रियम्। शस्त्रशंसनक्रमेऽपि स्तोत्रिय-तृचत्वेनशंसनविधानमपि नातिरोहितमस्ति। प्राथक्य-रूपेण पृथक्भूतानि ऋगादीनि प्रजारूपेणोक्तानि। यद्यपि कानिचन निश्चित-ऋगादीनि एवात्र प्रजोत्पादनसामर्थ्यभूतानि तथापि तासु ऋक्षु शस्त्रस्तोत्रोभयत्वमवतिष्ठत्येव। तासामुपरि क्रुष्ट्यादि सामस्वरा आरूह्यन्ते। यतो हि तास्तोत्रिर्याचर्श्च कथ्यन्ते नहि तु सामान्यरूपेण शस्त्रन्तु पूर्वमेव विद्यत एवो किञ्च निष्केवल्यनामके माध्यन्दिनसवनीयशस्त्रे स्तोत्रियपरकाणां तृचाणां पृथग्रूपेण शंसननियमोऽस्ति। अत एव निष्केवल्यशस्त्रसंग्रहे स्तोत्रिय प्रगाथादि-नामभिः प्रार्थक्यता प्रदर्शिता स्यात्।

सन्दर्भेऽस्मिन् शतपथे "प्रजाशस्त्रम्"[७] "विट्शस्त्रम्"[८] इत्यादिवचोभिः प्रजार्थकपरकत्वं शस्त्रत्वं भवति। "विट्" इत्यनेन यद्यपि वैश्य जाति विशेष भवितुमर्हति किन्त्वत्र प्रजार्थकोऽस्ति। अस्य विस्तृतं सुस्पष्टञ्च निरूपणं बृहदारण्यकोपनिषदि प्रजार्थकं दृष्टत्वात्।

शस्त्रार्थे ऐतरेयस्य विचारः- यद्यपि गेयत्वाद् निश्चित ऋगेव गर्भधारणःसमर्था मातृरूपा ऋचोऽल्पमेव भवेयुः, तथापि तासां सन्ततयः अवश्यमेव असङ्ख्येया भवन्त्येव। अत एव या ऋचः ऋग्समुदाये सन्ति ताः सर्वाः शस्त्रत्वेनोपकल्पिता भवेयुः। एता सर्वा ऋचः वाग्रूपा। "वाग्घि शस्त्र"[९] इति श्रूयते एतदपि न विस्मर्तव्यं भवति यत् यागेषु प्रातःमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु शस्त्रमुच्चारण ध्वनेरा-धिक्यन्यूनताञ्चावलोक्यात्र वस्तुतः सामान्यार्थे वागेव शस्त्रमिति प्रतिपादितं प्रतीयते। सर्वप्रथमन्तु वाचंविना शस्त्रपरिकल्पनं मिथ्यात्वमेव भजते यतो हि ऋग्वेदे वाक्सम्बद्धानि बहूनि सूक्तानि श्रूयन्ते। यत्र वाचः महत्त्वं प्रतिपादितं वर्तते। न केवलं शस्त्रमेवापितु शस्त्रशंस्यमानः प्रमुख ऋत्विगपि वाक्प्रतीकत्वेन प्रतिमूर्तित्वेन वा विज्ञायते।

शस्त्रपरिभाषा- सामान्यतो वाग्रूपऋग्समुदायो शस्त्रमिति उच्यते तर्हि सर्वा वाचः शस्त्रत्वं भजन्ते अत्र शंका तु भवत्येव अत एव शस्त्रमनुद्दिश्य स्व-स्वमतानुसारिणी परिभाषा वेदविद्वद्भिः कृताऽस्ति तत्परिभाषापरका विचाराः प्रस्तूयन्ते- सायणाचार्य :- "अप्रगीत मन्त्र साध्य गुणिनिष्ठ गुणाभिधानं शस्त्रमिति"[१०] एवमेव चिन्स्वामी परिभाषयति-"गानमन्तरा त्रैस्वर्यं विहाय चैकस्वर्येणर्चां तृतीयपृष्ठानन्तरं पाठपूर्वकक्रियमाण- देवता-स्तुतिर्विशेषशस्त्रमित्युच्यते"[११]

---

५ अथर्वभाष्ये ४.१२.७१

६ ऐ.ब्रा. ३.२.१२

७ शतपथ ५.२.२.२०

८ षड्विंश १।४

९ ऐ.आ. ३.४.६

१० चतुर्वेदभाष्यभूमिका

११ ता.ब्रा. (प्र. खण्ड) भूमिकायाम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साम्ना स्तुता याः पुन ऋङ्मन्त्रेण सामरहितेन होत्रा क्रियमाणं स्तवनमित्येके। यास्काचार्यस्तु- ऋग्भिः शंसं शंसाद् शस्त्रमुच्यते[१२] इति। मीमांसाकोषे - 'शस्त्रं अर्थकर्मन् संस्कारः "शंसति" इति कर्तव्यताप्रतीते शस्त्रं प्रधानकर्म गुणकर्म शस्त्रं (शंसनम्) स्तुतिरेव अप्रगीतमन्त्र-साध्यागुणगुणि सम्बन्धकीर्तनञ्चस्तुतिः' इति एतादृशो विचा समुपलभ्यते।

यतो हि सामान्यतया वक्तुं शक्यते यद् येषां ऋचां गेयता नास्ति ताः शस्त्रपदवाच्यपरकाः। यद्यपि या ऋचः ऋग्समुदाये सन्ति ताःसर्वाः शस्त्रत्वे-नैवोपकल्पितास्तथापि ऋग्वेदभाष्यानुसारेण यज्ञादिषु पठ्यमानानि शस्त्रा विहत्यापि अन्यानि प्रातरनुवाक्-नाराशंस-सामिधेनी-धाय्या-अनुवाक्या-पुरोनुवाक्या-याज्या-प्रयाज-अनुयाज अग्नयोपस्थान-संबद्धानि ऋगादीनि सन्ति ऋग्वेदे स्थालीपुलका-न्यायेन। एतदतिरिच्यापि सन्ति काश्चन तादृशः येषां श्रौतविधाने विनियोजनं न स्यात् परन्तु तेषामपि दृश्यते कश्चन विनियोगः शौनक ऋग्विधाने, गृहयसूत्रादिषु च श्रौतयागेषु आह्वनपरकानां इन्द्रादि-देवानां गुणाभिधानं शस्त्रं (ऋक् समुदायेन) माध्यमेन क्रियते। सूक्ष्मेक्षिकया दृ सति सर्वा ऋचः शस्त्रपदवाच्यतां न भजन्ते। सामान्य सिद्धान्तवशेनैव वा ब्राह्मण परिव्राजक नियमेन स्वीकर्तुं शक्य यद् ऋग्वेदे शस्त्रपरकर्चः सन्तीति।

स्तोत्रम्- प्रायः संहिताग्रन्थेषु स्तोत्रत्वेनैव शस्त्रस्यापि परिकल्पना विहिता दृष्टिपथे समायाति। वस्तु शस्त्रस्तोत्रयोर्धर्मः स्तुतिरेव तथापि शस्त्रम् शंसु स्तुतौ धातोर्निष्पद्यते स्तोत्रं तु ष्टुञ् स्तुतौ धातोः सिद्धयति। यां प्रशंसा-स्तुतयोः समानार्थं स्वीक्रियते तर्हि तावदर्थे भेदो न प्रतीयेत। परन्तु गूढतया विवेचने उभयोर्भिन्नत्वमेव,

अत एव ब्राह्मणेषु- प्रथमं ग्रहग्रहणम्, तदन्तरं स्तोत्रोपाकरणं अथ च शस्त्रशंसनादि विधेयमिति वचनं प्राप्यते।

क्रमेणानेनापि स्तोत्रशस्त्रयोर्भिन्नत्वं प्रदर्शयति। तथा च "आत्मा वै स्तोत्रम् प्रजा शस्त्रम्"[१३]

अत्र श्रुतिवचनादपि वैभिद्यं पलिक्ष्यते। तथापि स्तोत्रशब्देन गानपरक- शंसनपरकं उभयत्वं ऋग्समूहो विज्ञायते प्रयोगे तु तद्भिन्नत्वं दृश्यते। अत एव विना स्तोत्रपदं वर्णयन् शस्त्रस्य चर्चा सम्पूर्णतां नयाति तदर्थमत्र स्तोत्रमपि चर्तितम्।

स्तोत्रपदसिद्धिः- ष्टुञ् स्तुतौ धातोः सिद्धयति स्तोत्रपदम् दाम्नीशसेतिष्ट्रन् पश्चात् अर्श आद्यच् अथवा स्तुतेः इ इत्यर्थे अण् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न।

स्तोत्रस्य लक्षणमित्थं दृश्यते- "प्रगीतमन्त्र साध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानम्"[१४]

स्तोत्रशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतभेदद्वयं प्रदर्शितम्। नहि तु ऋगदृशा शस्त्रमपि स्तोत्रं भवितुमर्हतीति। परन्तु सर्वाणि स्तोत्राणि शस्त्राणि भवन्त्येव इत्यपि वक्तुं नशक्यते। तथापि प्रायः स्तोत्रसम्बद्धर्चां शस्त्रेषु प्रयोगो दृश्यत एव। एतदा नातियुक्ति यत् या ऋचः शस्त्रसमूहे भवन्ति। तासु गानपरकर्चः स्तोत्रेषु गृह्यन्ते। तत्र शस्त्रे गानपरकर्चः एकाधिकाराः नभवन्तीत्यपि तात्पर्यं नभवेत्।

ऋकसंहितायां स्तोत्रवर्णनम्- ऋग्वेदे बहुषु स्थलेषु स्तोत्र पदं पठ्यते-

यथा १.३०.५, १.१३८.१, ३.३१.१४ (महिस्तोत्रम्) ६.५२.११, ८.४५.२१, ८.१०१.५, १०.१०५.१ इत्यादि स्थानेषु।

तत्र एकस्मिन् स्थले स्तोत्रं कस्यकृते गीयत इत्यस्य उत्तरे "स्तोत्रं इन्द्राय गायत"[१५] इति वचनं समुपलभ्यते।

---

१२ निरुक्ते १३।७

१३ शतपथे ५।२।३।२

१४ चतुर्वेदभाष्यभूमिका पृ. ८४ सामवेदभाष्यभूमिकायाम्, लोकेऽपि गीतीकविता कवितायाऽन्तर्भूता दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथैव "कदा कस्मिन् काले स्तोत्रं स्तुवते मह्यं सहस्रसंख्याक-पुरुष पोषकं गो समूहं पुत्रं वा दद्याः"[१६]

प्रसङ्गेऽस्मिन् इन्द्रंप्रति स्तोतारः पृच्छन्ति "कदा भुवन्नथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे"[१७] अत्रब्रह्म-पदेनस्तोत्रमभिधीयते। कस्मिन् समये स्तोत्राणि भवेयुरिति।

अथर्ववेदेऽपि - ५।१।८, २०।४५।२, ५.११.९ इत्यादिस्थलेषु स्तोत्रचर्चा समायाति।

अत्र ऋषि वदति - स्तोत्रं राधानां पते[१८]

स्तोत्रं मे विश्वमायाहि[१९]-क्वचित् क्वचित् स्थानेषु मन्ये गीर्भिः, ब्रह्म, अर्कादिशब्दैः स्तोत्रशब्दस्यैव विधानमभिहितम् तथा च क्वचित् विशेषणयुक्तं स्तोत्रपदमपि दृश्यते यथा महिस्तोत्रं विशिष्टस्तोत्रं वा इति बोद्धव्यम्। यद्यपि श्रूतौ श्रूयते यत् स्तोत्रम्, ग्रहः शस्त्रञ्चेति त्रयं सहैव करणीयम्। अग्निष्टोमादि सोमयागेषु पूर्वं ग्रहो ग्रहणीयो भवति।[२०] अथ च स्तोत्र स्तवनार्थं स्तोत्रमुपाकरणं तदन्तरमेव शस्त्रशंसनादि कश्चनोपक्रमो उपकल्पितोऽस्ति यथाहि- "यदेतत्त्रयं सह क्रियते ग्रहः स्तोत्रम्, शस्त्रम् यद्धाव स्तोत्रं तच्छस्त्रम् यासुह्येव स्तुवते ता उ एवानुशंसन्ति। एवमुहास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति"[२१]

भाष्ये- यद् एव हि स्तोत्रं तदेव शस्त्रम् तयोः प्रगीताप्रगीतात्वमेव विशेषः।

शस्त्रशस्या एकैव-बृहदारण्यके श्रूयते तत्र आश्वलायनस्य जिज्ञासानिवारणार्थं याज्ञवल्क्यो वदति- "याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिर-यमद्यार्ग्भिर्होताऽस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्ता इति पुरानुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयति यात्किञ्चिदं प्राणभृदिति"

ऋग्वेदिभिरुच्यमानानि पुरोनुवाक्यादीनि ऋग्वेदसम्पदस्ति। अन्याऽपि ज्ञायते यत् शस्त्रार्थं या ऋचः प्रयुज्यन्ते सा ऋग्जाति शस्या पदेन संकेतिता। यतोहि ऋग्वेद संहितायाम् मूलरूपेण शंस्या इति पदं समुपलभ्यते यस्यार्थ सायणेन शस्त्रार्थकशंसनमिति कृतोऽस्ति।[२२] तथैव शस्यते (५.५५.८) इतिपदस्या-र्थमपि शंसनार्थमेवोपलभ्यते। अतोऽत्र एतद्वक्तुं शक्यते यत् शस्यापदवाच्येन शंसनपरकस्य ऋग्समूहस्यैव बोधो भवति। शतपथस्य एकस्मिन् स्थले शस्या पदस्यैव तृतीया शस्यया वर्णन-प्राप्तत्वादपि प्रमाणमिदं तथ्यपरकं मन्यते।

प्रयोगे स्तोत्रस्य प्राथम्यम्- अध्ययनक्रमे भवेत् ऋग्समूहस्य प्रथममुच्चारणं तत्पश्चादेव सामसंहिताया विधानम्, तथापि यज्ञेषु सामगानैर्युक्तैमन्त्राणां स्तवनं ऋग्समूह (शस्त्रात्) शंसनात् पूर्वमेव करणीयमिति स्पष्टतया विधिप्रचोदितानि वाक्यानि श्रूयन्ते, स्मर्यन्ते च।

ऐतरेय- ब्राह्मणे - स्तोत्रमेवं शस्त्रं (२।५।५)[२३] तच्छस्त्रेव स्तोत्रमन्वैति (३.२.६) शतपथेऽपि - स्तुवतेऽथ शंसति[२४] तथैव शाङ्ख्यायन-ब्राह्मणे - पवमाने स्तुत आज्यं शंसति[२५] एवमेव सूत्रेष्वपि - स्तोत्रमग्रे शस्त्रात्[२६] शस्त्रात्

---

१५ ऋ.सं. ८.४५.२१

१६ ६.३५.१ सा.भा.

१७ २०.४५.२ अथर्ववेदे

१८ ५.१.८ अथर्ववेदे

१९ ५.१.८ अथर्ववेदे

२० ग्रहं वा गृहीत्वा चमसोन्नीय स्तोत्रमुपाकुयत् (तै.सं. ३।१।१) गृहयते सोम रस अनेनेति ग्रहः

२१ शतपथे ८।१।३।४

२२ १.८.१० ऋ.वे.

२३ ऐ.ब्रा. २।५।५

२४ शतपथे ८.१.३.३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राक्स्तोत्रपठनस्य स्तवनस्य वा विधानं मिलति। यद्यपि "शंसन भिन्नदेशगतमपितु अनुकरोत्येवेत्यर्थ" इति षड्गुरुशिष्यस्य वचनमत्र सान्दर्भिकं प्रतिफलति।

शस्त्रस्थाने उक्थपदस्यैव चर्चा- ऋग्संहिता-मतिरिच्यान्यासु संहितासु कुत्रचित् कुत्रचित् स्थाने शस्त्र-शब्दःश्रूयते।

यथा "छन्दोभिरुक्था शस्त्राणि"[२७]

सामवेदे उत्तरार्चिके - "भूरि शस्त्र"[२८] परन्तु आयुधो विशेषार्थे एव दृश्यते।

काण्वसंहितायामेकस्मिन्स्थले शस्तपदम् शस्त्रार्थबोधकः श्रूयते। यतोहि भाष्यकार उव्वट -"स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि। शस्तानिहयुक्थानि" इति प्रतिपादयति।

महिधरोऽपि भणति - उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमा स्तोत्राणि तथा होतृभिः शस्तानि शस्त्राणि[२९]

अत्र स्तोत्रशस्त्रयोः पृथकत्वम् प्रदर्शयन् उक्थपदेन शस्त्रमित्यभिधीयते इति सूचितम्। ऋग्वेदसंहितायामपि भाष्यकुर्वत् सायणाचार्यः स्पष्टतया उक्थत्वेन शस्त्रपरकार्थं प्रतिपादयति।

यथा - "उक्थ उक्थे" इत्यस्य शस्त्रे शस्त्रे अत्रैव श्रूयमाणस्य "नीथे नीथे" इत्यस्य स्तोत्रे स्तोत्रे इति।

स्तोत्रान्तर्गत विशिष्टविधास्वरुपा निथ्यप्युच्यते। परंतु सातवलेकर महोदयस्तु उक्थ उक्थे इत्यस्य स्तुत्यर्थे प्रकटयति तथैव "नीथ" इत्यस्य प्रार्थनायुक्तमन्त्रः अत अत्र मननीयो विषयोऽस्ति यत्प्रार्थना स्तुतिर्मध्ये को भेदः? प्रार्थना इत्यनेन (प्रकर्षेण अर्थ्यते प्रार्थ्यत अनेन इति) स्तुतिरित्यनेन स्तूयते ऋच्यते अनेन इति।

इह स्तुतिरित्यनेन ऋग्समूह एव तत्प्रतिपाद्यमानं तात्पर्येऽपि शस्त्रमेव स्यात्। प्रार्थना युक्तमन्त्रेण स्तोत्रमेव। ये पारलौकिक फलाकांक्षिण आसन् ते एव यज्ञेषु उक्थानि शंसित्वा उक्थशासः नामभिः व्यवह्रियन्ते स्म।[३०]

एवमेव "उक्थ शस्त्रं तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च अत्र पृथक् पृथक् रूपेण प्रार्थना स्तुत्यार्थादीनां यो उल्लेखोलभ्यते तस्यैवानुकरणं वर्तमानेऽपि पूजादि-अनुष्ठानेषु प्रार्थना-क्षमायाचना-नमस्कारादि-विधिषु प्रचलन्नास्ते।

प्रसङ्गेऽस्मिन् एतद् वक्तुं शक्यते यद् यस्मिन् समये यागादीनां बाहुल्यताऽऽसीत् तस्मिन् समये उक्थंस्तोत्रञ्च भिन्नरूपेण स्वीक्रियते स्म। तत्क्षीयमाणावस्थायां मन्ये शस्त्रस्तोत्रयो रुक्थत्वेनैव चिन्तितं स्यात्।

यास्काचार्यस्तु सामान्यतया स्तोत्रबद्धर्चा समूह एव उक्थत्वेन स्वीकरोति।

छान्दोग्यश्रुतौ श्रूयते - "एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म"[३१]

शङ्कराचार्यं व्याख्याति - "उक्थसाहचर्या-द्वास्तोत्रं सामोक्थं शस्त्रमुक्थादन्य-त्तथा"[३२]

---

२५ शा. ब्रा. १४.४

२६ आ.श्रौ. ५।१०।१

२७ यजुर्वेद १९।२५-२८

२८ उत्तर आ. १०.१२.२ सामवेदे

२९ य.सं. तत्रैव भाष्ये ८।१२

३० यजु १७।१३ महीधर - न केवलमैहिक तृप्तिः किन्तु उक्थशासः परलोक भोगान् संपादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति, उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः

३१ छा.उ. १.७.५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्दगिरिस्तु – ऋक्सामशब्दयोरर्थान्तरमाह–"उक्थेति ऋक् सामतद्वदिति दृष्यान्तस्तथाशब्दार्थः"

वस्तुतः संक्षेपेण एतदेव ज्ञायते यद् ऋगादिवेदाः ब्रह्म च उक्थत्वेन राजन्ते। नामरूपसम्बद्ध कर्माणि सन्निवेश्य शस्त्रादि नामभिर्वर्ण्यते। इति दिक्

सन्दर्भग्रन्थाः

१. ऋग्वेदसंहिता सायणभाष्यसहिता (९ भाग) प्रथमसंस्करण १९९१ प्र. चौखम्वा विद्याभवन वाराणसी
२. ऐतरेयब्राह्मणम् श्रीमत्सायणाचार्यकृत- वेदार्थप्रकाशभाष्यसमेतम् टिपण्यादिसमन्वितम् (२भाग) द्वि.सं.१९९६ डा.सुधाकर मालवीय सम्पादितम्, ताराबुक्सएजेन्सी वाराणसी
३. शतपथ ब्राह्मणम् सायणाचार्यविरचितम् वेदार्थप्रकाशभाष्यसमेतम् (५भाग)१९९० नागप्रकाशन, दिल्ली
४. अथर्ववेदसंहिता नागप्रकाशन दिल्ली, १९९४
५. बृहदारण्यकोपनिषत् सानुवाद शाङ्करभाष्यसहितम्, गीताप्रेस गोरखपुर सप्तमसंस्करण सं.२०५२
६. निरुक्तम् (यास्करचितम्) श्रीछज्जूरामशास्त्रिणा देवशर्मशास्त्रिणा च संक्षेपितया दुर्गाचार्य संस्कृतटीकया च विभूषितम्, तृतीयसंस्करण १९९३ मेहरचन्द्रलछमनदास पब्लिकेशन्स, दरियागञ्ज दिल्ली
७. ताण्यब्राह्मणम् सायणभाष्यसहितम्,१९३६ प्रकाशितम् वाराणसी
८. वाजसनेयी माध्यन्दिन शुक्लयजुर्वेदसंहिता उव्वटमहिधरव्याख्यायुक्ता मोतीलालवनारसीदास,दिल्ली १९७१
९. शात्तयन ब्राह्मणम् (भूमिका हिन्दीभाषानुवादपरिशिष्यदिसमन्वितम्) सं.डा.गङ्गासागर रायः,रत्ना पब्लिकेशन,१९८७ वाराणसी
१०. आश्वलायनश्रौतसूत्रम् नारायणकृतवृत्तिसमेतम् प्रधानसं. डा.मण्डन मिश्रः, श्री लालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रीयविद्यापीठम्, नूतनदिल्ली १९८४-१९८५
११. षड्विंशब्राह्मणम् सायणभाष्यसहितम्, १९६७ तिरुपति

३२ छा.उ. शांकरभाष्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आगमप्रमाणं तन्त्रम्

उपप्रा. भोलानाथः भट्टराई

अनादिकालाद् गुरुशिष्यपरम्परया आगतो ग्रन्थसन्दर्भ 'आगम' इत्युच्यते। अकारहकारप्रत्याहारात्मागर्भीकृताशेष-विश्वसमग्रशास्त्रप्रसरप्रथमाङ्कुररूपो भववान् शब्दराशिः, यद्वक्ष्यति –

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात्। ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम्॥[1]

इत्यादि चिदात्मेव च भगवान् भैरवः सदाशिवादिमूर्तिग्रहणपूर्वं स्वाधारप्रपञ्चव्याप्ति- प्रधानभूतमुमापतिरू स्वसत्तानुप्रवेशात् भैरवात्मकमेव मुदितमास्थाय तथाभूतामेव च उमाभट्टारिकामूर्तिं गरुशिष्यभूमिकां ग्रहणेन, शास्त्र वचनप्रतिवचनरूपं लोकानुग्रहार्थं प्रथयति यद्वक्ष्यति –

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः। पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रमाधारभेदतः॥

देवः परावाक्शक्तिमयः शिवभट्टारक एव।[2] इति शब्दोऽयं 'आङ्पूर्वकाद् 'गम्' धातोर्निष्पन्नः। वेदा अपि गुरुशिष्यपरमपरायैवागता इति तेऽप्यागमास्तथा तन्त्राण्यपि तत्र वेदजातस्य तन्त्राणां च क्वचिद्भेदे व्यवहारायास्मत्पूर्वजा वेदान् निगमा इति तन्त्राण्यागमा इति च व्याजर्हः। गरुमुखाच्छिष्येण श्रवणमूलकमुपलभ्यतय यथा वेदानां श्रुतिरिति व्यवहारस्तथागमानामपि। तेऽपि श्रवणमूलकमुपलंब्धा एव। स्यादपि संशयः केषाञ्चिध वेदेष्वेव 'श्रुति'रिति व्यवहारो दृश्यते। मनुना उक्तम् – या वेदबाह्याः स्मृतयोयाश्च काश्चित् कुदृष्टयः। सर्वास्त निष्फलाः प्रेत्यतमोभूता हि ताः स्मृताः॥[3] इति मनुवचनाद् वेदबाह्यानां तन्त्राणां कथं धर्मे प्रमाणता, तदपि न वक्तुमुचितम्।

यथा मनुस्मृतौ द्वितीयाध्याये प्रथमश्लोकस्य व्याख्याने श्रीमान् कुल्लूकभट्टोऽपि "वैदिकी तान्त्रिकी चैव द्विविधा कीर्तिता श्रुतिः"[4] इति श्रुतिना द्वैविध्यं प्रमाणयति। न कुत्रापि तन्त्रेषु वेदविरुद्धार्थप्रतिपादनं दृश्यते। 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति हि धर्म शब्दस्य व्याख्या। वेदेषु प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपोभयविधधर्मव्याख्यानाद्यथा अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिस्तथा तन्त्रेष्वपि। प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मौ शैवागमेषु पशुधर्मपतिधर्मोवेत्युच्यते, अभ्युदयनिःश्रेयसे मुक्तिभुक्ति इति नामान्तरेण व्यव्रह्येते। एवं च फलतो वेदागमयोः सामरस्यात् "नहि वेदागमयोरत्यन्तं विरोधं पश्यामः। परकर्तृत्वविशेषात्"[5] इति शैवसिद्धान्तपरिभाषायामाह। धर्मसाधनमार्गेषु परमस्ति महान् व्यत्यासो वेदागमयोः। साधनमार्गे दृश्यमानं व्यत्यासं पश्यन्तो वस्तुतत्त्वमजानन्तो बहवस्तान्त्रिकपथमवगणयन्ति। अस्त्वेतत्।

शिव-विष्णु-बुद्ध-जिनादिनां पारम्यं प्रतिपादयन्तः आगमाः शैव-वैष्णव-शाक्त-बौद्ध-जैनादि भेदेन भिन्नाः। प्रत्येकं पुनस्तेऽवान्तरभेदेन बहुधा भिन्नाः। वैष्णवागमाः वैखानस-पाञ्चरात्रभेदेन द्विविधा। भगवता विखनसा भृगु-अत्रि-मरीच्यादिभ्य उपदिष्टः, तैश्च प्रचार नीता वैखानसागमाः[6]। पाञ्चरात्रागमा द्विविधाः दिव्या अदिव्याश्च। भगवता नारायणेन स्वयमुपदिष्टः पौष्कर जयादिसंहिता दिव्याः। अदिव्याः पुनर्द्विविधाः मुनिभाषिता

आप्तोक्ताश्चेति। भारद्वाजादि ऋषिप्रोक्ता भारद्वाजसंहितादयो मुनिभाषिताः। आप्तैर्मनुजकुलोद्भूतैराचार्यैर्विरचिता आप्तोक्ताः[7] यतेषामाहात्य अनेकेषां संख्या सम्प्रदाय विदां व्यवहारः।

---

१. स्वच्छन्दतन्त्रम् – (पटल ८, श्लोकः २७)

२. स्वच्छन्दतन्त्रम् (८।३१)

३. मनुस्मृतिः, अध्याय २, श्लोक १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शैवागमाश्चतुर्विधाः शैव-पाशुपत-सोम-लाकुलभेदेन। तत्र शैवभेदः पुनस्त्रिविधा — वाम-दक्षिण-सिद्धान्तभेदेन। कापाल-कालामुख-अघोरेत्यादयो वामभेदेऽन्तर्भवन्ति। 'त्रिक' इत्यपरनामानः काश्मीरशैवगमा दक्षिणभेदेऽन्तर्भवन्ति।[८] कामिकाद्यष्याविंशतिः शैवागमास्तदुपपादाश्च सिद्धान्तभेदेऽन्तर्भूताः अत्यन्तमाप्तभूतेन परमशिवेन स्वयमुपदिष्टत्वादेते सिद्धान्ता इत्युच्यन्त इति। इति सर्वेषामन्यशास्त्राणां पूर्वपक्षत्वम्, कामिकादीनां पर सिद्धान्ततत्त्वात् सिद्धान्त इति व्यवहार इत्युक्तमस्ति।

अष्याविंशतिषु सिद्धान्तशैवागमेषु दश शिवभेदाः, अष्यदश रौद्रभेदाः। भगवता सदाशिवस्वरूपिणा शिवेन लोकस्य अज्ञानविवृत्तये तत्त्वावबोधनाय च प्रथमं प्रणवादि दशशिवेभ्य उपदिष्टाः। कामिकं योगजं, चिन्त्यं कारणम्, अजितम्, दीप्तं, सूक्ष्मं, सहस्रम्, अंशुमत्, सुप्रभेदं च इत्याख्या दश शिवभेदाः। ततो अनादि, रुद्राद्यष्यदशरुद्रेभ्य उपदिष्टाः। विजय, परमेश, निःश्वास, प्रोद्गीत, मुखविम्ब, सिद्धमत, सन्तान, नारसिंह, चन्द्रहास, भद्र, स्वायम्भुव, विरज, कोरव्य, मुकुट, किरण, ललित, आग्नेय, पर इत्याभिधीयमाना अष्यदशरौद्रभेदाः ।[९]

परमशिवेनैव जगदुत्पत्ति समयेऽभिव्यक्तिकृतेति तान्त्रिकश्रुतय उद्घोषयन्ति। यदुक्तम् —

सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये। विधत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चस्रोतोऽभिलक्षितम्॥ [१०]

इति परमेश्वर सृष्टेरारम्भे भुक्तिमुक्त्यात्मक-पुरुषर्थ-संपत्तये सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानाख्य मन्त्रमयस्वमुखपञ्चेकेन विमलज्ञानस्वरूपान् दिव्यागमनभिव्यञ्जयतीति प्रतिपाद्यते। तथा तद् विमलज्ञानं द्विविधम् अवबोधरूपं, शब्दरूपं च। अवबोधरूपं ज्ञानं यद्यप्यनादि, तथापि शब्दरूपारुढमेवार्थे प्रवर्तते।

परमेश्वरोऽववोधरूपमथवा स्फुरणरूपं ज्ञानं सृष्टेरारम्भे नादरूपेणाविष्कृत्य ततः परमाधिकारावस्थायां सदाशिवरूपमास्थाय पुनः शब्दरूपारुढं शिष्येभ्य उपदेशयामास। परमकारणभूते व्योमाकारे शिवतत्त्वे सर्वेषां शब्दानां परमकारणभूतोऽत्यन्तं सूक्ष्मो नादोऽव्यक्ततया वरीवर्ति। यस्मादयमव्यक्तावस्थास्थस्ततोऽस्य परनाद इति व्यवहारः। परनादस्याभिव्यक्तिरेव स्फोटः। स एव वर्णः। शिवतत्त्वाच्छक्तितत्त्वस्याविर्भाव समये एव स्फोटस्याप्याविर्भावः[११]। मयूराण्डरसन्यायेन सर्वशब्दात्मकेन स्फोटेनालिङ्गितं शक्तितत्त्वं प्रादुर्भवति। एवं स्फोटेन सहाविर्भूतस्य शक्तितत्त्वस्य परविन्दुरितिनाम। मूलवर्णभूत स्फोटः शक्तितत्त्वात् सादाख्य तत्त्वस्य (सदाशिवरूपस्य) आविर्भाव समये स्थूलरूपं प्राप्याभिव्यक्तोऽनुभववेद्यो भवति। सेयमवस्था 'अपरनादः' इति नाम्ना व्यवह्रियते। अनेन सादाख्यतत्त्वेन सहाविर्भूतो वर्णसमूहात्मकोऽक्षरविन्दुरपरविन्दुरिति व्यवह्रियते। अपरविन्द्वोः सकासादेव ईश्वरतत्त्वाश्रयाः सूक्ष्म वर्णाः शुद्धविद्यातत्त्वाश्रयाश्च स्थूलवर्णा आविर्भूताः। एवं शक्ति-सदाशिव-ईश्वर- शुद्धविद्या इत्याख्य कार्यतत्त्वचतुष्टयस्याक्षयभूताश्चतुर्विधाः शब्दा एव क्रमेण परा, पश्यन्ती, मध्यामा, वैखरीति वाग्वृत्तिचतुष्करूपेणाभिव्यक्ता अर्थवाचका भवन्ति।[१२] शिवतत्त्वे स्वीयशक्तेरीषच्चलनस्यैव नाद इति नाम चिच्छक्तेः स्फुरणेन शुद्धमायायाः कार्योन्मुखचलनमेव नादो वा इत्युच्यते सोऽयं नादः शब्दतत्त्वजातस्य मूलभूतः। अयवेवार्थो रामकण्ठेन प्रतिपादितः "स महामायाजन्यो नादः परमार्थवाचको भवति। येन स्थूलं शब्दं मन्त्रं तन्त्रात्मकं भवेद्वापि।[१३]

शिवतत्त्वे तत्स्वरूपभूतमेवावबोधरूपं विमलज्ञानं प्रथमतो नादरूपेण सूक्ष्मतयाविर्भूय ततः स्थूलरूपतयामेत्य मन्त्रतन्त्रादि वाङ्मयरूपेण प्रसृत इति हि श्लोकस्यार्थः। तथा शिवतत्त्वं सदाशिवरूपेण

---

९. तांत्रिक वाङ्मय मे शाक्तदृष्टि (पृ.४८-४९)

१०. मृगोन्द्रागम विद्यापाद (श्लोक २३)

११. तांत्रिक वाङ्मय मे शाक्तदृष्टि (पृ.४५-४६/२९२)

१२. वरिवस्यरहस्यम् (पृ. १३-१४/३६-४०)

१३. नादकारिका (श्लोकः २४)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विमलज्ञानमभिव्यञ्जयतीत्यस्यायं भावः- सर्वमूलभूते शिवतत्त्वमेव शक्ति-सदाशिव-ईश्व शुद्धविद्येत्यादिषट्त्रिंशतत्त्वरूपेण पारिणामं प्राप्नोति। शक्तिमारभ्य भूमिपर्यन्ततत्त्वानां परमशिव एव मूलभूत परशिवस्यैव शिवतत्त्वमिति व्यवहारः। शिवतत्त्वं सर्वकारणभूतं अन्यतत्त्वानि च तत्कार्यभूतानि। शिवतत्त्वं त्वेक तत्कार्यभूतं सदाशिवतत्त्वं शिवसादाख्यम् -अमूर्तसादाख्य-मूर्तसादाख्य-कर्तृसादाख्य-कर्मसादाख्य भेदेन पञ्च एतानि पञ्चसादाख्यादेव सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानेत्याभिहिताः पञ्चब्रह्ममूर्तयः। तेषां पञ्चवक्त्रत्वव्यवहारोऽपि। सदाशिवोऽस्मदाधिवन्न शरीरेन्द्रिययुक्तः। तस्य शुद्धमायोपादनकबैन्दवशरीराभ्युपगमे नेदं शरीरमस्मदादिप्राकृतशरीरतुल्यम्, अस्मदादिशरीरस्योत्पत्तिप्रलयादि सत्वात्, तत्तुल्यत्वे तस्येश्वरस्त्वभङ्गप्रसङ्ग । अतः सदाशिवस्य शाक्तं शरीरम्, तत्र 'पञ्चबक्त्राणि' इत्यादेरयमर्थ : ईशानमूर्ध्ने नम इत्य पञ्चमन्त्रात्मकाप्यनुग्रह-तिरोभाव-आदान-रक्षण-उत्पत्तिरूप पञ्चकृत्योपयुक्ता ईशानादिशक्तय शरीरकार्यनिर्वाहाच्छरीरत्वेन व्यवह्रियन्ते। स्पष्टमिदम् –

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः।ईशतत्पुरुषाघोरवामद्यैर्मस्तकादिकम्॥[१४] इति।

एव च सदाशिव तत्त्वस्य पञ्चसादाख्यवस्था भेदभूता पञ्चमन्त्रात्मका ईशानादिशक्तय पञ्चवक्त्राणीत्युच्यन्ते। तेभ्यो सदाशिवस्य पञ्चभ्यो वक्त्रेभ्यो विमलज्ञानमागमरूपेण प्रसृतमभूत्।

अत्र प्रथमतः सदाशिवेन दशशिवेभ्योऽष्यादशरुद्रेभ्यश्च प्रत्येकमेकैकस्याः संहिताया उपदेशक्रमः प्रतिसंहिता इत्युच्यते। उपदिष्टश्चैताः संहिताः सम्प्रदायक्रमेण परम्परा भिन्नभिन्नश्रोतृभिः श्रुताः, तैश्च पुनरूपदि श्रोतृबाहुल्यात् सर्वत्र प्रसृताश्च इत्यागमानामयमुपदेशविस्तरो इत्युच्यते।[१५]

प्रत्यागमं विद्या-योग-क्रिया-चर्याख्यपादचतुष्कमस्ति। पशुपतिपाशाख्यपदार्थत्रयविवेचनं विद्याप अर्चनादीक्षाक्रमेऽपियुंक्तयोगसाधनविशेषविवेचनम् योगपादे, कर्षणादिप्रतिष्ठान सर्वविददेवतायानसम्बन्धिक्रियाकलाप दीक्षा, देवपूजा, स्नपनोत्सवादिनित्यनैमित्तिक-क्रियाकलापविस्तार क्रियापादे, आचारप्रायश्चित्तादि विषयको विवरणं चर्यापादे च लभ्यते। एवं परमशिवेन स्वयमुपदि परमशिवविषयकभक्त्यर्चनव्रतध्यानज्ञानादिबोधका एते शिवागमाः स्वतः प्रमाणभूता भूक्तिमुक्त्यर्थिनां सर्वे परमोपादेयाश्चेति।

शिवागमा उद्घोषयन्ति यत् शैवागमोक्तरीत्या शिवतत्त्वं निष्कलमव्यक्तम् नामरूपाभ्यां रहितम्। सदाशिवत सकलनिष्कलं व्यक्ताव्यक्तं नामरूपाभ्यां संहितमिव भाति। वास्तवरूपं तु नास्ति। अतएव शिवलिङ्ग सकलनिष्कलरूपमित्युच्यते। सदाशिवतत्त्वात् उत्पन्नमीश्वरतत्त्वं महेश्वरतत्त्वापरपर्यायं सकलं व्यक्तं नामरूपा सहितमुच्यते। इदमेव महेश्वरतत्त्वं सर्वेषामेषां तत्त्वानां ज्ञाने, परमशिवस्यार्चनादिप्रकारे, तद्ध्यान शिववक्तानामाचारक्रमे च शैवागमा एव परमं प्रमाणम्।

परम् अत्र स्यात् संशयः कथं प्राचीनेषु प्रत्येकप्रस्थानावलम्बिषु मूलभूतेषु त्रिष्वागमेषु कालत्रयेषु सम्भावित परस्परमननुगुणस्य वेदेभ्योऽप्युत्तमत्वस्य वेदसमत्वस्य वेदसारत्वस्य चोल्लेखनं दृश्यत इति। समाधानमेवमत्र व शक्यम् मूलभूता आगमास्तेनैवस्वरूपेण गुरुशिष्यपरम्परया नागताः, अपि तु किञ्चित् व्यत्यासेन। अयमं प्रकारान्तरेणागमैरेवाभ्युपगम्यते। यदुक्तं -

शिवोद्गीर्णमिदं ज्ञानं तत्त्वमन्त्रमहेश्वरैः। कामदत्वात् कामिकेति प्रणीतं वहुविस्तरम्।
तेभ्योऽवगम्य दृग्ज्योतिर्ज्वालालीढसुरद्रुम :। ददावुमापतिर्मह्यं सहस्रैर्भवसम्मितैः।
तत्रापि विस्तरै हित्वा सूत्रैः सारार्थवाचकैः। वक्षे निराकुलं ज्ञानं तदुक्तेरेवभूयसा।[१६]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र व्याख्याने "तत्राप्यर्थवादानुवादरूपं विस्तरं त्यक्त्वा सारार्थाभिधायिभिर्बाहुल्येन क्वचिदुक्तैः क्वचिच्चात्मियैराकुलं सङ्कलं ज्ञानं शास्त्रमभिधास्ये इतीन्द्रो मुनिनामाहेति हारीतः स्वशिष्यान् ब्रुते।"[१७] इति।

शिवपूजादि कार्येषु सर्वेषां वर्णानामप्येधिकार गुरुकृता दीक्षा परमावश्या। समयदीक्षा, विशेषदीक्षा, साधकदीक्षा, आचार्यदीक्षात्यादि दीक्षाभेदेनैवोत्तमोत्तमत्वं न वर्ण विभागेन। एवमादि विषयविमर्शने कदाचित् पूर्वकालादारभ्य प्रस्थानद्वयक्रमेण गुरुशिष्यपरम्परया आगता वेदा आगमाश्च कालानुसारेण करणान्तरैरूपदेशभूतफलस्य चैक्यात् सामरस्यमभजन्त, क्रमेण च प्रायसो वैदिकग्रन्थेष्वंशतो विलीना लुप्तप्रायाश्च भवन् ये केचन षट्कर्मसाधनभागा ऐहिकेच्छुभि रक्षिताः। यान् भागान् दृष्ट्वा तन्त्राणां षट्कर्मसाधनमात्रपरत्वं मन्यमानास्तेषामवहेलनमकुर्वन् तन्त्राणां मुख्यं प्रयोजनं भुक्तिसाधककर्मज्ञानादिनिरूपणं न षट्कर्मसाधनं मूलभूतानागमान् यदि पश्येम तर्हीदं सुविदितं स्याद्यन्नास्ति तेषु षट्कर्मसाधकः प्रकरणानां विस्तरः, अपि तु भोगमोक्षसाधनोपायानामेवेति। भोगशब्देन च नैहिकभोगोऽभिहितः, अपि तु लोकान्तरेष्वनुभूयमानः। अतः फलतो वेदेष्वागमेषु च भुक्तिमुक्ति-साधनोपायान्नेव कथ्यन्त इति नास्ति विरोधः, नाप्युत्कर्षापकर्षभावः इत्युभयोरपि बहोः कालादारभ्यः गुरुशिष्यपरमपराया अध्ययनमित्यादि वचनं समुचितं भाति। इति।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. श्रीतन्त्रालोकः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् २००२
२. वरीवस्यारहस्यम्, वाराणसेय संस्कृत संस्थान, जगतगञ्ज वाराणसी, सन् १९८३
३. स्वच्छन्दतन्त्रम्, परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली, सन् १९८५
४. शैवपरिभाषा, PRINTED BY THE SENIOR ASST. DIRECTOR AT THE GOVT BRANCH PRESS MYSOREE, सन् १९५०
५. वैष्णवागम विमर्श, सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि. वि. वाराणसी, सन् १९९७
६. तान्त्रिक वाङ्मय में शाक्तदृष्टि, विहार राष्ट्रभाषा परिषद पटना, सन् १९६३
७. आगममीमांशा, लालबहादुर शास्त्री, केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, नई दिल्ली, सन् १९८२
८. अष्टप्रकरणम्, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, सन् १९८८
९. विरूपाक्षपञ्चाशिका, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, सन् १९९२
१०. तन्त्रविद्यालोक, श्री विद्यानाथ उपाध्याय भट्ट विरचितं, प्रकाशिका श्रीमती अन्नपूर्णा उपाध्याय भट्ट, सम्बत् २०६२
११. मालिनीविजयोत्तरतन्त्रम्, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, सन् २००१
१२. मृगेन्द्रतन्त्रम्, महर्चन, लछमनदास, नई दिल्ली, सन् १९८२।
१३. कल्याण, शिवाङ्क, गीताप्रेस गोरखपुर, चतुर्थ संस्करण, २०५५।
१४. मनुस्मृति, कुल्लूकभट्ट व्याख्यासहिता, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, सन् १९९८।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुत्तरयोगतन्त्रे नाडीनां चर्चा

उपप्रा. लेशमणिदाहालः

अनुत्तरयोगतन्त्रस्य प्रायः सर्वेषु ग्रन्थेषु कायविज्ञानस्य विवेचनं प्राप्यते, यत्र वज्रदेहसिद्धिः तदाश्रितानां नाडी-वायु-विन्द्वादीनामेकविशिष्ट-विवेचनञ्च दृश्यते। श्रीवज्रमालातन्त्रानुसारं मनुष्यदेहे चैकस्मिन् पक्षे रक्तमज्जामांसादिपदार्थाः सन्ति चेदपरस्मिन् पक्षे पुनः सहस्रं नाड्यो विद्यमानाः। फलतः तान्त्रिकसाधनायै वज्रयानिभिर् नाडीसंस्थानस्य विशेषपरिज्ञानं कृतं वर्तते। उपनाडीर् विहाय द्विसप्ततिसहस्रं नाड्यः परिगणिताः सन्ति। कालचक्रतन्त्रग्रन्थे रोमकूपपर्यन्तं सूक्ष्मनाडीनामुल्लेखः प्राप्यते। मानवदेहे रोमकूपस्य संख्या ३५०००००० अनुमिता। तदनुसारं सूक्ष्मनाडीनां संख्यापि तद्‌वदेव (तावदेव) मता। हेवज्रपिण्डार्थवज्रगर्भटीकायां मानवदेहे यावती रोमसंख्या तावत्येव संख्या सूक्ष्मनाडीनां मता। तासु द्वात्रिंशत् (३२) चतुर्विंशतिर् (२४) वा प्रमुखाः। तासु च तिस्रः सर्वप्रधानाः।[१]

हेवज्रतन्त्रे सम्पुटतन्त्रे च वज्रगर्भस्य जिज्ञासायां भगवता स्पष्टमुक्तं यद् वज्रदेहे द्वात्रिंशत् (३२) बोधिचित्तवाहिन्यो (बोधिचित्तवहाः) नाड्यो महासुखस्थानं प्रति वहन्ति। तासु तिस्रो ललना रसना अवधूती च प्रमुखाः।

स्थूलस्कन्ध-धातु-आयतन-सूक्ष्मनाड्यादीनां समुदायस्वरूपे चोत्पन्नस्य वज्रदेहस्याऽऽधार एषा मध्यनाडी। प्राणवायुयुक्ता मध्यनाडी उष्णीष-चक्रादारभ्य गुह्यचक्रपर्यन्तं विद्यमानानां षच्चक्राणां मध्ये स्थिता विद्यते। मध्यनाड्या उपरितनशिखरोऽधोमुखो 'हूँ' इति आकृतियुक्तो वर्तते। तत्र पितुः प्राप्तशुक्रो रजिकामात्रपरिणामे स्थितोऽस्ति यस्य गतिश्चावरुद्धा वर्तते। तस्या अधस्तनभागस्तु 'अ' इति आकृतियुक्तः। तत्र पितृभ्यां प्राप्ता शोणितस्वभावयुक्तबिन्दुर्वर्तते (तत्स्वभावयुक्त रसो विद्यते)। 'अहं' इति अनयोर्द्वयोर्भागयोर् मध्ये ह्यालयविज्ञानस्याऽऽधारभूतो महाप्राणवायुरस्ति। नाडी चैषा वर्णविहीनाकाश इवास्ति। नाभेरधः त्रिनाडीसमूहेन निर्मितचतुष्पथस्याधः शंखिनी नाडी विद्यते, तत एव निरन्तरं सर्वासु नाडीषु श्वेतांशस्य प्रवाहश्चैकत्र भवति। तस्मिन् श्वेतांसे प्रपाते तत एव सहजानन्दस्योत्पत्तिः। संवरोदय-सम्पुट-वसन्त-तिलकतन्त्रेषु मध्यनाड्या वर्णनं समानरूपेणोपलभ्यते। अष्टपत्रयुतहृत्कमलमध्यस्थैषा नाडी। नाडी चैषा कदलीपुष्पमिव स्वच्छा। श्वेत-रक्तयो (शुक्र-शोणितयोः) रसस्य सञ्चाराभावाद् अन्तर्देशात् शून्या। तस्या ऊर्ध्वभागे "हूँ" अधोमुखावलम्बितं सद् अधः पश्यति तथा चाधोभागे ह्रस्व "अ" कारः तैलदीपसदृशोऽलंकृतोस्तिं। इत्थमेषा नाडी स्वाधोभागस्थासु सर्वासु नाडीषु सम्यक्तया बोधिचित्तं बाहयति। एषैव सहजानन्ददात्री। अतः साऽअवधूतीति विख्यात[२]। सम्पुटतन्त्र-वसन्ततिलक-संवरोदय-तन्त्रेभ्यो ज्ञायते ललना-रसनयोर्मध्ये हृत्कमलात् निःसृतयाऽवधूत्या नाड्या बोधिचित्तं प्रवहति। एषाऽवधूतिका सहजानन्दप्रदायिका। हेवज्रतन्त्रानुसारं तत्पञ्जिका-मुक्तावल्यानुसारं चावधूती ग्राह्य-ग्राहकवर्जिता। समस्तविकल्पान्न वधयितृत्वाद् (नाशयितृत्वाद्) एषा अवधूतीति कथ्यते। एषा मध्यदेशस्था। मध्यदेशस्य तात्पर्यं शिरःकण्ठ-नाभियोनीनां मध्ये।

---

१. अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीचक्रं यथाक्रमम्। द्वासप्ततिसहस्राणि नाडी देहानुगा भवेत्॥
नाडीका उपनाडीनां तासां स्थानं समाश्रिताः। विशोत्तरशतं नाम नाडीप्राधान्यमुच्यते॥
नाडीस्थानं च पीठं च चतुर्विशत्प्रमाणतः। तासां मध्ये त्रयो नाड्य आश्रयन्ति च सर्वगाः॥ (संवरो.त.७.१-३)

२. स्वहृन्मध्यगतं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम्। तस्य मध्यगता नाडी तैलवन्निस्वरूपिका॥
कदलीपुष्पसंकाशा लम्बमाना त्वधोमुखी। तेषां मध्ये स्थितो वीरः सर्षपस्थूलमात्रकः॥ (वसन्ततिलकः ६.२-३)
संवृतो मध्यभागेन हृत्सरोरुहमध्यगा। कदलीपुष्पसंकाशा लम्बमाना त्वधोमुखी॥
तैलवह्निशिखोद्दीप्ता बोधिचित्तसमावहा। साऽवधूती तु विज्ञेया सहजानन्ददायिका॥ (संवरोतन्त्र ७.१७-१८)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देहस्य दक्षिणतो रसना वामतश्च ललनेति नाडीद्वयं नाभ्या अधो दिशि चतुरङ्गुलीपरिमाणपूर्वकं विशिलष्य नाभिप्रदेशे यकृतस्थमहानाड्या सह सम्बद्धं वर्तते। तदनन्तरं पुनरइतो हृदो पिंगलया सह (रसनया सह) वामदिग्भागे च इडया सह (ललनया सह) तयोः सम्बन्धः। तत्पश्चात् तन्नाडीद्वयं कक्षपुटस्याधो हृदयस्थमहानाड्या सह संपृक्तं सत् कण्ठचक्रे सन्निपतति। पुनः तदेव नाडीद्वयं कृकाटिकानाडीमार्गेण कर्णाधोभागस्थछिद्रान्निर्गत्य वृक्षनाड्या सह मस्तकं प्राप्य मूर्धास्थब्रह्मरन्ध्रेण सह सम्बद्धं भवति। इत्थं तन्नाडीद्वयं सर्वेन्द्रियेषु व्याप्तम्। विशेषतो नासिकाया उभयोच्छिद्रयोः तन्नाडीद्वयस्योर्ध्वशिखरे भवतः। अधः त्रिनाडीनां सम्मेलनान् निर्मिता चतुष्पथा विशिलष्य स्थिता दक्षिणनाडी रसनायाऽधः शिखरद्वारा स्त्रीगर्भाशयस्थरक्तं स्रावयति चथा च स्त्री-पुरुषयोर् मलसंधारणं त्यागकृत्यं च सम्पादयति।[3] वामनाड्या ललनाया अधस्तनशिखरेण स्त्री-पुरुषयोरुभयोर्मूत्र-संधारणं त्यागकृत्यं च क्रियते। ललना-रसननयोः शिखरयोर् यत् नाभ्या ऊर्ध्वभागे स्थिता नाडी चन्द्रसूर्यवार्यून् सञ्चारयति तस्मात् नाभिप्रदेशस्य उक्तत्रिनाडीष्वेकलोलीभूतासु लग्नप्रभृतीनां (मेषादीनां) चतुष्षष्ठिनाडीनां (६४) अथवा षड्त्रिशत् स्कन्धानां (३६) तथा च षड्त्रिशद्धातूनां (३६) योगेन द्विसप्ततिर् (७२) नाडीषु संविभागो जायते। तत्र वायुसञ्चाराः बाह्यस्थानि उर्ध्व-अधोद्वारादीनि, अन्तर्महाप्राण-वाय्वादयश्च पोषणं प्राप्योत्पद्यन्ते।

(१) अभेद्या, (२) सूक्ष्मा, (३) दिव्या, (४) वामा, (५) वामिनी, (६) कूर्मजा, (७) भावकी, (८) सेका, (९) दोषा, (१०) विष्टा, (११) मातरा, (१२) शर्वरी, (१३) शीतदा, (१४) उष्मा चेति।

एताभ्यो नाडीभ्यः प्रज्ञास्वभावचन्द्रधातुः प्रपतति यतो हि मुख्यतया ललनानाडी ह्युक्तचतुर्दश-नाडीनामाधारः। ताः सर्वा नाड्यो भावनायां सहायिकाः तस्मात् प्रज्ञापक्षीयाः सन्ति, पुनश्च देहस्य सहायिकाः स्वत्त्वाद् उपायस्वभावयुक्ताः शुक्लपक्षचन्द्र इव विशुद्धाकाराश्च।

प्रवणा कृष्णवर्णा सुरूपिणी सामान्या हेतुदायिका वियोगा प्रेमणी सिद्धा पावकी सुमना चेति।

एताः सर्वाश्च भावनायाः सहयोगिन्यः तस्मादुपायस्वभावाः पुनर् देहस्य सहयोगिन्योऽतः प्रज्ञास्वभावचन्द्र इव विशुद्धाकाराश्च। इत्थं ललना-रसनयोराश्रिता २४ नाड्यो विषयस्वभावयुक्तत्वाद् वज्रदेहस्याऽभ्यान्तरस्थानं मन्यन्ते।

त्रिवृत्ता कामिनी गेहा चण्डिका मादरिका चेति।

तन्त्रशास्त्रेषूक्तानां पञ्चगुह्यनाडीनां वर्णन-प्रसङ्गेषूक्तं यद् देहस्य हृन्मध्ये पञ्च मुख्यनाड्यः सन्ति याश्च सम्यक् स्थिताः समधिष्ठिता वा। गुह्यमित्युक्ते हेरुक-हेवज्रानुसारम् अस्पष्टमिति किन्तु कालचक्रानुसारन्तु गुह्यकृत्यप्रधानत्वात् ता नाड्यो गुह्याः।

उपर्युक्तानां द्वात्रिंशत् (३२) नाडीनां विस्तृतविवरणं हेवज्रतन्त्रे तत्पञ्जिकायां रत्नावल्यां मुक्तावल्यां वसन्ततिलकटीकायां सम्पुटेद्भवतन्त्र-टीकायां च द्रष्टुं शक्यते।[4]

---

३. अक्ष्योभ्यावहा ललना रसना रक्तवाहिनी। (हेवज्रतन्त्र १.१.१५)
अक्ष्योभ्यावहा ललना रसना रक्तवहा ख्याता॥ (हेवज्रपञ्जिकारत्नावली, प्रथमकल्प, प्रथम पटल)
ललना अतृप्ता च स्वभावेन वामपार्श्वेऽक्षोभ्यावहा। रसना सर्वरसं ददाति कवलयति वा दक्षिणपार्श्वे रक्तवहा॥
(सम्पुटेद्भवतन्त्रटीका, प्रथमकल्प, द्वितीयप्रकरण)

४. "अभेद्या शिरसि स्थिता नखदन्तवहा, सूक्ष्मरूपा शिखायां केशरोमवहा, दिव्या दक्षिणकर्णे त्वङ्मलवहा, वामा पृष्ठवंशे पिशितवहा, वामनी वामकर्णे स्नायुवहा, कूर्मजा भ्रूमध्ये अस्थिमालावहा, भावकी चक्षुषोर्बुक्कवहा, सेका बाहुमूले हृदयवहा, दोषेति दोषावृता कक्षयोश्चक्षुर्वहा, विष्टेति महाविष्य स्तनयोः पित्तवहा, मातरा नाभौ फुफ्फुसवहा, शर्वरी नासाग्रे अन्त्रमालावहा ..."
(हेवज्रपंजिकामुक्तावली, प्रथमकल्प, प्रथम पटल)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाडीचक्रं विपक्षान् छिन्दति धर्मसमताचक्रं च प्रवर्तयति तस्मादिदं चक्रपदवाच्यम्। चत्वारि चक्राणीति चाधिकतरतन्त्रग्रन्थेषु तत्संख्या मता-तद्यथा-नाभिचक्रम्, हृदयचक्रम्, कण्ठचक्रम्, ललाटचक्रम् (मूर्धाचक्रम्) इति किन्तु विमलप्रभायां वज्रमालातन्त्रे च षड् नाडीचक्राणि वर्णितानि। तद्यथा- उक्तानि चत्वारि चक्राणि पुनश्च उष्णीषचक्रम्, गुह्यचक्रं चेति। एतेषु महाग्रन्थिनां द्वादशचक्राणां योगात् चक्रसंख्याऽष्टादश भवति।[५]

चक्रमिदं नाभिप्रदेशं प्रति ऋजुरूपेण स्थितं वर्तते तथा च तत एवाऽऽविर्भवति। नाड्या आकारः चक्रसदृशत्वाद् तत्र नाडीनां मर्माहतसत्त्वाद् जाग्रदवस्थायां निर्माणकायस्यो-(निर्माणचक्रस्य) दयत्वात् त्यागयोग्यविपक्षान् कर्तनत्वाद् इदं चक्रम्। चक्रमिदं मध्यनाड्या संविभक्तं वर्तते। ४×३=१२ महासंक्रान्तिक्रमे संचरति येनेदम् अल्पसंक्रान्तिद्वारा १२ (द्वादश) लग्नानां पञ्चवर्गेषु संविभक्तं भवति। इत्थं १२×५=६० नाड्यो भवन्ति। तासु चतसृणां मूलनाडीदलानां योगात् नाभिचक्रे ६४ नाडीदलानि भवन्ति।[६] अत्र नाडीदलानां ६० शिखरेषु ६० दण्डस्वभावयुक्तलग्नवायूनांसञ्चारो भवति तथा चतुर्भिर्मूलनाडीदलैः शून्यज्ञानांशस्य मध्यनाड्यां संचारो जायते।[७]

चक्रमिदं हृदि स्थितत्वाद् मनोविज्ञान-धर्मान्नुत्पादयति वर्धयते च तस्मादिदं हृदयचक्रं हृच्चक्रं वा। नाड्या आकारः चक्रसदृशः। तद्द्वारा मर्माहतत्वात् सुषुप्त्यां प्रभास्वरधर्मकायस्य (धर्मचक्रस्य) अभिसन्धावुदेति तथा च हेययोग्यविक्षान् विनाशयति तस्मादिदं हृदयचक्रं धर्मचक्रसदृशम्। तत्राष्टौ नाड्यो नाडीदलं वा भवति।

हृदयचक्रे मूलवायोर् अङ्गवायोश्चोभयोः चतुर्षु विभागेषु विभाजनत्वाद् अष्टदलानि। एवंविधविभेदेन हृदयचक्रस्य चतुर्दिग्विदिशयोर्नाडीषु अष्टवायूनां संचारो भवति।[८]

इदं देहस्य कण्ठभागे स्थितम्। अनेनान्न-पानयोः संभोगो (परिभोगः) भवति। नाड्या आकारः चक्रसदृशः। तस्मिन् मर्माहते स्वप्नावस्थायां संभोगकायरूपे (संभोगचक्ररूपे) उदेति तस्माद् हेययोग्यविपक्षनाशयितृत्वाद् इदं संभोगचक्रम्। तत्र १६ नाड्यो नाडीदलं वा भवति। यत्र १६ संक्रान्तिवायूनां संचारः।[९]

"नखदन्तानामभेद्यानां प्रसवनादभेया शिरसि केशरोम्णां सुसूक्ष्माणां वहनात् सूक्ष्मरूपा शिखायाम्। त्वङ्मलस्य बहिर्द्योतमानस्य वहनाद् दिव्या सव्यकर्णे। वामनस्यैव पूर्णस्य मांसस्य वहनाद् वामा वमापृष्ठे। तदुदये वा वामानाकारे सत्त्वधातूत्पादात् स्नायूनां वहनाद् वामनी, तदुदये वा भुक्तस्य वमनाद् वामकर्णे। कूर्मपृष्ठमिवाभेद्यमित्यस्थिमालावहनात् कूर्मजा भ्रूमध्ये। बुक्कं भावयतीति स्रवतीति भावकी चक्षुर्द्वये। सिञ्चति सुधारसेनेति सेका बाहुमूल्यद्वये।" (वसन्ततिलकारहस्यदीपिकाव्याख्या पृ. ४४)

५. "धातुवशाच्छरीरे हस्तादिसन्धौ चक्रादिन्युच्यन्ते— उष्णीषमित्यादिना। अत्र आकाशधातोरुष्णीषकमलं चक्रं वा भवति। दलसंख्या क्ष्यमाणे वक्तव्या। सुरनृणां ज्ञानधातोश्च गुह्यं भवति, गुह्यकमलमित्यर्थः:। हृदत्पद्मं वायुधातोर्भवति। प्रकटशिखिनः कण्ठचक्रं भवति। स्फुरत् (स्फुटम्) हिर्निश्चये तोयधातौ भ्रूमध्यपद्मम्। वसुवसु चतुःषष्टिदलकं नाभिचक्रं (पद्मं) भूभिधातौ भवति। षट्सन्धिरिति बहुवचने एकवचनम् पादपाण्योर्वामपादे तिस्रो भूमिधातोः सत्त्वरजस्तमोगुणानां भेदाद् भवन्ति। महीति ह्रस्वो भूपर्यायः। दक्षिणपादे तिस्र उदकधातोगुणत्रयभेदादिति, वामहस्ते तिस्रोऽग्निगुणभेदादिति, दक्षिणहस्ते तिस्रो वायुगुणत्रयभेदाद् मारुतेषु त्रिसंख्येति। द्वादशचक्राणि वक्ष्यमाणे वक्तव्यानीत्यष्टदशचक्रनियमः। (विमलप्रभा २.१६९)

६. "निर्माणचक्रे. पद्मं चतुःषष्टिदलम्।" (हे.व.त ५.१८)

७. नाभिमध्ये स्थितं पद्मं चतुःषष्टिदलान्वितम्। चतुःषष्ठिदले चैव निर्माणं परिकीर्तितम्॥ (सम्पुटेद्भवतन्त्र)
एकारः पृथिवी ज्ञेया कर्ममुद्रा तु लोचना। चतुःषष्ठिदले नाभौ स्थिता निर्माणचक्रके॥ (हेवज्रपञ्जिकायोगरत्नमाला, पृ. १०४)

८. "धर्मचक्रे अष्टदलम्।" (हेवज्रतन्त्र)
वंकारस्तु जलं ज्ञेयं धर्ममुद्रा तु मामकी। संस्थिता धर्मचक्रे तु हृदि वाष्टदलाम्बुजे॥ (हेवज्रपंजिकायोगरत्नमाला, पृ. १०४)
हृदये तु तथा चैव पद्ममष्टदलं स्मृतम्। अष्टदले महापद्मे धर्मकायः प्रवर्तते॥ (सम्पुटेद्भवतन्त्र)

९. "संभोगचक्रे षोडश दलम्"। (हेवज्रतन्त्र)
मकारं वह्निरुद्दिष्टं महामुद्रा च पाण्डरा। स्थिता सम्भोगचक्रे तु कण्ठे द्वयाष्टदलाम्बुजे॥ (हेवज्रपंजिकायोगरत्नमाला,पृ. १०४)
कण्ठमध्यगतं वापि पद्मं तु षोडशच्छदम्। षोडशारे तु सम्भोगः ....॥ (सम्पुटेद्भवतन्त्र)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं मूर्धायां ललाटे वा स्थित्वा महासुखस्याऽऽधारबिन्दुद्वाराऽवलम्बते। अस्याकारः चक्रसदृशः, मर्माहते चैतस्मिन् समापत्तौ तुरीयावस्थायां वा महासुखकायस्य (महासुखचक्रस्य) अभिसन्धौ चोदेति पुनश्च हेययोग्यविपक्षान् विनाशयति तस्मादिदं महासुखचक्रम्। अस्मिन् स्थिते १६ आभ्यन्तराः, १६ बाह्याश्च क्रमनुसारं ललाटचक्रे ३२ नाड्यो नाडीदलं वा भवति[१०]।

इत्थं चोक्तम् क्रमद्वयं प्रज्ञोपायस्वभावस्थम्। प्रज्ञोपाययोर् युगनद्धयोगे देहस्थिते वा बाह्येषु १६ नाडीदलेषु मुख्यतया रक्तस्य सञ्चारः। आभ्यन्तरेषु १६ नाडीदलेषु चन्द्रकलाया वृद्धिः तथाऽपचयानुसारं वायुसंचारः पुनश्च पञ्चगुणान्वितबिन्दोर् बोधिचित्तस्य वा संचारो भवति। उक्तानां चतूर्णां चक्राणां स्वरूपमत्र हेवज्रतन्त्रानुसारं तट्टीकानुसारं तथा च सम्पुटेद्भवतन्त्रानुसारमुपस्थापितमस्ति।

वज्रमालातन्त्रानुसारं पूर्वोक्तेषु चतुर्षु नाडीचक्रेषूष्णीषगतवायुधातोः षड्दलयुक्तमेकं चक्रं तथोष्णीषकण्ठस्थाग्निधातोः त्रिदलयुक्तमेकं चक्रमिति षच्चक्राणि मतानि, तानि च चक्राणि बुद्धानामुष्णीषमुत्पादयन्ति वर्तमाने चोष्णीषे स्थितानि सन्ति। उक्ते चक्रद्वये ६×३=१८ नाडीदलस्यास्तित्वं भवति। कालचक्रतन्त्रे तूष्णीषचक्रं गुह्यचक्रं चेति योजयित्वा षच्चक्राणि वर्णितानि। तदनुसार-मुष्णीषचक्रे चतुर्महायामस्वभावयुतानि चत्वारि नाडीदलानि वर्तन्ते।

शीरश्चक्रे षोडशतिथीनां स्वभावयुक्तानि षोडशनाडीदलानि। कण्ठचक्रे २८ नक्षत्राणां स्वभावयुतानि २८ नाडीदलानि विद्यन्ते। हृदयचक्रे ८ ग्रहस्वभावयुक्तानि ८ नाडीदलानि सन्ति। नाभिचक्रे ६४ दण्डस्वभावयुतानि ६४ नाडीदलानि भवन्ति। गुह्यचक्रे ३२ शुक्रधातुस्वभावसहितानि ३२ नाडीदलानि वर्तन्ते।

एतत् सर्वमपि कालचक्रतन्त्रटीकायां विभलप्रभायां सम्यक् वर्णितं वर्तते। तदनुसारं देहस्थं नाडीचक्रं ज्ञातुं शक्यते।[११]

उपसंहारः – इत्थं मातृतन्त्रसाधको भावनासमये धातून् छत्रवद् उत्क्षिप्य षटचक्रनाडीनां भावनां करोति। इदमेव मातृतन्त्रस्य श्रेष्ठोपदेशस्य महत्त्वम्। बुद्धत्वप्रापणवेलायां रोमकूपछिद्रेभ्यः षट्कोणरत्न-सदृशाकारेणावभासिता जायते तस्मादेषा धातुत्वेन व्यवह्रियते। एवं प्रकारेण नाडीनां वास्तविकावस्थासु लक्षणेषु च परिज्ञातेषु साधकेषु स्वदेहस्यानेकावयवानां बोधो भवति। तथा संवृतौ वज्रदेहस्य ज्ञानं च जायेत।[१२]

सन्दर्भसूची

शास्त्री, एच. पी. (सम्पा.) संवरोदयतन्त्रम्, १९९० ई., चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी।

त्रिपाठी, आर. एस.(सम्पा.) हेवज्रतन्त्रम्, २००१ ई., केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, वाराणसी।

आरवीटीआरयू (सम्पा.) वसन्ततिलकतन्त्रम्, १९९१ ई., ओरिएन्टल पब्लिकेशन, गुजरत।

उपाध्याय, जनन्नाथ (सम्पा.), विमलप्रभा भाग १, १९९४ ई., के. उ. ति. शि. सं., वाराणसी।

शास्त्री, द्वारिकादास (सम्पा.), सम्पुटेद्भवतन्त्रम्, १९९९ ई., बौद्धभारती, वाराणसी।

---

१०. महामुखचक्रे द्वात्रिंशद्दलम्। (हेवज्रतन्त्र)
याकारो मारुतः प्रोक्तो मुद्रा समयतारिणी)। स्थिता महासुखचक्रे द्वात्रिंशद्दलपङ्कजे॥ (हेवज्रपञ्जिकायोगरत्नमाला)
द्वात्रिंशद्दलपङ्कजं मूर्ध्नि मध्ये व्यवस्थितम्। महासुखं तत्र ज्ञानं समन्तात् संव्यवस्थितम्॥ (सम्पुटेद्भवतन्त्रम्)

११. "उष्णीषेऽद्विरिति चतुर्दलरूपिण्यस्ततोऽग्रे चतुः सन्ध्याप्रवर्तिन्यः"। "शिरसि नृपतयः षोडशतिथिप्रवर्तिन्यो दन्तसंख्यानीति"। "कण्ठचक्रेऽष्यविंशतिनक्षत्राणि, चत्वारिदण्डनक्षत्रप्रवर्तिन्यो द्वात्रिंशदिति"। "हृदयेष्टै नाड्यो रोहिण्यादयः समा नाडीनामाधारभूताः प्रत्यहं प्रहरभेदेन वाराष्टकवाहिन्यः। अत्राद्य ऊर्ध्वं द्विनाड्योराधेयो वायुरिति।" "नाभौ नाभिकमले राशिनाडिकाबाह्ये घडीनाड्यो-ऽष्यभिरष्टगुणिताश्चतुःषष्टिनाड्यः षष्टिर्मण्डलवाहिन्यश्चशून्यप्रवाहिन्यश्चतुःषष्टिदलप्रवतिन्य इति॥" (विमलप्रभा १, २.५७)

१२. येन येन प्रकारेण पिण्डातीतपदे स्थितः। तेन तन्मयतां प्राप्य योगी बुद्धत्वमाप्नुयात्॥ (संवरोयतन्त्र ७.२५)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणाविचारः

सहप्रा. प्रेमप्रसादपाण्डेयः

१. विषयपरिचयः- "[1]अपौरुषेयं वाक्यं वेदः" इति वेदस्य लक्षणं कृतं श्रीलौगाक्षिभास्कारेण। तत्रैव-१. विधिः २. मन्त्रः ३. नामधेयम् ४. निषेधः ५. अर्थवादश्चेति वेदस्य पञ्च भेदाश्च निर्दिष्टाः। तथैव श्रीमत् मीमांसान्यायप्रकाशकारेण आपदेवाचार्येण "[2]विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मको वेदो भवतीति" समुल्लिखितम्। नित्यकाम्यादिकर्मवोधकानि विधिवाक्यानि समुपन्यस्य तेषां विधिवाक्यत्वं कथमुपपद्यत इति विचाराश्च विशेषेण विधीयन्ते मीमांसाशास्त्रे। अत एव विध्यर्थविचारावसरे नैकविधानि शास्त्रनिर्दिष्टानि विधिलक्षणानि सोदाहरणं विचारितानि सन्ति। "[3]तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिरिति" विधिसामान्यलक्षणं श्रीलौगाक्षिभास्करेण सुप्रसिद्धेऽर्थसङ्ग्रहग्रन्थे प्रोक्तम्। यथा—"[4]अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इति विधिवाक्यं हि विधेरुदाहरणम्। अत्र प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं यादृशमर्थं तादृशं विधत्तेऽयं विधिः। अत्रार्थपदस्य प्रयोजनमर्थः, तच्च स्वर्गादिरूपं यागसाध्यं फलम्। तादृशस्वर्गात्मक फलेन विशिष्ये होमो विधीयते। अतः स्वर्गप्रयोजनवतो होमस्य विधानात् हुधात्वर्थस्य अग्निहोत्रनामधेयस्य करणत्वेन अन्वये कृते सति "अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं सम्पादयेदिति" वाक्यार्थवोधः सम्पद्यते। अत्राग्निहोत्रं न हि केनापि विधिना प्राप्तमस्ति। यतो हि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यस्मिन् विधिवाक्य एव प्रधानस्याग्निहोत्रकर्मणो विधानात्। अतस्तादृशवाक्येऽज्ञातज्ञापकत्वं वर्तत इति तस्य विधिवाक्यत्वमुपपन्नम्। अयञ्चोत्पत्तिविधिरिति नाम्नाऽपि परिचीयते। एतादृशवाक्यानि ब्राह्मणग्रन्थेषूपदिष्टानि सन्ति।

तथैव गुणविधिर्गुणमात्रं विधत्ते, तस्माद् गुणविधिरित्युच्यते। यथा — "[5]दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादीनि वाक्यानि"। अत्र प्रधानकर्मणो होमस्य "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इति विधिवाक्यात् प्राप्तत्वाद् दध्यादिगुणमात्रस्य विधानाद्-"दध्ना होमं भावयेदिति" वाक्यार्थबोधो जायते। अतस्तादृशानि विधिवाक्यानि गुणविधिरिति नाम्ना व्यवहृतानि भवन्ति। उक्तञ्च मीमांसान्यायप्रकाशे "[6]यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम्"। तथैव यस्मिन् विधिवाक्ये ह्युभयं प्राप्तं न भवति तत्र विशिष्टं विधीयते चेत् स विशिष्टविधिः। यथा :— "[7]सोमेन यजेत" इत्यादिकम्। अत्र सोमस्य यागस्य चाप्राप्तत्वादुभयं विधीयते, तस्मादयं विशिष्टविधिः। एतादृशविधिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गे शेषशेषिभावसम्बन्धस्य व्यवस्थापनाय [8]मत्वर्थे लक्षणा स्वीक्रियते। अतस्तादृशविधिवाक्येषु मत्वर्थे लक्षणाया आवश्यकता किमर्थं सञ्जाता इत्येतद्विषयकं विचारमुपस्थापयितुमहं प्रवृत्तोऽस्मि। यतो हि धर्मशास्त्रविषयमवलम्ब्य अध्येतुकामानां छात्राणां कृते आचार्यकक्षायां धर्मशास्त्रोपयोगित्वेन मीमांसाशास्त्रसम्बद्धोऽयं मीमांसान्याय प्रकाशनामको ग्रन्थः पाठ्यपुस्तकत्वेन निधीरितो वर्तते। तत्र मत्वर्थे लक्षणाया

---

१ अर्थसङ्ग्रह : श्रीलौगाक्षिभास्करकृतः, श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुवरप्रणीतमीमांसार्थसंग्रहकौमुदीव्याख्यायुतः, प्रकाशक : निर्णयसागर मुद्रणालय, मुम्बई (पृ. २७)

२ श्रीमदापदेवकृतमीमांसान्यायप्रकाशः (पृ.५)'श्रीवेङ्कटसुब्र'ण्यापरनामधेयेन प अ चिन्न स्वामिशास्त्रिणा कृतया व्याख्यासारविवेचनाख्यया संवलितः। प्रकाशक : चौरवम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २२१००१, (भारत)

३ अर्थसंग्रहः, पृ.२८, अन्यत्सर्वं प्रथमटिप्पणीविवरणे द्रष्टव्यम्

४ तैत्तिरीयब्राह्मणम् — २,१

५ मैत्रायणीसंहिता, २,३,६

६ श्रीमदापदेवकृतमीमांसान्यायप्रकाशः (पृ.६), अन्यत्सर्वं द्वितीयटिप्पणीविवरणे दष्टव्यम्।

७ तैत्तरीयसंहिता, ३,२,२,३

८ विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा। (मीमांसान्यायप्रकाशः)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विचारो विशिष्टविधिविचारप्रसङ्गे प्राधान्येन प्रस्तुतः। अतस्तं विषयमादाय किञ्चिदहं विचारयितुमुद्यतोऽस्मीति सादरमावेद्यते।

२. मत्वर्थलक्षणाया औचित्यम्- "सोमेन यजेत" इति वाक्यं श्रूयते। अत्र तृतीयान्त सोमेतिपदस्य अर्थः सोमलताविशेषः। अतस्तद द्रव्यं न तु क्रियात्मकानुष्ठानं यागः। तादृशद्रव्यस्य सोमस्य धात्वर्थयागेन सह साक्षादन्वयो न भवितुमर्हति। अन्वयानुपपत्तिश्च लक्षणायां बीजम्। अर्थात्-यत्र शक्यार्थस्य बाधात् अन्वयो नोपपद्यते तत्र लक्षणा स्वीक्रियेते। एतेन सोमस्य साक्षाद् धात्वर्थे यागेऽन्वयानुपपत्त्या उक्तवाक्यघटकसोमपदस्य सोमवति, सोमविशिष्टे वा लक्षणा कर्तव्या भवति। तत्र "[९]सोमोऽस्त्यस्मिन्" इति व्युत्पत्या यादृशार्थो लभ्यते तादृशार्थके मतुपि लक्षणां स्वीकृत्यैव सोमवदित्यर्थकस्य सोमस्य अभेदेन धात्वर्थे यागेऽन्वयः सम्भवति नान्यथा।

तादृशलक्ष्यार्थमादायैव सोमपदस्य विशिष्यर्थकत्वं सम्भवतीति सोमविशिष्टस्य यागस्य विधानमुपपद्यते। अत एव "सोमविशिष्टेन यागेन स्वर्गात्मकमिष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः सम्पद्यते"। तत्र सोमवन्नाम- सोमद्रव्यविशिष्याभिन्नो यो यागस्तादृशेन यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः। अनेन प्रकारेण "सोमेन यजेतेत्यत्र" सोमपदस्य सोमवति मत्वर्थलक्षणां विना सोमविशिष्टयागस्य विधानासम्भवात् तत्र मतुप्प्रत्ययार्थे लक्षणा स्वीकृतेति वस्तुस्थितिः। उक्तञ्च मीमांसान्यायप्रकाशे- "[१०]सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानमिति"। एतावता-सोमविशिष्टस्य यागस्यैव विधानादयं विशिष्टविधिरिति सिद्धयति।

३. वाक्यभेददोषस्तत्परिहारश्च- "सोमेन यजेतेत्यत्र" मत्वर्थे लक्षणाऽपेक्षया "यागेन भावयेत् सोमेन भावयेदिति" रीत्या सोमस्य यागस्य चोभयोविधानं स्वीक्रियते चेद् वाक्यद्वयं कल्पनीयं भवति, विशिष्टस्य विधानेन तु तादृशविशिष्टस्य यागस्यैव एकवाक्यत्वात् तत्र न वक्यद्वयकल्पनमावश्यकम्। तथा सति वाक्यभेददोषश्च। अतो विशिष्टकल्पने एव लाघवात्, वाक्यभेददोषस्य परिहाराच्च मत्वर्थे लक्षणां विधाय विशिष्टविधानमेवोपयुक्तम्। किञ्च वाक्यभेददोषस्तावद् वाक्यनिष्ठो भवति, तदपेक्षया "[११]लक्षणायाः पदगतत्वात् लाघवञ्चेति लाघवदृष्ट्यापि सोमपदस्य सोमवति लक्षणैव समुचिता। तेन वाक्यभेददोषोऽपि निराकृतो भवति, लाक्षणिकसोमवदित्यस्य अभेदेन यागेऽन्वयश्चोपपद्यते।

४. सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धविचारस्तत्खण्डनञ्च- अत्र सोमस्य द्रव्यत्वात् धात्वर्थे यागेऽन्वयासंभवेऽपि आख्यातार्थभावनायामन्वये न काचन आपत्तिर्दृश्यते। सोमस्य यागस्य च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन आख्यातार्थभावनायां करणत्वेन अन्वये कृते सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधश्चोपपद्यते। अतः करणत्वेनैव उभयोरन्वयो भवतु इति स्वीकारे यथा पूर्वं वाक्यभेददोषो दर्शितस्तथैव साक्षात्फलजनको याग इव सोमरूपं द्रव्यमपि तादृशफलजनकं स्यात्, तेन चोभयोः प्राधान्यापत्तिरित्यन्यो दोषः, सोमस्य यागाङ्गत्वञ्च न सम्भवेदित्यपरं दूषणम्, सोमस्य यागद्रव्यत्वञ्च व्याहन्येतेत्यादयो दोषाः समापतन्ति।

अतः सामानाधिकरण्येन सोमयागयोरन्वय अख्यातार्थ भावनायां कथमपि कथञ्चिदपि भवितुंनार्हति। तस्मात्तत्र सोमपदस्य सोमवति सोमविशिष्टे वा लक्षणा आवश्यिका। उक्तञ्च मीमांसान्यायप्रकाशे-"[१२]उभयविधाने वाक्यभेदः, सोमस्य यागवत्फलभावानाकरणत्वेन प्राधान्यापातश्चेति"।

---

९ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः (अ.८.पा.२.सू.९)

१० मीमांसान्यायप्रकाशः पृ.६

११ लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् (पूर्ववत, पृ.२१)

१२ मीमांसान्यायप्रकाशः पृ. ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथैव वैयधिकरण्यसम्बन्धेनापि यागसोमयोरन्वयो नोपपद्यते। तत्र व्यधिकरणस्य सम्बन्धत्वं द्विधा सम्भवति तद्यथा –"यागेन सोमं भावयेत्" इत्येकः प्रकारः, सोमेन यागं भावयेदित्यन्यः प्रकारः। तत्र पूर्ववाक्ये यागस्य करणत्वम्, सोमस्योद्देश्यत्वम्, अर्थात् – सोममुद्दिश्य यागस्य विधानम्, उत्तरस्मिन् वाक्ये च सोमस्य करणत्वम् यागस्य चोद्देश्यत्वमिति। तथा सति "यजेत"इत्यत्र यज्धातुना यागार्थो बोध्यते चेत् तप्रत्ययेन भावना अभिधीयते। तथा च धात्वर्थयागस्य प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेन अन्वये सति यागेन सोमं भावयेदिति रीत्या सोमकर्मकफलभावनान्वयः नैव सम्भवतीत्यन्वयानुपपत्तिः, किञ्च सोमद्रव्यं यागङ्गत्वेनोपकारकं भवतीति यागार्थं सोमदव्यं न तु सोमार्थं या इत्यनुभवस्यापलापश्च जायते। उक्तञ्च ग्रन्थकारेण "[13]यागस्य सोमर्थत्वापाताच्चे" ति। अनया रीत्या सोमयागयोरन्वयोपपादनाय सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धत्वं यथा नोपपन्नन्तथैव वैयधिकरण्यस्यापि। अतश्च ग्रन्थकार निष्कर्षञ्चकार "[14]तत्सिद्धं सोमस्य न सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाऽन्वयः सम्भवतीति"। तस्मात् "सोमेन यजेतेत्यत्र" सोमपदं मत्वर्थे सोमवति सोमविशिष्टे वा लाक्षणिकम्।

५. उपसंहारः- "यजेतेत्यत्र" धात्वर्थयागस्य आख्यातार्थभावनायां द्विधाऽन्वयः सम्भवति-करणत्वेन साध्यत्वेन च। एतदुभयमपि न युज्यते, करणत्वेन अन्वयार्थं तृतीया विभक्तिः प्रयोजिका भवति, सा चात्र न दृश्यते, तथैव साध्यत्वेन अन्वयार्थं द्वितीया विभक्तिरावश्यकी, तादृशी विभक्तिरपि न विद्यते। तस्माद् यागस्योपस्थितिर्न करण्त्वेन वा साध्यत्वेन सम्भवति। अत एवाऽख्यातार्थभावनायां धात्वर्थयागस्य सम्बन्धमात्रं कल्प्यते। इत्थञ्च सम्बन्धमात्रं कल्पयित्वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनायां यथायथमन्वयोपकल्पने परस्परं विरोधः समागच्छति। एकस्यैव साध्यत्व-साधनत्वयोरसम्भवात्। अर्थात्- एक एव धात्वर्थयागः साध्यत्वेन साधनत्वेन चोपस्थितिविषयो न भवितुं शक्नोति।

यतो हि-उद्देश्यम्, प्रधानम्, अनुवाद्यञ्च साध्यं भवति, यथा-स्वर्गादिकम्, उपादेयम्, विधेयम्, गुणरूपञ्च साधनमिति, यथा-दधियागादिकम् एतादृशसाध्यसाधननिष्ठानां मिथो विरुद्धानामुद्देश्यत्वप्रधानत्वानुवाद्यत्वोपादेयत्व-विधेयत्वगुणत्वानाञ्च धर्माणामेकस्मिन्नेव धात्वर्थयागे नैव वर्तितुमर्हन्ति, अर्थात्-तादृशोद्देश्यत्वविधेयत्वादिविरोधिनो ये धर्मास्ते प्रकृत्यर्थे यागे नैव स्थातुं समर्था भवन्ति। तेन च प्रकृत्यर्थयागस्य आख्यातार्थभावनायां सम्बन्धमात्रमसम्भवमिति निरुक्तनिर्वचनेन स्फुटं भवतीति न कश्चन सन्देहप्रसङ्गः। तदर्थं यदि "यागेन स्वर्गं भावयेत्" इति रीत्या धात्वर्थयागस्य करणत्वेन अन्वयं विधाय सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेन अन्वयः स्वीक्रियते चेद् वाक्यभेददोषः। अत एव निरुक्तदोषाणमापत्तीनाञ्च निराकरणाय "सोमेन यजेतेत्यत्र" यथोक्तरीत्या सोमपदार्थस्य न सामानाधिकरणेन अन्वयः सम्भवति न वा वैयधिकरण्येनेति सयुक्ति समाहितम्। तस्मात् सोमपदस्य मत्वर्थे सोमविशिष्टे लक्षणां विधाय "सोमविशिष्ये यो यागस्तेन स्वर्गं सम्पादयेदिति करणत्वेन धात्वर्थयागस्य आख्यातार्थभावानायामन्वयविशेषः प्रतिपाद्यते। एतावता च सामान्येन पूर्वदर्शितवेदवाक्ये मत्वर्थे लक्षणाया औचित्यमावश्यकत्वञ्च सर्वथा समुपपद्यत इति भावः।

सन्दर्भग्रन्थाः	ग्रन्थकाराः
१. मीमांसान्यायप्रकाशः	श्रीमदापदेवः
२. अर्थसंग्रहः	श्रीलौगाक्षिभास्करः
३. अष्ट्याध्यायी	श्री पाणिनिमुनिः

---

१३ पूर्ववत् पृ.९

१४ पूर्ववत् पृ.९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बौद्धप्रमाणव्यवस्था

सहायक प्रा. राजनारायणठाकुरः

बौद्धन्यायस्य सङ्केतो यद्यपि बुद्धप्रवेदितसूत्रकालाद् उपनिषत्कालाच्चोपलभ्यते, तथापि प्रमाणमीमांसायाः पृथक्प्रस्थानत्वं तावदाचार्यदिङ्नागेनैव स्थापितम्। न ततः पूर्वं प्रमाणतत्त्वमधिकृत्य निरूपितं किमपि शास्त्रं समुपलभ्यते। यद्यपि दिङ्नागपूर्वं चरकसंहितायां न्यायसूत्रभाष्यादिषु विग्रहव्यावर्तनी-वैदल्यसूत्रादिषु नागार्जुनकृतिषु, भूमिशास्त्राभिधर्मसमुच्चयवादविध्यादिष्वार्यासङ्गवसुबन्ध्वादिकृषु बौद्धन्यायसम्बद्धानां प्रमाणतल्लक्षणभेदादि-विषयाणां विवरणानि प्राप्यन्ते, तथापि न्यूनाधिकरूपेण तानि सर्वाणि वैदिकावैदिकशास्त्राणि प्रायशः समानमतिकानि लक्ष्यन्ते, न तानि परस्परं सविशेषं व्यतिरिच्यन्ते। किन्तु दिङ्नागकालात् तेषु सुस्पष्टं विभाजनमवलोकितुं शक्यते। बौद्धन्यायस्य समधिकमहत्त्वपूर्णः ख्रीष्टीय-पञ्चमशतकयोरन्तरालवर्ती हि कालः परिलक्ष्यते। यतो ह्यस्मिन्नेव काले सर्वे प्रमुखाःप्रवर्तका आचार्याः समभूवन्। बौद्धेतरशास्त्रेष्वागम-शव्द-ऐतिह्यादिज्ञानेतरप्रमाणानि तावद् सुबहुलं व्याख्यायमानानि सन्दृश्यन्ते, किन्त्वाचार्यदिङ्नागेनैव सम्यग्ज्ञानमेव प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सुस्पष्टतया निर्धारितं वर्तते।[1]

प्रकृष्यर्थज्ञानसम्पादनशीलाःसर्वपुरुषार्थसाधनाय शास्त्रे लोके च प्रमाणतत्त्वमनुसरन्ति। अत एवात्र सर्वप्राथम्येनादौ प्रमाणस्वरूपं व्युत्पाद्यते। अपूर्वविषयस्य सम्यग्ज्ञानमेवास्ति प्रमाणम्। प्रमीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रमाणम्, तदेव सम्यग्ज्ञानं यथार्थज्ञानं वा अभिधीयते बौद्धैः। सम्यग्ज्ञानमिति अविपरीतं ज्ञानम्। अथवा यत् खलु ज्ञानं स्वप्रवृत्तिविषयेऽविसंवादकं भवति, तदेव सम्यग्ज्ञानमुच्यते। तथाहि- यानि खलु नीलादिविषयस्य देशकाललक्षणकारित्रादीनि तेषामध्यारोपापवादादिकमन्तरेण ग्राहकं यज्ज्ञानम्, तदेव सम्यग्ज्ञानमिति । प्रमाण-स्वरूपनिरूपणावसरे यथोक्तं मोक्षाकरगुप्तेन बौद्धतर्कभाषायाम् - "प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्वगोचरम्। प्रमीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रमाणम्, तदेव सम्यग्ज्ञानम्, सन्देहविपर्यासदोषरहितत्वात्"।[2]

सन्दर्भेऽस्मिन् यथोक्तं धर्मोत्तराचार्येण न्यायविन्दौ- अविसंवादकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं वा प्रमाणम्, संशयविपर्ययदोषरहितत्वात्।[3] यत् खलु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयज्ञानम्, यच्च मरीचिकासु जलमिति विपर्ययज्ञानमित्युभयोरप्यविसंवादकत्वं तावन्न सम्भवतीति। अविसंवादकत्वं नाम प्रवृत्तिविषयप्रापकत्वम्। न हि ज्ञानं प्रादुर्भवद् अर्थं प्रापयति, अपि तु सत्यामिच्छायां पुरुषमर्थे प्रवर्तयति। न च ज्ञानं बलपूर्वकं कमपि पुरुषमर्थे प्रवर्तयितुमपि शक्नोति, अपि तु एवंविधमिदं वस्तुस्वरूपमित्येतावन्मात्रं निश्चयं जनयति। अतश्च प्रवर्तकं नाम प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमात्रम्। पुरुषो हि प्रयोजनवशात् तत्र प्रवर्तताम्, प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तताम्, अर्थो वा कैश्चिद् योगिभिः पिशाचैर्वा अपह्रियताम्, नैवात्र कश्चन ज्ञानापराधः। तस्य प्रामाण्यं तु अविरुद्धमेव। आचार्यधर्मकीर्तिना प्रमाणस्वरूपं यथोक्तं प्रमाणवार्तिकग्रन्थे-

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः। अविसंवादनं शाब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात्॥[4]

---

१. रामशङ्करः त्रिपाठी सौत्रान्तिकदर्शनम्, भोटविद्यासंस्थानम्, २०४६ वै., पृ. ४१९

२. आचार्यमोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषा, प्राच्यप्रकाशनम्, वाराणसी, १९७९ ई., पृ. १

३. आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुटीका, पृ. १६

४. आ. धर्मकीर्तिः, प्रमाणवार्तिकस्य प्रमाणसिद्धिप्रकरणे श्लो. ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविसंवादि ज्ञानमेव प्रमाणमभिधीयते। अविसंवादकत्वमेव प्रामाण्यनियामकम्। विसंवादनं वञ्चनम्, विसंवादयोगेन ज्ञानं विसंवादि, यज्ज्ञानं तथा न भवति, तदविसंवादि। अर्थस्य दाहपाकादेः क्रियानिष्पत्तिस्तस्याः स्थितिरविचलनमविसंवादनम्। विषयं प्रति यो ज्ञानस्य क्रियाव्यापारः,तदनुरूपा या वस्तुस्थितिस्तदविसंवादनम्। पुनश्च तत्रैव प्रमाणवार्तिकभाष्ये यथोक्तम् – प्रमीयते येन परिच्छिद्यते समीहितोऽर्थस्तत् प्रमाणम्।[५]

आचार्यदेवेन्द्रबुद्धिमतानुसारम् – प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्, अज्ञातार्थप्रकाशो वा[६], इत्युभयं पूर्णं स्वतन्त्रञ्च पृथक् प्रमाणलक्षणम्। मतमिदं कतिपयेभ्य आचार्येभ्यो न रोचते, परस्परपूरकत्वात्तयोः।

अलङ्कारमतानुसारेण तावत् प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति संव्यवहारप्रमाणलक्षणं तथा अज्ञातार्थप्रकाशो[७] वेति पारमार्थिकप्रमाणलक्षणम्। अग्निर्दहति, वायुश्चलतीति यज्ज्ञानं तत् सांव्यावहारिकं प्रमाणम्, तथा वस्तुनः परमार्थस्वरूपं नैरात्म्यं विज्ञप्तिमात्रत्वञ्चानादिमिति संसारे परिभ्रम्यमाणेन पुद्गलेन यद् अद्यावध्यपरिज्ञातम्, तज्जानातीति परमार्थप्रमाणम्। जागतिकीमर्थक्रियां व्यवहारप्रमाणं सम्यगवगच्छति, पारमार्थिकञ्च पक्षं परमार्थप्रमाणमिति। उभयविधप्रमाणज्ञानवत्त्वादेव भगवान् प्रमाणमिति तेषामाशयः।

द्विविधं हि वस्तूनां स्वरूपम्। एकं तावद् व्यावहारिकम्, अपरञ्च पारमार्थिकम्। उभयविधेन तावत् प्रमाणलक्षणेन एकस्य वस्तुनः सर्वाङ्गीणं परिपूर्णञ्च ज्ञानं भवति। अत एकस्यैव प्रमाणज्ञानस्योभयस्वरूपम्। यज्ज्ञानमविसंवादकम्, तदेवाज्ञातार्थप्रकाशकम्, यच्चाज्ञातार्थप्रकाशकम्, तदेवाविसंवादकमिति। द्विविधं हि ज्ञानस्याविसंवादनम्[८], तथाहि– ज्ञानेनोपदर्शितो ह्यर्थः, तथैव तस्य स्थितिरिति विषयगतमविसंवादनम्। विषयमधिकृत्य या खलु भ्रान्तिः, तां स्वबलेन निराकृत्य वस्तुनोऽज्ञातसामर्थ्यप्रकाशनमिति विषयिगतमविसंवादनम्। फलतश्च अविसंवादकमपूर्वगोचरमिति प्रमाणलक्षणमिति निर्गलितोऽर्थः। इदमेव प्रमाणलक्षणं तावत् परवर्तिभिर्बौद्धनैयायिकाचार्यैः सुतरामभ्युपगतम्। समासतः कथयितुं शक्यते यद् येन येषां केषामपूर्वविषयाणां सन्देहविपर्यासदोषरहितं यथार्थज्ञानं सञ्जायतेत्र तदेव प्रमाणं भण्यते।

किमर्थं प्रमाणपटवो हि बौद्धाः प्रत्यक्षम्, अनुमानञ्चेति द्विविधमेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति। न ततोऽधिकानि न्यूनानि वा। उच्यते– मानाधीना मेयसिद्धिरिति सर्वे तैर्थिकाः स्वीकुर्वन्ति। किन्तु मेयाधीना मानसिद्धिरिति बौद्धा वदन्ति[९]। बौद्धमते मेयं द्विविधम्– स्वलक्षणं सामान्यलक्षणञ्च। तथाहि – अर्थक्रियासमर्थमसमर्थञ्चेति द्विविधं प्रमेयम्। तत्र यदर्थक्रियासमर्थं तत् स्वलक्षणम्, अन्यत् सामान्यलक्षणम्। एवं यद् असदृशं सर्वसजातीय-विजातीयव्यावृत्तम्, शब्दाविषयः, सत्स्वपि ज्ञानोत्पादकेष्वन्यकारणेषु यद् विना अर्थबुद्धिर्न भवति, तत् स्वलक्षणम्। एतद्विपरीतं यत् सदृशम्, शब्दविषयः, विषयव्यतिरिक्तनिमित्तसद्भावे यत्र भवति अर्थबुद्धिस्तत् सामान्यलक्षणम्। स्वसामान्यलक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तो नास्ति कश्चन तृतीयः पदार्थराशिः। नास्ति च स्वसामान्योभयात्मकः कश्चन पदार्थः, परस्परविरुद्धयोरैकात्म्यायोगात्। फलतश्च मेयद्वैविध्यात् मानद्वयमेवाभ्युपगन्तव्यम्। स्वलक्षणग्राहकं प्रत्यक्षम्, सामान्यलक्षणग्राहकं चानुमानमिति। नैयायिकास्तावत् प्रमाणसंख्यानिर्धारणे प्रतिनियतार्थव्यवस्थां नानुमन्वते। तेषां मतानुसारं प्रत्यक्षं न केवलं विशेषम्, अपि तु सामान्यमपि गृह्णाति। एवमनुमानमप्युभयग्राहकम्। न केवलम् इयदेव, अपि तु तेषां मत एकमपि विषयमनेकानि प्रमाणानि गृह्णन्ति। नैव हि बौद्धाः प्रमाणसाङ्कर्यपक्षपातिनः। ते खलु

---

५. आ. धर्मकीर्ति, प्रमाणवार्तिकभाष्ये पृ. २७

६. रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४२३

७. रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४२३

८. रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४२३

९. रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४२४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणानां प्रतिनियतार्थव्यवस्थामङ्गीकुर्वन्ति। फलतश्च प्रमाणविषये नैयायिकादयः सम्प्लववादिनः, बौद्धास्तु व्यवस्थावादिन इति। एतेषां मते प्रत्यक्षानुमानभिन्नानां प्रमाणानामत्रैवान्तर्भावात् तन्निष्ठानि प्रयोजनानि अपि अत्रैवान्तर्भवन्ति। अत एव प्रत्यक्षानुमानातिरिक्तं पृथक् प्रमाणं नैव स्वीकर्तुं शक्यते।

बौद्धमते प्रमाणं द्विविधम्- प्रत्यक्षमनुमानञ्च[१०]। तत्र सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद् बहुवादिसम्मतत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमिहोच्यते। प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम्[११]। अक्षमाश्रित्य प्रवृत्तं ज्ञानमित्यर्थः। तत्र अक्षाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायाख्यानि। यज्ज्ञानमक्षापेक्षया आत्मलाभं कुरुते, तत् प्रत्यक्षमिति।यद्यक्षाश्रितं ज्ञानं प्रत्यक्षं तदा मानसादि वक्ष्यमाणं ज्ञानत्रयमिन्द्रियादनुत्पत्तेः कथं प्रत्यक्षं स्यात् ? उच्यते – प्रतिगतमक्षमिति प्रत्यक्षस्य शब्दव्युत्पत्ति-मात्रनिमित्तम्, प्रवृत्तिनिमित्तन्तु प्रत्यक्षशब्दस्यार्थसाक्षात्कारित्वमेव। फलतः कल्पनारहितञ्च यज्ज्ञानमर्थस्वरूप-साक्षात्कारि तत् प्रत्यक्षमिति[१२]। इदं तावत् सर्वेषां चतुर्णामपि प्रत्यक्षाणां सामान्यं निर्दुष्टञ्च लक्षणम्। आचार्यदिङ्नागेन प्रत्यक्षलक्षणं प्रतिपादयता ह्युक्तम्–प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्याद्यसंयुतम्[१३]। अत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः, कल्पनापोढत्वमिति लक्षणं निर्दिश्यते। आचार्यधर्मकीर्तिना तावन्न्यायविन्दौ प्रत्यक्षलक्षणमाविष्कुर्वता अभिहितम्– तत्र प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्।[१४]

कल्पनारहितमभ्रान्तं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः। तत्र केयं कल्पना? अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना[१५]। यत्र खलु ज्ञाने अभिधेयाकारोऽभिधानाकारश्च ग्राह्याकारतया एकत्र सन्निविष्टौ भवतः, तज्ज्ञानमेवात्र कल्पना। कल्पनया अपोढम् अपेतं वा कल्पनापोढम्। कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थः। अभ्रान्तमर्थक्रियाक्षमे च वस्तुरूपेऽविपर्यस्तमुच्यते। अर्थक्रियाक्षमञ्च वस्तुरूपं सन्निवेशोपाधिवर्णात्मकम्। तत्र यन्न भ्राम्यति तदभ्रान्तम्। एतावता विज्ञायते यत् तदेव प्रत्यक्षमभिधीयते यत् कल्पनारहितं भ्रान्तविनिर्मुक्तं भवति। पुनश्च आचार्यधर्मकीर्तिना अपरमपि प्रत्यक्षलक्षणं प्रतिपादयता निर्दिष्टम्– प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। प्रत्यात्मवेद्य सर्वेषां विकल्पो नाम संश्रयः॥[१६] आचार्यशान्तरक्षितेन प्रत्यक्षलक्षणं प्रतिपादयता यथोक्तं तत्त्वसङ्ग्रहग्रन्थे-प्रत्यक्षं कल्पनापोढ-मभ्रान्तमभिलापिनी। प्रतीतिः कल्पना क्लृप्तिहेतुत्वाद्यात्मिका न तु॥[१७]

उपर्युक्तेन विवेचनेन तावदिदं सुस्पष्टं प्रतिभाति यद् दीङ्नागीयप्रत्यक्षलक्षणापेक्षया धर्मकीर्तेस्तल्लक्षणे तदपेक्षया च परवर्तिनां मोक्षाकराद्याचार्याणां लक्षणेऽस्ति विशेषः। समासतः कथयितुं शक्यते यद् सर्वे बौद्धनैयायिकाः कल्पनाविनिर्मुक्तमभ्रान्तमविसंवादकञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वीकुर्वन्ति। तच्च प्रत्यक्षं चतुर्विधम्[१८]–(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम् (२) मानसप्रत्यक्षम् (३) स्वसंवेदनप्रत्यक्षम् (४) योगिप्रत्यक्षञ्चेति। चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पद्यमानं बाह्यरूपादिपञ्चविषयालम्बनमिन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यते।[१९] इन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चविधं भवति। यतो हि चक्षुःश्रोत्रजिह्वादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्त्यतस्तदाश्रितानि विज्ञानान्यपि पञ्चैव। यथा– चक्षुर्विज्ञानम्, श्रोत्रविज्ञानम्, घ्राणविज्ञानम्,

---

१० मोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषायां पृ. ७

११ मोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषायाः पृ. ७

१२ मोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषायाः पृ. ७

१३ आ. दिङ्नागः, प्रमाणसमुच्चयस्य प्रत्यक्षपरिक्षेदे श्लो. ३

१४ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे श्लो. ४

१५ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे श्लो. ५

१६ आ. धर्मकीर्तिः, प्रमाणवार्तिके श्लो. १३८

१७ आ. शान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहे प्रत्यक्षलक्षणपरिक्षायाः श्लो. १२१३

१८ मोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषायां पृ. २३

१९ मोक्षाकरगुप्तः, बौद्धतर्कभाषायां पृ. २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जिह्वाविज्ञानम्, कायविज्ञानञ्चेति। स्व-विषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं मनोविज्ञानं मानसप्रत्यक्षं भण्यते।[२०] इन्द्रियज्ञानजनितं हि मानसम्। समेषां चित्तचैत्तानां यत् स्वरूपं स्वयं स्वात्मना सम्यग् वेत्ति, तत् स्वसंवेदनम्।[२१] तदेव चात्मस्वरूपसाक्षात्कारित्वात् कल्पनापोढत्वादभ्रान्तत्वाच्च प्रत्यक्षम्। यथोक्तं धर्मकीर्तिना- सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम्।[२२] भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानञ्चेति। योगः समाधिः, चित्तैकाग्रतालक्षणः। योगोऽस्यास्तीति योगी। योगिनो यज्ज्ञानं तत् योगिप्रत्यक्षमुच्यते[२३]। उपर्युक्तप्रकारेण प्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वरूपं तद्भेदञ्च निरूप्य इदानीमनुमानस्वरूपं विचार्यतेऽत्र।

अनुमानं नाम परोक्षार्थविषयकं ज्ञानम्। धर्माधर्मयोः, कर्म-तत्फलयोः, मार्ग-फलमोक्षादीनां विषये निश्चयात्मकज्ञानोत्पादनार्थमनुमानं तावदत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। प्रेक्षावतां समस्तायाः कार्यार्थायाः प्रवृत्तेर्मूलम् अनुमानमेव। प्रत्यक्षं तावत् प्रत्युत्पन्नविषयकमेव ज्ञानम्। सर्वा खलु जागतिकी व्यवस्था मानसोद्भवा, अनुमानमेव तत्र पूर्वङ्गमं भवति। अतो न्यायशास्त्रविद्भिराचार्यैर्यथाऽनुमानं विस्तरेण विचारितं प्रतिपादितं च, न तथा प्रत्यक्षमिति।

अनु = पश्चान्मीयतेऽर्थोऽनेनेति अनुमानमिति[२४] व्युत्पत्या पश्चान्मानमनुमानमित्यर्थो लभ्यते। गृहीते पक्षधर्मे स्मृते च साध्यसाधनसम्वन्धेऽनुमानं प्रवर्तत इत्यतः पश्चात्कालिकमुच्यते। इत्येवं सम्यग्लिङ्गैः समुपजायमानं परोक्षार्थविषयकमविसंवादकञ्च ज्ञानमनुमानमिति तल्लक्षणम्। अनधिगतविषयकं सत् तदेवानुमानप्रमाणमिति। अनुमानलक्षणं तावदाचार्यमोक्षाकरगुप्तेन यथा प्रतिपादितम् - मीयतेऽर्थोऽनेनेति मानम्। अनु = पश्चादर्थे, पश्चान्मानमनुमानम्।[२५] लिङ्गग्रहणलिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मरणयोः पश्चाद् यद्विज्ञानं पर्वतादौ धर्मिणि परोक्षवस्त्वालम्बकं तदेवानुमानशब्देनाभिधीयते। आचार्यधर्मकीर्तिना अनुमानलक्षणं ब्रुवता प्रदर्शितम्-

या च सम्वन्धिनो धर्माद् भूतिर्धर्मिणि जायते। सानुमानं परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम्॥[२६] अस्याशयो यद् या च सम्वन्धिनो धर्माद् अन्वयव्यतिरेकतो लिङ्गात् तदाश्रये धर्मिणि ज्ञायते परोक्षार्थप्रतीतिः सानुमानम्, त्रिरूपलिङ्गप्रभवत्वात्। तदेवानुमानं परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम्, प्रत्यक्षस्य तत्रावृत्तेः। आचार्यशान्तरक्षितेनानुमान-स्वरूपमाविष्कुर्वता ह्युक्तम् - स्वपरार्थविभागेन त्वनुमानं द्विधेष्यते। स्वार्थं त्रिरूपतो लिङ्गादनुमेयार्थदर्शनम्॥ त्रिरूपलिङ्गवचनं परार्थ पुनरुच्यते।[२७] आचार्यदिङ्नागेनानुमानलक्षणमित्थं प्रस्तुतम्-अनुमानं लिङ्गादर्थदर्शनम्।[२८]

स्वार्थं परार्थञ्चेत्यनुमानस्य भेदद्वयम्। स्वार्थं तावज्ज्ञानात्मकम्। येन स्वयं प्रतिपद्यते परोक्षार्थं तत् स्वार्थानुमानम्। स्वस्मै यत् तत् स्वार्थानुमानमिति व्युत्पत्तिः।आचार्यधर्मकीर्तिना एतस्य लक्षणं ब्रुवता समुपस्थापितम्- तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम्।[२९]

---

२० आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे श्लो.९

२१ रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४३२

२२ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य प्रत्यक्षपरिच्छेद श्लो १०

२३ मोक्षाकरगुप्तः: बौद्धतर्कभाषायां पृ. ३१

२४ रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शने पृ. ४३६

२५ मोक्षाकरगुप्तः, : बौद्धतर्कभाषायां पृ. ८

२६ आ. धर्मकीर्तिः, प्रमाणवार्तिके श्लो. १२०

२७ शान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहे श्लो. १३६१,१३६२

२८ रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शन उद्धृतं पृ. ४३७

२९ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य स्वार्थानुमानपरिच्छेदे श्लो. ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परार्थं तावद् वचनात्मकम्। येन परं प्रतिपादयति तत्परार्थानुमानमिति। परस्मै यत् तत् परार्थानुमानम्। अस्य लक्षणं तावदाचार्यधर्मकीर्तिनेत्थं प्रतिपादितम्–त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानम्।[३०] स्वार्थानुमान एवानुमानशव्दस्य मुख्यःप्रयोगः। अनुमानोत्पादकत्वात् परार्थस्याप्यनुमानत्वम्, कारणे कार्योपचारात्। आख्यायतेऽनेनेति आख्यानम्। त्रीणिरूपाण्यन्वयव्यतिरेक- पक्षधर्मत्वसंज्ञकानि यस्य तत् त्रिरूपम्। त्रिरूपञ्च तल्लिङ्गञ्चेति त्रिरूपलिङ्गम्[३१], तेषां कथनमाख्यानं वा त्रिरूपलिङ्गाख्यानम्। अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मतासंज्ञकानि त्रीणिरूपाणि येन वचनेन आख्यायन्ते तद्वचनमुपचारादनुमानशव्देनोच्यतो त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादनात् त्रिरूपलिङ्गस्मृतिः सञ्जायते। ततः स्मृतेश्चानुमानं भवति। तेनानुमानस्य परम्परया त्रिरूपलिङ्गविधानस्य कारणं बोध्यम्। तदनन्तरं तस्मिन् कारणे कार्यस्यानुमानस्योपचारः समारोपः क्रियते। ततः समारोपात् कारणमनुमानशव्देन कथ्यते। तद् द्विविधम्–साधर्म्यवद् वैधर्म्यवच्चैव।[३२] समानो धर्मो यस्यासौ सधर्मः,सधर्मणो भावः साधर्म्यम्। साधर्म्येण तुल्यं साधर्म्यवत्। यथा यत् कृतकं तदनित्यम्, यथा घटः, तथा च कृतकः शव्दः। विसदृशो धर्मो यस्यासौ विधर्मः। विधर्मणो भावो वैधर्म्यम्। वैधर्म्येण तुल्यं वैधर्म्यवत्। यथा यन्नित्यं तदकृतकं दृष्टम्, यथा आकाशम्, शव्दस्तु कृतक इति। आपाततोऽनुमानस्वरूपमिदमेवास्ति। बौद्धन्याये त्रिरूपलिङ्गसम्बद्धानि वर्णनानि नितरां रोचकानि वर्तन्ते। अत एवास्य काचिच्चर्चा विधीयतेऽत्र। कार्यं स्वभावोऽनुपलब्धिश्चेति[३३] त्रीण्येव सम्यग् लिङ्गानि। एतेषु कार्यं स्वभावश्चेति द्वौ विधिहेतू, अनुपलब्धिश्च निषेधहेतुः। इत्थं हि सर्वेषामपि बुद्धोपदेशानां द्विविधं लक्ष्यम्। एकतस्ते समारोपापवादविनिर्मुक्तं शान्तं शिवं वस्तुतत्वं निर्दिशन्ति, अपरतश्च मानवानां जीवने जगति च विद्यमानानां विविधानां दुःखफलानां समस्यानां यन्मूलं वस्तुस्वरूपाज्ञानं तन्निराकरणे तेषां प्रयासः। एतस्याज्ञानस्यापाकरणार्थं ते युक्तिशतानि प्रयुञ्जते। अज्ञानं तावत् सम्यगज्ञानेनैव हेयम्। सम्यग्ज्ञानमेव सर्वदुःखप्रपञ्चोपशमोपायः सर्वविधपुरुषार्थसिद्धयुपायश्च, अतः सम्यग्ज्ञानोत्पादनमेव बौद्धन्यायशास्त्रस्य प्रयोजनं वर्तते।

सन्दर्भसामग्री

(१) त्रिपाठी, प्रो. रामशंकरः, सौत्रान्तिकदर्शनम्, भोटविद्यासंस्थानम्, सारनाथः, वाराणसी, २०४६ वैक्रमाव्दः।

(२) धर्मकीर्तिः, "प्रमाणवार्तिकम्", सम्पा. स्वा.द्वारिकादासशास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी, १९६८ ख्रिष्यव्द।

(३)दिङ्नागः, प्रमाणसमुच्चयः, बौद्धभारति, वाराणसी, १९९५ ईः

(४) धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणम्, सम्पा. स्वा. द्वारिकादासशास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी, १९९४ ख्रिष्यव्दः।

(५) गुप्तो मोक्षाकरः, बौद्धतर्कभाषा, प्राच्यप्रकाशनम्, वाराणसी, १९६९ई।

(६) शान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहः, बौद्धभारती, वाराणसी, वि. सं. २०२४।

---

३० आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य परार्थानुमानपरिच्छेदे श्लो. १

३१ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य परार्थानुमानपरिच्छेदे पृ. ८०

३२ आ. धर्मकीर्तिः, न्यायविन्दुप्रकरणस्य परार्थानुमानपरिच्छेदे श्लो. ५

३३ रामशङ्करः त्रिपाठी, सौत्रान्तिकदर्शन उद्धृतं पृ. ४३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चन्द्रसूर्यग्रहणविषयकविमर्शः

उपप्रा. वसन्ताचार्यः

ग्रहणपरिचयः-ग्रहणं नाम ग्राह्यग्राहकयोरन्तराभावः। यदा ग्राहको ग्राह्यं गृह्णाति तदा ग्रहणम्। गृह्यतेऽनेन इति ग्रहणम्। एतावता वक्तुं शक्यते ग्राह्यग्राहकयोरन्तराभावत्वमेव ग्रहणम् अथवा आकाशीयग्रहपिण्डादीनां दृश्यते आकाशीयग्रहपिण्डादिभिः कृतं व्यवधानमेव ग्रहणम्। ग्रहणं मुख्यरुपेण द्विविधं चन्दग्रहणसूर्यग्रहणभेदात्।

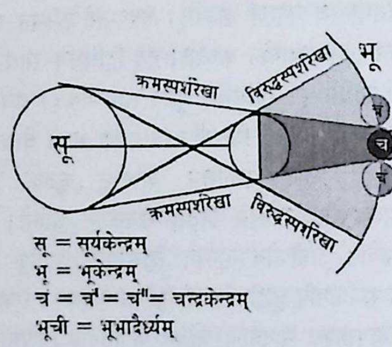

१ क्षेत्रम्

चन्द्रस्य ग्रहणं चन्द्रग्रहणम्। चन्द्रग्रहणे ग्राह्यश्चन्द्रो ग्राहिका भूभा। सा भूभा राहुसंज्ञया च प्रसिद्धा। यदा स्वगत्या पूर्वाभिमुखो गच्छन् चन्द्रो भूभां प्रविशति तदा चन्द्रग्रहणस्यारम्भो भवति। यदा च स्वशीघ्रगत्या (भूभापेक्षयाशीघ्रगत्या) चन्द्रो भूभातः पूर्वतो निस्सरति तदा चन्द्रग्रहणस्य समाप्तिर्जायते। मध्ये च ग्रासस्य परमाधिकता दृश्यते इति सिद्धान्तशिरोमणौ[1] कथितं वर्तते।

एतावता चन्द्रस्य पूर्वभागतः स्पर्शः पश्चिमतो मोक्षो भवतीति निरुपितम्। एतादृश्यवस्था पूर्णान्तकाले भवति प्रायेण। सूर्यतः षड्भान्तरे भूभाया रविगतितुल्यया गत्या भ्रमणात् तत्रान्तर्गतश्चन्द्रो रवितः षड्भान्तरितो भवति। चन्द्रग्रहणाय रविचन्द्रयोः केवलं षड्भान्तरितत्वमेव कारणं भवितुं नार्हति। अर्हति च तत्र

मानैक्यखण्डाच्छरस्याल्पत्वम् वा मानैक्यखण्डात् ग्राह्यग्राहकयोः केन्द्रान्तरस्याल्पत्वम्। अत एव प्रतिपूर्णान्ते चन्द्रग्रहणं न लगति।

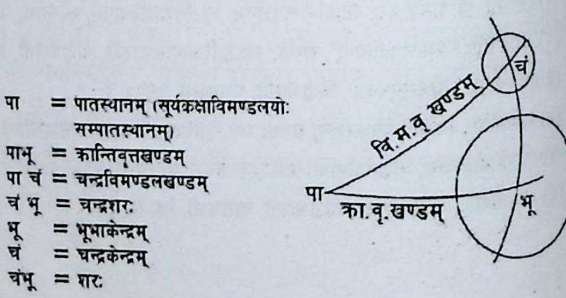

अत्र मानैक्यखण्डात् शरोऽधिकस्तेननात्र चन्द्रग्रहणम् २ क्षेत्रम्

यस्यां पूर्णिमायां चन्द्रशरो भूभाचन्द्रविम्वयोर्मानैक्यखण्डाल्पस्तदैव चन्द्रग्रहणं भवितुमर्हति वा मानैक्यखण्डात् केन्द्रान्तरस्याल्पत्वे च चन्द्रग्रहणम्।

यथाऽत्र प्रदर्शितद्वितीयक्षेत्रे, अत्र चन्द्रशरात् मानैक्यखण्डमल्पमस्ति अतोनाऽत्र चन्द्रग्रहणं भवतीति क्षेत्रदर्शनेनैव प्रस्फुटम्।

---

१ पूर्वाऽभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशतिः। तेन प्राक्प्रग्रहण पश्चान्मोक्षोऽस्य निस्सरतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

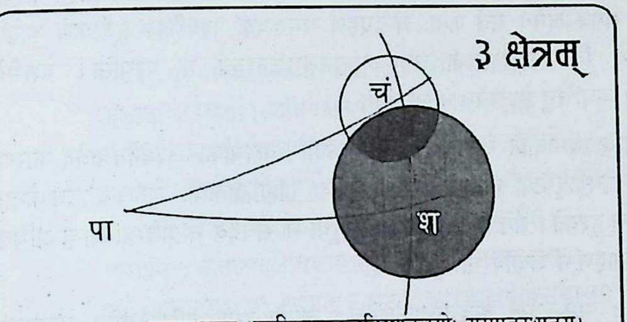

पा = पातस्थानम् (क्रान्तिवृत्तचन्द्रविमण्डलयोः सम्पातस्थानम्)
अत्र मानैक्यखण्डात् शरोऽल्पस्तेनात्र खण्डचन्द्रग्रहणम्

सर्वदैव चन्द्रबिम्बस्याऽपेक्षया त्रिगुणात्मिका भूभा चन्द्रकक्षायां पततीति गणितेन साधयन्ति गणकाः। तेन चन्द्रस्य बहुधा सर्वग्रासखग्रासयोरेव सम्भावना।

यस्यां पूर्णिमायां चन्द्रस्य शरः भूभाबिम्बचन्द्रबिम्बयोर्मानैक्यार्धाधिकस्तस्यां चन्द्रग्रहणं न भवति। यदा चन्द्रस्य सर्वग्रहणं भवति तदा स्पर्शकालसम्मीलनकालमध्यकालोन्मीलनमोक्षकाला भवन्ति । यदा चन्द्रबिम्बस्य भूभया सह स्पर्शस्तदा स्पर्शकालः। यदा ग्राह्यग्राहकयोः केन्द्रान्तरस्य परमाल्पत्वं तदा ग्रहणमध्यकालः। तथैव यदा चन्द्रबिम्बं भूभाबिम्बतो निःसरन् सर्वग्रहणत्वं जहाति तदोन्मीलनकालः। यदा च सम्पूर्णं चन्द्रबिम्बं भूभामतीत्य पूर्णमेव शुक्लं दृश्यते तदा मोक्षकालः।

अत्र ४ क्षेत्रे केन्द्रान्तरं मानैक्यखण्डान्यूनं वर्तते तेन त म मितो ग्रासः। अत्र मानैक्यखण्डात् यावता न्यूनं केन्द्रान्तरं तन्मितो ग्रासो भवति। अतः तम मितो ग्रासोऽस्ति[2]।

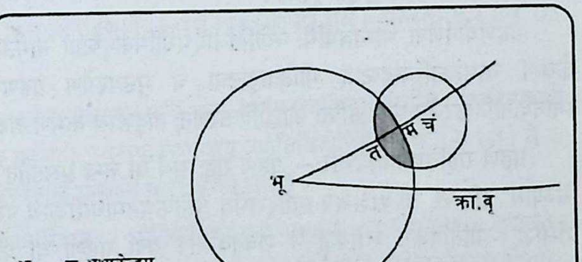

भू = भूभाकेन्द्रम्
चं = चन्द्रकेन्द्रम्
भू चं = ग्राह्यग्राहकयोः केन्द्रान्तरम्
अत्र मानैक्यखण्डात्केन्द्रान्तरमल्पम्। अतोऽत्र खण्डग्रासः **४ क्षेत्रम्**

स्पर्शकालान्मोक्षकालपर्यन्तं यावान् कालः स स्थितिकालः सर्वपर्वकालो वा कथ्यते। स्पर्शकालान्मध्यकालपर्यन्तं यः कालः स स्थित्यर्धकालः। सम्मीलनकालान्मध्यकालपर्यन्तं स्पार्शिकविमर्दार्धकालः। मध्यग्रहणादुन्मीलकालपर्यन्तं मौक्षिकविमर्दार्धकाल एव। सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरं विमर्दकाल इत्युच्यते। स्पर्शकालान्मध्यग्रहणकालपर्यन्तं स्पार्शिकस्थित्यर्धकाल इत्युच्यते चेत् मध्यग्रहणान्मोक्षकालपर्यन्तञ्च मौक्षिकस्थित्यर्द्धकाल इति।

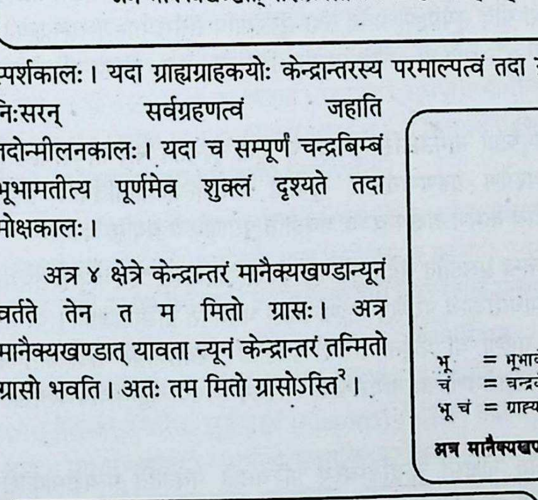

भू = भूभाकेन्द्रम्
च श = शरः
चा र, चि भू, ची रा, चुशा = चन्द्रशरः
श शा = क्रान्तिवृत्ते स्थितिकालः (सर्वपर्वकालः)
श भू = स्पार्शिकस्थित्यर्धकालः
भू शा = मौक्षिकस्थित्यर्धकालः
र भू = स्पार्शिकविमर्दार्धकालः
भू रा = मौक्षिकविमर्दार्धकानः
र रा = विमर्दकालः

२ मानैक्यखण्ड श्रुतिवर्जितं सद् ग्रासप्रमाणं भवतीष्टकाले। सि.शि चन्द्रगहणाधिकार १७ श्लोक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चन्द्रग्रहणे लम्बननत्योरभावो भवति यतो हि तत्र ग्राह्यग्राहकौ समकक्षस्थौ भवतः। अत आह भास्करः "समकक्षात्वान्नलम्बनावनती" इति। तेन समकालमेव सर्वे जनाः चन्द्रग्रहणं समरूपकं पश्यन्ति। सूर्यग्रहणे तु तयोः सद्भावात् समकालमेव सूर्यग्रहणं सर्वे विभिन्नप्रदेशस्था जना समानरूपकत्वञ्च न पश्यन्ति। देशभेदेन सूर्यग्रहणस्याऽऽकृतिर्विविधरुपा च दृश्यते। कुत्रचित्तु ग्रहणमेव न लगतीति च।

सूर्यग्रहणं कदाचिद् वलयाकारञ्च दृष्टिपथमायाति चेत् चन्द्रग्रहणं न कदापि वलयाकारं दृश्यते। तत्रेदं कारणम् सूर्यग्रहणे ग्राह्यश्चन्द्रः स सूर्यपेक्षया कलात्मकदृष्ट्या लघुर्वर्तते। तेन यदा ग्राह्यग्राहकयोः सूर्यचन्द्रयोरेककेन्द्रता भवेत्तदा अतीव मनोरमं वलयाकारं सूर्यग्रहण् दृश्यते। चन्द्रग्रहणे तु ग्राहिका भूभा सा सर्वदैव चन्द्रबिम्बापेक्षया अधिका एव चन्द्रकक्षायां पतति। तेन चन्द्रस्य वलयग्रहणं न कदापि भवितुमर्हति।

वलयग्रहणं नाम मध्ये कृष्णं परितः समुज्ज्वलं कङ्कणाकारमेव। तस्योदाहरणं गणेशदैवज्ञेन संस्मरणर्थं यल्लिखितं तत् मुनीश्वरेण सिद्धान्तशिरोमणेर्मरीचिटीकायां[3] समुद्धृतं वर्तते। तथैव कदाचित् सूर्यस्यापि खग्रासग्रहणं भवति यदा सूर्यबिम्बचन्द्रबिम्बयोः कलात्मकतुल्यतायां यदि सूर्यग्रहणं भवेत् तदा सूर्यस्यापि सर्वसूर्यग्रहणं सम्भाव्यते। शाके १४४३ मिते वर्षे जातस्य सर्वसूर्यग्रहणस्य संस्मरणार्थं गणेशदैवज्ञेन लिखितं पद्यं सिद्धान्तशिरोमणेः मरीचिटीकायां[4] एव समुद्धृतं दृश्यते।

ग्रहणयोर्गणना भारतवर्षीयैः ज्योतिर्विद्भिर्धार्मिकदृष्ट्या चामत्कारिकदृष्ट्या च कृता दृश्यते। पाश्चात्यसमाजे तु केवलं चामत्कारिकदृष्ट्या भौतिकदृष्ट्या च मुख्यरुपेण ग्रहणयोर्गणनां कुर्वन्ति पाश्चात्याज्योतिर्विदः। ग्रहणे स्नानदानादिकरणेन पुण्यप्राप्तिः श्राद्धादिकरणेन, तादृशस्य कर्मण अक्षयत्वञ्च भवतीति पुराणविदो वदन्ति[5]।

ग्रहणे राहुविषयकविचारः— ग्रहणे राहुः सूर्यं वा चन्द्रं ग्रसतीति वेदेषु पुराणेषु च लिखितमस्ति "स्वर्भानु र्ह तमसा विव्याध" इति श. ब्रा ५।३।२।२ एतादृशमेव श्रुतिकथनमाधारीकृत्य पुराणेषु राहुणा ग्रहणं भवतीति प्रसिद्धिर्जाता। परं तां प्रसिद्धिं ज्यौतिषिकाः स्वीकर्तुं न शक्नुवन्ति। यदा राहुणा वा केतुना ग्रहणं भवतीति स्वीक्रियते तदा अनेका अनुपपत्तयो दृग्गोचरी भवन्ति। भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणवासनायां अस्मिन् विषये वहुविचार्य लिखितं यत्–

चन्द्रग्रहणे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वतः स्पर्शो भवति चेत् मोक्षस्तु चन्द्रबिम्बस्य पश्चिमतो भवतीति प्रत्यक्षमाकाशे दृश्यते। सूर्यग्रहणे तु सूर्यबिम्बस्य पश्चिमतः स्पर्शः पूर्वतो मोक्षो भवतीति, इत्थं सूर्यचन्द्रग्रहणयोः स्पर्शमौक्षौ वैपरीत्येन भवतश्चेत् कथं राहुणा ग्रहणं कृतमिति स्वीकर्तुं शक्यते ? तथा च राहोः कक्षा कुत्र वर्तते ?। यदि चन्द्रकक्षायां राहोरपि कक्षा अस्तीति स्वीक्रियते तदा सूर्यग्रहणे दूरेस्थितायां सूर्यकक्षायां गत्वा स एव राहुः कथं ग्रसति तेन राहुकृतं ग्रहणं न इति भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तः। पुनश्च चन्द्रग्रहणे राहोः स्वरूपं स्थूलं दृश्यते चेत् सूर्यग्रहणे लघु दृश्यते। चन्द्रसूर्यग्रहणयोः खण्डग्रासयोः स्वरूपं यदि विचार्यते तदा चन्द्रग्रहणे श्रृङ्गयोः कुण्ठता दृश्यते चेत् सूर्यग्रहणे तीक्ष्णता दृश्यते अर्थात् चन्द्रग्रहणे राहुः स्थूलः सूर्यग्रहणे राहुर्लघुरिति प्रत्यक्षं दृश्यते अतो निश्चप्रचरुपेण वक्तुं शक्यते यत् राहुकृतं ग्रहणं न इति। अत्र भास्कराचार्यः समाधानं करोति यथा चन्द्रग्रहणे भूभायाम् प्रविश्य राहुः चन्द्रं ग्रसति चेत्

---

३ शाकेऽष्यद्रिमनून्मिते (१४७८) नलशरद्यूर्जेऽष्टनाडीमिते दर्शेऽब्जाहनि मित्रभेऽभवदिनग्रस्तं महाश्चर्यकृत्॥
शेषोऽर्कः परितः सितो वलयवन्मध्येऽत्र कृष्णो यतोऽल्पं चान्द्रं वपुरैक्षतात्र कविविद्भान्यन्धकारे जनः॥

४ शाके त्र्यब्धीन्द्र (१४४३) तुल्ये वृषशरदि मघौ मासि बाणेन्दु नाडी तुल्ये दर्शेऽश्विधिष्ण्ये दिनकरदिवसे भानुसर्वग्रहोऽभूत्।
तस्मिन्सर्वग्रहेऽस्तं गतवति सकले काव्यसप्तर्षिमुख्यास्तारा दृष्ट्वाऽन्धकाराऽऽकुलितमिह जगत्तत्तु हा हा चकार॥

५ स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमसुरार्चने। सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने॥
अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सीदति। स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूर्यग्रहणे चन्द्रं प्रविश्य सूर्यं ग्रसतीति कल्प्यते तदा गोलविदां मते, वेदवादीनां मते, पुराणवादीनां च मते एकवाक्यता भवतीति। अत आह भास्करः

छादकः पृथुतरस्ततो विधोरर्धखण्डिततनोर्विषाणयोः
कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलक्षणग्रहे।
अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः।
स्यात् स्थितिर्लघुरतो लघुः पृथक् छादको दिनकृतोऽवगम्यते॥
दिग्देशकालावरणादिभेदान्नच्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति।
यन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणबाह्यम्॥
राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगच्छादयतीनबिम्बम्।
तमोमयः शंभुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत्॥

भट्टस्तु अन्यत् प्रकारेणैव राहुकृतं ग्रहणं स्वीकरोति यथाः– "तमस्तु राहु स्वर्भानुः" इति कोष प्रामाण्यात् राहोः तमसः छायायाश्च पर्यायत्वात् छाया एव चन्द्रसूर्यग्रहणयोः कारणम्। यथा चन्द्रग्रहणे भूभा कारणरुपा वर्तते चेत् सूर्यग्रहणे च चन्द्रस्य छाया कारणरुपा। सूर्यग्रहणे सूर्यपृथिव्योर्मध्ये चन्द्रो भवति तदा चन्द्रस्य छाया यत्र यत्र पृथिव्यां पतति तत्र तत्र स्थिता जनाः सूर्यग्रहणं पश्यन्ति। अतरुभययोर्गहणयोः कारणं तम (छाया) एव। अतस्तमरूप एव राहु र्ग्रहणयोः स्वीकरणे भट्टमते न कापि विप्रतिपत्तिः[६]।

ग्रहणं खलु प्रकृतेश्चामत्कारिकञ्च वस्तु यं दृष्ट्वा साधारणा अपि जना आश्चर्यचकिता भवन्ति। प्राचीनकाले साधारणानां जनानां कृते, विशेषतो राज्ञां विनोदाय च ग्रहणयोः स्वरूपनिरूपणाय ज्योतिर्विदोनियुक्ता भवन्ति स्म। ते च ग्रहणगणनायां समयनिर्धारणार्थं प्रयतितवन्त इति तै रचितानां ग्रन्थानां विलोकनेन ज्ञायते।

आधुनिकास्तु विशेषतः पाश्चत्या ज्योतिर्विदस्तु भौतिकविषयकाध्ययनाय प्रयतमाना दृश्यन्ते। सर्वसूर्यग्रहणकालेऽपि सर्वथाऽन्धकारः पृथिव्यां न भवति तत्र किं कारणम्? इति प्रश्ने तैरुत्तरमित्थं दीयते– मुख्यसूर्यविम्बस्य परितः सूर्यमुकुटं (Corona) विराजते तदपि किञ्चिदुज्ज्वलमेव भवति। तत्सर्वसूर्यग्रहणावसर एव दृश्यते। साधारणावस्थायां सूर्यस्य प्रखरकिरणापेक्षया त्तस्य प्रकाशो नगण्यरुपे भवति। अतो दृष्टिपथं नायाति तत् (मुकुटम्)। सूर्यमुकुटप्रकाशेन प्रकाशिता भूमिः सर्वसूर्यग्रहणावसरेऽपि सर्वथाऽनुज्वला न भवतीति। तेनैव कारणेन सर्वसूर्यग्रहणकालेऽपि सर्वात्मनाऽन्धकारो नभवतीति।

केचन पाश्चात्या भौतिकशास्त्रज्ञास्तु इमं विषयम् अन्यथैव समर्थयन्ति ते कथयन्ति प्रकाशस्य मार्गः कदाचित् वृत्तपरिधिवत् किञ्चिद्वक्रोऽपि भवति साधारणावस्थायां तु प्रकाशः सरलरेखारूपे एव प्रसरति। तस्योदाहरणं सर्वसूर्यग्रहणे एव प्राप्यते। चन्द्रबिम्बेन पूर्णतया छादितस्य सूर्यबिम्बस्य मुख्यभागत एव प्रकाशो वक्रमार्गेण पृथिव्यां समागच्छति। तेनैव कारणेन सर्वसूर्यग्रहणावसरेऽपि इयं भूमिः किञ्चित् प्रकाशिता भवतीति। भवतु तावदेतद्–विषयक–विचारस्य विरामः। वस्तुतथ्यमन्वेष्टुं अतः परमपि निरन्तरं प्रयतमाना भवन्तु वैज्ञानिकाः।

६वृत्तसंपातराहुस्तु ग्राहकं तनुमाश्रयन्। ग्राह्यमाच्छादयत्येव श्रुतिस्मृत्यविरोधतः॥
शिरोमणौ समाधानं कुर्वन्ति तदसद्ध्रुवम्। यतो ग्राहकविम्बाच्च वहिः पातेऽपि स ग्रहः॥
स्वभान्तर्गत एवेन्दुः पिधत्तेऽर्कं हि तेन वै। अर्थसिद्धं तु तद्भायाश्छादकत्वं रविग्रहे॥
इन्द्रोस्तदस्ति भूभायां इत्थमार्यैः पुरातनैः। ग्रहद्वयेऽपि निर्णीतं तिमिरावरणं यतः॥
अतस्तत्तम एवात्र राहुरावरणं किल। चन्द्रार्कग्रहणे यश्च श्रुतिस्मृत्यादिपूदितः॥– सिद्धान्ततत्वविवेके, चन्द्रग्रहणाधिकारे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैदिकवाङ्मये सूर्यग्रहणस्योल्लेखः— ग्रहणविषकचर्चा कदा प्रवर्तिता इति तु निश्चप्रचरूपेण वक्तुं न शक्यते विश्वसाहित्यस्य प्रथमे ग्रन्थे ऋग्वेदे सूर्यग्रहणस्य चर्चाऽस्माभिः प्राप्यते। सा च चर्चा अतीव स्पष्टा विद्यते यथाः-

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः। अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन्॥ (ऋ. ५।४०।९)

अर्थात् असुरकुलोत्पन्न स्वर्भानुः (तमो राहुर्वा) तमसा यं सूर्यम् अविध्यत् तम् अत्रिकुलोत्पन्ना ऋषयः पूर्वमेव ज्ञातवन्त अन्ये तं ज्ञातुमशक्नुवन्। एतत्कथनेन सिध्यति यत् पूर्वमेव सूर्यग्रहणस्य ज्ञानं कर्तु न साधारणो विषयः। निश्चयेन विशिष्ट एव विषयः। अत एव तज्ज्ञानवताम् अत्रिकुलोत्पन्नानां ऋषीणां सूर्यग्रहणविषयकज्ञाने वैशिष्ट्यम् ज्ञात्वैवात्र तेषां प्रशंसा कृतेति प्रतिभाति।

मध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणे "स्वर्भानुर्ह वा आसुरः सूर्यं तमसा विव्याध" (५।३।२।२) इति सूर्यग्रहणस्योल्लेखं दृश्यते चेत् जैमिनीयब्राह्मणे (२।३९०) काठकसङ्कलने (५६-१) महाभारते, रामायणे पुराणेषु यत्र तत्र संस्कृतसाहित्येऽपि बहुत्र सूर्यग्रहणस्य विषये लिखितं प्राप्यते।

स्वर्भानुर्वा आसुरः। सूर्यं तमसा विव्याधः। स तमसा विद्धो न व्यरोचतः। श व्रा. ५।३।२।२ हस्ती भूत्वा स्वर्भानु अमुमादित्यं छाययाऽभ्यभवत्। काठकसंकलने ५६।१ एतादृशमेव वर्णन जैमिनयिब्राह्मणेऽपि दृश्यते।

ग्रहणस्य ऐतिहासिकी पृष्ठभूमिः- चतुर्षुं वेदेषु सर्वप्राचीन ऋग्वेदोऽस्ति। स च ऋग्वेदोव्यासेन स्वशिष्याय पैलाय पाठितः अत एव पैलः ऋग्वेदस्य व्यासस्य प्रथमः शिष्यः। पुरा एक एव वेद आसीत्। तस्मिन् वेदे ऋग्यजुसामाथर्ववेदानां समष्टिरुपे मन्त्रा आसन्। तत्र भवता व्यासेन ऋचां यजुषां साम्नां अथर्वाणाञ्च मन्त्राणां पृथक् पृथक् कृत्वा सम्पादनं वा पृथकीकरणं कृतम्। ततपश्चात् ऋग्वेदं पैलाय दत्तम्, यजुर्वेदं वैशम्पायनाय दत्तम्। अथर्ववेदं सुमन्तवे सामवेदं च जैमिनये दत्त्वा वेदानां संरक्षणं कृतमिति तु भागवते वर्णितं दृश्यते यथाः-

पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह। वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम्॥

साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे॥ भाग. १२।६।५२-५३

इत्थं व्यासेन विद्यावंशः प्रवर्तितः। तेषु चतुर्षु वेदेषु ऋग्वेदीया मन्त्राः सर्वप्राचीना इति पूर्वीयैः पाश्चात्यैश्च विद्वभिः स्वीक्रियते। तस्मिन् ऋग्वेदेऽपि सूर्यग्रहणस्य वर्णनं दृश्यते। ऋग्वेदस्य समयनिर्धारणे न विदुषामैकमत्यम्। परं संसारे उपलम्यमानानां ग्रन्थानां मध्ये सर्वप्राचीनस्तु ऋग्वेद एव इत्यत्र न कापि शङ्का। तादृशे सर्वप्राचीने वैदिकवाङ्मये ऋग्वेदे सूर्यग्रहणस्यऽधोलिखितमन्त्रद्वये वर्णनं दृष्ट्वा मानवसमाजे आकाशस्य विलोकनं पूर्वीयसमाजेऽतिप्राचीनकालादेव प्रवर्तितमिति प्रमाणीभवति।

यत्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः। ऋ.वे ५।४०।५

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसा विध्यदासुरः। अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन्॥ ऋ.वे. ५।४०।९

प्रथममन्त्रे असुरकुलजेन राहुणा तमसा (अन्धकारेण) सूर्यं आवृणोत्। तेनैव कारणेन तस्मिन् क्षणे जनाः स्वकीयं स्थानमपि परिचेतुं नाशक्नुवन्। अर्थात् घोरान्धकारो जात इति मन्त्रस्य तात्पर्यः। तेन सर्वसूर्यग्रहणस्येदं वर्णनमिति प्रतीयते।

द्वितीयमन्त्रे यः स्वर्भानुनाऽऽच्छादितः सूर्यः दृष्टः तादृशः सूर्यः केवलमत्रिकुलोत्पन्नैर्विद्वद्भिः सर्वप्रथमं ज्ञातः। अन्यैर्न ज्ञात इति, अस्य मन्त्रस्य अर्थः। अर्थात् सूर्यग्रहणस्य ज्ञानं वा गणनां कर्तुं समर्था गणका अत्रिकुले समुत्पन्ना आसन् इति चास्मिन् मन्त्रे वर्णितम् दृष्ट्वा ज्ञायते यत् ऋग्वेदकाले च सूर्यग्रहणस्य गणना विधीयते स्म इति प्रमाणीभवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतादृशमेव सूर्यग्रहणस्य वर्णन काठकसंहितायां[७] कपिष्ठलकठसंहितायां[८] मैत्रायणीयसंहिता[९] याञ्च दृश्यते।

तदनन्तरं शतपथादिब्राह्मणग्रन्थेषु च सूर्यग्रहणस्योल्लेखो दृश्यते[१०]

वैदिकवाङ्मये सूर्यग्रहणस्य परिचर्चा–

यत्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः। अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥५॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्रमाया आवे दिवो वर्त्तमाना अवाहन्।

गूलहं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्माण विन्ददत्रिः ॥६॥

गाव्यो ब्रह्मा युथुजानः सपर्यन् कीरिण देवान्नमसोपशिक्षन्।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात् सवर्भानोरप माया अधुक्षत् ॥ ८॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥९॥ ऋ.वे ५।४०।५।६,८,९

सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवा प्रयश्चित्तिमैच्छत्। तै.सं २।१।२

तमः पुञ्जरुपः स आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान्। तस्य सूर्यप्रभाछादकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरुपै र्मण्यादिभिद्रव्यैस्तम अपहनन्।

स्वार्भानु शब्दस्य सुवर्भानु शब्दस्य च व्युत्पत्तिर्वेदे इत्थं कृतं दृश्यते–

स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति स्वर्भानुर्वा सुवर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः

तमः पुञ्जरूपत्वं यत्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः (ऋग्वेद ५।४०।५)

इत्थमेव पञ्चविंशब्राह्मण–कौषीतकी ब्राह्मण २४।३ गोपथब्रह्मणा(२।३।१)दिषु च राहो र्वा स्वर्भानोः चर्चा परिचर्चा कृता दृश्यते ।

विभिन्नदेशेषु प्रचलिता ग्रहणविषयका आख्यायिका

क. चीनदेशे प्रचलिता आख्यायिका– ग्रहणस्य चर्चा हिन्दूसमाजे ऋग्वेदकालादेव विहिता दृश्यते। ऋग्वेदस्य समयनिर्धारणन्तु नाद्यावधि सन्तोषजनकरूपेण निर्धारितो वर्तते। परं चीनदेशे विक्रम पूर्व २०८० (२२ अक्टोवर २१३७ ई पू) समये जातस्य सूर्यग्रहणस्य उल्लेखो दृश्यते। सूचिङ्ग नामके ग्रन्थे अस्य सूर्यग्रहणस्य परिचर्चा कृता अस्ति।

---

७ आसुरः सूर्यः तमसाविध्यत् स न व्यरोचत तस्मै देवा प्रयश्चित्तिमैच्छन्– काठक संहिता ११।५
स्वर्भानुर्वा आसुरस्सूर्यं तमसाविध्यत् स न व्यरोचत तम्सादेवास्तमोऽपालुम्पत्– काठकसंहिता १२।१३।२७।२,
स्वर्भानुर्वा आसुरस्सूर्यं तमसाविध्यत् तमत्रिरेवाग्रेऽन्वविन्दद्यदत्रिहिरण्यं ददाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै यद्यात्रेयं न विन्देद्य आर्षेयस्संहिततस्मै दद्यात् – काठकसंहिता २८।४

८ स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यं तमसाविध्यत्। स न व्यरोचत। तस्मादेवास्तमोऽपालुम्पन्। कपिष्ठल कठसंहिता ४२।२

९ स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यं तमसाविध्यत् तं सोमारुद्रा अभिषज्यताम्........ मै.स २।५।२
स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यं तमसाविध्यत् तमत्रिरन्वपश्यद् यदात्रेयाय हिरण्यं ददाति तम एवापहते मै.स ४।८।३

१० स्वर्भानुर्ह वाऽऽसुरः। सूर्यं तमसा विव्याध। स तमसा विद्धो न व्यरोचत॥ श.ब्रा ५।३।२।२
हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुर् अमुमादित्यं छाययाऽभ्यभवत्। काठकसंकलन ५६।१
स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यं तमसाऽविध्यत्। तं देवाश्चर्षयश्चाभिषज्यन् त एतानि दिवाकीर्त्यानि सामान्यपश्यन्। तैरस्य तमोऽपाघ्नन्। जै .ब्रा २।३९०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्य ग्रहणस्य महत्वं केवलं ऐतिहासिकदृष्ट्या न वरीवर्ति अपितु राजज्योतिषिकानां शिरच्छेदनरुपया घटनया च सूर्यग्रहणस्य प्रसिद्धौ सहयोगो विधीयते । तौ राजज्योतिषिकौ "हि" तथा "हो" नामकौ आस्ताम्। तौ सूर्यग्रहणस्य गणनां परित्यज्य सुरापाने संलग्नौ जातौ। तेन तौ ज्योतिषिकौ सूर्यग्रहणस्य समयं राज्ञे कथयितुमेव विस्मृतवन्तौ फलतः अकस्मात् ग्रहणं लग्नं दृष्ट्वा साधारणा जनाः पूजापाठादिकञ्च कर्तुं समयमेव न प्राप्तवन्तः। अत एव क्रुद्धो सम्राट् "चुङ्ग-क्याङ्" तयोः शिरच्छेदनमेव कृतवान् एतेनैव कारणेन च अस्य ग्रहणस्य संसारे प्रसिद्धिः जातेति।

चीनदेशे यदा सपक्षो नागः (Dragon) सूर्यं निगिलति तदा सूर्यग्रहणं यदा च चन्द्रं निगिलति तदा चन्द्रग्रहणं भवतीति प्राचीन-चीनसमाजे प्रसिद्धिरासीत्। इदानीमपि प्राचीनबिचारे विश्वस्ता जानास्तु ग्रहणे कारणं सपक्षो नाग ९म्चबनयल० एव इति आमनन्ति। अत एव ग्रहणस्य मोक्षार्थञ्च चीनदेशीयाजनाः सपक्षनागं अपसारयितुं डिन्डिभवादनेन सह क्रोशन्तीति श्रूयते।

ख. अमेरिकादेशे प्रचलिता आख्यायिका– अमेरिकादेशवासीषु च ग्रहणविषये १५०४ ईश्वी पर्यन्तमपि अन्धविश्वास आसीत् इति कोलम्बसस्य यात्राविषयकचर्चायां सम्बद्धा एका भणिति वर्तते सा यथाः-

१५०४ ईशवीयवर्षे अमेरिकादेशं अन्वेष्टुं गतवता कोलम्बसेन पश्चिमद्वीपसमूहे गत्वा भोजनार्थं तत्रत्या नागरिकाः प्रर्थिताः। कोलम्बसेन सह तस्य सखाय अपि गता आसन् ते सर्वे बुभुक्षया पीडिता जाताः। तत्रत्यै र्जनैः खादितुं न किमपि दत्तम् तदा कोलम्बसेन चन्द्रग्रहणस्य विभीषिकां प्रदर्श्य तत्रत्या जना निगदिता "यदि भवन्त अस्मभ्यं किमपि खादयितुं न ददति तदा मया चन्द्रस्य प्रकाशं अवरुद्ध्य भवन्तः पीडिताः क्रियन्ते"। परं तत् कथनं तत्रत्यैर्जनै न विश्वसितं किन्तु रात्रौ चन्द्रस्योदयसमये एव चन्द्रग्रहणं दृष्ट्वा भयभीता जाता न केवलं भयभीता जाता कोलम्बससमीपे आगत्य च पूर्णं खाद्य-सामग्रीं दत्वा कोलम्बसस्य तस्य सखीनाञ्च भोजनादिभिः परिपोषितवन्तः। इत्थं चन्द्रग्रहणप्रभावेण कोलम्बसेन प्राणरक्षा कृता इति इतिहासे लिखितं वर्तते।

ग. दिन्दूसमाजे प्रचलिता आख्यायिका– देवाश्चासुराश्च मिलित्वा समुद्रमन्थनं कृतवन्तः। समुद्रमन्थनावसरे चन्द्रमसः लक्ष्म्याः, धन्वन्तरादेश्च उत्पत्तिर्जाता। तस्मिन्नेव प्रसङ्गे अमृतपूर्णं कलशं च देवाऽसुराः प्राप्तवन्तः। तस्मिनमृतपूर्णघटे द्वयोः सुरासुरयोः समानोऽधिकार आसीत्। परं बलवन्तोऽसुरा अमृतकलशं परस्परं हरन्त आसन्। तस्मिन्नेव क्षणे भगवान् विष्णुः मोहिनीरुपं प्रदर्शयन् असुराणां मन आकर्षितवान्। अतीवमनोहरेण सुन्दर्या रुपेणाऽसुराः आकर्षिता जाता। ततः परस्परं कलहं त्यक्त्वा अमृतकलशं तस्यै सुन्दर्यैः समर्पितवन्तः तत सा देवान् एकस्यां पङ्क्तौ असुरान् अन्यस्यां पङ्क्तौ स्थापयित्वा प्रथमं देवपङ्क्तौ स्थितान् देवान् अमृतपानं कारितवती। विष्णोः छलरुपं व्यवहारं विदित्वा स्वर्भानुरपि देवानां रूपं धृत्वा देवपङ्क्तौ स्थितवान्। अमृतञ्च पीतवान्। यदा स्वर्भानुरमृतं पीतवान् तदैव चन्द्रर्काभ्यां मोहिनीरुपी विष्णुः सूचितः स्वर्भानुना अमृतं पीतमिति। तज्ज्ञात्वा विष्णुः स्वर्भानोः शिरः सुदर्शनचक्रेण छित्वा भूमौ पातितवान्। परं स्वर्भानोः (राहोः) शिरोऽमृतेन प्लावितत्वान् अमरतामगच्छत्। शरीरस्तु मृत एव। अमरत्वं गतं तच्छिरोऽद्यापि चन्द्रार्कौ पर्वणि ग्रसतीति मत्स्यपुराणभागवतादिषु लिखितं वर्तते ।[११]

---

११ देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि। प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः। हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधया प्लावितोऽपतत्॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत्। यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः॥
ततः पिवत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम्। राहुर्विबुधरूपेण दानवोऽप्यपिबत्तदा॥
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा । आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया॥
तच्छैलश्रृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत्। ततो भगवता तस्य शिरच्छिन्नमलङ्कृतम्।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा। चक्रेणोत्कृत्तमपतत् चालयद् वसुधातलम्॥
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै। शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां प्रसह्याद्यापि बाधते॥ १६॥ मत्स्य २५१।१२-१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राहोः (स्वर्भानोः) कृष्णा घोटका अष्टौ सन्ति। रथश्च धूसराभोऽस्ति। अतोऽविछिन्नरुपेण रथस्थो राहुर्विलोमगत्या आकाशे निरन्तरं भ्रमति। सूर्यग्रहणे सूर्यलोके चन्द्रमारुह्य गत्वा सूर्यं ग्रसति चेत् चन्द्रग्रहणे भूभां प्रविश्य चन्दं ग्रसतीति पुराणादिषु वर्णितं दृश्यते।[१२]

केतोश्च वायुवेगा अष्टावेव अश्वाः सन्ति। ते चाश्वाः पलालधूमवर्णाभाः सन्ति। राहुकेत्वोः पितुर्नाम विप्रचित्तिरस्ति चेत् मातुर्नाम सिंहिकाऽस्ति। सा सिंहिका शतपुत्रानजीजनत्। तेषु राहुर्ज्येष्ठः पुत्रः आसीत्। केतोः शतञ्च सैवाजीजनत्[१३] । ते सर्वे पुत्राश्च ग्रहरुपे आकाशे भ्रमन्तीति। सर्वाणि ग्रहनक्षत्राणि च ध्रुवस्थानं केन्द्रीकृत्य भ्रमन्तीति च पुराणेषु वर्णितं दृश्यते। तेषां ग्रहनक्षत्रादीनाञ्च आधारे वातरश्मय एव सन्ति। तैः वातरश्मिभिर्ग्रहनक्षत्रादीनि च उह्यन्ते। सर्वान् ग्रहनक्षत्रादीन् वोढुं वातरश्मयो निर्मिताश्च सन्तीति पुराणेषु वर्णितम् दृष्ट्वाऽऽकर्षणशक्ते र्ज्ञानं च पौराणिकैः सम्यगेब कृतमिति प्रमाणीभवति[१४]। स्वर्भानुशब्दस्य व्युत्पत्तिरपि पौराणिकैर्युक्तियुक्ततया दत्ता पुराणेषु दृश्यते[१५] ।

वाल्मीकिरामायणे महाभारते संस्कृतमहाकाव्ये च ग्रहणविषयकी चर्चा– यादा महाभारतस्य युद्धो जातः तत् पूर्वं आकाशे नानाविधानां अपशकुनानां दर्शनं जातम् तेषु मध्ये चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणमपि प्रमुखमासीत्। चतुर्दशदिनानन्तरं पूर्णिमायां चन्द्रग्रहणममावास्यायाञ्च सूर्यग्रहणं जातम् इति वर्णित् दृश्यते तथा विश्वघस्रपक्षेऽपि चन्द्रसूर्ययोग्रहणं दृष्ट्वा शासकवर्गाणां विनाशोऽवश्यंभावीति व्यासेन भविष्यवाणी कृता दृश्यते[१६] तथैव वाल्मीकिरामायणे खरदूषणादिराक्षसवधं सूचयितुं वाल्मीकिरपर्वणि ग्रहणमलगीदिति वर्णयति[१७] ।

---

१२ स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम्। सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय वहन्त्यविरतं सदा॥
अदित्यान्निसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु। आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु॥२२॥
तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः। पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः॥२३॥ विष्णुपुराण २।१२।२१–२३
आदित्यान्निसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु।
आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु॥ ब्रं'ाण्डपुराण २।२३।८९–९०

१३ विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतंचैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वञ्च उपागतः॥ भाग ६।६।३७

१४ वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवृद्धाः वातरश्मिभिः। परिभ्रमन्ति तद्बद्धा चन्द्रसूर्यग्रहा दिवि॥
भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवं ते ज्योतिषां गणाः॥ यथा नद्युदके नौस्तु सलिलेन सहोह्यते
तथा देवालया ह्येते उह्यन्ते वातरश्मिभिः। सर्प्यमाणा न दृश्यन्ते व्योम्नि देवगणास्तु ते
यावत्यश्चैव ताराश्च तावन्तो वातरश्मयः॥ सर्वे ध्रुवे निवद्धाश्च भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति ताः
यतो ज्योतींषि वहते प्रवहस्तेन स स्मृतः। ब्रं'ाण्डपुराणे २।२३। ९३–९७

१५ स्वर्भासा नुदते यस्मात्तस्मात्स्वर्भानुरुच्यते। ब्रं'ाण्डपुराण १।२४।१०३

१६ चतुर्दशीपञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः। प्राप्ते वै भारते युद्धे दृष्य चाद्याक्षयाय नः ॥ महाभारतमुसलपर्वणि २।१९
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम्। चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम्॥
अपर्वणि ग्रहेणेभौ प्रजासंक्षपयिष्यतः॥ महाभारतमुसलपर्वणि ३। ३२ श्लोक
चन्द्रादित्यावुभौग्रस्तावेकान्हा हि त्रयोदशीम्। अपर्वणि ग्रहौ जातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः। महाभारतभीष्मपर्वणि ३। २८
मुखपुच्छाभ्यां ग्रासौ जातावित्यर्थ

१७ सकबन्धः सपरिधः स्वर्भानुश्च दिवाकरः।
जग्राह कालपर्यन्तमपर्वणि महाग्रहः॥ अरण्यकाण्डे खरादिवधनिमित्तम् २३ अ ११ श्लो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहणस्य सम्भवासम्भवविचारोऽपि प्राचीनैः प्राचीनरीत्यैव कृता वर्तते [१८]। तस्यैवाधारे महाकविना माघेन शिशुपालवधनामके महाकाव्ये सूर्यग्रहणात् चन्द्रग्रहणमेकस्मिन् वर्षेऽधिकवारं लगतीति वर्णितं परमेतत् कथि गोलविरुद्धं प्रतिभाति[१९]। गोलीयदृष्ट्या तु एकस्मिन् वर्षे चन्द्रसूर्ययोः सर्वाधिक ग्रहणसंख्या सप्तमिता भवतीति। तत्र पञ्चवारं सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं तु द्विवारं लगतीति सर्वानन्दकरणे भूमण्डलगणिते ३० पद्ये लिखितं वर्तते।[२०] महाकविना माघेन एकं प्रदेशमधिकृत्य इत्थं कथितमिति प्रतिभाति, तेन माघस्य कथनमपि व्यवहारदृष्ट्या युक्तियुक्तमेवास्ति सर्वानन्दकरणे तु भूमण्डलदृष्ट्या कथितमिति न परस्परविरोध इति मनसि ध्येयम् ।

प्रयुक्ताः सन्दर्भग्रन्थाः

१. ऋग्वेद संहिता, ऋष्यादिसंवलिता, श्रमद्दयानन्द सरस्वती स्वामिना संस्थापितया श्रमती परोपकारिणी सभया प्रकाशिता, वि.सं. १९७८
२. तैत्तिरीय संहिता कृष्णयजुर्वेदीय,प्रकाशकः चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, सन् २०००
३. यजुर्वेदीय मैत्रायणीसंहिता, सम्पादकः पं. श्रीपाद दामोदर सातवलेकर, स्वाध्याय मण्डल पारडी सन् १९४२
४. यजुर्वेदीय काठकसंहिता, चतुर्थ संस्करण, सम्पादकः पं. श्रीपाद दामोद्रर सातवलेकर, स्वाध्याय मण्डल पारडी सन् १९८३
५. कृष्णयजुर्वेदीय कपिष्ठलकठसंहिता, सम्पादक रघु वीर,प्रकाशकः मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास, सन् १९६८
६. श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन शतपथ ब्राह्मणम्, नाग प्रकाशकः, सन् १९९०
७. जैमिनीय ब्राह्मण
८. ब्राह्मणोद्धारकोशःसम्पादकः विश्ववन्धु, प्रकाशकः विश्वेश्वरानन्द इन्स्टिच्युट होसियारपुर इन्डिया, वि.सं २०२३
९. विष्णुपुराण, प्रकाशक गोविन्दभवनकार्यालयः, गीताप्रेस, गोरखपुर, सन् २०४१
१०. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, प्रकाशकः नाग पब्लिसर दिल्ली, सन् २००९
११. साम्बपुराणम्, सम्पादकःडाँ. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, सन् १९८३
१२. ब्रह्माण्ड महापुराणम्, डाँ वी शर्मणा संशोधितम्, प्रकाशकः कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, सन् २०००
१३. अग्निपुराणम्, सम्पादकः आचार्यः श्रीबलदेवोपाध्याय, प्रकाशकः चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वि.सं. २०५५
१४. मत्स्यमहापुराणम्, प्रकाशकः गीताप्रेस, गोरखपुर वि.सं. २०६१
१५. श्रीव्यासमहर्षिप्रोक्त श्रीमद्भागवतपुराणम्, श्रीधरस्वामिविरचितटीकायुतम्, प्रकाशकः मोतीलाल बनारसीदास, सन् १९८३
१६. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, महर्षि वाल्मीकिप्रणीतम्, प्रकाशकः गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं. २०४०
१७. महाभारत, महर्षि वेदव्यासप्रणीत, प्रकाशकः गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं. २०४५
१८. शिशुपालवधम्, महाकविश्रीमाघप्रणीतम्, प्रकाशकः चौरम्बा विद्याभवन, वाराणसी सन् १९९३
१९. सिद्धान्तशिरोमणिः भास्कराचार्यविरचितः वासनाभाष्यसहितः प्रकाशकः जयकृष्णदास–हरिदासगुप्तः,चौखम्वा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस, वनारस सिटी, सन् १९८६
२०. सिद्धान्तशिरोमणिः सोपज्ञवासनाभाष्येण मुनीश्वरापरनामविश्वरुपविरचित मरीचिभाष्येण समलङ्कृतो गोलाध्यायः मोलीलाल वनारसीदास, सन् १९८८ प्रथमसंस्करण
२१ सिद्धान्तशिरोमणिः प्रभाभाष्योपपत्तिसहितः गणिताध्यायः भाष्यकारः पण्डित गिरिजाप्रसाद द्विवेदी सन् २००७, प्रकाशकः चौखम्वा विद्याभवन वाराणसी, २२१००१
२२ सिद्धान्ततत्वविवेकः कमलाकरभट्टविरचितः विषमस्थल टिप्पण्यादिविभूषितः म.म पण्डित श्रीसुधाकरद्विवेदी तथा म.म. पण्डित मुरलीधरशर्मा प्रकाशकः चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान ३८ यू.ए. वंगलो रोड जवाहरनगर दिल्ली ११००७
२५ सौरपरिवार, गोरखप्रसाद, हिन्दुस्तानी एकेडेमी, संयुक्तप्रान्त इलाहवाद, सन् १९३१

---

१८ भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा संभाव्यते ग्रहः॥ तिथितत्वे

१९ तुल्येऽपराधे स्वर्भानु र्भानुमन्तं चिरेण यत्। हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्॥

२० द्वौ ग्राहावुष्णगोः सप्त चन्द्रार्कयोः। स्युः क्वचिद्वायने पञ्च तेषां रवेः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैशेषिकदर्शनाभिमतबुद्धिनिरूपणम्

उपप्रा. सीतारामखतिवडा

१. परिचयः– प्रेक्षणार्थाद् दृश् धातोः ल्युटि कृते दर्शनशब्दो निष्पद्यते। तत्र पौरस्त्यदर्शने ये परलोकः, परमात्मनो अस्तित्त्वं स्वीकुर्वन्ति ते आस्तिकपदेनोच्यन्ते, ये तथा न स्वीकुर्वन्ति ते नास्तिकपदेनोच्यन्ते। तत्र आस्तिकदर्शनेषु परिगणितो वैशेषिकदर्शनं महामुनिः कणादेन ई. पू. तृतीय चतुर्थः शताब्दी पूर्वमेव रचितम्। वैशेषिकदर्शनमेव काणाददर्शनम्, औलुक्यदर्शनम् इति पदेनाप्युच्यते। अस्य दर्शनस्य विषये श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वपि उल्लेखो प्राप्यते। मुण्डकोपनिषदप्रथममुण्डके– द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा–कल्पो–व्याकरण निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। इतिहास पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्यपरा[1] इति कथितं विद्यते। तत्र न्यायपदेन न्यायवैशेषिकोभय ग्रहणं कृतमस्ति। तथैव पद्मपुराणेऽपि –

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायः सांख्यं तु कपिलेन वै॥[2] इत्युल्लिख्य वैशेषिकदर्शनस्य सुप्राचीनत्वमपि दर्शितम्। तथा च– अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशः॥[3] इति विष्णुपुराणेऽपि प्राप्यते। अत्र न्यायविस्तरः पदेन न्याय–वैशेषिक–सांख्य–योगशास्त्राणां ग्रहणं विद्यते। तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतेऽपि कथितमस्ति– पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशः॥[4] इति मनुस्मृते अपि तर्कपदेन न्यायवैशेषिकोभयशास्त्रस्य ग्रहणम् विद्यते। यथा–आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥[5] इति तथैव मनुना एव आन्वीक्षिकीविद्याया आत्मविद्याऽपि कथिता– त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥[6] इति अमरकोशेऽपि अस्ति– आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्याऽर्थशास्त्रयोः। एवम्, आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती॥[7] इति जरन्नैयायिकेन जयन्तभट्टमहोदयेनापि न्यायमञ्जरीग्रनथे उल्लिखितम्– प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षण–मन्वीक्षा अनुमानमित्यर्थः, तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् न्यायशास्त्रमित्यर्थः।[8]

अनेन ज्ञायते यत् कियदस्ति वैशेषिकशास्त्रस्य वैशिष्ट्यं दार्शनिक जगति। कणाददर्शनं कथं वैशेषिकदशनं जातम् ? इति प्रश्ने जाते सति अस्य बीजं प्रदर्श्यते। वैशेषिकपदस्यार्थः –

१. विशेषपदार्थसम्बद्धं दर्शनं वैशेषिकदर्शनम्।

२. विगतस्शेषो यस्य तत् विशेषं इति व्युत्पत्त्या निर्विशेष एव विशेषः। विशेष एव वैशेषिकम्। इति

३. विशेषो नाम भेदः, विशेषगुणश्च। अतस्तमाधारी कृतो ग्रन्थः वैशेषिकः।

---

१ मुण्डकोपनिषद् प्रथममुण्डक

२ पद्मपुराण, उ. ख., अ. २६३

३ विष्णुपुराण, अं. ३, अ. ६

४ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अ. १, श्लोक ३

५ मनुस्मृतिः, अ. १२, श्लोक १०६

६ पूर्ववत्, अ. ७, श्लोक ४३

७ अमरकोशः, शब्दादिवर्ग, पृ. ३८

८ न्यायमञ्जरी, प्रथमसूत्रावतरण्िका, पृ. ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. विशेषो नाम परमाणुः। परमाणो अस्तित्वं तन्मूलेयं सृष्टिरिति यत्र दर्शने मन्यते तत् वैशेषिकमिति।

२. विषयपप्रवेशः–तत्र वैशेषिकदर्शने द्रव्यादयः सप्तपदार्थाः वर्णिता विद्यन्ते। तत्र द्वितीयपदार्थः गुणोऽस्ति। तच्च चतुर्विंशति प्रभेदात्मकः। ते च गुणाः रुपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व–संयोगविभाग-परत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति। अत्र च शब्दसमुच्चिताश्च–गुरूत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा[९] इति। परन्तु अत्र विषयानुसारेण बुद्धेः निरूपणम् क्रियते। तत्र का नाम बुद्धिरिति प्रश्ने जाते सति भाष्यकारो लिखति यत् बुद्धिरुपलब्धिज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः [१०]।

सांख्यादयः बुद्धिर्भिन्नाः, उपलब्धिर्भिन्नाः, ज्ञानं भिन्नम् इति वदन्ति। तेषां मतखण्डनाय बुद्धिरुपलब्धिज्ञानं प्रत्यय इति पर्याया इत्युक्तम् भाष्ये। सामान्यतया सर्वव्यवहारेषु गुणो बुद्धिः इति लक्षणं फलितम्। सा बुद्धिः पदार्थनामानन्त्यात् प्रतिपदार्थं नियतत्वाच्च अनन्तप्रकारा। तथापि संक्षेपतो बुद्धिर्द्विविधा– विद्याऽविद्याश्च। विद्या चतुर्विधाः प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा। अविद्याऽपि चतुर्विधाः संशयविपर्ययस्वप्नाध्यवसायलक्षणा।[11] तत्र विद्याया अतिविस्तृतत्वात् सूचीकटाहन्यायेन पूर्वमविद्या निरुप्यते। सूत्रकारेण अविद्याया स्वरुपं इत्थमुक्तम् –तद्दुष्टज्ञानम् इति।[12] तत्र परस्परविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानं संशयः। स च द्विविधः – अन्तर्बहिश्च। कोऽपि जनः कदाचित् असत्यं, कदाचित् सत्यमुक्त्वा पुनः किञ्चिद्वक्ति चेत् तत्र अनेन सत्यमुक्तं मिथ्या वा इति आन्तरिकः संशयो जायते। बाह्यसंशयश्च प्रत्यक्षविषयको ऽप्रत्यक्षविषयकश्चेति द्विविधः। अप्रत्यक्ष–विषयकस्तावत् विषाणमात्रदर्शनेन गौ र्गवयो वा इति संशयः। प्रत्यक्षविषयकश्च पुरुषसमानोच्चस्थाण्वादिदर्शनेन स्थाणु र्वा पुरुषो वा इति संशयः। तत्र समानतन्त्रे तु समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुप–लब्ध्यनुपलब्ध्य–व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षोविमर्शः संशय[13] इति कथयित्वा संशयस्य पञ्चविधत्वमुक्तम्। संशयस्य सामान्य–लक्षणन्तु विशेषापेक्षोविमर्शः संशयः इत्येव उक्तम् वर्तते।

विपर्ययस्तु मिथ्याज्ञानमेव। स च प्रत्यक्षविषयेऽपि भवति, अनुमानविषयेऽपि भवति। असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति, यथा व्यपगतधनपटलमचलजलनिधिशृदशमम्बरमञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शाबरं तम इति। तथा च गवय विषाणदर्शनेन गौ इति निश्चय अनुमानविषयकः।

अनध्यवसायो नाम शीघ्रशीघ्रधावनादिबेलायां पत्रादि दर्शनेन यत्किञ्चित् इति निश्चयः। सोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषयकः। तत्र प्रत्यक्षविषयकः प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धाथेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा किमित्यालोचन-मनध्यवसायः। यथा वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति। तत्र अनुमानविषयकस्तु नारिकेलद्वीपवासिनः सास्नामात्रदर्शनात् को नु खल्वयं प्राणीस्यादित्यनध्यवसायो भवति। उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमन–स्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवं मानस तत् स्वप्नज्ञानम्। तत्तु त्रिविधम् संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाश्च।[14] संस्कारपाटवात् तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा सञ्जायते। धातुदोषाद्वातप्रकृतिः तद्दूषितो वा आकाशगमनादीन् पश्यति। पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाऽग्निप्रवेशकनकपर्वतादीन् पश्यति। श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति।

---

९ प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ. ४७

१० पूर्ववत्, पृ. ५२०

११ वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, पृ. ४५०

१२ वैशेषिकदर्शनम्, अ. ९, आ २ सू. ११

१३ न्यायसूत्रम् १।१।२३

१४ प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ. ५४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु स्वप्ने दृष्टवस्तूनां स्वप्ने एव स्मरणरुपं स्वप्नान्तिकं कथमविद्यासु न परिगणितम् ? इति चेत् दृष्टवस्तूनां स्मरणरुपं तत्तु विद्या एव इति न अविद्यासु परिगणितम्। क्रमप्राप्तमिहेदानीं विद्याः निरुप्यते। विद्याः चतुर्विधा- प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा[१५] इति। तत्र आद्यं प्रत्यक्षम्। तस्य च लक्षणम्-अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् [१६]। परन्तु न्यायमते तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं यज्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षम्। यथा गौतममुनिना प्रोक्तम्- इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति।[१७] तत्र प्रत्यक्षपञ्चभिर्बाह्यैन्द्रियै अन्तरिन्द्रियेण मनसा चेति षड्विधं भवति। तत्र प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकद्विविधम्। अलौकिकास्त्रिविध सन्निकर्षजन्यं त्रिविधमलौकिकम्- योगलक्षणा, ज्ञानलक्षणा, सामान्यलक्षणाश्चेति। मुक्तावल्यामपि कथितम्-अलौकिकस्तु व्यापारत्रिविधः परिकीर्तितः। सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा[१८]। इति लौकिकमपि घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम्। मुक्तावलिकारः मुक्तावल्यां कारिकायां कथयति- घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्[१९]। लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम् [२०]। इति भाष्ये अनुमानस्य लक्षणमस्ति। अथवा व्याप्तिजन्यज्ञानमनुमानम् इति। तत्तु द्विविधम् दृष्टं सामान्यतोदृष्टञ्च। तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम्। यथा- गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य देशान्तरेऽपि सास्नामात्रदर्शनात् गवि प्रतिपत्तिः। प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम्। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां च प्रवृत्तेः फलवत्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति। तत्र न्यायदर्शनेऽपि अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेष-वत्सामान्यतोदृष्टं च[२१] इति कथयित्वा अनुमानस्य त्रैविध्यमुक्तम्। तथैव केवलान्वयि-केवलव्यतिरेकि-अन्वयव्यतिरेकिभेदेनापि अनुमानस्य त्रैविध्यमेव प्रतिपादितम्। तथा च पुन अपर दृष्ट्या स्वार्थानुमान परार्थानुमानभेदेन अनुमानस्य द्वैविध्यमपि निरुपितम् न्याये वैशेषिके च शास्त्रे। तत्र पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थ प्रतिपादनं स्वार्थानुमानम्। तथा च पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्ययस्ताव्युत्पन्नानां परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानम्।

परार्थानुमाने परान् प्रति बोधयितुं पञ्चावयवात्मकं वाक्यं प्रयोक्तव्यं भवति। ते चावयवा- प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्यम्नायाः।[२२] न्यायनये च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः[२३] इति कथितम्। तथा च असिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितभेदेन अपदेशाभासस्यापि कथनम् विद्यते। सूत्रकारस्यानुसारेण तु- अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चेति अपदेशाभासाः।[२४]

वैशेषिकदर्शने प्रत्यक्षानुमानं द्विविधमेव प्रमाणम्। समानविधित्वात् शब्दादीनामपि अनुमानेन्तर्भावः क्रियते। भाष्यकारस्यानुसारेण प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धलिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्द्यादिभ्योऽपीति। श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षा तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्। लिङ्गाच्चानित्यो बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे बुद्धिपूर्वो ददाति इत्युक्तत्वात्।

---

१५ पूर्ववत्, पृ. ५५२

१६ ऐजन

१७ न्यायसूत्रम्, १।१।४

१८ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. २०९

१९ पूर्ववत्, पृ. १६८

२० प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ. ५६२

२१ न्यायसूत्रम्- १।१।५

२२ प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ. ५९९

२३ न्यायसूत्रम्- १।१।३२

२४ प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ. ५६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसिद्धाभिनयस्य प्रतिपत्तिदर्शनात् चेष्टा अपि अनुमानमेव। आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य ग गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव। दर्शनार्थादर्थापत्तिर्विरोध्येव श्रवणादनुमितानुमानम्। सम्भवोऽप्यविनाभ वित्वादनुमानमेव। अभावोऽप्यनुमानमेव। यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम्, एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भा लिङ्गम्। तथैवैतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एवेति। इच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषा पट्वाभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद् दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु शेषानुव्यवसायेच्छानुस्मरणद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृति तथा च आम्नायविधातृणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसो संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते। तत्तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम्। कदाचि लौकिकानामपि भवति। सिद्धदर्शनमपि न ज्ञानान्तरम्। तत्तु प्रत्यक्षमेव इति।

३. निष्कर्षः – न्यायेवैशेषिके च तन्त्रे समानतन्त्रे उच्येते। तस्मात् कारणात् बुद्धिनिरूपणप्रक्रिया अपि उभ साम्यमेव प्रतिभाति। तथापि कुत्रचित्तु पार्थक्यमपि अस्ति। किन्न स्यात् पार्थक्यम्, यतो हि तेषां पदार्थविश्लेषण प्रक्रिया भिन्ना एव। तथापि न्यायदर्शनापेक्षया वैशेषिकदर्शने बुद्धेः निरुपणम् अतीव महतायासेन कृतो विद्यते। येन अन्येषां मतानां निराकरणाय सारल्यं अनुभूयते। स्वशास्त्रसिद्धान्तरक्षणार्थमपि अतीव महनीयमस्तीति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उदयनाचार्यः, आत्मतत्त्वविववेकः (सम्पा. क़ेदारनाथ त्रिपाठी), वाराणसीः केदारनाथ त्रिपाठी, वि. स. २०४०

गौतमः, कुलचन्द्रः, अमरकोशः, काठमाण्डुः, लक्ष्मीनाथ गौतम, वि. स. १९९३, नेपाल।

प्रशस्तपादाचार्य, प्रशस्तपादभाष्यम् (संस्कर्ता गोपीनाथकविराज) दुण्ढिराजशास्त्रि च) वाराणसीः चौखम्बा अमर भारती प्रकाशन, वि. सं २०४०

भट्टः, जयन्तः, न्यायमञ्जरी, (विवरणकारः सूर्यनारायण शुक्ल) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, द्वि. सं. २०२८

भट्टाचार्यः, विश्वनाथपञ्चानन, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (व्याख्याश्रीकृष्णवल्लभाचार्यः) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, संस्क षष्ठम् , वि.सं. २०६०

मनुः, मनुस्मृतिः (कुल्लूकवृत्तिसहिता) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान २०५७

महर्षिकणादः, वैशेषिकदर्शनम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन

महर्षिगौतमः न्यायदर्शनम्, वात्स्यायनभाष्यसहितम् (अनुः उदयनारायण सिंह) दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००४ ई.

महर्षिवेदव्यासः, पद्मपुराण, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी

महर्षिवेदव्यासः, विष्णुपुराण, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी

मिश्रः, शङ्करः , वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, (सम्पादक नारायण मिश्र) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वि. सं. २०२६

मुण्डकोपनिषद् (इशादिअष्येत्तरसतोपनिषद्) चौखम्बा विद्या भवन वाराणसी

याज्ञवल्क्यः , याज्ञवल्क्यस्मृतिः, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याप्तिपञ्चकान्तर्गतानुमानवाक्यघटकानां पदार्थानां सम्बन्धविचारः

उपप्रा. रमाभट्टराई

परिचयः- अत्र अनुमानवाक्यपदेन "पर्वतो वह्निमान् धूमात्" "धूमवान् वह्नेः" "गुणत्ववान् ज्ञानत्वात्""सत्तावान् जातेः" "इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्" "अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वाद्" इत्यादीनि व्याप्तिपञ्चकनामकग्रन्थे व्याप्तिलक्षणविचारप्रसङ्गे व्याप्तिलक्षणलक्ष्यत्वेन अलक्ष्यत्वेन च प्रस्तुतानि वाक्यानि गृह्यन्ते। तद्घटकानि पदानि पक्षसाध्यहेत्वादीनि, तत्तत्पदार्थानाञ्च ये ये सम्बन्धा भवन्ति ते अत्र विचार्यन्ते। तत्र सम्बन्धो नाम "[1]सम्बन्धिभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे सति विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वम्" "यथा-संयोगेन वह्निमान् पर्वत" इत्यत्र वह्निपर्वतयोः यः संयोगसम्बन्धो वर्तते, स अत्र गृह्यते। तत्र संयोगस्य वह्निपर्वतौ सम्बन्धिनौ। अत्र सम्बन्धसाक्षात्कारं प्रति सम्बन्धिद्वयस्य साक्षात्कारो ह्यावश्यकः। अत एव वह्निपर्वतयोः सम्बन्धिनोः साक्षात्कारं विना तयोः सम्बन्धस्य साक्षात्कारो न सम्भवति। तथैव किञ्चित्प्रतियोगिकः किञ्चिदनुयोगिकश्च सम्बन्धो भवति। यथा वह्निः संयोगेन पर्वतेऽस्ति, अतः संयोगम्बन्धस्य वह्निरूपप्रतियोगी सम्बन्धी वर्तते चेत् अपरः पर्वतानुयोगी सम्बन्धी। एतावता वह्निप्रतियोगिकपर्वतानुयोगिको यः संयोगस्तत्र द्विष्ठत्वं सम्बन्धिभिन्नत्वं वह्निपर्वतयोर्विशिष्टप्रतीति-नियामकत्वञ्चास्तीति संयोगस्य सम्बन्धत्वमुपपद्यते। तथैव अन्यत्रापि यथायथमूह्यम्। एतेनावगम्यते - एकपदार्थे अपरपदार्थस्य कश्चन सम्बन्धोऽपेक्ष्यते। नहि सम्बन्धं विना पदार्थद्वयस्य अन्वयो भवितुमर्हति। तत्र पक्षसाध्यहेतुबोधकानि यानि अनुमानवाक्यानि वर्तन्ते तेषां यथायथं विशिष्टप्रतीतिनियामकाः सम्बन्धा नूनमपेक्ष्यन्ते। यतो हि सम्बन्धान् आश्रित्यैव पक्षसाध्यहेतवो निश्चेतुं शक्यन्ते। सद्धेतूनामसद्धेतूनाञ्च ज्ञानं सम्भवति।

१. पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- "पर्वतो वह्निमान् धूमादिति" अनुमानवाक्यम्। तत्र "पर्वतेति" पक्षबोधकं पदम्, वह्निमान् इत्यत्र "वह्निरिति पद" साध्यबोधकम्। अत्र सम्बन्धविचारे वह्निपदार्थस्तावत् पर्वतादिपदार्थे केन सम्बन्धेन तिष्ठतीति ज्ञानं सर्वथा आवश्यकम्। यतो हि वह्निपदार्थः पर्वतादिपदार्थे येन सम्बन्धेन वर्तते तेनैव सम्बन्धेन तत्साध्यमिति निश्चेतुं शक्यते। तथा च "[2]पृथक्सिद्धयोरेव द्रव्ययोः संयोगः इति" नियमः। तेन च वह्निपर्वतयोः द्रव्यत्वात् पृथक्सिद्धत्वाच्चोभयोः सम्बन्धः संयोगः। अत एव वह्निपदार्थः पर्वतपदार्थे संयोगसम्बन्धेन वर्तत इति सिद्धयति। तथा च अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः [3]संयोगस्तथैव साध्यतावच्छेदकधर्मो येन सम्बन्धेन स्वाधिकरणे वर्तते स एव साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः। यथा "वह्निमान् धूमादित्यत्र" साध्यो वह्निः, साध्यतावच्छेदकधर्मो वह्नित्वम्, तच्च वह्नौ समवायेन वर्तते "[4]जातिव्यक्त्योः समवायात्"। अतो ऽत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। यतो हि यत्र कुत्रापि अवच्छेदकपदेन सम्बन्धो धर्मश्चेति द्वौ भवतः।यथा-वह्निमान् इत्यत्र साध्यतावच्छेदकधर्मो वह्नित्वं चेत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः संयोगः। तत्र साध्यतावच्छेदकधर्मे वह्नित्वे साध्यतावच्छेदकता वर्तते ,तादृशावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। एतावता साध्यं स्वाधिकरणे येन सम्बन्धेन वर्तते स सम्बन्धः साध्यतावच्छेदको भवति चेत् साध्यतावच्छेदकधर्मो येन सम्बन्धेन स्वाधिकरणे वर्तते स सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकः। अनया एव रीत्या साध्यतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धाश्च यथायथं निश्चेतव्या भवन्ति। तथैव हेतुपक्षयोर्यः सम्बन्धः स

---

१ कारिकावली-पृ. १३० मञ्जुषा व्याख्या,

२ (तत्रायुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः, अन्ययोस्तु संयोग एव) तर्कभाषा पृ. ६, प्रकाशक-मास्टर खेलाडीलाल ऐण्ड सन्स , कचौडीगली, बनारस-१, सन् ई. १९५३, संस्कृत बुकडिपो।

३ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (किरणावलीसमन्विता) पृ.४१३ (चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान)

४ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (किरणावलीसमन्विता) पृ.५३ (चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध इति कथ्यते। प्रकृतस्थले धूमादित्यत्र धूमपदं हेतुबोधकम्, स च धूमपदार्थः पर्वतादिपक्षे संयोगेन वर्तते। अत एव हेतुता-वच्छेदक-सम्बन्धोऽपि संयोग एव। तथैव हेतुतावच्छेदकं यत् धूमत्वं तच्च धूमे समवायेन वर्तते। अत एव हेतुता-वच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। धूमादित्यत्र पञ्चम्यर्थो [५]ज्ञाप्यत्वम् प्रकृतिधूमपदस्य धूमज्ञाने लक्षणा स्वीक्रियते। तेन धूम इत्येव हेतुबोधकं पदं न तु धूमादिति। तत्र हेतुविषयकज्ञानज्ञाप्यं साध्यं भवतीति प्रकृतस्थले धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरस्ति। एवञ्च यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमस्य सत्त्वेन वह्न्यात्मकसाध्यनिरूपितव्याप्तिर्धूमहेतौ वर्तत इति प्रकृतवह्निसाध्यक- धूमहेतुकं सद्धेतुकस्थलमिति निश्चीयते।

२. गुणत्ववान्[६] ज्ञानत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- "गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यनुमानवाक्ये" ज्ञानत्वहेतुना गुणत्वं साध्यते। तथा च गुणत्वमिति साध्यबोधकं पदञ्चेद् ज्ञानत्वमिति हेतुबोधकं पदम्। तत्र ज्ञानत्वमनुभवात्मके ज्ञाने वर्तते, अतोऽनुभवः पक्षः। एतावता अनुभवात्मके पक्षे ज्ञानत्वहेतुना गुणत्वस्य सिद्धिः क्रियते। तत्र साध्यं गुणत्वं जातिः, सा च गुणे समवायेन वर्तते "[७]जातिव्यक्त्योः समवायात्"। तस्मात् साध्यं यद् गुणत्वं तद् गुणे येन सम्बन्धेन वर्तते स एव सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकः। अतः प्रकृतस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। तथैव तत्र साध्यतावच्छेदकधर्मो गुणत्वत्वम्, तच्च गुणत्वे स्वरूपेण वर्तते। तस्मात् साध्यतावच्छेदकताया अवच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्। तथैव ज्ञानत्वं हेतुः, तच्च ज्ञाने समवायेन वर्तते। तस्मात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। तत्र हेतुतावच्छेदकधर्मो ज्ञानत्वत्वं तद्धि ज्ञानत्वे स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते। अतो हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धः। यत्र यत्र समवायेन ज्ञानत्वं तत्र तत्र समवायेन गुणत्वमिति साहचर्यनियमसम्भवात् गुणत्वरूपसाध्यनिरूपितव्याप्तिर्ज्ञानत्वहेतौ वर्तत इति अयं सद्धेतुरिति निर्विवादम्।

३. सत्तावान्[८] जातेरित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- सत्तावान् जातेरित्यनुमानवाक्ये सत्तापदं साध्यबोधकञ्चेत् जातिपदं हेतुबोधकम्। तथा च जातिहेतुना सत्ता साध्यते। अत्र द्रव्यादिपदार्थः पक्षः। ततश्च द्रव्यादिपदार्थे जातिहेतुना सत्तावत्त्वे साधनीये [९]सत्ता (द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्व) द्रव्यादौ समवायेन वर्तते। तस्मात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। तत्र साध्यताया अवच्छेदकधर्मः सत्तात्वं तच्च सत्तायां स्वरूपेण वर्तते। यतो हि अनवस्थितिरूपस्य जातिबाधकस्य तत्र सत्त्वात् सत्तात्वं द्रव्यत्वादिरूपायां सत्तायां न समवायेन वर्तितुमर्हति, अपितु स्वरूपेणैव। ततश्च साध्यतावच्छेदकं यत्सत्तात्वं तत् सत्तायां स्वरूपेणास्ते। अत एव साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव। तथैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि समवायश्चेत् हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वरूपसम्बन्ध इति यथायथमवगन्तव्यम्। यत्र यत्र समवायेन जातिस्तत्र तत्र समवायेन सत्ता इति साहचर्यनियमात् सत्तानिरूपिता व्याप्तिर्जातिहेतौ वर्तत इति सत्तासाधिकेयं जातिः सद्धेतुरिति निश्चप्रचमेव। [१०]घटत्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः घटत्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्यनुमानवाक्ये घटत्वात्यन्ताभावपदेन साध्यं बुद्ध्यते चेत् पटत्वपदेन हेतुः। अत्र पटादिपदार्थः पक्षः। एतावता पटरूपे पक्षे पटत्वहेतुना घटत्वात्यन्ताभावस्य सिद्धिर्विवक्षिताऽस्ति। अत्र घटत्वात्यन्तभावः पटादिपदर्थे स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते। तस्मात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्। यतो हि यत्र कुत्रापि अभावो लभ्यते चेत् तत्र स्वरूपसम्बन्धेनैवेति न्यायसिद्धान्तः। तदनुसारेण घटत्वात्यन्ताभावः स्वरूपेण पटादिपदार्थे वर्तते। अनेन प्रकारेण अत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धः। तथैव साध्यतावच्छेदकधर्मो

---

५ तर्कसंग्रहः, पृ. ९२ (श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः) अनुमानखण्डस्य व्याप्तिनिरूपणप्रकरणे।

६ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ३९

७ तर्कसङ्ग्रहः (किरणावली व्याख्या)। पृ. १९

८ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ३९

९ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, किरणावलीसमन्विता, पृ. २४

१० माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घटत्वात्यन्ताभावत्वं तच्च स्वरूपेण घटत्वात्यन्ताभावे वर्तते। यतो हि असम्बन्धनामकस्य [11]जातिबाधकस्य सत्त्वात् साध्यतावच्छेदक-धर्मघट-त्वात्यन्ताभावत्वं न जातिर्भवितुमर्हति। तस्मात् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपसम्बन्ध एवेति सिद्ध्यति। तथैव पटत्वं पटे समावायेन वर्तते। तस्मात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। हेतुतावच्छेदकधर्मश्च पटत्वत्वं तच्च पटत्वे स्वरूपेण वर्तते। यत्र यत्र समवायेन पटत्वं तत्र तत्र स्वरूपेण घटत्वात्यन्ताभावोऽस्तीति साहचर्यनियमः सङ्गच्छत इति पटत्वं सद्धेतुरिति, तत्र घटत्वात्यन्ता-भावात्मक-साध्यनिरूपिता व्याप्तिः पटत्वहेतौ दृश्यते प्रतीयते चेति सद्धेतुकस्थलमिति यथायथमनुसन्धेयम्।

४. घटान्योन्याभाववान्[12] पटत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यनुमानवाक्ये घटान्योन्याभावपदं साध्यबोधकञ्चेत् पटत्वमिति हेतुबोधकम्। तत्र पटपदं पक्षबोधकम्। तथा च पटरूपे पक्षे पटत्वहेतुना घटान्योन्याभावस्य सिद्धिर्विधीयते। तत्र घटान्योन्याभावो नाम घटभेदः, तादृशभेदो हि पटादौ स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते। तस्मादत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्। तथैव साध्यतावच्छेदकधर्मो घटान्योन्याभावत्वं तच्च स्वरूपेण घटान्योन्याभावे वर्तत इति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपमेव। तथैव हेतुर्यत् पटत्वं वर्तते तच्च समवायेन पट इत्यतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। अन्यत्सर्वं पूर्ववद्। इत्थञ्च समवायेन यत्र यत्र पटत्वं तत्र तत्र स्वरूपेण घटान्योन्याभाव इति साहचर्यनियमात् घटान्योन्याभावात्मकसाध्यनिरूपिता व्याप्तिः पटत्वे हेतौ सर्वथा सम्भवतीति निरुक्तस्थलं सद्धेतुकमिति।

५.आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान्[13] आत्मत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः-अत्र कालिकसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वस्य योऽभावः स एव स्वरूपेण साध्यम्, अर्थात् कालिकसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारक-विशेष्यत्वाभावपदं स्वरूपसम्बन्धेन साध्यबोधकञ्चेत् समवायसम्बन्धेन आत्मत्वपदं हेतुपरकम्। तथा च अत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-आत्मत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यतात्वा-वच्छिन्नआत्मत्व-प्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वनिष्ठ-प्रतियोगिताकाभावः स्वरूपसम्बन्धेन आत्मनि वर्तते। अतोऽत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम् , तथैव साध्यतावच्छेदकधर्म आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावत्वं तच्च स्वरूपेण तादृशाभावे एव वर्तत इति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपमेव। अत्र विशेष्ये यद् विशेषणं तदपि विशेष्यतावच्छेदकमिति स्वीक्रियते चेत् आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यताऽपि साध्यतावच्छेदकधर्मः।

तथा सति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः कालिकोऽपि। अनया रीत्या समवायेन यत्र यत्र आत्मत्वं तत्र तत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नआत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावः स्वरूपेण वर्तत इति साहचर्यनियमानुरोधेन तादृशाभावात्मकसाध्यनिरूपिता व्याप्तिरात्मत्वहेतौ निश्चिता एवेति तादृशाभावसाध्यकं यत्स्थलं तत् सद्धेतुकस्थलमिति स्पष्टमेव। अत्र आत्मत्वहेतुः समवायेन आत्मनि वर्तते, तत्रैव कालिकेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावोऽपि स्वरूपेण तिष्ठतीति आत्मपदं पक्षबोधकमित्यर्थः। घटान्योन्याभाववान् [14]घटत्वत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वादित्यत्र घटान्योन्याभावपदं साध्यबोधकञ्चेत् घटत्वत्वपदं हेतुबोधकम्। तथैव घटत्वमिति पक्षः। यतो हि घटत्वे घटान्योन्याभावरूपं साध्यं स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते चेत् घटत्वत्वं यो हेतुः सः स्वरूपेण तत्रास्त्येव इत्यतो घटत्वरूपे पक्षे घटत्वत्वहेतुना घटान्योन्याभावः साध्यते। एतावता अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्, साध्यतावच्छेदकं यद् घटान्योन्याभावत्वं तद् घटान्योन्याभावे स्वरूपेणैवेति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपमेव। तथैव घटत्वत्वं घटत्वे स्वरूपेण वर्तत इति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्। तथा च यत्र यत्र स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वत्वं तत्र तत्र स्वरूपसम्बन्धेन घटान्योन्याभाव

---

११ (व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथाऽ नवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. ४८

१२ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ४०

१३ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ४७

१४ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति घटन्यौंयाभावात्मकसाध्यनिरूपिता व्यप्तिर्घटत्वत्वहेतौ निश्चीयत इति घटान्योन्याभाव-साध्यकघटत्वत्वहेतुक स्थलमिदं सद्धेतुकमिति स्फुटमेव अगम्यते।

७.कपिसंयोगी[१५] एतद्वृक्षत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यनुमानवाक्ये कपिसंयोगेतिपदं साध्यं चेद् एतद्वृक्षत्वमिति पदं हेतुबोधकम्, एतद्वृक्षेति पक्षः। तथा च एतद्वृक्षत्वहेतुना एतद्वृक्षात्मके पक्षे कपिसंयोगः साध्यते। तत्र कपिसंयोगो नाम गुणपदार्थः, स च समवायेन एतद्वृक्षे वर्तते "[१६]गुणगुणिनोः समवायात्"। अत एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। कथमिति चेत्-कपिसंयोगस्य साध्यस्य समवायेन एतद्वृक्षरूपे पक्षे सत्वात्। एवमेव साध्यतावच्छेदकधर्मः कपिसंयोगत्वं तच्च कपिसंयोगे समवायेन वर्तते इति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि समवायः। तत्र एतद्वृक्षत्वं नाम एतद्वृक्षव्यक्तिवृत्तित्वं तच्च एतद्वृक्षव्यक्तावेति एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मो न जातिरिति "व्यक्तेरभेदरूपस्य" जातिबाधकस्य सत्त्वात्दुक्तस्थले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धो भवितुमर्हति। एतद्वृक्षत्वं नाम यदि एतद्वृक्षव्यक्तिसमुदायत्वं स्वीक्रियते तदा बाधकाभावात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायोऽपि संभवतीति यथायथमूह्यम्। तथा च एतद्वृक्षत्वहेतुना एतद्वृक्षे कपिसंयोगस्य साध्यत्वे यत्र यत्र स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन एतद्वृक्षत्वं तत्र तत्र समवायेन कपिसंयोग इति साहचर्यनियमस्य विद्यमानत्वात् कपिसंयोगात्मकसाध्यनिरूपित- व्याप्तिरेतद्वृक्षत्वहेतावस्त्येव। अत एव कपिसंयोगसाध्यकैतद्वृक्षत्वहेतुकस्थलं सद्धेतुकम्। तत्र एतावान् भेदस्तु स्फुटं प्रतीयते यद्-इदम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलम्। यतो हि एकस्मिन् वृक्षे एकस्मिन् देशे कपिसंयोगो वर्तते चेदन्यस्मिन् देशे कपिसंयोगाभावः। तत्र वृक्षस्य शाखासु कपिसंयोगोऽस्ति चेद् वृक्षस्य मूले तु न कपिसंयोग इत्यतः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादिति-स्थलमव्याप्यवृत्तिकमित्यनुसन्धेयम्।

८. गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाववान्[१७] गुणत्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः- गुणकर्मान्यत्व-विशिष्टसत्त्वाभाववान् गुणत्वादित्यत्र साध्यबोधकं पदं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावश्चेत् हेतु बोधकं पदं गुणत्वं पक्षबोधकं पदं गुणः। अतो गुणत्वहेतुना गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावः साध्यते। अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपम्, साध्यतावच्छेदकधर्मो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वाभावत्वमिति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपमेव। तथैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। यतो हि गुणत्वस्य गुणे समवायेन वर्तमानत्वात्। हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वरूपं हेतुतावच्छेदकधर्मस्य गुणत्वत्वस्य गुणत्वे स्वरूपेण विद्यमानत्वात्। तथा च यत्र यत्र समवायेन गुणत्वं तत्र तत्र स्वरूपेण गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाव इति साहचर्यनियमः सुलभः। अतस्तादृशसत्ताभावरूपसाध्यनिरूपिता व्याप्तिर्गुणत्वहेतौ वर्तत इत्युक्तस्थलं सद्धेतुकमिति। अत्र अयं विशेषः गुणकर्मभेदवैशिष्ट्यं सत्तायां वर्तते, तत्र वैशिष्ट्यं नाम विशेषणविशेष्यपदार्थयोः सम्बन्धविशेषः। तथा चात्र गुणकर्मभेदः स्वरूपसम्बन्धेन सत्तायां वर्तते, सत्ता च समवायेन द्रव्य इति समवायसम्बन्धेन सत्ताधिकरणे द्रव्ये स्वरूपसम्बन्धेन गुणकर्मणोर्भेदस्य विद्यमानत्वात्। अत्र गुणकर्मणोर्यो भेदस्तादृशभेदस्य प्रतियोगि गुणकर्मद्वयम्, तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यं तेन सम्बन्धेन गुणकर्मणोर्भेदाधिकरणं स्वरूपेण द्रव्यम् तत्र समवायेन सत्तायाः वर्तमानत्वात् स्वरूपसम्बन्धघटितसमवायात्मक-सामानाधिकरण्यसम्बन्धोऽपि यथायथं पदार्थविचारप्रसङ्गे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धो भवितुमर्हतीति पदार्थ विचारैकरसिकाः कथयन्ति।

९. कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्र सम्बन्धपरिचयः— कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्र सत्त्वहेतुना द्रव्यादौ कपिसंयोगाभावः साध्यते। तथा च द्रव्यादिपक्षकंकपिसंयोगाभावसाध्यक सत्त्वहेतुकं स्थलमिदम्। तत्र

---

१५ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ५९

१६ (अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः।) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ.५३

१७ माथुरीव्याप्तिपञ्चकरहस्यम्। पृ. ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कपिसंयोगाभावः द्रव्यगुणादौ स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते, तत्र शाखावच्छिन्नवृक्षादिद्रव्ये कपिसंयोगस्य समवायेन वर्तमानत्वेऽपि मूलावच्छिन्नवृक्षादिद्रव्ये कपिसंयोगस्याभावः स्वरूपेण अस्त्येव। अन्यत्र गुणकर्मादौ तु कपिसंयोगभावः सुलभ एव। अत एव एतादृशकेवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपं भवति चेत् साध्यतावच्छेदकधर्मः कपिसंयोगाभावत्वमिति तादृशाभावत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपेण तादृशाभावे विद्यमानत्वात् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि स्वरूपमेव। तथैवात्र हेतुर्यत्सत्त्वं वर्तते तच्च द्रव्यगुणकर्मसु समवायेन अस्ति। अतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। तथैव हेतुतावच्छेदकं यत् सत्तात्वं धर्मस्तादृशधर्मः सत्तायां स्वरूपेण वर्तते, तस्मात् हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपमिति। यत्र यत्र समवायेन सत्ता तत्र तत्र स्वरूपेण कपिसंयोगाभावः प्राप्यत इति कपिसंयोगाभावात्मकसाध्यनिरूपिता व्याप्तिः सत्त्वहेतौ सुलभैवेति कपिसंयोगभावस्य साधकं सत्त्वं सद्धेतुरिति निश्चप्रचम्। सर्वत्र विद्यमानत्वात् निरुक्तस्थलं केवलान्वयिसाध्यकम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतं *व्याप्तिपञ्चकरहस्यं* सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च प्रकाशक : – जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः चौखम्बा संस्कृत सीरिज बनारस।

श्रीविश्वनाथतर्कपञ्चाननकृता *कारिकावली*-मुक्तावली-प्रभा-मञ्जुषा-दिनकरीय-रामरूद्रीय समन्विता। (1923) C. SANKARA RAMA SASTRY (M.A.B/L.) High Court Vakil MiyaPore, Madaras.

श्रीविश्वनाथतर्कपञ्चानन भट्टाचार्यप्रणीता *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली,* किरणवली समन्विता, व्याख्याकार :- पं. श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः प्रकाशक- चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।

म.म. पण्डितकालीपदतर्काचार्यः *न्यायदर्शनविन्दुः* विशिष्टप्रवचनमालायाः पञ्चमं पुष्पम्। वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

आचार्य केदारनाथत्रिपाठी *दर्शनरत्नम्* तर्कसंङ्ग्रहः सानुवादः न्याय-बोधिन्याः संस्कृत-हिन्दीकलाद्वय सानुवादः, मोतिलाल बनारसीदास।

जागदिशी-विवृति मनोरमाऽलङ्कृता महामहोपाध्याय श्री जगदीश तर्कालङ्कारविरचिता श्रीमद्रामाचरणभट्टाचार्यकृतया *अवच्छेदकत्व निरुक्तिः* / प्रकाशकः मास्टर खेलाडीलाल ऐण्ड सन्स, संस्कृत बुकडिपो, कचौडीगली, बनारस।

मातृदुर्गानामक हिन्दीव्याख्या सहित *माथुरीपञ्चलक्षणी* व्याख्याकार एवं सम्पादकश्च – डा. विश्वनाथ धितालः

श्री गङ्गेशोपाध्यायविरचितोऽ वयवः / Prof. N.S.R. TATACHARYA Rastriya Sanskrit Vidyapeetha, Turupati, 1996 .

समान्यनिरुक्तिः, चन्द्रकला विलासाख्यसमलङ्कृता।

केशवमिश्रप्रणीता *तर्कभाषा*।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पौरस्त्यदर्शनभेदविमर्शः

आंशिकशिक्षकः उमेशप्रसादघिमिरे

१. विषयप्रवेशः– वयं खलु मानवाः, मानवजीवनं किल स्वबुद्धिवैभवबलात् समुन्नतं विधातुं शक्यम्। तदर्थं जीवनस्य समुन्नतये प्राचीनकालादेव मानवाः प्रयत्नरता आसन्निति निश्चप्रचम्। यतो हि मानवः सर्वश्रेष्ठो विवेकशीलः प्राणी वर्तते। स्वविवेकशक्त्यैव मानवैः स्वकीयं जीवनं सुव्यवस्थितं विहितम्। आहार–निद्रा–भय-मैथुनादिसर्वसामान्याद् व्यवहारात् सन्तुष्ये नैव भूत्वा अन्येभ्यः प्राणिभ्यः पृथगस्तित्वस्थापनाय मानवेन स्वकीयचिन्तनशक्तेः सदुपयोगः कृतः। तच्चिन्तनबलात् विकसितं दर्शनशास्त्रं मानवजातेः प्राचीनतमं बौद्धिकोपलब्धिरूपं वर्तते। स्वाभाविकगुणभूतं चिन्तनं विना मनुष्यः क्षणमपि स्थातुं नैव समर्थः, अयमेव पशुमानवयोर्भेदः। अत एव यस्मात् कालाद् मनुष्यैः स्वकीयं जीवनं प्रति जगत् प्रति च चिन्तयितुं प्रारब्धः, तस्मादेव कालाद् दर्शनस्य प्रादूर्भावोऽभूदित्यत्र नास्ति शङ्कावकाशः।सत्तायाः (अस्तित्वस्य) स्वरूपं किम् ? केयं प्रकृतिः ? कोऽयमात्मा ? ईश्वरः कः ? मानवजीवनस्य किं प्रयोजनम् ? संसारेण सह मानवस्य सम्बन्धश्च कः ? इत्यादिजिज्ञासानां समाधानं दर्शनमाध्यमेनैव संभवतीत्यतः दर्शनं नाम जीवनजगद्विषयकं सूक्ष्मचिन्तनमिति सिद्धयति।[1]

१.१ पौरस्त्यदर्शनपरिचयः– दर्शनमिति सामान्यतया ज्ञानमुच्यते। तथापि दर्शनशास्त्रमित्यत्र द्रष्टुर्दृश्यस्य, तयोः सम्बन्धस्य च निष्कृष्टं निश्चयात्मकं ज्ञानमेव दर्शनशब्दस्यार्थः। एतस्यैवार्थस्य केनापि विस्तरेण प्रतिपादने तु आत्मा, मनः, इन्द्रियाणि, शरीरम्, जन्म, जीवनम्, मृत्युः, पुनर्जन्म, जगत्, दुःखम्, दुःखकारणम्, दुःखमुक्तिः, दुःखमुक्त्युपायः, ईश्वरः, ब्रह्म इत्यादिकानां मुख्यानां विषयाणां निष्कृष्टं निश्चयात्मकं ज्ञानं दर्शनमित्युच्यते[2] इति। दर्शननिर्माणं विचारस्याधारे भवति। तर्कनिष्ठविचारः ज्ञानसाधनभूतो वर्तते। तार्किकविचारसरण्यैव दर्शनेऽस्तित्वं परिभाषितम्। सैद्धान्तिकप्रयोजनप्राधान्यं खलु पाश्चात्यदर्शनं स्वतन्त्रचिन्तनपरम्, आप्तप्रमाणास्वीकाराद् अप्रामाणिकञ्च। तद्विपरीतं पौरस्त्यदर्शनं आध्यात्मिकान्वेषणमूलकं परमसाध्यप्राप्तिसाधनभूतम्, आप्तप्रमाणस्वीकाराच्च प्रामाणिकम्। तत्वतः पौरस्त्यदर्शनमाध्यात्मिकं वर्तते चेत् पाश्चात्यदर्शनं भौतिकं वर्तते। भौतिकपदार्थचिन्तनेन को लाभः ? आध्यात्मिकचिन्तनेन तु परमार्थलाभ इति पौरस्त्यदर्शनस्य डिण्डिमघोषः।

१.२ पौरस्त्यदर्शनभेदः – प्राच्यवाङ्मये तत्वज्ञानिभिर्ऋषिभिः अतीव गहनानि दर्शनानि प्रतिपादितानि विद्यन्ते। तानि च दर्शनानि भागद्वये विभक्तानि सन्ति। कानिचन दर्शनानि वेदप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति चेत् कानिचन दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं नैवाङ्गीकुर्वन्ति। एतेन वेद प्रामाण्याप्रामाण्यभेदेन पौरस्त्यदर्शनानांवैदिकावैदिकरूपोविभागः सञ्जातः। 'वेदप्रामाण्यसमर्थनविरहावेदोक्तकर्मानुष्ठानरहिता जना वेदत्वानवच्छेदेनावैदिका इति व्यवहारः क्रियते लोके 'नास्तिको वेदनिन्दकः'[3] इति मनुवचनानुरं वेदस्य निन्दका नास्तिका इति नाम प्रख्यातमभूज्जगति। ईश्वर–स्वर्ग-नरकादीनामस्तित्वं मन्यमाना आस्तिकाः, अस्वीकुर्वाणाश्च नास्तिका इति, आस्तिकैः प्रतिपादितानि दर्शनानि आस्तिकदर्शनानि, नास्तिकैः प्रतिपादितानि च दर्शनानि नास्तिकदर्शनानीति व्यवहारो लोके सञ्जातः।एवं नास्तिक-आस्तिकत्वेन परस्परं भेदमापन्नानि तानि दर्शनानि नवविधानि सन्ति। तेषु षडास्तिकदर्शनानि, त्रीणि च

---

१ जदुनाथ सिहनाः 'भारतीय दर्शन' प्र. सं. १९६०/ पुनर्मुद्रण २०१० मोतीलालवनारसीदास, पब्लिस सं प्रा. लि., दिल्ली, पृ. १।

२ प्रस्ताविका – 'दर्शनशास्त्रपरिचयः' (पृ. ?) , 'ब्रह्ममीमांसासूत्रम्' व्याख्याता वृत्तिकार – शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायनः। सम्पादकः सुमोदवर्धन।

३ मनुस्मृति, द्वितीयो=ध्यायः, ११ तमा श्लोकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDI

नास्तिकदर्शनानि। चार्वाक-बौद्ध-जैनदर्शनानि नास्तिकदर्शनानि चेत् सांख्य-योग-मीमांसा-वैशेषिक-न्याय-वेदान्तदर्शनानि आस्तिकदर्शनानि।[४] एतेषां नवप्रकारकाणां पौरस्त्यदर्शनानां संक्षिप्तः परिचयः क्रमशः अत्र समुपस्थाप्यते।

२. नास्तिकदर्शनानां संक्षिप्तः परिचयः

२.१. चार्वकदर्शनपरिचयः- चार्वाकदर्शनस्य प्रवक्ता आचार्यो बृहस्पतिरासीदत एवेदं दर्शनं बार्हस्पत्यदर्शनम् इत्यपि कथ्यते। 'लोकायतदर्शनम्' इति चास्ति तदीयं नामान्तरम्। लोकेषु आयतम् विस्तृतमित्यर्थः। चार्वाकमते प्रत्यक्षप्रमाणजन्यज्ञानविषयीभूता ये सन्ति पदार्थास्त एव पारमार्थितां (सत्यताम्) गताः सन्तः समनुभूयन्ते, अत एव प्राकृतलोकमनोहारिचारुवाका एव चार्वाका इति विद्वांसो मन्यन्ते। तेषां देहात्मवादिनां भादर्शनमेव चार्वाकदर्शनम्। केचिद् ब्रुवन्ति- 'इदं दर्शनं चार्वाकनामकेन केनचिद् दैत्येन प्रणीतमस्ति न तु देवगुरुणा बृहस्पतिना' इति।[५] जयराशिभट्टविरचितश्चत्वोपल्लवसिंहो नाम चार्वाकदर्शनस्य स्वतन्त्रो ग्रन्थ मुद्रित उपलभ्यते।[६]

२.२ जैनदर्शनपरिचयः- जिनेन प्रतिपादितं दर्शनं जैनदर्शनम् इत्युच्यते। जिन शब्दो 'जि जये'[७] इत्यस्माद्धातोः निष्पद्यते। जिनो जैनदर्शनस्य प्रवर्तकः।[८] जैनमतप्रवर्तकरूपेण चतुर्विंशतितीर्थङ्कराणां नामानि गृह्यन्ते। ये जना जिनानाम् अथवा तीर्थङ्कराणां वोपासनां कुर्वन्ति त एव जना जैना उच्यन्ते।[९] तीर्थङ्कराश्चतुर्विंशतिसंख्यका आसन्। प्रथमतीर्थङ्करस्य नाम ऋषभदेवः।[१०] अन्तिमस्तीर्थङ्करस्तु वर्धमानमहावीरः। जैनदर्शनस्य ग्रन्थेषु प्रायो वर्धमानस्यैव नामदर्शनात् स एवास्य दर्शनस्य प्रमुख आचार्य इत्यपि वक्तुं शक्यते, यथा –अनन्त विज्ञानमतीतदोषम्, अबाध्यसिद्धान्तममर्त्यपूज्यम्।श्रीवर्धमानं जिनमाप्तमुख्यम्,स्वयम्भुवं स्तोतुमहं यतिष्ये॥[११] जैनानां मते द्रष्ट्य जीवश्चेतनोऽस्ति, मध्यमः परिमाणश्चास्ति, तस्य जीवस्य कर्मकृतस्याऽऽवरणरूपस्य देहस्य विनाशे सततोर्ध्वगमनमेव मोक्ष उच्यते। जैनदर्शने मुख्यरूपेण जीवः, अजीवः, आस्रवः, संवरः, निर्जरः, बन्धः, मोक्ष इति सप्तपदार्थाः स्वीक्रियन्ते। अजीवेषु पदार्थेषु आकाशव्यतिरिक्तानि चत्वारि महाभूतानि, गतिहेतुत्वरूपो धर्मास्तिकायः, आकाशश्च गण्येते। जैनानां मतेऽपि जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयाः स्वभावजा एव मन्यन्ते। जैनैः प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति द्वे एव प्रमाणे स्वीक्रियेते। वेदान् प्रति जैनानामपि दृष्टिश्चार्वाकाणामिवैव वर्तते।[१२] जैनदर्शनेन सह जैनधर्मोऽपि विकासं प्राप्तवान्। जैनधर्मस्य सम्प्रदायद्वयं वर्तते श्वेताम्बर-दिगम्बरभेदादिति।

२.३.बौद्धदर्शनस्य परिचयः- बौद्धदर्शनस्यप्रवर्तकोमहात्मागौतमबुद्धोवर्तते। बुद्धस्य वैराग्यं वृद्धमृतकरोगि-परिव्राजकानवलोक्याऽऽगतमिति उच्यते। एतेन संसारदुःखनिरोधार्थमनन्तसुखप्राप्त्यर्थञ्च कश्चन मार्गोऽन्वेष्टव्य इति मनसि विचार्य जन्मन एकोनत्रिंशत्तमे वर्षे शाक्यगणराज्यस्य वैभवम्, रूपयौवनसम्पन्नां सुशीलां पत्नीं यशोधराञ्च

---

४ जदुनाथ सिन्हाः ' भारतीयदर्शन' पृ. २।

५ कुसुमत्वताशर्मा – दर्शनशास्त्रस्येतिदासः – भूमिका, लेखक, डा. शशि.... सम्पादकः - श्री ज्वालाप्रसाद गोकः। प्रकाशक - चौखम्वा सुरभारति प्रकाशन, वाराणसी।

६ शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायान, पूर्ववत्।

७ पाणिनीय धातुः, ६०१।

८ किसोरदास स्वामी, भारतीय दर्शन और मुक्तिमीमांसा, देहरादूनः, स्वामी सामतीर्थ मिशन, ई. सं. १९९८, पृ. ४०५।

९ माधव घिमिरे 'न्यायवैशेषिक दर्शनाभिमतात्मतत्व परिशिलनम्' शीर्षकं प्रकाशितं शोधपत्रम्। पृ. १४॥

१० चन्द्रधरशर्मा, भारतीयदर्शन आलोचना और अनुशीलन, दिल्ली मोतीलाल भारणीदम्। २००४। पृ. २९॥

११ श्री मल्लिषेणसूरि, 'स्याद्वादमञ्जरी' श्लोक - १।

१२ शिवराज आचार्यः कौण्डिन्यायन, पूर्ववत्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यक्त्वा महाभिनिष्क्रमणंकृतम्।[13] गयाक्षेत्रस्य समीपे बोधिवृक्षस्याधोऽज्ञानान्धकारं नाशयितुं ज्ञानदीपं साक्षात्कृत्य बुद्ध सम्यग्बोधिसम्पन्नः सम्यक्सम्बुद्धश्च सञ्जातः।[14] वस्तुतस्तु भगवता बुद्धेन चत्वारि आर्यसत्यानि लोकहितार्थमुक्तानि तानि च यथा- १) दुःखम्, २) दुःखसमुदायः, ३) दुःखनिरोधः ४) दुःखनिरोधमार्गः इति। एतेषां तत्त्वानां यथार्थज्ञाने निर्वाणः प्राप्यते इति तस्याशयो दृश्यते। तत्र भगवता गौतमबुद्धेन भावनाचतुष्टयमपि प्रोक्तम् – १) सर्वं दुःखम्, २) सर्वं क्षणिकम्, ३) सर्वं स्वलक्षणम्, ४) सर्वं शून्यमिति।[15]

बौद्धा मुख्यरूपेण द्विविधाः सन्ति– महायानिनो हीनयानिनश्च। महायानिनोऽपि मुख्यतया द्विविधा एव सन्ति - सौत्रान्तिकाः, वैभाषिकाश्च। महायानिनां ग्रन्थेषु मुख्यरूपेण प्रज्ञापारमिता, सद्धर्मपुण्डरीकः, ललितविस्तरः लङ्कावतारसूत्रम्, रत्नकूटसूत्रम् इत्यादयो ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां रचिताः सन्ति। हीनयानिनां ग्रन्थेषु मुख्या ग्रन्थाः सूत्रपिटकादयः त्रिपिटकग्रन्थाः पालिभाषायां रचिताः सन्ति।[16] तत्र माध्यमिका द्रष्टुर्दृश्यात्मकं सर्वमेव जगत् शून्यस्य आधार एवाऽस्ति, वस्तुतत्त्वं किमपि नास्तीति वदन्ति, सौत्रान्तिका बुद्ध्याऽनुमिताः क्षणिका बाह्यदृश्या अर्थाः सन्तीति कथयन्ति, बैभाषिकास्तु सर्वं वस्तु प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं चाऽस्तीति भाषन्ते।[17] तत्र सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्सङ्कल्पः, सम्यग्वचनम्, सम्यक्कर्मान्तः, सम्यग्जीवः, सम्यग्व्यायामः, सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधिश्च बौद्धस्य अष्टौ अङ्गानि। तैर्युतेन अष्टयङ्गकमार्गेण पुनर्जन्मादि-संसृतिकारणाऽज्ञानवासनामूलकतृष्णानाशे दुःखनिरोधरूपं निर्वाणं (मोक्षः) भवतीति मन्यते। बौद्धानां मते नित्य आत्मा नास्ति, ईश्वरो नास्ति, जगत् प्रवाहोऽनादिः प्रतीत्यसमुत्पादी स्वभावमात्रजो वर्तते। बौद्धानां मते प्रत्यक्षम्, अनुमानञ्च द्वे एव प्रमाणे स्तः। तेषां मते वेदप्रामाण्यं नास्ति।[18] निष्कर्षतो बौद्धविद्वांसः शून्यवादमेव तत्त्वतो व्याहरन्ति, व्यवहरन्ति, समुपस्थापयन्ति चेति।

३. आस्तिकदर्शनानां संक्षिप्तः परिचयः

३.१. सांख्यदर्शनपरिचयः- महामुनिना श्रीकपिलेन प्रणीतं सांख्यदर्शनमिदं सकलन्यायमीमांसाप्रभृति-दर्शनेभ्यश्चास्त्यतीव प्राचीनमिति च कर्णाकर्णिकया परम्परा श्रूयते। संख्या नाम विवेचनात्मिका बुद्धिः, तस्य इदं सांख्यम्। अन्यच्चैकं व्याख्यानं वर्तते यत् समुपसर्गपूर्वकात् 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'[19] इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नत्वात् सम्यक् ख्यानम्, सम्यग् विचारो वा यस्मिन् दर्शने वर्तते तत् सांख्यदर्शनमिति नाम आगतम्।[20]

३.२. योगदर्शनपरिचयः- पौरस्त्यदर्शनेषु योगदर्शनं महत्त्वपूर्णं वर्तते, यत्र जीवस्योत्थानार्थं यौगिकप्राणयामासनादीनां विशेषतया प्रतिपादनं वर्तते। योगदर्शनस्य व्यवस्थितरूपप्रदाने मुनेः पतञ्जलेर्महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। पतञ्जलेः पूर्वमपि दर्शनमिदं सूक्ष्मरूपेण उपनिषदादौ आसीत्। यथा कठोपनिषदि–"तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।"[21] योगदर्शनस्य मुख्यो ग्रन्थः पतञ्जलिकृतं 'योगसूत्रम्' अस्ति। जीवात्मानः, प्रकृतिः, तद्विकारसृष्टिप्रक्रिया चापि प्रायः साङ्ख्यदर्शनोक्तप्रकृत्यादिभिस्तुल्या एव। योगदर्शनेऽपि साङ्ख्यदर्शने इवैव

---

१३ माधव घिमिरे – 'न्यायवैशेषिक दर्शनाभिमतात्मतत्वपरिशीलनम्' अप्रकाशित शोधपत्रम् (पृष्ठ – २४)।

१४ आचार्य बलदेव उपाध्याय, 'बौद्धदर्शन मीमांसा', पञ्चमसंस्करणम्, वाराणसी। चौखम्बा विद्याभवन, ई. सं. १९९९, पृ. ५।

१५ गिरिधरशर्मा, चतुर्वेदी, प्रमेयपारिजातः द्वितीयं संस्करणम्, देहलीः श्रीलालबहादुरशास्त्रि राष्ट्रिय संस्कृतविद्यापीठम्, ई. सं. २००५।

१६ शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन 'ब्रह्ममीमांसासूत्रवृत्ति' प्रस्ताविका पूर्ववत्।

१७ पूर्ववत्।

१८ पूर्ववत्।

१९ पाणिनीय धातुः १०१७।

२० माधवप्रसाद घिमिरे 'अप्रकाशितशोध ग्रन्थः' पृ. ३४ पूर्ववत्।

२१ कठोपनिषद् २-६-११।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्षानुमानागमास्त्रीणि प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते।[२२] योगदर्शनेऽपि प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानादेव मुक्तिर्भवतीति स्वीक्रियते, किन्त्वत्र प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानाय साङ्ख्यदर्शन इव तत्त्वज्ञानमेवाभ्यसनीयमिति न मन्यते। अत्र तु प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानाय यम-नियमाऽऽसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधीनामभ्यासेन चित्तवृत्तीनां पूर्णो निरोधः कार्य इति स्वीक्रियते। 'योग'शब्दो 'युजिर् योगे'[२३] इति धातोः, 'युज समाधौ'[२४] इत्यस्माद्धातोश्च निष्पद्यते। प्रथमधात्वर्थस्तु मेलनमिति। तथा च जीवात्मनः परमात्मना सह मेलनमेव योगशब्दस्यार्थो दृश्यते। 'युज समाधौ' इति धातोरपि निष्पन्नत्वाद् योगशब्दस्य समाधिरर्थश्च क्रियते। तत्रापि समाधौ आत्मनः परमात्मना सह योगाद् उपयुक्तार्थकरणे नास्ति आपत्तिः।[२५] दर्शनमिदमात्मनः परमात्मना सह मेलनार्थं योगमार्गं प्रतिपादयतीत्यलम्॥

३.३ धर्ममीमांसादर्शनस्य परिचयः- धर्ममीमांसादर्शनम् पूवमीमांसा शब्देनाऽभिधीयते। दर्शनेऽस्मिन् कर्मविषयको विचारो वर्तते। पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रवर्तकाचार्यो महर्षिर्जैमिनिरस्ति। जैमिनिना २७४५ सङ्ख्यकानि सूत्राणि विरचितानि। ग्रन्थेऽस्मिन् द्वादशाध्याया वर्तन्ते। अस्य दर्शनस्य "द्वादशलक्षणमीमांसा" इत्यपि नाम प्रसिद्धं वर्तते। जैमिनिसूत्रोपरि शवरस्वामिना विहितं शावरभाष्यं प्रसिद्धं वर्तते। एवं श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-टुप्टीकाः, शावरभाष्यव्याख्याबृहती, मीमांसानुक्रमणिका, पार्थसारथिमिश्रकृता शास्त्रदीपिका, भाट्टदीपिका, अध्वरमीमांसा-कुतूहलवृत्तिः, सुबोधिनीवृत्तिश्चेति मुख्या ग्रन्थाः सन्ति।[२६] धर्ममीमांसादर्शने शरीरेन्द्रियान्तःकरणभिन्नः स्वकर्मानुसारं लिङ्गशरीरेण सह स्वर्गं नरकं वा गन्तुं पुनर्मर्त्यलोके जन्म ग्रहीतुं च योग्यो वेदविहितस्य धर्मस्य वेदनिषिद्धस्याधर्मस्य च कर्ता तयोः फलस्य भोक्ता च व्यावहारिको जीवात्मा स्वीक्रियते। तत्र व्यावहारिकदृष्ट्या जीवात्मानोऽनेके स्वीक्रियन्ते। ते जीवस्य पारमार्थिकस्य रूपस्य निरूपणे वेदान्तानां निषेवणीयत्वं स्वीकुर्वाणा दृश्यन्ते। तथाहि – "इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या। दृढत्वमेतद् विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन॥"[२७] इति। पूर्वमीमांसादर्शने प्राणिनां शरीराणि, ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, भोग्या विषयाः, पृथिव्यादयो लोकाश्चेति ये ये पदार्था वैदिकयज्ञादिनिष्पादनाय आवश्यका भवन्ति ते सर्वे व्यावहारिकसत्यविषयरूपेण स्वीक्रियन्ते। तेषां पारमार्थिकरूपेणापि सत्यत्वे पूर्वमीमांसकानां कोऽप्याग्रहो न दृश्यते। प्रमाणेषु भाट्टाः प्रत्यक्षाऽनुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धयश्चेति षट् स्वीकुर्वन्ति, प्राभाकरास्तु अनुपलब्धिं वर्जयित्वाऽन्यानि पञ्च प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति। पूर्वमीमांसका वेदानपौरुषेयाननादीन् अविच्छिन्नगुरूपरम्परयाऽऽगतान् धर्मे प्रमाणभूताँश्च प्रतिजानते। धर्ममीमांसका जीवात्मनः शरीरेन्द्रियान्तःकरणादिना प्रपञ्चेन सह सम्बन्धस्य विलये स्वस्वरूपेणाऽवस्थाने मोक्षो भवतीति वदन्ति। एतादृशी प्रपञ्चविलयावस्था च काम्यकर्मणां पापकर्मणां च परिहारेण नित्यकर्मणामग्निहोत्रादीनां करणेन आत्मतत्त्वज्ञानेन चाऽऽगच्छतीति ते वदन्ति। एवं च वेदविहिता यज्ञादयो मोक्षाय भवन्तीति अवगम्यते। तथा च धर्ममीमांसाया वैदिकयज्ञादिस्थूलरूपमात्रनिरूपणपरत्वेऽपि वैदिकमोक्षविचाराऽनुकूलत्वं च सिद्ध्यत्येव।[२८] निष्कर्षतो वेदस्य पूर्वभागे योऽस्ति विषयो विचारितस्तादृशविषयविषयको विचार एव पूर्वमीमांसा शब्देनाऽभिधीयते। स च विचारः कर्मविषयको विचारः। यथोक्तम्— "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।"[२९]

---

२२ शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन ब्रह्ममीमांसा सूत्रवृत्ति पृ. २५।

२३ पाणिनीय धातुः १४४५।

२४ तत्रैव, ११७८।

२५ माधवप्रसाद घिमिरे, अप्रकाशित शोधग्रन्थः पृ. ४०॥

२६ शशिबालागौड, दर्शनशास्त्रस्येतिहासः, वाराणसीः चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, ई. सं. २००४ पृ. ४७।

२७ श्लोकवार्तिके, आत्मवादे, श्लो. १४८।

२८ शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन, ब्रह्ममीमांसा सूत्रवृत्ति, भूमिका पृ. ३०।

२९ ईशोपनिषद् २ मन्त्रः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३.४. वैशेषिकदर्शनपरिचयः- जन्मदातृत्वेन कणादेन पित्रा लालितं पालितं पुत्रवच्च परिवर्धितं वैशेषिकदर्शनमिदं सर्वेभ्यो दर्शनेभ्योऽतीव श्रेष्ठं सर्वथा प्रशस्तं प्राचीनतमञ्चेति गीयते। अत एव 'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्' इत्यपि कथनं साधु सङ्गच्छते।[३०] कणादप्रणीतं 'वैशेषिकसूत्रम्' वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यो ग्रन्थः। एतस्य सूत्रग्रन्थस्य प्रशस्तपादभाष्यमिति प्रसिद्धं व्याख्यानमस्ति। नित्यद्रव्यादिषु परस्परभेदे कारणस्य विशेषाख्यस्य स्वतन्त्रस्य पदार्थस्य स्वीकरणादिदं दर्शनं वैशेषिकदर्शनमुच्यते।[३१] अपि च दर्शनमिदं काणाददर्शनमिति नाम्ना, औलूक्यदर्शनमिति नाम्ना च प्रसिद्धं वर्तते। वस्तुतस्तु परमाणुषु भेदसाधनाय विशेषाख्यपदार्थस्याङ्गीकारात् वैशेषिकदर्शनमिति नाम प्राप्तम्।[३२] केचन विद्वांसस्तु द्वित्वपाकजोत्पत्तिर्विभागजविभागेषु वैशेषिकदर्शनस्यैकं विशिष्टं मतं वर्तते, अतो दर्शनस्यास्य नाम वैशेषिकदर्शनमित्यागतम् इति वदन्ति – "द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥"[३३]

३.५. न्यायदर्शनपरिचयः- नीयते = प्राप्यते, अयनम् = मोक्षो, येनासौ न्यायः। अथवा नीयते=अधिगम्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनासौ न्यायः। तस्य न्यायस्य यद् दर्शनमनुभवस्तदेव न्यायदर्शनम्=न्यायशास्त्रमित्यर्थः, आन्वीक्षिकीति यावत्। न्यायशास्त्रस्य महत्त्वं तु सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन सर्वत्रैव प्रसिद्धमस्तीति सर्वेऽपि विदन्ति समनुभवन्ति च। तथा चोक्तं न्यायभाष्ये –"प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥"[३४] अपि च– "काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्।"[३५] अन्यच्चापि– "तत्रोपनिषदं तात ! परिशेषन्तु पार्थिव। मथ्नामि मनसा तात ! दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥"[३६]

वैदिकदर्शनसोपानभूतं न्यायदर्शनं प्राचीनकालादेव सुप्रसिद्धं वर्तते। प्राचीनकाले न्यायदर्शनस्य हेतुशास्त्रम्, हेतुविद्या, तर्कविद्या, तर्कशास्त्रम्, वादविद्या, आन्वीक्षिकी, न्यायविद्या इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धान्यासन्निति रामायण[३७]महाभारत[३८]मनुस्मृत्या[३९]दिषूल्लेखो लभ्यते। उपनिषदादावपि दर्शनस्यास्य बीजानि समुपलभ्यन्ते। यथा बृहदारण्यकोपनिषदि "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[४०] इत्यादि वाक्ये आत्मनो मननयोग्यत्वं प्रतिपादितमस्ति। तच्च न्यायसम्मततर्कस्यैव समर्थकमस्तीति वक्तुं शक्यते।

३.६ वेदान्तदर्शनपरिचयः- उत्तरमीमांसादर्शनं नाम वेदान्तदर्शनम्। 'वेदान्त'शब्देन वेदानामन्त इति वृत्त्या वेदानामन्तिमो भाग इति, वेदानां आन्तरः सार इति वाऽऽगम्यते। वेदस्यान्ते अर्थाद् वेदस्योत्तरभागे ज्ञानस्यैव निरूपणीयत्वेन ग्रहणाद् वेदान्तशब्दार्थो ज्ञाने पर्यवस्यतीति भावः। वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम् (वेदान्तसारः)।

---

३० कुसुमलताशर्मा, भूमिका, सर्वदर्शनस्येतिहास, पृ. ११ पूर्ववत्।

३१ शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन ब्रह्ममीमांसा सूत्रवृत्ति, पृष्ठ २२, पूर्ववत्।

३२ माधवप्रसाद घिमिरे, अप्रकाशितशोधग्रन्थः, पृ. ८७, पूर्ववत्।

३३ राममूर्ति शर्मा, न्यायवैशेषिकः एकचिन्तनः, दिल्लीः राष्ट्रियसंस्कृत संस्थानम्, सन् १९९८, पृ. ७४।

३४ न्यायभाष्यम्। (कौण्डिन्यस्यार्थशास्त्र अपि प्राप्त)

३५ श्रुतमात्रम्।

३६ श्रुतमात्रमेव।

३७ 'श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणम्' अयोध्याकाण्ड १००-३९।

३८ महाभारतम्, शान्तिपर्व, ७-४-२।

३९ मनुस्मृतिः १२।१०६।

४० बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपनिषच्च ब्रह्मविदारूपत्वं विज्ञेयम्। अतो वेदान्तशब्दस्य ब्रह्मविदारूपेऽर्थे वा पर्यवसानं भवतीति।"[४१] वेदान्तदर्शनं सकलपौरस्त्यदर्शनेषु श्रेष्ठमिति विद्वद्भिर्वर्णितम्। तत्र कारणञ्च दर्शनेऽस्मिन् अध्यात्मशास्त्राणां विचारा गहना विषयाश्च प्रतिपादिताः सन्ति। वेदान्तशब्दस्य प्रयोग उपनिषदादावपि दृश्यते, तेन दर्शनस्यास्य प्राचीनत्वं स्पष्टं भवति, उक्तं च मुण्डकोपनिषदि यथा– 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्वे॥'[४२] एवमेव श्वेताश्वेतरोषनिषदि –'वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम्। नाऽप्रशान्ताय दातव्यं नाऽपुत्रायाशिष्याय वा पुनः॥'[४३] एवमेव– "यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।"[४४] "वेदान्ते परमं गुह्यम्।"[४५] इत्यादिषु स्थलेषु वेदान्तशब्दस्य प्रयोग 'उपनिषद्विद्या' इत्यस्मिन्नर्थे दृश्यते। एवञ्च वेदान्तदर्शनमद्वैतसिद्धान्तपरम्, अतः सर्वश्रेष्ठं दर्शनम्। उक्तं च– 'अद्वैतासिद्धान्ते हि सत्यं शिवं सुन्दरं सिद्धान्तमस्ति।'[४६] वेदस्य योऽन्तिम उपनिषद्भागस्तस्य विचारणाद् एतद्दर्शनं वेदान्तदर्शनमिति। तथा च पूर्वमीमांसा दर्शनवदत्र ज्ञानकाण्डस्य वाक्यानां विचारणाद् दर्शनस्यास्य उत्तरमीमांसादर्शनम् इत्यपरं नाम। वेदस्य ज्ञानकाण्डे उपनिषदि विद्यमानायां वचनानां विरोधपरिहारार्थं महर्षिबादरायणेन सूत्ररूपेण प्रतिपादितं दर्शनमिदं वेदान्ताख्यम्। अस्य दर्शनस्य मूलस्तम्भभूता ग्रन्था 'ब्रह्मसूत्रम्', 'उपनिषद्', 'गीता' चेति त्रयो वर्तन्ते, एतेषां त्रयाणामेव प्रस्थानत्रयी इत्यपि नाम वर्तते। तत्राद्यं 'ब्रह्मसूत्रम्' महर्षिणा बादरायणेन प्रणीतम्। तत्र पञ्चपञ्चाशदुत्तरपञ्चशत(५५५)सूत्राणि सन्ति। तानि च सूत्राणि अध्यायचतुष्टये विभक्तानि सन्ति। उपनिषदश्च अनेकाः सन्ति। गीता च अष्यादशाध्यायी। एतानि ग्रन्थरत्नानि अमूल्यानि। ब्रह्मसूत्रे, गीतायाम्, उपनिषत्सु (दशोपनिषत्सु) च शङ्कराचार्येण अद्वैतपरकं भाष्यं विलिखितम्। वेदान्ते प्रतिपादितेषु विषयेषु ब्रह्मात्मज्ञानाधिकारिनिरूपणम् नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थ–फलभोगविरागशमदमादिसाधनसम्पन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयम्, गुरूपसत्तिः, चित्तशुद्धिः, बन्ध–बन्धहेतु–मोक्ष–मोक्षोपायाः, उपासनाविशेषाः, आत्मज्ञानस्वरूपम्, जीवस्वरूपनिरूपणम्, ब्रह्मस्वरूपनिरूपणम्, ब्रह्मनिरूपणाय सृष्टिस्थितिप्रलयप्रतिपादनम्, ब्रह्मजीवात्मैक्यप्रतिपादनमिति विषया मुख्याः सन्ति।"[४७]

वेदान्ते मुख्यरूपेण द्रष्टा दृश्यञ्चेति द्वावेव पदार्थौ स्वीक्रियेते। तत्र द्रष्टा सत्या ज्ञानरूपोऽनन्तः स्वीक्रियते। द्रष्टा कदापि दृश्यो न भवति। दृश्यन्तु अविद्याहङ्काराकाशादिमहाभूतभौतिकनानापदार्थशरीररूपं विश्वम्। सत्त्वेन, असत्त्वेन, सदसद्भ्याञ्च निर्वक्तुमशक्यत्वाद् एतद्दृश्यमनिर्वचनीयमित्युच्यते। आत्मवस्तु अद्वितीयं वर्तते। यथोक्तं उपनिषदि –"कृत्वा ज्ञानमयीं दृष्टिं पश्येद् ब्रह्ममयं जगत्।"[४८] अपि च – "भेददृष्टिमविद्येयं तां सदा परिवर्जयेत्।"[४९] इत्यादि। यथा अधिष्ठानाऽज्ञानवशात् रज्जौ सर्पत्वप्रकारकः 'अयं सर्पः' इति भ्रमो जायते, रज्जुस्वरूपाऽधिष्ठानसाक्षात्काराच्च स भ्रमो निवर्तते। तथैव कर्मणा समुन्नतिं गतमज्ञानमधिष्ठानस्वरूपब्रह्मात्मज्ञानेन (ब्रह्मसाक्षात्कारेण आत्मसाक्षात्कारेण) नश्यति, तदनन्तरञ्चाऽऽत्मा याथार्थ्येन ज्ञायते। यथा– सूर्योदये अन्धकारमात्रं सर्वथा नश्यति, एवमेव ब्रह्मात्मस्वरूपज्ञानोदये (प्रकाशोदये) जायमाने वाऽज्ञानं समूलं नाशं गच्छति। अज्ञाननाशे सति

४१ दर्शन शास्त्रस्येतिहार, भूमिका, कुसुमलताशर्मा, पृ. १३।

४२ मुण्ठकोपनिष्द्, ३।२।६।

४३ श्वेताश्वेतरोपनिषद्, ६।२२।

४४ महानारायणोपनिषद्, १०।८।

४५ श्वेताश्वेतरोपनिषद्, ६।२२।

४६ माण्डूक्योपनिषद्, ७॥

४७ शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन ब्रह्ममीमांसा सूत्रवृत्ति, प्रस्ताविका, पृ. ३२।

४८ तेजोविन्दूपनिषद् १।२९।

४९ महोपनिषद् ५।११३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वं जगद् ब्रह्ममयं सदेवानुभवगोचरीभूतं भवति।[५०] एवमस्मिन् दर्शने 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना' इति परमः सिद्धान्तः प्रतिपादितः। पारमार्थिकदृष्ट्या तु अद्वैतमेव, न प्रमाणप्रमेयव्यवहारः, तथापि व्यवहारदशायां तु प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते, यथा प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, आगमः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिश्चेति । वेदान्ते अनेके सम्प्रदायाः सन्ति, तेषु १) अद्वैतवादः, २) भेदाभेदः, ३) विशिष्टाद्वैतवादः, ४) द्वैतवादः, ५) द्वैताद्वैतवादः, ६) शैवविशिष्टाद्वैतवादः, ७) वीरशैवविशिष्टाद्वैतवादः, ८) शुद्धाद्वैतवादः, ९) अविभागाद्वैतवादः, १०) अभित्युभेद भेदवादश्चेति दशसम्प्रदायाः प्रसिद्धाः। एतेषु संप्रदायेषु अद्वैतवाद एव सर्वोत्कृष्ट उपनिषन्मर्मसम्बद्ध इति दिक्।

४. निष्कर्षः- पूर्वीयभूमिर्ज्ञानभूमिस्तपोभूमिः साधनाभूमिर्वा वर्तते। मानवः सर्वश्रेष्ठश्चिन्तनशीलः प्राणी वर्तते नित्यनिरन्तरं ज्ञानार्जनाय प्रयत्नरता अस्माकं पूर्वजाः तत्त्वद्रष्टारो महर्षयः वास्तविका मानवा आसन्। अस्माकं सन्मार्गगमनाय, अज्ञानान्धकारात् ज्ञानप्रकाशप्राप्तये, मृत्योरमृताप्तये च तेभ्यो महर्षिभ्यो ज्ञानदर्शनानि प्रतिपादितानि तानि च सर्वाण्यपि पौरस्त्यदर्शनानि अस्माकममूल्यानि निधिभूतानि सन्ति। उपर्युपस्थापितानि नास्तिकास्तिकनवप्रकारकदर्शनानि विना अस्माकं पूर्वीयजनानां नैवास्तित्वं सम्भवति। भूयो-भूयोऽपीदं पौरस्त्यदर्शनं ससागरायां धारायां विभिन्नभेदावच्छिन्नेषु च प्रदेशेषु प्रसृतेभ्यो दर्शनेभ्योऽतीव श्रेष्ठं श्रेष्ठतरं प्राचीनञ्चापि वर्तते। एतत् पौरस्त्यदर्शनदृष्टिस्वरूपज्ञानप्लवेनैव भवसागरं सन्तरन्तीत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि सन्देहानध्यवसायावसरः, अलमतिविस्तरेण, जयतु पौरस्त्यदर्शनम्।

सन्दर्भसूची

आचार्य, शिवराज कौण्डिन्न्यायनः, ब्रह्ममीमांसासूत्रवृत्तिः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, ई.सं. २००२
शर्मा, कुसुमलता, दर्शनस्येतिहासः, (सम्पा. श्रीज्वालाप्रसाद गौडः), वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
उपाध्याय, बलदेव, भारतीयदर्शन, वाराणसी : शारदा मन्दिर, ई.सं. २००१
सूरिः, हरिभद्रः, षड्दर्शन समुच्चयः, वाराणसी
स्वामी, किशोरदास, भारतीय दर्शन और मुक्तिमीमांसा, देहरादुन : स्वामी रामतीर्थ मिश्र, ई. सं. १९९८
घिमिरे, माधव, न्यायवैशेषिकाभिमतात्मतत्वपरिशीलनम्, ने.सं.वि. आचार्य शोधपत्रम्, अप्रकाशितम्
शर्मा, चन्द्रधर, भारतीय दर्शन आलोचना और अनुशीलन, दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास, ई.सं. २००४
आचार्य, बलदेव उपाध्याय, बौद्ध दर्शनमीमांसा, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, ई. स. १९९९
शर्मा, गंगाधर, चतुर्वेदी, प्रमेयपारिजात, दिल्ली : श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम्, ई.सं. २००५
गौड, शशीबाला, दर्शन शास्त्रस्येतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ई. सं. २००४
शर्मा, राममूर्ति, न्यायवैशेषिक : (एकार्धतनः, दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, ई. स. १९९८
संस्कृतमा के छ ? जयतुसंस्कृतम् २०६१
सिन्हा, जदुनाथ, भारतीय दर्शन, दिल्ली, मोतिलाल वनारसीदास, ई. स. २०१०

५० कुसुमलताशर्मा, दर्शनशास्त्रेतिहास, भूमिका, पूर्ववत् पृ. १३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधर्म्यवैधर्म्यविवेचनम्

उपप्रा. घनश्यामभण्डारी

अस्माकं चिन्तनपरम्परायां निःश्रेयसापराभिधस्य मोक्षस्य सम्प्राप्त्युपायं प्रतिपादयन् न विरमन्ति दार्शनिकाः । 'दृशिर् प्रेक्षणे'[१] इत्यस्माद्धातोर्दृश्यते=ज्ञायते वस्तुतत्त्वं=यथार्थतत्त्वं येन इत्यस्मिन्नर्थे 'करणाधिकरणयोश्च '[२] इत्यनेन सूत्रेण करणे ल्युटा शास्त्रपरकं दर्शनपदं निष्पद्यते। अस्मिन्नर्थे येन (शास्त्रेण) वस्तुतत्त्वं ज्ञायते तदेव (शास्त्रम्) दर्शनम्। एतावता शास्त्राणि दर्शनपदवाच्यानि। अतो न्यायादीनि शास्त्राणि दर्शनानि। दृष्टिः (ज्ञानम्) एव दर्शनम् इत्यस्मिन्नर्थे भावे 'ल्युट् च'[३] इत्यनेन सूत्रेण ल्युटा ज्ञानपरकं दर्शनपदं निष्पद्यते। तत्र तावत् सामान्यत आद्यार्थद्योतकदर्शनपदमेव दर्शनत्वेन प्रयुज्यते। 'येन हि वस्तुनो यथार्थतत्त्वं ज्ञायते तदेव दर्शनम्' इत्युक्ते सति किन्नाम तद्यथार्थतत्त्वमित्यत्र 'सतश्च सद्भावोऽसतश्चाऽसद्भावः। सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति, असच्चाऽसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवतीति'[४] । वार्त्तिककारश्च ...पदार्थानां यथाव्यवस्थिता-त्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वम्। एतच्च स्वयं व्याख्याति वार्त्तिककृद् 'यो यथाव्यवस्थितः पदार्थः, स तथाभूतस्य प्रत्ययस्योत्पत्तिनिमित्तं भवतीत्येतत् तत्त्वम्'[५]।

धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्षस्य परं पुरुषार्थत्वं संगच्छते। परमपुरुषार्थरूपस्य निःश्रेयसापराभिधस्य मोक्षस्य सम्प्राप्त्युपायं प्रतिपादयन् वैशेषिकसूत्रकारः महर्षिकणादः समुल्लिखति 'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञामान्निःश्रेयसम्'[६] इति। अस्य दर्शनस्य वैशेषिकदर्शनं वैशेषिकशास्त्रं वा इति नामकरणे किं कारणमिति चेत्, अन्त्यविशेषरूपविलक्षणपदार्थस्य स्वीकरणमेव। 'अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः'[७] इति सूत्रेण सूत्रकारेण कणादेन यः किल विशेषाख्यः पदार्थः समुद्दिष्टः तत्संबन्धिदर्शनमेव वैशेषिकं दर्शनमिति। केचन तु- विगतः शेषो यत्र तत् विशेषं, पदार्थनिरूपणादौ निरवशेषमित्यर्थमङ्गीकुर्वन्ति। तादृशं विशेषमेव वैशेषिकं, स्वार्थिकठक्प्रत्ययः। तेषामयमाशयः- मूलप्रकृत्यादिपदार्थवादिभिः सांख्यैः प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थवादिभिर्नैयायिकैः, अन्यैश्च दार्शनिकैः समधिक-संख्यकपदार्थनिर्वचनेन येषां तत्त्वानामुपपादनं कृतं, यानि च प्रयोजनानि तत्र प्रतिपादितानि तत्सर्वमपि षट्पदार्थवादिनां वैशेषिकाणामस्माकं षट्पदार्थस्वीकारेणैव उपपन्नं जायत इति लाघवेन निरवशेष (सकल)वस्तुसंकलनेन अस्य दर्शनस्य संज्ञया अनया महान् विशेषो व्यज्यते। तस्मात् दर्शनमिदं वैशेषिकमिति। अन्ये तु विशेषो भेदो, विशेषगुणश्च, ताभ्यां प्रतिष्ठापितं दर्शनमिदं वैशेषिकदर्शनम्।

---

१ पा. धा. ९८८

२ पा. सू. ११७

३ पा. सू. ११५

४ न्या. भा. १९९८ । ३

५ न्या. वा. १९७ । १०

६. वै. सू. ११११४

७ वै.सू. १-२-६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवादित्यमिश्रादिमते कणादोक्तषट्पदार्थैः सह अभावाभिधेयस्य सप्तपदार्थस्यापि साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं निःश्रेयसहेतुर्भवति। 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः'[८] इति प्रतिज्ञां कुर्वन् सूत्रकारः किमर्थं द्रव्यादि-विशेषपदार्थानां व्याख्यानं कृतवानिति आक्षिपन्ति केचित्। तद्यथा-

धर्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम्। सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमननोपमम्॥[९]

प्रसङ्गेऽस्मिन् पैलवाः[१०] वदन्ति यत् - दर्शनेऽस्मिन् यद्धर्मस्य व्याख्यानं प्रतिज्ञातं तत्पूर्वमीमांसायाः प्रतिज्ञासूत्रप्रतिपादितधर्मात् पृथक्। मीमांसकैर्धर्मशब्देन यागादिक्रिया गृहिता अपि च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन अविद्यमानतया आशुतरविनाशिभ्यो यागादिकर्मभ्यः स्वर्गादि फलप्रदानार्थं कश्चनोऽतीन्द्रियोऽपूर्वाख्यः कल्प्यः। तदेवापूर्वं वैशेषिकधर्मत्वेन स्वीकुर्वन्ति।[११] अत आत्मनिष्ठस्यापूर्वरूपगुणस्य साधकत्वेन अनुमानप्रमाणं पदार्थगणनञ्च पर्यालोचयन् सूत्रकारो नासम्बद्धं पदक्षेपं विदधाति।

अपि च वैशेषिकदर्शने सर्वविधानामैहिकामुष्मकाभीष्टानां निःश्रेयसस्य च साधनत्वेन धर्मः प्रकल्पितः। एषः धर्मः प्रवृत्तिलक्षणनिवृत्तिलक्षणभेदेन द्विधा विभक्तः। प्रवृत्तिलक्षणधर्मेण ऐहिकसुखस्य स्वर्गादिपारलौकिकसुखस्य च प्राप्तिर्भवति। निवृत्तिरूपविशेषधर्मद्वारा द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञानं समुत्पद्यते। तेन च तत्वज्ञानेन निःश्रेयसं समुपलभ्यते।

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च', 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते चायनाय' इत्यादि श्रुतयो यद्यपि आत्मतत्वज्ञानमेव निःश्रेयससाधनत्वेनोद्घोषयन्ति, तथापि आत्मतत्वस्य सम्यगवगतिनिमित्तं संसारस्य संसारगर्भगतानां पदार्थानां च याथार्थ्यज्ञानमावश्यकम्। आत्मसंवेदनार्थं नात्मसंवेदनमपि गुरुत्वपूर्णम्। यतो हि जगति सादृश्यवैसादृश्याभ्यां सर्वेऽपि पदार्थाः परस्परं सम्बद्धाः। वैशेषिक मते सर्वेऽपि पदार्थाः सप्तपदार्थेषु यथायोग्यं गतार्था भवन्ति।

वैशेषिकदर्शनस्य एकं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् दर्शने अस्मिन् ज्ञानं साध्यत्वेन प्रतिपादितम्। अभ्युदयनिःश्रेयससाधकं धर्मं व्याख्यान्नपि महर्षिकणादो द्रव्यादि पदार्थज्ञानं महत्वपूर्णस्थानं दत्तवान्। वसुन्धरा-वारि-वह्नि-वायु-व्योम-काल-दिगात्म-मनांसि नवद्रव्याणि न केवलं वैशैषिक दर्शनस्य, भौतिकविज्ञानमनोविज्ञानयोश्चापि प्रतिपाद्यानि भवन्ति। अवश्यमेतत् स्वीकार्यं यदनुभूयमानस्य विशालविश्वस्य व्याख्यानं केवलं द्रव्याधारेण पूर्णाङ्गं भवितुं नार्हति। तस्मात् भवभवनस्य आधारशीलाभूतद्रव्यस्य विभिन्नगुणाः कर्माणि परस्परं सम्बन्धः(समवायः) सादृश्यं(सामान्य) वैशिष्ट्यं (विशेषः) अभावश्चापि सुतरां सुवेद्य विषयाः। भौतिकमाध्यात्मिकं तार्किकं मानसिकं चेतनमचेतनं दृश्यमदृश्यं सर्वमपि तत्वमेषु सप्तपदार्थेषु केनापि प्रकारेणान्तर्गता भवन्तेव। यथा पदज्ञानार्थं पाणिनीय व्याकरणमपरिहार्यं तथैव पदार्थ ज्ञानानार्थं काणाददर्शनं महदुपकारकम्। किमधिकम् - 'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्' इति वचनात् सर्वेषामपि शास्त्राणां तत्वावबोधार्थमेतच्छास्त्रद्वयं सर्वथा प्रयोजनीयम्।

पदार्थस्वरूपनिरूपणानन्तरं पदार्थानां किं साधर्म्यं किञ्च वैधर्म्यमेतदभिप्रायेण भाष्यकारैः द्रव्यादि षण्णां पदार्थानामस्तित्वमभिधेयत्वं प्रमेयत्वञ्च भवतीति संसूचितं 'षण्णामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वानी'[१२]

---

८ वै. सू. १।१।१

९ प्र.पा.भा.(न्या.क.सम्मिलितम्) भूमिका पृ. ७

१० पीलु नाम परमाणुः। पीलु(परमाणु)वादमाधारीकृत्य वैशेषिकाः पैलवा इत्युच्यते। प्र.पा.भा. नारायणमिश्रलिखित प्रस्तावना पृ. ९

११ प्र. पा. भा. (न्या. क. सर्व) भूमिका पृ. ८

१२ प्र. भा. पृ. ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति। अत्रैव प्रसङ्गे कारिकावलीकारैः विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यैः 'सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते'[13] इति यत् भाषितं तच्च सप्तपदार्थान् अभिलक्ष्य तेषां पदार्थानां साधर्म्यं प्रतिपादितम्। परन्तु वैषेशिकसूत्रकारैः कणादैः समूहरूपेण षण्णां पदार्थानांविभागो विहितः। तादृशपदार्थविभागे अभावस्यानुल्लेखात् भाष्यकारै अस्तित्वमुखेन षण्णां पदार्थानां यत् साधर्म्यं तद् भाष्यकारै उद्घोषितम्। तदेवार्थमभिप्रेत्यपदार्थसाधर्म्यनिरूपणावसरे उदयनाचार्य कथयति 'यदि च धर्मा अपि षड्भ्यो नातिरिच्यन्ते तथापि त एव परस्परमङ्गतापन्नाः परस्परविवेकायोपयोक्ष्यन्त इति पृथगुच्यन्त इत्यभिप्रायवानाह षण्णामपीति। अपिरभिव्याप्तौ'[14] एषामभिप्रायो द्रव्यत्वादयो धर्माः षड्भ्यो नातिरिक्ता भवन्ति। तथापि धर्मधर्मिणोः अङ्गाङ्गीभाव-सद्भावादेकधर्मस्यापरेण धर्मेण सह यद् व्यावृतत्वं विद्यते तद्विवेकाय षण्णामपिपदार्थानां साधर्म्यं पृथक्रूपेण भाष्यकारैः भाषितम्। साधर्म्यनिरूपणे किं कारणमिति जिज्ञासायामिदमपि वक्तुं शक्यते यत् उद्देश प्रकरणाद् द्रव्यादिसप्तपदार्थानां सामान्यज्ञानसम्भवेऽपि कः पदार्थः कस्यापेक्ष्यया अङ्गी (प्रधान) आधारो वा कश्च पदार्थः कस्यापेक्ष्यया अङ्गं अप्रधानमाधेयो वा ? तच्च ज्ञानं साधर्म्यनिरूपणेनैव सम्भवतीतित्यतः पदार्थानां साधर्म्यं निरूपणमेव लक्ष्यम्।

षण्णामपि इत्यत्रापिशब्द अभिव्याप्त्यर्थे द्रव्यादिपदार्थेषु अभिव्याप्तमिति अपि शब्देन विवक्षितं यत असंख्येषु पदार्थेषु पदार्थमात्रव्यक्तौ च यन्नास्ति तद् षट्पदार्थाभिव्याप्तं न भवतीति इत्यत अस्तित्वादिनां षड्पदार्थेषु अभिव्याप्तत्वात् अभिव्याप्तत्यर्थे अपि शब्दप्रयोगः समीचीन इति।

अभिव्याप्तर्थविशिष्टो यो हि अपिशब्द आचार्यैः प्रयुक्तः तन्न युक्तः इति सेतुटीकाकारः पद्मनाभमिश्रः प्रवदति। तथाहि 'ननु च मन्दमेतत् षण्णामित्यसंकुचितपदादेव सर्वेषां द्रव्यादीनां प्राप्तेः संकोचाभावे विनिगमकाभावेन सामान्यशब्दस्य सर्वप्रत्यायकत्वाद् अन्यथा पृथिव्युदकज्वलनपवनात्ममनसामेकत्वापरजातिमत्वमित्यत्रापि सकलपृथिव्यादिप्राप्त्यर्थं किञ्चिदुपादेयम्'[15] तत्रेदं चिन्तनीयं यद्यपि प्रसस्तदपादभाष्यस्य सेतुटीकायां पद्मनाभमिश्रपादैः अभिव्याप्तै अपि शब्दस्य न प्रयोग इति या समालोचना विहिता परन्तु तस्य समाधानप्रसंगे किरणावलीग्रन्थस्य भास्करटीकायां स्वयमेव अवादीत् स्वतन्त्र इच्छात्वात् आचार्यमतप्रामाण्याच्च अपि शब्द अभिव्याप्त्यर्थे प्रयोग समीचीनः 'सर्वस्यद्रव्यस्येत्याद्यभिव्याप्तिबोधकत्वान्नापि वैयर्थ्यमित्याह अपीति।'[16] एवञ्च सूक्तिटीकायां जगदीश अपि शब्दस्य समुच्चयार्थं स्वीकरोति न तु अभिव्याप्त्यर्थम्। ते इत्थं वदन्ति 'अपि शब्देनाभावस्याप्युपसंग्रहः' अर्थात् अपि शब्देन अभावस्य ससमुच्चयेति परममूलकारस्यायमाशयः। जगदीशाचार्यैः समुच्चयार्थे अपि शब्दप्रयोग इति यद् भाषितः तन्न युक्तः जगदीशस्य यद् व्याख्यानं तद् स्वातन्त्रं किरणावलीकारेण सह न सामञ्जस्यमिति मे प्रतीतिर्भवति। वस्तुतः तावत् शब्दवत् प्रकृतिस्थलेऽपिशब्दो वाक्यालङ्कारे प्रयुक्तो यतः व्योमशिवाचार्यै अपि शब्दस्य व्याख्यानमकृत्वा तस्य शब्दस्य वाक्यालङ्कारे एव प्रयोग इति स्वीकृतवान् इति हेतो अपि वाक्यालङ्कारेऽपि प्रयोग इति वक्तुं शक्यते।

अत्र च किं नाम साधर्म्यं किं च वैधर्म्यमिति जिज्ञासायामुच्यते समानो धर्मो येषां ते सधर्मामाणः, तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः। विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भाव वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः। तत्र द्रव्यादि षड्पदार्थानां प्रथमं साधर्म्यमस्तित्वमिति किं नाम अस्तित्वमिति आकांक्षायां 'अस्तित्वं विधिमुखप्रत्ययविषयत्वम्। प्रतियोग्यनपेक्षनिरुपणत्वमिति यावत्'[17] अर्थात् भावत्वप्रकारकज्ञानत्वमेव

---

१३ कारिकावली का. स. १३

१४ किरणावली पृ. २१३

१५ सेतु पृ. ११४

१६ भास्कर पृ. ४९

१७ किरणावली पृ. ११६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधिमुखप्रत्ययत्वं विधिमुखप्रत्ययविषयत्व नाम भावत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वं द्रव्यादिसमवायान्तरेषु प्रत्येकं पदार्थेषु भावत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य सत्वादभावपदार्थे च भावत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य असत्वात् तच्च अस्तित्वं षण्णां पदार्थानां साधर्म्यमिति कथनेन न कुत्राऽपि अव्याप्त्यतिव्याप्ती। अस्तित्वपदार्थघटकभावत्वस्य यावत्कालपर्यन्तं बोधं न सम्भवति तावत्कालपर्यन्तमस्त्वित्वार्थस्य प्रत्ययो न भवति। यदि अस्तिपदस्य विद्यमानत्वविशिष्टार्थकत्वमभ्युपेयते तर्हि विद्यमानत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमेव अस्तित्वं स्यात्। यतो भूतले घटाभावो अस्ति विद्यते वा इत्यत्राकारकप्रतीतिः तादृशविषयत्वस्य विद्यमानत्वात् भवत्यभावे अतिव्याप्ति एव, एतदभिप्रायेण प्रकाशटीकाकार आह। नन्वस्तित्वमस्तीति वेद्यत्वं तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह – 'विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वस्वरूपमभावेऽप्यस्तीत्यत आह।'[१८] अतएव तादृशातिव्याप्तेः परिहारार्थं विधिमुखप्रत्ययविषयत्वस्य साभिप्रायं प्रकटयति आचार्यः प्रतियोग्यानपेक्ष्यत्यादि एतादृशार्थकरणेऽपि प्रमेयत्वेन अभावो ज्ञायमानः प्रतियोग्यानपेक्षनिरूपण एव इति अतिव्याप्तिः तदपि चिन्तनीयमाचार्यप्रदर्शिताऽस्तित्वस्वरूपनिर्वचने यदि कथञ्चित् दोषः सम्भाव्यते तर्हि अस्तित्वस्य किं स्वरूपं भवितुमर्हति ? इति जिज्ञासायां प्रकाशटीकाकारो भावत्वस्य अस्तित्वस्य अर्थं परिष्करोति 'असमवायित्वे गुणत्वशून्यत्वे च सति सकिल्पकमात्रविषयत्वं भावत्वम्'[१९] अर्थात् समवायभिन्नत्वं गुणत्वशून्यत्वं सविकल्पकाविषयत्वञ्च इति विशेषणत्रयेण विशेषितं भावत्वं पर्यवसितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अन्नंभट्टः, तर्कसंग्रहः, आलोकव्याख्यासहितः(द्वि.सं.), के.एस.वरदाचार्यः(व्या.), मैसुरु, (आर्षग्रन्थप्रकाशनम्, ई.सं.२००७)।

२. अन्नंभट्टः, तर्कसंग्रहः, व्याख्याचतुष्टयोपेतः, केदारनाथ त्रिपाठी (व्या.), दिल्ली, (मोतीलाल वनारसीदास, ई.सं. १९९९)।

३. उदयनाचार्यः, किरणावली, गौरीनाथ शास्त्री(सं.), वाराणसी, (सं.सं.वि. ई.सं. १९८०)।

४. गौतमः, न्यायदर्शनम्, भाष्य-वृत्तिसहितम्, आशुबोधः,नित्यबोधः(सं.), दिल्ली, (चौ.सं.प्र., ई.सं.१९८६)।

५. जयन्तभट्टः, न्यायमञ्जरी, गौरीनाथ शास्त्री(सं.), वाराणसी, (सं.सं.वि. ई.सं.१९८२)।

६. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, शिवप्रसाद द्विवेदी(सं.), वाराणसी, (भारतीय विद्याप्रकाशन, ई.सं.१९९३)।

७. प्रशस्तपादाचार्यः, प्रशस्तपादभाष्यम्, हिन्दीव्याख्यासहितम्, दुर्गाधर झा (व्या.), वाराणसी,(सं.सं.वि.,ई.सं.१९९७)।

८. फणिभूषणतर्कवागीशः, न्यायपरिचयः, दिनेशचन्द्र गुहः(अनु.), वाराणसी, (चौखम्बाविद्याभवन, ई.सं.१९६८)।

९. माधवाचार्यः, सर्वदर्शनसंग्रहः, उमाशङ्करशर्मा(सं.), वाराणसी, (चौखम्बाविद्याभवन, ई.सं.१९८४)।

१०. मिश्रः केशवः, तर्कभाषा, हिन्दीव्याख्योपेता, गजानन शास्त्री'मुसलगाँवकर' (सं.), वाराणसी, (चौ.सु.भा., ई.सं.२००३)४.

११. वल्लभाचार्यः, न्यायलीलावती, हरिहर शास्त्री(सं.), वाराणसी, (चौ.सं.सी., ई.सं.१९९१)।

१२. विश्वनाथ'पञ्चानन'भट्टाचार्यः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, किरणावलीसहिता, (ष.सं.) कृष्णवल्लभाचार्यः(व्या.), वाराणसी, (चौ.सं.सं., ई.सं.२००३)।

१३. शर्मा श्रीराम आचार्यः, न्याय एवं वैशेषिकदर्शनम्, हरिद्वार, (ब्रह्मवर्चस, ई.सं.२००२)।

१४. शर्मा हरिप्रसादः, गौतम स्थानेश्वरः, अनुसन्धान प्रकाशः, काठमाण्डू,(त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, वि.सं.२०४२)।

---

१८ प्रकाश पृ. १३८७–३८

१९ प्रकाश पृ. १३७ । ३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अलङ्कारसौन्दर्यम् : सामान्यदिग्दर्शनम्

उपप्रा. विदुरवस्ती

अलङ्कारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति निर्णेतुं न शक्यमस्माभिः। परन्तु प्रसिद्धेषु सर्वेषु अलङ्कारनिबन्धेषु कालिदासकृतेरुद्धरणात्कालिदासादुत्तरकाल एवास्य बाहुल्येन चर्चाजनीति संभाव्यते। वयं तु इत्थं संभावयामः- दण्डिना भामहेन वेदंशास्त्रं प्रथममाविष्कृतमिति स्वीकृतम्। ताभ्यां प्राक्तनस्यालङ्कारशास्त्रं निर्मातुरनुपलम्भात्। किं चाग्निपुराणे भगवता वेदव्यासेन सर्वस्यापि काव्यप्रपञ्चस्य प्रायशः कथनात्कालिदासात्पूर्वकालेऽप्यस्य चर्चा आसीदिति। तथाहि अग्निपुराणे [1]- स्यादावृत्तिरनुप्रासो वर्णानां पदवाक्ययोः इत्यादिना अनुप्रासादयः शब्दालंकाराः अलंकरणमभीनामर्थालङ्कार इष्यते। तं विना शब्दसौन्दर्यमपि नास्ति मनोहरम्। अर्थालङ्काररहिता विधवेव सरस्वती इत्युपक्रम्य यस्यामुपमानोपमेयोः सादृश्य सा उपमा अन्तरसामान्ययोगित्वेऽपि विवक्षितम्। किंचिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते। इत्यादिना उपमादयोऽर्थालंकाराश्च लक्षिताः। तथा अग्निपुराणे [2] ३३७ अध्याये संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली। काव्यं स्फुटदलङ्कारं गुणवद्दोषवर्जितम्। इत्यादिना काव्यस्यापि लक्षणमुक्तम्। एवं चास्यालङ्कारशास्त्र-स्याग्निपुराणं मूलमिति मन्तुं शक्यते।

दोषगुणादीनामपि निरूपणीयत्वेऽस्यालङ्कारनाम्नैव व्यवहारस्य बीजं वयं तत्त्वतो न विद्मः। परन्तु, अलङ्क्रियतेऽनेन इति करणव्युत्पत्त्याः निष्पन्नोऽलङ्कारशब्दोऽनुप्रासयमकोपमादिषु वर्तते। सोऽलङ्कारः दोषत्यागात् गुणालङ्कारयोर्ग्रहणाच्च कविना प्रयोक्तव्यो भवतीति विद्वांसः कथयन्ति। 'अलङ्कृतिरलङ्कारः' इति भावव्युत्पन्नोऽलङ्कारशब्दो दोषापगमगुणालङ्कार संवलनकृतसौन्दर्यपरः तत्प्रतिपादकत्वादेव काव्यशास्त्रस्यालङ्कारनाम्ना व्यपदेशो भवति। विषयस्यास्य साधकप्रमाणत्वेन वामनप्रतिपादितः सन्दर्भ उदाह्रियते- काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् सौन्दर्यमलङ्कारः (अलङ्कृतिरलङ्कारः) सदोषगुणालङ्कारहानोपादानाभ्याम्। [3] अलङ्काराणां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वं च मन्यते। काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्[4] इति ग्रन्थेन ध्वनिकारोक्तं काव्यप्रकाशस्य पञ्चमोल्लासे मम्मटभट्टैरेव प्रतिपादितं व्याख्यातञ्च तत्रैवोद्योतकारैः काव्यपदवृत्तेरित्यर्थः।

सालङ्कारत्वस्य काव्यलक्षणघटकत्वादिति भावः। यद्वा काव्यवृत्तेः काव्यनिष्पत्तेरित्यर्थः अलङ्कारकृत चारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वनिर्वाहादिति भावः।

वस्तुतस्तु अलङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशे बीजं वयं तत्त्वत इत्थं विद्मः। तथाहि-ये दण्डि-भामह-भट्टोद्भट-रुद्रट-वामनान्ताः प्राञ्चोऽलङ्कारशास्त्रप्रणेतारो बभूवुस्तैर्ध्वन्यमानमर्थं वाच्योपकारकतयालङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यमानैः 'अलङ्कार एव काव्ये प्रधानम्' इति सिद्धान्तितम्। अतस्तदानीं प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति[5] इति न्यायेन

---

1 मम्मटाचार्य- 'काव्यप्रकाशः' (बालवोधिन्याख्यटीकाकारः) भट्टवामनाचार्यः (भाण्डारकर इन्स्टिच्युट प्रथमसंस्करण सन् १९६५), पृ. १ प्रस्तावना

2 पूर्ववत्, पृ. २ प्रस्तावनायाम्।

3 वामनः

4 मम्मटः काव्याप्रकाश (व्याख्याकारः) आचार्य विश्वेश्वर (वाराणसीः ज्ञानमण्डल लिमिटेड, षष्टम संस्करण २०४२, पृष्ठ २१२
"व्यज्यते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्ताश्रयात्॥"

5 मम्मटः पूर्ववत्, पृ. २०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तच्छास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशः स प्रमाण एवासीत्। ततस्तेभ्योऽर्वाचीनैः गूढविचारशालिभिरानन्दवर्द्धनाचार्यैर्ध्वन्यालोकाख्ये स्वप्रणीते प्रबन्धे[6] ध्वन्यमानस्यैवार्थस्य गुणालङ्कारोपस्कर्तव्यत्वेन प्राधान्ये संस्थापिते, अलङ्काराणां प्राधान्याभावेऽपि तत्प्रबन्धस्य प्राचीनव्यपदेशप्रणाल्यनुसारेणालङ्कार नाम्नैव व्यपदेशः प्रचरति स्म। ततो मम्मटभट्टेन स्वशास्त्रे अष्टमोल्लासे ये रसस्याङ्गिनो धर्माः सौर्यादय इवात्मनाः इत्यादिना शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरं, गुणाः रसस्य साक्षादुत्कर्षकाः रसश्चात्मस्थानीयः[7] इति सिद्धान्तिततया रसः शरीरेष्वात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थित इति प्रागुक्त न्यायेनास्य शास्त्रस्येदानीं यद्यपि रसशास्त्रमिति व्यपदेशोयुक्तः तथापि स एव प्राक् प्रचारमुपगतो व्यपदेशोऽद्यावधि तथैव प्रचरतीति।

सकलज्ञानविज्ञान मर्मज्ञाः लक्ष्यलक्षणशास्त्रपरिचिताः विद्वद्वरेण्याअलङ्कार–शब्दस्य प्रयोगं कुर्वन्ति स्म। कोऽयमलङ्कारः ? इति जिज्ञासायां काव्यसमीक्षैवा–लङ्काराः इति प्राक्तनोऽर्थः जायते। यतो हि काव्यसम्बन्धिन्यां चर्चायां संस्कृतसाहित्यजगतिभामहस्य काव्यालङ्कारः, दण्डिनः काव्यादर्शः, उद्भटस्य काव्यलङ्कारसारसङ्ग्रहः, वामनस्य काव्यालङ्कारसूत्रम्, रूद्रटस्य काव्यालङ्कारः, मम्मटस्य काव्यप्रकाशः, रुय्यकस्य अलङ्कारसर्वस्वम्, अप्पय्यदीक्षितस्य कुवलयानन्दः, विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः, पीयूषवर्षिजयदेवस्य चन्द्रालोकादयः भूयांशो ग्रन्थाः नाम्नैव प्रमुखाः दरीदृश्यन्ते।

काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारशब्दः प्रथमं तावत् समीचीन एव प्रतिभाति, परं कालान्तरे स तथा स्थानं न लभते। साहित्यसमीक्षकाणां दृष्टौ क्रमशः दृश्यतेऽलङ्कारवादिनां स्थानम्। आचार्यभामहादारभ्य पण्डितराजजगन्नाथ पर्यन्तमनेके विद्वांसः काव्यसमीक्षकाः सन्तीति तेषां ग्रन्थाननुसृत्य वक्तुं शक्यते– केचिद्देहवादिनः केचिच्चात्मवादिनः दृश्यन्ते। समयानन्तरमलङ्कारशब्दः काव्यसमीक्षार्थं विहाय केवलं अलङ्कृतिव्यवस्थायामेव यत्र वाच्यवाचकचारुत्वञ्च जायते तत्रैवाऽलङ्कार इति प्रसिद्धः।

काव्येष्वलङ्काराणां महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। यथा हारनूपुरकेयूरादयोऽलङ्काराः मानवशरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथैवानुप्रासोपमादयोऽलङ्काराः शब्दार्थशरीरस्थ काव्यस्यात्मभूतं रसमुपकुर्वन्ति। कवीनां सूक्तयोऽलङ्कारादिभिः शोभन्ते। अलङ्कारेण चार्थौचित्यवता भाव्यमेव। कथितं चैतस्मिन् विषये–

अर्थौचित्यवता सूक्तिरलङ्कारेण शोभते।
पीनस्तनस्थितेनेव हारेण हरिणेक्षणा ॥[8]

शब्दार्थयोः शोभातिशायिनोऽस्थिरा धर्मा एवालङ्काराः कथ्यन्ते।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥[9]

दण्डिनाऽपि तथैव व्यवहृतम्–[10]

---

6 आनन्वर्द्धनाचार्यः 'ध्वन्यालोकः' (वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन, सन् १९९७, षष्ठ संस्करणं (व्याख्याकारः) जगन्नाथपाठक, पृ. ५००–५०६

7 मम्मट पूर्ववत्, पृ. ३८०–३८१

8 क्षेमेन्द्रः 'औचित्यविचारचर्चा'

9 विश्वनाथः 'साहित्यदर्पणम्' १०/१ (वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान, षष्टम संस्करणम्, वि.सं. २०५८, पृ. ६०५

10 आचार्यदण्डीः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते। अलङ्काररहितं काव्यं विद्वद्‌भिर्नाद्रियते–

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननाम्। इति कथनेन ज्ञायते यत्– सुन्दरमपि काव्यमलङ्काररहितमस्ति चेत् तन्न शोभते।

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती॥ [11]

इति जयदेवोक्तवचनादपि काव्येऽलङ्काराणामहत्यावश्यकता भवतीति ज्ञायते। आनन्दवर्द्धनजगन्नाथयो-रलङ्कारलक्षणं सामीप्यं प्रतिभाति–

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्या कटकादिवत्।
काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयता प्रयोजकाः अलङ्काराः। [१२]

अनेन ज्ञायते अलङ्कारसौन्दर्यं हारादिवत् प्रतिभाति। लौकिक कटककुण्डलादयोऽलङ्कारा यथा शरीरादिकं भूषयन्ति तथा काव्यागतानुप्रासादयः शब्दार्थरूपं बाह्य काव्यशरीरमेवालङ्कुर्वन्तीति न भ्रमितव्यम्, ते खलु काव्यात्मभूतरसमप्युपकुर्वन्ति, इत्यवश्यमस्ति तेन सम्बन्धः। यस्माद् हृदयप्रदेशात्काव्यमात्रस्योत्पत्तिर्भवति, तद् हृदयोल्लासादेवालङ्काराणाम् व्युत्पत्तिर्भवत्येव। स्त्रीणामपि भौतिकालङ्करणधारणे मानसिक एव उल्लासस्तिष्ठति, तदुल्लासभाव एव विधवा-नार्योऽलङ्कारधारणं न कुर्वन्ति। अत एव हृदयस्यौज उल्लासो वा अलङ्काराणां मूले माननीयो भविष्यति। तदित्थमलङ्कारसौन्दर्यं प्रमाणितं भवति। भावार्थकघञ् निष्पन्नेनालङ्कारशब्देन सौन्दर्यं बुध्यते, कारणार्थकघञ् निष्पन्नेन तु अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा बोध्यन्ते। कर्त्रर्थकघञ्निष्पन्नेनापि तेन एवालङ्कार बोध्यन्ते। अलङ्कारकृतचारुत्वेनैव शब्दार्थयोः काव्यत्वनिर्वाहा भवति। अलङ्कारत्वञ्च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयतासा चमत्कृतिराहित्यं भवति। सौन्दर्यमवलम्बितमलकारः शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठाचमत्कृतिं चूडान्तगामी कारयति। अलङ्कारमूलकस्य सौन्दर्यस्य न कोऽपि निश्चितमापदण्डः, तत्तु प्रतिभावतः कवेः विवेकवतस्मालोचकस्य कल्पनाशील मनस एवोद्भावनास्ति[१३]। फलितार्थश्चालङ्कारस्य सारतत्त्वं चमत्कार एव भवति। अत एव विभिन्नकालेषु काव्यशास्त्रीयरस-अलङ्कार-रीति-ध्वनि-वक्रोक्तिप्रभृतेः प्रकाशो विकासश्चाप्य-वलोक्यते। स्वस्वकालेषु सर्वेषां सम्प्रदायानां स्व-स्व विशेषताऽऽसीत्।

---

11 जयदेवः, चन्द्रालोकः, पूर्ववत्

12 आनन्दवर्द्धनः पूर्ववत्, पृ. २१६

13 जगदीशचन्द्रमिश्रः, अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, प्र.सं. १९८६, पृ. ११६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदर्शगुरुको स्वरूप र उनको ईश्वरसँग तादात्म्य

प्रा. माधवराज गौतम

१ आरम्भ- पारिभाषिक रूपमा गायत्रीमन्त्रको उपदेश दिने एवं वेद अध्यापन गराउनेलाई गुरु[१] भनिए ताप यस गुरुशब्दको अर्थ र क्षेत्र अत्यन्त विशाल छ। व्यापक अर्थमा यसले व्यक्तिमात्र नभएर वस्तुलाई पनि बोध गरा सक्दछ। जसबाट कसैले केही सिक्दछ, त्यो गुरु हो। भनिन्छ दत्तात्रेयका चौबीस गुरुहरू थिए। त्यस सूचीमा प पंछीको पनि उल्लेख रहेको छ। गुरुको पारिभाषिक व्याख्यापछि मनुको स्पष्ट धारणा छ– कसैलाई प्राप्त ज्ञान राशि स्वल्प योगदान गर्नेलाई पनि गुरु मान्नु पर्दछ।[२] यस सन्दर्भमा उनले विद्या गुरुका बारेमा पनि उल्लेख गरेका छ गुरुका सन्दर्भमा चरकले एउटा रोचक प्रसङ्ग उठाएका छन्। बुद्धिमान्का लागि संसार नै गुरु हो भने बुद्धि व्यक्तिले सम्पूर्ण संसारलाई शत्रुको दृष्टिले देख्दछ।[३] प्राचीन संस्कृत साहित्यमा लौकिक ज्ञान दिने सामान्य श्रेणी गुरुहरूका बारेमा सुन्दर सूक्तिहरू प्रचूरमात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ। जसलाई मनुले विद्यागुरु भनेका छन्।

२. अध्यात्म गुरु- यी सधारण गुरु या लौकिक गुरुहरूको विपरीत आध्यात्मिक गुरुहरूको पनि एउटा अल श्रेणी रहेको छ। आध्यात्मिक गुरु अपूर्व चमत्कार हुन्। आध्यात्मिक गुरुको दिव्य महिमालाई एक पद्यको सीमा समेट्ने कोशिश गर्दै शङ्कराचार्य भन्दछन्- सद्‌गुरु (आध्यात्मिक गुरु) को महिमा शब्दमा वर्णन गर्न संभव छै त्यस्ता गुरुहरूले चामत्कारिक कार्यहरू गर्दछन्। आफ्नो रहस्यमय आध्यात्मिक स्पर्शबाट कुनै जडबुद्धि या मूर्खल पनि सन्त बनाइदिन्छन्। यसलाई साधारण शब्दमा व्यक्त गर्न सकिँदैन। दुर्भाग्य नै भन्नुपर्छ, यस विशाल संसा आफ्ना शिष्यलाई रूपान्तरित गर्ने आश्चर्यजनक प्रवृत्तिका साथ कुनै वस्तुलाई तुलना गर्द सकिँदैन। आचार्य शङ्कर कवित्त्व शक्तिले तत्काल यसमा हस्तक्षेप गर्दै यसको उपमानको रूपमा पारसमणिलाई अगाडि सार्दछ। यसको सर्वे उपमान पारसमणि हुन सक्दछ। फलाम जस्तो सामान्य धातुलाई, यसले शुद्ध सुन बनाइदिन्छ। जुन स्वरूपपरिवर्तनक दृष्टिबाट अत्यन्त आश्चर्यजनक एवं चामत्कारिक कार्य हो। तर आचार्य शङ्करको दार्शनिक दृष्टिकोणले यसक तत्काल प्रतिवाद गर्दै पारसमणि आध्यात्मिक गुरुको उपमान हुन नसक्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ। जसरी गुरुले आफ्न शिष्यलाई आफूसमान सर्वगुणसम्पन्न ढाँचामा ढालेर एकाकार गराउनुका साथै आफूजस्तै स्वरूप परिवर्तन गर्न सक अन्तहीन (निरवधिक) शृङ्खलाका रूपमा परिणत गरिदिन्छन्, त्यस्तो सामर्थ्य पारसमणिमा रहेको छैन। पारसमणि फलामलाई स्वर्णमा परिवर्तन गरे पनि परिवर्तित स्वर्णले अर्को फलामलाई स्वर्ण बनाउने सामर्थ्य राख्दैन। यसक विपरीत सद्‌गुरुद्वारा रूपान्तरित शिष्य, आफू समान अरू शिष्यहरूलाई पनि रूपान्तरण गर्न सक्षम हुन्छन्। यही नै य दुई तत्त्वमा रहेको अन्तर हो। यसरी आचार्य शङ्करका आदर्श सद्‌गुरु अनुपम र अलौकिक प्रमाणित हुन जान्छन्।[४]

यस पद्यमा गुरुभक्ति समुल्लासको आनन्द समाधिमा आफ्नो अन्तरात्मालाई प्रवाहित गर्ने एक जन्मजा गुरुभक्तको मर्मस्पर्शी भावना उद्रेकको सहज स्वतः प्रसूत प्रवाह छ। अर्को शब्दमा भन्दा गुरुका प्रति आध्यात्मिक श्रद्धाका कारण उत्पन्न भक्ति कविताका रूपमा प्रस्फुटित भएको छ। यसलाई 'गुरौ श्रद्धासमुद्रिक्ता भक्ति श्लोकत्वमागता।' भन्न सकिन्छ।

---

१. स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीयो वदेद् वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥–याज्ञवल्क्य स्मृति १/३४

२. अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥–मनुस्मृति २/१४९

३. चरक संहिता- सूत्रस्थान।

४. दृष्यन्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्‌गुरोर्ज्ञानदातुः, स्पर्शश्चेत्तत्र कल्प्यः स नयति यदहो स्वर्णतामश्मसारम्। न स्पर्शत्त्वं तथापि श्रितचरणयुगे सद्‌गुरुः स्वीयशिष्ये, स्वीयं साम्यं विधत्ते भवति निरुपमस्तेन वाऽलौकिकोऽपि ॥–आचार्य शङ्कर रचित, शतश्लोकी १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुहरूका पनि गुरु आद्यशङ्कराचार्य महान् गुरुभक्त थिए। यो कुरा आफ्ना परमगुरुको माण्डूक्य कारिकाको भाष्यमा सुन्दर दुई श्लोकको माध्यमबाट आफ्ना गुरु र परमगुरुप्रति उनको प्रगाढ भक्तिको प्रभावशाली अभिव्यक्ति प्रस्फुटित भएको छ। उनले आफ्ना चेतनाका समस्त भावहरूद्वारा आफ्ना गुरुका पावन चरणमा नमस्कार गर्दै यिनै चरणहरूले आफूलाई जन्म–मरणको भयबाट बचाएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। आफ्ना गुरुका महिमाको वर्णन गर्दै उनी भन्छन्– गुरुले नै आफ्नो साक्षात्कारात्मक अनुभूतिको प्रकाशद्वारा आत्मामा रहेको अज्ञानको अन्धकारलाई हटाएर जन्म–मरणचक्रको भयङ्कर सागरबाट उद्धार गरेका हुन्। साथै उनले आफ्ना चरणहरूमा आश्रित शिष्यहरूलाई अपूर्व अन्तर्मुखी अनुभूति, मानसिक शान्ति एवं अनुशासित विनयको आशीर्वादबाट पनि अनुगृहीत गरे।[५]

यस सन्दर्भमा स्वयं आचार्य शङ्करका शिष्यहरूले पनि उनलाई परमगुरुभक्त भनी प्रमाणित गरेको कुरा विशेष उल्लेखनीय हुन आउँछ। आफ्ना गुरु आचार्य शङ्करलाई नमस्कार गर्दै शिष्य सुरेश्वराचार्यले उनलाई आफ्ना गुरुहरूप्रति महती श्रद्धा राख्ने तथा सदैव उनका मार्गमा नै चल्ने शिष्य भनेर उल्लेख गरेका छन्।[६]

३. गुरुको ईश्वरका साथ तादात्म्य– आध्यात्मिक गुरुको रहस्यात्मक अवधारणामा शिष्यले आफ्ना गुरुलाई केवल एक साधारण मनुष्यको रूपमा नेदेखेर गुरुका रूपमा अवतरित ईश्वर संभिनुका साथै उनको मर्त्य पार्थिव शरीरलाई आफ्ना इष्टदेवताका रूपमा मनमा एकाकार गराउनु नै यसको अत्यन्त विलक्षण एवं महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। गुरुप्रति यस्तो असाधारण श्रद्धा विना साधकले कुनै आध्यात्मिक प्रगति र सिद्धि प्राप्त गर्न सक्दैन। त्यसैले ध्यानका मूलका रूपमा गुरुको मूर्ति, पूजाका मूलका रूपमा उनका चरण, मन्त्रका मूलका रूपमा उनका उपदेश र मोक्षका मूलका (आधारका) रूपमा उनका कृपालाई स्वीकार गरिएको छ।[७] यिनै कुराहरूलाई दृष्टिगत गरी गुरुलाई सामान्य मानव मान्न निषेध गरिएको छ।[८] विभिन्न प्राचीन ग्रन्थहरूले गुरुतत्त्वसम्बन्धी यस अवधारणालाई केन्द्रमा राखी यस तथ्यलाई अनेक रूपमा उपस्थापित गरेका छन्। सर्वप्रथम यस तथ्यतर्फ संकेत गर्ने प्राचीनतम ग्रन्थ श्वेताश्वतरोपनिषद् हो। ब्रह्मज्ञानको सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक पक्षहरूमा विस्तारपूर्वक विमर्श पश्चात् आध्यात्मिक यात्रा सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न ईश्वरप्रति भक्ति र गुरुप्रति समर्पणभावको आवश्यकतालाई रेखाङ्कित गर्दै उपनिषद्को निष्कर्ष छ– ईश्वरप्रति स्वयंलाई समर्पित गर्ने पराकाष्ठाको भक्तिसमान गुरुप्रति पनि पराभक्ति राख्ने व्यक्तिले नै यस ग्रन्थमा प्रतिपादित उदात्त सत्यलाई संभन र साक्षात्कार गर्न सक्दछ। यस्ता महात्माका अन्तश्चेतनाका समक्ष उपनिषद्मा वर्णित सम्पूर्ण रहस्यात्मक सत्यहरू स्वतः प्रभासित हुन्छन्।[९] त्यसैले गुरुलाई अज्ञानरूपी अन्धकारले ग्रस्त अन्धाका आँखालाई तत्त्वज्ञानरूपी गाजल (सुरमा) को ज्योतिले (ज्ञानाञ्जनशलाका) खोल्ने तत्त्वका रूपमा परिभाषित गरिएको छ।[१०] यस गुरुतत्त्वलाई ब्रह्मानन्दमय, सर्वोत्तम सुखदिने, विशुद्धज्ञानमूर्ति, सबै प्रकारका द्वन्द्वबाट रहित, सबै प्राणीका बुद्धिको साक्षीभूत, सबै भाव र त्रिगुणबाट अतीत, तत्त्वमसि आदि महावाक्यहरूको चरमलक्ष्यार्थभूत, नित्य, निर्मल अद्वैततत्त्वका साथ समीकरण गरेर प्रस्तुत गरिएको छ।[११] यसैगरी गुरुलाई जगन्माता

---

५. यत् प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत् स्वान्तमोहान्धकारो मज्जन्मजंश्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासते मे। यत्पादाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा तत् पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥–आचार्य शङ्कर, माण्डूक्य कारिकाभाष्य।

६. गुरवोऽनुवृत्तगुरवः। – सुरेश्वराचार्य

७. ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजामूलं गुरोः पदम्। मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं गुरोः कृपा ॥–गुरुगीता ७६

८. गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत यदि बुद्धयेत तस्य तु। न कदाचिद् भवेत्सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः ॥–नित्यातन्त्र, वाचस्पत्यम्बाट उद्धृत।

९. यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ। तस्मै ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥–श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/२३

१०. अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥– गुरुगीता ३४

११. ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं, द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम्।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वदा साक्षीभूतं, भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥– गुरुगीता ८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवीको शरीरधारी रूप मानिएको छ।[12] देवी जगन्माताको यो तादात्म्यभाव प्रत्यक्ष गुरुका साथै सम्पूर्ण पूर्वगामी गुरुपरम्परामा परिव्याप्त भएर रहेको कुरा उल्लेख गर्दै भास्कररायले भगवान् शिवदेखि प्रत्यक्षगुरुसम्मका समस्त गुरु पङ्क्तिहरूको समष्टिलाई माताका स्वरूपको रहस्यात्मक रूपायन मानेका छन्। जगन्माताका स्वरूपको यो रहस्य गुरुहरूको यस अविच्छिन्न परम्परामा नै सुरक्षित रहेको छ र यो रहस्य ग्रन्थको माध्यमबाट कहिल्यै पनि प्रसारित गरिएन।[13] योगिनीहृदयको वचनले पनि यसैलाई समर्थन गर्दछ।[14]

भास्कररायले एक अर्को प्रसङ्गमा यस तादात्म्यलाई नवीन र रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्। सुन्दरीतापनीयको श्लोक उद्धृत गर्दै उनको कथन छ- जसरी घट, कलश एवं कुम्भ यी सबै शब्दहरू एकै वस्तु घडाका वाचक हुन्, त्यसैगरी गुरु, देवता तथा मन्त्र यी सबै शब्दहरू पनि पर्यायवाची हुनुका साथै एकै वस्तुका बोधक हुन्।[15] यही नै तादात्म्यको पनि तात्पर्य हो।

४. निष्कर्ष- सारांशमा भन्दा सत्यका सबै स्तरको बौद्धिकबोध र तात्त्विक साक्षात्कारका लागि गुरुको अवधारणा आधारभूत तत्त्वका रूपमा रहेको छ। यस अर्थमा सर्वोच्च रहस्यको परमज्ञान दिने गुरु नै एकमात्र सद्गुरु हुन्, अन्य सबै गुरुहरू दाक्षिण्यबाट अर्थात् शिष्टाचारवश (Courtesy) गुरु भनिएका हुन्। ती सबै तलका विद्यागुरुका श्रेणीमा आउँछन्। पारमार्थिक गुरुले त मौनको माध्यमबाट शिक्षा दिन्छन्।

अन्तमा गुरुको आध्यात्मिक अवधारणा र त्यसको महिमालाई सुस्पष्ट गर्ने एवं प्रायशः सबै हिन्दुहरूद्वारा पाठ गरिने गुरुगीताको सुपरिचित पद्य, जसले ब्रह्मा, विष्णु, शिव एवं परब्रह्मका साथ गुरुको साम्य उल्लेख गर्दै सगुणब्रह्मदेखि निर्गुणब्रह्मसम्मका भावहरूलाई समेटेर गुरुको क्रमिक समीकरण प्रस्तुत गर्दछ, लाई उद्धृत गर्दै यस लेखलाई यहीं विराम दिने अनुमति चाहन्छु।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. Radhakrishnan S. The Principal Upanishads. Harper Collins Publishers, India Pvt, Ltd. 1998

२. Minor works of sri Shankaracharya, Edited by Bhagavat H.R. Oriental Book Agency, 15 Shukrawar Poona 2, India 2nd Ed. 1952.

३. भास्करराय भारती दीक्षित व्यक्तित्व एवं कृतित्व प्रणेता एवं सम्पादक -आचार्य बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते, सम्पूर्णनन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, सन् १९९३

४. ललितासहस्रनाम (सौभाग्यभास्कर टीका सहित) द्वितीय संस्करण निर्वाणसार प्रेस, मुम्बई, सन् १९१९

५. शास्त्री, जगदीशलाल (सम्पादक), मनुस्मृति, मोतीलाल बनारसीदास, सन् २००३

६. स्वामी, नित्यानन्द (सम्पादक/प्रकाशक) गुरुगीता (स्कन्दपुराण)

---

१२. गुरुरेव मूर्तिः = शरीरं यस्याः। ललितासहस्रनामको सौभाग्यभास्करटीकाबाट।

१३. गुरवः परमशिवादि-स्वगुरुपर्यन्ताः, तेषां मण्डलं परम्परा, सैव रूपं =निरूपणमस्याः।
अविच्छिन्नगुरुपारम्पर्यक्रमादागतमिदं रहस्यं, न तु पुस्तके विलिखित इति भावः।-ललितासहस्रनामको गुरुमण्डल- रूपिणीको सौभाग्यभास्करबाट।

१४. कर्णात्कर्णोपदेशेन सम्प्राप्तमवनीतलम्।- योगिनीहृदय सौभाग्यभास्करटीकाबाट।

१५. यथा घटश्च कलशः कुम्भश्चैकार्थ वाचकाः।
तथा मन्त्रो देवता च गुरुश्चैकार्थवाचकाः॥-सौभाग्यभास्कर गुरुमूर्तिः शब्दको व्याख्याबाट।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाण्डुलिपिसम्पादन पद्धति

प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल

नेपालमा रहेका पुस्तकालय, व्यक्तिगत सङ्ग्रहालय र राष्ट्रिय अभिलेखालयमा उपलब्ध प्राचीन हस्तलेखहरूको सङ्ख्या ८४ हजारभन्दा बढी रहेको तथ्य खुल्न आएको छ। तीमध्ये केहीमात्र सम्पादित र प्रकाशित छन्। अरू महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको छनोट गरी सम्पादन र प्रकाशन गर्नु राष्ट्रिय गौरववृद्धि एवं संस्कृतको समुन्नति- यी दुवै दृष्टिबाट महत्त्वपूर्ण कार्य हो। नेपालमा रहेका हस्तलेखहरूको सम्पादन र प्रकाशनको महत्त्वबोध गरी अहिले बृहत्तररूपमा ग्रन्थसम्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ। ग्रन्थसम्पादन गर्दा सम्पादकहरूले व्यहोर्नुपर्ने समस्या र समाधानका उपायबारे दिङ्निर्देश गर्नु सान्दर्भिक भएकाले सम्पादनसम्बन्धी यस आलेखमा वैदिककालदेखि वर्तमानकालसम्मको लिपि एवं लेखन, पुस्तक, ग्रन्थ एवं पाण्डुलिपि, ग्रन्थसम्पादनको महत्त्व, ग्रन्थसम्पादनका समस्या र समाधान, ने. सं. वि. को ग्रन्थसम्पादन कार्यक्रममा उत्कर्षविधानजस्ता शीर्षकहरूमा केन्द्रित रहेर विचार प्रस्तुत गरिन्छ।

१. वैदिककालमा लिपि एवं लेखन- वैदिककालमा पनि अक्षरलेखनका लागि लिपिको अस्तित्व भएको तथ्य प्रमाणित भएको छ। अथर्ववेद आदि संहिताहरूमा लेखनको अर्थ द्योतन गर्ने लिख् धातुका अनेक रूपको प्रयोग पाइन्छ। लेखनक्रियामा पहिले रेखा कोरिन्थ्यो, त्यसपछि ती रेखालाई विभिन्न रङ्गका द्रव्यहरूको लेपन गरेर सजाइन्थ्यो। यसो भएर नै लोकव्यवहारमा लिपि र वर्णशब्दको प्रचलन भयो।

पाणिनिले दिवाविभानिशा. यस सूत्रमा लेखनकार्य गर्ने अर्थमा लिपिकर शब्दको प्रयोग गरेका छन्। सम्राट् अशोकद्वारा थापिएका अभिलेखहरूका लागि धर्मलिपि शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो। कौटिल्यले आफ्नो अर्थशास्त्रमा लिपिशब्दको प्रयोग गरेका छन्। वात्स्यायनले पनि कामसूत्रमा लेखनको विषयमा सङ्केत गरेका छन्।

यद्यपि ग्रन्थलेखन कार्य वैदिककालदेखि नै आरम्भ भएको हो तापनि ईशवीय सन् अरम्भ हुनुभन्दा पहिलेका हस्तलेखहरू आज उपलब्ध छैनन्। दोस्रो शताब्दीमा लेखिएको धम्मपदको हस्तलेख र शारदा लिपिमा लेखिएको गणितसम्बन्धी ग्रन्थ अहिले सर्वप्राचीन हस्तलेखका रूपमा चर्चित छन्। भारतमा लाखौंको सङ्ख्यामा रहे पनि पाकिस्तानको उत्तरी भागका गुफाहरूमा लेखिएका हस्तलेखहरू भारतमा प्राप्त हुने अभिलेखहरूभन्दा प्राचीन मानिन्छन्। पाकिस्तान, नेपाल, चीन, जापान र तिब्बतमा पनि भारतमा प्राप्त हस्तलेखभन्दा अझ प्राचीन हस्तलेख प्राप्त भएका छन्। राहुल सांकृत्यायनले नेपाल, पाकिस्तान आदि देशहरूबाट नै प्राचीन एवं दुर्लभ हस्तलेखहरूको सङ्ग्रह गरेका थिए। नेपाल त त्यस्ता हस्तलेखहरूको भण्डार नै मानिन्छ।

२. पुस्तक, ग्रन्थ अथवा पाण्डुलिपि-शिलापत्र, ताम्रपत्र, भोजपत्र, ताडपत्र, काष्ठपट्टिका, कागज आदि आधारमा लिपिको प्रयोग गर्दा लिखित सामग्रीको सङ्ग्रहलाई पहिले पुस्तकशब्दले व्यवहार गने प्रचलन थियो। पाणिनिले आफ्नो धातुपाठमा उक्त अर्थ बताउने पुस्त धातुको प्रयोग गरेका छन्। कागज आदि आधारमा लेखिएका लिपिपत्रहरूलाई एक-एक गरी धागोले उनेर गुम्फन गरिएको कारणबाट त्यस्ता पुस्तकहरूको नाम ग्रन्थ रहन गएको हो।

ऋग्वेद आदि प्राचीन वाङ्मयमा ग्रन्थशब्दको सोझै प्रयोग नपाइए तापनि ग्रन्थिनी शब्दको प्रयोग पाइन्छ। उपनिषद्हरूमा भने ग्रन्थशब्दका अनेक प्रयोग पाइन्छन्। एतावता, पत्रहरूको सन्धानलाई पुस्तक र त्यस्ता पत्रको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सङ्ग्रहलाई धागोद्वारा उनिँदा ग्रन्थ भनिने कुरा स्पष्ट हुनआउँछ। पुस्तकका नामबाट चिनिने त्यस्ता हस्तलेखहरूका पाँच भेदहरूको प्राचीन ग्रन्थहरूमा चर्चा भएको छ–

१. गण्डी– गण्डी शीर्षकबाट चिनिने पुस्तक विस्तार र स्थूलताका दृष्टिले समान आकारका हुने गर्दछन्।

२. कच्छपी– कच्छपी शीर्षकबाट सम्बोधन गरिने पुस्तकहरू कछुवाको आकारका हुन्छन्।

३. वृत्ताकार– गोलाकार पुस्तकलाई वृत्ताकार भनिन्छ।

४. सम्पुटक– आरम्भ र अन्त्यमा दुवैतिर मोटो काठको पट्टाद्वारा सम्पुटित गरिने पुस्तकलाई सम्पुटक भनिन्छ।

५. सृपाटिका– लम्बाइ अधिक र चौडाइ कम भएको पुस्तकलाई सृपाटिका भनिन्छ।

भोजपत्र, ताडपत्र आदिमा लेखिएका पुस्तकका ती भेदहरू आज पनि प्राचीन हस्तलेख सङ्ग्रहालयहरूमा प्राप्त गर्न सकिन्छ। ग्रन्थसम्पादन जगत्मा अकारादि वर्णमालालाई मातृका भनिन्छ। सम्पूर्ण वाङ्मय वर्णहरूमा आश्रित हुने हुनाले वर्णमालालाई मातृका भन्नु स्वाभाविक नै हो। अहिले आएर मूल हस्तलेख र त्यसका प्रतिलिपिहरूलाई समेत मातृका नै भन्ने गरिएको छ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षरा टीकामा पाण्डुलेख शब्दको प्रयोग भएको छ। पहिले–पहिले काष्ठपट्टिकामा खरीद्वारा विषयवस्तु लेख्ने काम हुन्थ्यो। लेखिएको विषयवस्तुको विश्लेषण गरी प्रमाणित भएका महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई सेतो खरीले चिह्नित गरेर ताडपत्र अथवा भोजपत्रमा सार्ने काम हुन्थ्यो। सेतो खरीले विषयवस्तुलाई चिह्नित गरेका कारण त्यस्ता लिपिहरूलाई पाण्डुलिपि भन्ने गरियो। त्यो पाण्डुलिपि शब्द नै पछि गएर हस्तलेख/पाण्डुपुस्तक/ग्रन्थ आदिको वाचक पनि भयो।

३. नेपालका महत्त्वपूर्ण पाण्डुलिपि– विभिन्न लिपिहरूमा लेखिएका हस्तलेख/पाण्डुलिपि अथवा पाण्डुग्रन्थ अनेक देशका पुस्तकालयहरूमा सुरक्षित छन्। नेपालका राष्ट्रिय अभिलेखालय एवं अनेक ग्रन्थागारहरूमा संसारमा कहीँ नपाइने दुर्लभ पाण्डुलिपिहरू रहेको तथ्य विद्वान्हरूबाट छिपेको छैन। वैदिकवाङ्मय, तन्त्रवाङ्मय, धर्मशास्त्र, वेदाङ्ग, दर्शन, पुराण, काव्य, नाटक, नीतिशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद, राजनीतिशास्त्र, सङ्गीतशास्त्र, अर्थशास्त्र, प्राणीशास्त्र, वास्तुविद्या, कामशास्त्र, बौद्धदर्शन, बौद्धतन्त्र, बौद्धकर्मकाण्डजस्ता विषयमा आधारित ती हस्तलेखहरू हजारौँको सङ्ख्यामा छन्। तिनमा पनि विशेषतः ज्योतिष, आयुर्वेद, तन्त्र र बौद्धदर्शनसँग सम्बद्ध हस्तलेखहरूको बाहुल्य रहेको छ। ती हस्तलेखहरूमध्ये केहीमात्रको सम्पादन र प्रकाशन हुनसकेको छ। शिलापत्र, ताम्रपत्र, धातुपटल, भोजपत्र, काष्ठपट्टिका, वस्त्रखण्ड र कागजमा आधारित ती पाण्डुलिपि ब्राह्मी, खरोष्ट्री, पूर्वलिच्छवि, उत्तरलिच्छवि, शारदा, देवनागरी, मैथिली, वङ्गाली, सिंहली, नेवारी, रञ्जना, लितुमोल, क्वेमोल आदि लिपि र संस्कृत, पालि, प्राकृत, नेपाली, नेवारी आदि भाषामा लेखिएका छन्।

अन्यत्र दुर्लभ तर नेपालमा सुलभ पाण्डुलिपिहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय छ। त्यस्ता दुर्लभ हस्तलेखमध्ये वैदिक वाङ्मयमा श्रौतसूत्र, गृहसूत्र आदिसँग सम्बद्ध हस्तलेख, राज्याभिषेक आदि कर्मकाण्डसँग सम्बद्ध हस्तलेख, व्याकरणमा परिभाषाप्रदीपार्चि, प्राचीनतम अष्टाध्यायी, उदयसारद्वारा प्रणीत भाषावृत्तिको सर्वप्रथम टीका, उदयङ्करको मितवृत्त्यर्थसङ्ग्रह, चन्द्रमती टीकायुक्त चान्द्रव्याकरण नेपालमा मात्र सुरक्षित छन्।

विष्णुधर्मपुराण, स्कन्दपुराणको अम्बिकाखण्ड, महाभारतको सबभन्दा प्राचीन पाण्डुलिपिका साथै बाह्रौं शताब्दीमा लेखिएको महाभारतको विषमपदभञ्जिका टीका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन्। योगदर्शनमा मैथिल पण्डितको योगसूत्र व्याख्या र नागार्जुनको योगशतक दुर्लभ हस्तलेख मानिन्छन्। प्रतिमालक्षणसारसमुच्चय अन्यत्र दुर्लभ तर नेपालमा सुरक्षित वास्तुशास्त्रीय हस्तलेख हो। यसको प्रकाशन पहिले नेपालबाट र त्यसपछि जापानबाट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भइसकेको छ। नेपालमा मात्र सुरक्षित रहेको काश्यपसंहिता आयुर्वेदको अर्को महत्त्वपूर्ण पाण्डुलिपि हो। विद्वच्छिरोमणि हेमराज पाण्डेयद्वारा सम्पादित भई यो पाण्डुलिपि विस्तृत भूमिकाका साथ बम्बईबाट प्रकाशित भएको छ। यसैगरी आयुर्वेदका सौश्रुतनिघण्टु, सिद्धसारसंहिताजस्ता हस्तलेख ग्रन्थहरू नेपालमा मात्र उपलब्ध छन्।

त्यस्तै, धर्मशास्त्रको नारदीयसंहिता र ज्यौतिष विषयका यवनजातक, भारद्वाजजातक, सुमतितन्त्रका साथै वेदाङ्गज्यौतिषसम्बन्धी हस्तलेख पनि नेपालमा मात्र सुरक्षित छन्। काव्यप्रकाशको सर्वप्राचीन टीका, नाट्यशास्त्र, अश्वघोषको सौन्दरनन्द, सागरनन्दीको नाटकलक्षणरत्नकोश, शुकसप्तति, संस्कृतमञ्जरी, सर्वरक्षितको महासंवर्तनी कथा, नागार्जुनको रत्नावली, रघुवंशमहाकाव्यको वल्लभनामक सर्वप्राचीन टीका, अमरकोशको ज्ञानरूप टीका र मधुमाधवीटीकाजस्ता साहित्यसँग सम्बद्ध दुर्लभ हस्तलेख नेपालमा मात्र पाइन्छन् भने सङ्गीतशास्त्रमा अन्यत्र कतै पनि नपाइने सङ्गीतचन्द्रनामक पाण्डुलिपि नेवारीटीकासहित यहीं उपलब्ध छ।

यसैगरी वैष्णवागमको जयसंहिता, सौरतन्त्रको प्रतिपादक सौरसंहिताको प्राचीन पाण्डुलिपि, जयद्रथयामल, ब्रह्मयामल, कुब्जिकामत, कालोत्तरतन्त्र, निःश्वासतन्त्रजस्ता तन्त्रसम्बन्धी अनेक दुर्लभ पाण्डुपुस्तक नेपालमा मात्र पाइन्छन्। बौद्धवाङ्मयका अभिसमयालङ्कारको आलोकटीका, धारिणीसङ्ग्रह, शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, कारण्डव्यूहमहायानसूत्रराज, वज्रयानी विनय, पालिभाषाविनय, निष्पन्नयोगावली, विचित्रकर्णिकावदान, हरिभट्ट र गोपभट्टको जातकमाला, पद्मसम्भवका अनेक ग्रन्थ, कमलशीलरचित अनेक ग्रन्थ र महायानसम्प्रदायका दुर्लभ हस्तलेख नेपालमा सुरक्षित छन्।

४. ग्रन्थसम्पादनको महत्त्व– प्राचीन ज्ञानराशिका आश्रय हस्तलेखहरू नै हुन्। तिनले इतिहास, कला, दर्शन, साहित्य, धर्म र संस्कृतिको गम्भीर एवं तलस्पर्शी चिन्तनलाई संवहन गर्दछन्। ती ग्रन्थहरूको सम्पादन, अनुवाद एवं प्रकाशन भएमा राष्ट्रवासी र विश्वका निवासीहरूसमेत लाभान्वित हुन्छन्। कुनै पनि देशका ग्रन्थागारहरूमा पाइने प्राच्य हस्तलेखहरूले त्यस देशको ज्ञानविज्ञानसम्बन्धी रचनात्मक क्रियाकलाप, धर्म, संस्कृत, साहित्य, दर्शन, कला, प्रविधि र इतिहासलाई आत्मसात् गरेका हुन्छन्। राष्ट्रले आफ्नो प्राज्ञिक क्षेत्रलाई विकासको अन्तिम क्षितिजमा पुऱ्याउन ती ग्रन्थहरूको सम्पादन, अनुवाद, विश्लेषण एवं प्रकाशन गर्नुपर्दछ। यसो गर्दा ज्ञानको विस्तारका साथै राष्ट्रको गौरव पनि प्रकाशित हुन्छ।

अहिले नेपालका संस्कृतसँग सम्बद्ध संस्थाहरूले राष्ट्रिय अभिलेखालय आदि ग्रन्थागारहरूमा रहेका प्राच्यविद्यासम्बन्धी पाण्डुग्रन्थहरूमा निहित ज्ञान, विज्ञान, प्रविधि, कला–कौशलसम्बन्धी ग्रन्थहरूको खोजी गरी सम्पादन एवं विश्लेषण गरेर प्रकाशन गर्दा ती विषयहरूको पाठ्यक्रम तयार गर्न सघाउ पुग्छ र अध्ययन–अध्यापन सञ्चालन गर्न सकिन्छ। त्यस्ता विषयहरूको शिक्षा प्रदायबाट उत्पादन गरिने जनशक्ति प्राच्य ज्ञानविज्ञानको मर्मज्ञ र जनकल्याणकारी कार्य गर्न समर्थ हुन्छ। यसबाट समाजलाई संस्कृतको महत्त्वबोध गराउन र प्राविधिक विद्याको विकास गर्न समेत सघाउ पुग्ने देखिन्छ । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले आफ्ना विद्वान्हरूको माध्यमबाट त्यस्ता पुस्तकहरूको अनुसन्धान, सम्पादन एवं प्रकाशन गराउनुपर्छ। यसो गराउँदा विद्वान्हरूलाई लिपिसम्बन्धी प्रशिक्षण दिनुका साथै ग्रन्थसम्पादनसम्बन्धी पद्धतिको पनि बोध गराउनुपर्ने हुन्छ।

ग्रन्थसम्पादन निरूपाधिक अथवा सोपाधिक पनि हुनसक्छ। दुवैथरी सम्पादन कार्यलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन विश्वविद्यालयले ग्रन्थसम्पादन एवं सम्पादित ग्रन्थहरूको अनुवाद, विश्लेषण तथा पाठ्यक्रमनिर्माणजस्ता कार्य सम्पन्न गर्नसक्ने जनशक्ति वृद्धि गर्न आवधिक कार्यक्रमहरू बनाई ग्रन्थसम्पादन प्रशिक्षण एवं लिपि प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५. सम्पादकमा आवश्यक गुण– ग्रन्थसम्पादन ज्यादै गुरुतर र गहन कार्य हो। यो कार्य गर्न ग्रन्थसम्पादक अनुसन्धातामा लिपिज्ञान, भाषाज्ञान, शास्त्रबोध, युगबोध र प्रयोगात्मक प्रविधिको सीपजस्ता गुणहरूको आवश्यकता हुन्छ। विभिन्न पुस्तकालयमा रहेका हस्तलेखहरूको सूची तयार गरी सूचीकृत ग्रन्थहरूमध्ये महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको छनोट गरेर ग्रन्थसम्पादकले अध्ययन आरम्भ गर्नुपर्दछ। लिपिकर अथवा लेखकहरूको असावधानीका कारण ग्रन्थको प्रतिलिपि बनाउँदा देखापर्न आएका दोषहरूलाई निराकरण गर्ने क्षमता पनि ग्रन्थसम्पादकमा हुनुपर्दछ। यसैगरी ग्रन्थसम्पादकले विषयकोश, संसारका ख्यातिप्राप्त पुस्तकालयहरूद्वारा प्रकाशित सूचीपत्र र आधुनिक विद्वान्हरूद्वारा लिखित सम्पादनविधिसम्बन्धी ग्रन्थहरूको पनि अनुशीलन गर्नुपर्दछ। ग्रन्थसम्पादकमा समुचित पात्रता भएन भने सम्पादित ग्रन्थ जतिसुकै महत्त्वपूर्ण भए पनि 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' भनेझैं त्यो ग्रन्थ विकृत, विकल र महत्त्वहीन बन्न पुग्दछ।

६. लिपिकरहरूद्वारा उद्भावित हस्तलेखसम्बन्धी दोषहरू– लिपिकरहरूबाट ग्रन्थको प्रतिलिपि बनाउँदा प्रमादवश त्रुटि हुनसक्छन्। त्यस्ता त्रुटिलाई सामान्यतया ११ प्रकारबाट वर्गीकरण गर्न सकिन्छ– १. अक्षरको अधिकता, २. अक्षरको न्यूनता, ३. वर्णलोप, ४. मात्राच्युति, ५. अक्षरच्युति, ६. उच्चारणभेदका कारण अनर्थज्ञान, ७. लिपिदोष, ८. वर्णविपर्यय, ९. पदच्छेदमा भ्रान्ति एवं श्लेष, १०. सादृश्य र ११. भाषान्तरविधान।

६.१ अक्षरको अधिकता– सम्पादकहरूले हस्तलेखवाङ्मयमा रहेका अक्षरको अधिकतासम्बन्धी दोषलाई निराकरण गर्न सावधान हुनुपर्दछ। जस्तै– उज्ज्वल शब्दमा दुई जकार भएको आधारमा अल्पज्ञ लिपिकरले प्रज्वल शब्दमा पनि दुई जकार गराएको पाइन्छ। उज्ज्वलमा दुई जकार हुनु उद् उपसर्ग र ज्वलको सन्धि नै हो। प्रज्वलमा त्यस्तो केही छैन। त्यसकारण त्यसमा दुई जकार हुने सम्भावना छैन। तर अल्पज्ञ लिपिकरहरूले उज्ज्वल शब्दको बनोटलाई आधार मानी प्रज्ज्वल शब्दको लेखन पनि त्यसैगरी गर्दछन्। यसैगरी महत्त्व शब्दमा रहेका दुई तकारलाई आधार बनाई पञ्चत्वमा पनि दुई तकारको योजना गरेको पाइन्छ।

अक्षरको आधिक्यदोषका सन्दर्भमा एउटा आख्यान प्रसिद्ध छ– गोणिकाले सूर्यलाई अञ्जलि दिन लाग्दा पतञ्जलि एउटा सर्पबालकको रूप लिएर उनकै अगाडि खसे, आत्तिएर गोणिकाले भनिन्– कोर्भवान्। सर्पबालकका रूपमा रहेका पतञ्जलिले भने– सपोऽहम् । गोणिकाले सोधिन्– सर्पशब्दको रेफ कहाँ गयो ? पतञ्जलिले भने– भवन्मुखे। यहाँ प्रयुक्त कोर्भवान् अक्षराधिक्य दोषको उदाहरण हो, किनकि उक्त वाक्यमा रेफ अधिक छ। यसैगरी एउटा प्रसङ्गको बीचमा थाहै नपाईकन अर्को प्रसङ्गका शब्द वा वाक्यहरू घुस्दा पनि यो दोष हुनआउँछ।

३.२ अक्षरन्यूनता– कुनै लिपिकरले प्रमादले चिन्ताशब्द लेख्ने क्रममा नकार छोडिदिन्छ भने त्यो चिन्ता चितामा परिणत हुन्छ। यसबाट विपरीत अर्थबोध हुने कुरा स्पष्ट छ। यस्ता स्थलहरूमा हस्तलेखका सम्पादकहरूले सावधानीपूर्वक अर्थसङ्गति गरेर मात्र शुद्ध पाठको निर्णय गर्नुपर्दछ।

६.३ वर्णलोप– यद्यपि वर्णलोप र अक्षरन्यूनतामा स्थूल अन्तर हुँदैन तापनि पृषोदरादि शब्दहरूमा वर्णलोप भएजस्तै लिपिकरद्वारा प्रमादवश गरिने वर्णलोपलाई वर्णलोपदोषका रूपमा बुझ्नुपर्दछ।

रचितम्को स्थानमा रतम्, सूचितम्को स्थानमा सूतम्, शोषणम्को स्थानमा शोणम् गराउने काम लिपिकरबाट हुने गर्दछ। अर्कोतर्फ उद्द्योत शब्दमा दुई दकार देखेर खद्योतमा पनि दुई दकारको समावेश गरी खद्द्योत गराउने काम अल्पज्ञ लिपिकरहरूबाट हुन्छ। त्यस्तै, परिणामेऽमृतोपम्जस्ता वाक्यहरूमा रहेको खण्डाकारको वेवास्ता गर्दा परिणामे मृतोपमम् हुन गई अनर्थबोध हुन आउँछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६.४ मात्राच्युति- ग्रन्थसम्पादन गर्दा सम्पाद्य ग्रन्थका विभिन्न स्थलहरूमा मात्रा खण्डित भएका हुन्छन् अथवा द्रुतगतिमा कलम चलाउँदा प्रमादवश मात्रा नै लेखिएको हुँदैन। त्यस्ता स्थलमा अर्थबोध गरी शुद्ध पाठ पहिल्याउनु कष्टकर हुन्छ। अन्य मातृका सुलभ भएमा समस्याको समाधान हुनसक्छ। तर त्यो मातृका एकल रहेछ भने सम्पादकले गम्भीर अध्ययन, चिन्तन र मनन गर्नैपर्ने हुन्छ। जस्तै-

(क) यागेन ब्रह्मप्राप्तिर्भवति।

(ख) पत्रेण स्वर्गमाप्नोति नरः।

(ग) न सर्वत्र सत्रमनुवर्तन्ते वार्त्तिकानि।

प्रथम उदाहरणमा ब्रह्मप्राप्ति शब्दको सान्निध्यबाट योगेन ब्रह्मप्राप्तिर्भवति भन्नुपर्नेमा लिपिकरको अज्ञानताका कारण यागेन ब्रह्मप्राप्तिर्भवति हुनपुग्यो। दोस्रो उदाहरणमा स्वर्गपदको सहयोग लिएर पुत्रेण स्वर्गमाप्नोति नरः भन्नुपर्नेमा पत्रेण स्वर्गमाप्नोति नरः हुनपुग्यो। तेस्रो उदाहरणमा वार्त्तिक पदका सान्निध्यका कारण न सर्वत्र सूत्रमनुवर्तन्ते वार्त्तिकानि हुनुपर्नेमा न सर्वत्र सत्रमनुवर्तन्ते वार्त्तिकानि हुन आयो। उक्त उदाहरणहरूमा क्रमशः ओकार, उकार र ऊकारको च्युति भएको छ । सम्पादकले सम्पाद्य ग्रन्थका यस्ता स्थलहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ।

६.५ अक्षरच्युति अथवा अकारच्युति- सम्पाद्य ग्रन्थमा कतै अक्षर अथवा अकारको च्युति भएको पाइन्छ भने त्यसबेला अर्थनिर्णयमा समस्या पैदा हुन्छ। उदाहरणार्थ विषं खलु जीवनं भवे यस्तो प्रयोग सम्पादकका सामु देखापर्छ। यसको अर्थ 'संसारमा जीवन निश्चय नै विष हो' भन्ने हुनआउँछ। सम्पादकलाई यो अर्थ रुचिकर प्रतीत हुँदैन र त्यसको दृष्टि छन्दतर्फ जान्छ । छन्द पनि मिलेको देखिँदैन। सच्याउने उद्देश्यले खोजी गर्दा अन्य मातृका सुलभ हुँदैनन्। यस्तो अवस्थामा सम्पादकले सही अर्थ लगाउन चिन्तन गर्नुपर्ने हुन्छ। चिन्तनबाट संसारमा जीवन विष होइन अपितु आरोह-अवरोहका कारण जीवनलाई विषम भन्न सकिन्छ भन्ने निर्क्योल गरेपछि सम्पादकले उक्त पद्यांशमा रहेका विषम् पदको ठाउँमा विषमम् पदको प्रयोग गर्छ। त्यसो गर्दा- विषमं खलु जीवनं भवे हुनआउँछ, अर्थ पनि मिल्छ र छन्द पनि। वास्तवमा विषमम् पदको अन्तिमको मकार र बीचको मकारमा रहेको अकार च्युत भएकाले उक्त समस्या पैदा भएको हो। यस्तै अर्को उदाहरणलाई लिएर हेरौं- सदयो याति मानवः यस पद्यात्मक वाक्यमा लेखकले प्रमाद गरी सदय पदको दकारको खुट्टा काटिदिँदा त्यो पद्यात्मक वाक्य सद्यो याति मानवः का रूपमा परिणत भएको देखिएको छ। यसरी अकार च्युत हुँदा अर्थमा अनपेक्षित परिवर्तन आउँछ।

६.६ उच्चरण भेदबाट अप्रासङ्गिक अर्थको बोध- पाण्डुलेखहरूमा उच्चरण भेदबाट हुने शब्दका विविध रूपहरूको प्रयोग पाइन्छ। जस्तै- पाखण्डः -पाषण्डः, छुरः -खुरः, गुच्छकः -गुच्छकः, ऋक्षगन्धा -ऋष्यगन्धा, क्रिमिः -क्रिमिः, कलभः -करभः, कलशः -कलसः, कैलाशः -कैलासः, विकाशः -विकासः, पीयूषम् -पेयूषम्, शारिका -सारिका, पांशुः -पांसुः, करेणुः -गरेणुः, लेखः -लेषः, षडाननः -खडाननः

उक्त शब्दहरूमध्ये नमुनाका रूपमा पाखण्ड शब्दबारे विचार गरौं -यो पाखण्ड शब्द कहीं पाखण्ड र कतै पाषण्डका रूपमा लेखिएको पाइन्छ। प्राचीन समयमा एउटाले भन्ने र अर्कोले सुनेर लेख्ने प्रचलन थियो। त्यस क्षेत्रमा त्यो शब्दको जसरी उच्चारण गरिन्थ्यो, त्यही शैलीमा वक्ताबाट सुनेर लेखकले अक्षरविन्यास गर्दथ्यो। मल्लकालका नेपालका पाण्डुलिपिमा यस्ता धेरै उदाहरण पाइन्छन्। जस्तै- खलीकारः का स्थानमा खलीकालः, शौरसेनीको स्थानमा सौरसेनी, मयूखःको स्थानमा मयूषः, भामिनीको स्थानमा भाविनी आदि। यी सबै रूपान्तरहरू उच्चारणजनित दोषका परिणाम हुन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६.७ लिपिदोष- लिपिकरहरूको वर्णविन्याससम्बन्धी दोषका कारण पनि पाण्डुलिपिहरू दुर्बोध्य हुन्छन्। यस्ता दुर्बोध्य लिपिहरूमा नकार यकारका रूपमा, यकार पकारका रूपमा, वकार बकारका रूपमा, पकार चकारका रूपमा, चकार पकारका रूपमा, वकार पकारका रूपमा, पकार वकारका रूपमा, नकार तकारका रूपमा, तकार नकारका रूपमा, मकार यकारका रूपमा, यकार मकारका रूपमा, हकार डकारका रूपमा, डकार हकारका रूपमा, वकार घकारका रूपमा, घकार वकारका रूपमा, नकार लकारका रूपमा, लकार नकारका रूपमा, मकार सकारका रूपमा, सकार मकारका रूपमा, ककार चकारका रूपमा, चकार ककारका रूपमा लेखिएका हुन्छन्। यसैगरी वर्णमालाका अन्य वर्ण पनि समप्रकृतिका वर्णका रूपमा लेखिएका पाइन्छन्। खरोष्ट्री लिपिमा नकार र णकारलाई भ्रमवश शकारका रूपमा पढिने हुँदा कुणाल शब्द कुशालका रूपमा पढिएको तथ्य विशेषज्ञहरू बताउँछन्।

त्यसैगरी लिपि दोषबाट- मृष्टम् -भृष्टम् का रूपमा, नखरः -नरवरः का रूपमा, घटः -धटः का रूपमा कविः -कपिः का रूपमा- घृतम्-धृतम् का रूपमा, वनीयकः -वनीपक का रूपमा, लुलापः -लुलायका रूपमा परिणत भएको पाइन्छ।

लिपिदोषका कारण कतिपय पुराणहरूका पाठहरू पनि सन्देहास्पद बनेको पाइन्छ। ब्रह्मवैवर्त पुराणको श्रीकृष्णजन्म खण्डमा लिपिपाठमा भ्रान्तिका कारण अनेक सन्देहास्पद स्थल देखिएका छन्। दुवै रूपमा अर्थसङ्गति हुनाले सही पाठ ठम्याउन विद्वान्‌हरूका निमित्त पनि जटिल विषय हुनआएको छ। जस्तै-

१. नगरं प्रविशेद् रक्तं समुद्रं वा सुरां पिबेत्। *पाठान्तर*— नगरं प्रविशेत् नक्तं समुद्रं वा सुरां पिबेत्।

२. तस्य श्रीः सर्वतोमुखी। *पाठान्तर*— तस्य श्रीः सर्वतः सुखी।

३. स्निग्धान्नं च लभेत् स्वप्ने। *पाठान्तर*— सिद्धान्नं च लभेत् स्वप्ने

४. शुक्लाहिं शुक्लशैलं च दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात्। *पाठान्तर*— शुक्लाहिं शुक्लशैलं च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् इत्यादि।

यस्ता स्थलहरूमा रहेका विषयसामग्रीको तुलनात्मक अनुशीलनबाट यथार्थ पाठ निर्धारण गर्नुपर्दछ।

६.८ वर्णविपर्यय-वर्णविपर्यय हुँदा हिंस सिंह बन्दछ भन्ने कुरा निरुक्तमा लेखिएको छ। श्रीस्वामीले मस् धातुले परिणाम अर्थ बुझाउँछ भन्ने अर्थमा मस् परिणामे लेखेका छन्। सायण, चन्द्रगोमी, जैनेन्द्र आदिले मस् परिमाणे लेखेका छन्। यस्ता स्थलमा निर्णय गर्न अत्यन्त गाह्रो पर्दछ निरुक्तमा मासः मानात् भनेकाले मस् धातु परिमाणवाचक रहेछ भन्ने कुरा बुझिन्छ। सम्पादकले यस्ता स्थलमा आफ्नो शास्त्रज्ञानको आश्रय लिएर यथार्थ पाठ निर्क्योल गर्न सक्दछ।

तत्र का परिदेवना गीताको प्रसिद्ध वाक्य हो। भण्डाकर प्राच्य विद्या संस्थानबाट प्रकाशित महाभारतमा भने तत्र का परिवेदना लेखिएको छ। यस्ता स्थल पाठनिर्णयका लागि दुरूह मानिन्छन्।

६.९ पदच्छेदजनित भ्रम अथवा श्लेष- संहिता पाठ आदिको लेखनमा पदच्छेदसम्बन्धी भ्रान्ति उत्पन्न हुन्छ। त्यसलाई सम्बद्ध विषयका ज्ञाताको सहयोगबाट निराकरण गर्न सकिन्छ। सामान्य संस्कृतका प्राचीन हस्तलेख पनि संहिता पाठसरह विराम आदि चिह्नविना लेख्ने पुरानो चलन भएकाले जोडिएका पदहरूलाई छुट्याउन सामान्य सम्पादकलाई गाह्रो पर्छ। मार्कण्डेय पुराणको कुनै प्रकाशनमा- शीतं जयन्ति धनदाः लेखिएको छ। त्यस वाक्यको- 'धनदान गर्नेले जाडो या ठण्डीमाथि विजय पाउँछ' भन्ने अर्थ हुन्छ। कुनै सम्पादकले त्यो अर्थ असङ्गत भएको विचार गरी अर्को मातृकाको अनुशीलन गर्दा त्यहाँ शीतं जयन्तीं धनदाः यस्तो पाठ फेला पऱ्यो। सामान्य हेराइमा यो पाठ पनि अशुद्धिपूर्ण देखियो। ती विद्वान्‌ले गम्भीर अध्ययनपछि पदच्छेदसम्बन्धी अज्ञानबाट त्रुटि हुनआएको ठम्याई जयन्तीं र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धनदाः यी दुई पदको संश्लेषण गर्दा जयन्तींधनदाः हुन आयो। तिनले फेरि पदच्छेद गरे। यसो गर्दा शीतं जयन्ति इन्धनदाः हुन आयो। पूर्व सम्पादकले जयन्तीं माथि रहेको अनुस्वारलाई नकारको रूपमा परिणत नगर्दा यहाँ समस्या पैदा भएको तथ्य सम्पादकले महसुस गरे। त्यसपछि 'काठ, दाउरा दान गर्ने मानिसले जाडो–ठण्डीमाथि विजय प्राप्त गर्दछ' भन्ने अर्थ पनि सङ्गत हुनआयो।

सन्धान काव्यहरूमा विद्वान्हरूले श्लेषका लागि खास किसिमको पदयोजना गरेका हुन्छन्। जस्तै– सदाचरणतत्परः। यस पदका चार अर्थ हुन्छन्। क्रमशः–

१. सद् + आचरणः + तत्परः = सदाचारमा तत्पर विद्वान् ब्राह्मण

२. सदा + च + रणतत्परः = सदा युद्ध गर्न तत्पर हुने क्षत्रिय

३. सदा + चरणतत्परः = आफ्नो व्यवसायका लागि सर्वदा विचरण गर्ने वैश्य

४. सदा + चरणतत्परः = सर्वदा पाउको सेवा गर्न तत्पर हुने शूद्र

यस्ता पदयोजनाको अर्थबोधमा विशिष्ट ज्ञान र अभ्यास पनि अपेक्षित हुन्छ।

६.१० सादृश्य– पाण्डुलिपिहरूमा शब्दगत सादृश्यका कारण लिपिकरहरूले अनेक त्रुटि पैदा गरेका हुन्छन्।

उदाहरणार्थ– वार्त्तिकम्–वार्तिकम्

कार्त्तिकः – कार्तिकः

वार्तिक र कार्तिक यी दुवै शब्दहरू दुईथरीका हुन्छन्। वृत्ति शब्दबाट ठक् प्रत्यय गर्दा निष्पन्न हुने वार्त्तिक शब्दमा दुई तकार हुनु स्वाभाविक हो। तर वर्ती शब्दबाट ठक् प्रत्यय गर्दा निष्पन्न हुने वार्तिक शब्दमा एउटा मात्र तकारको प्रयोग हुन्छ। यसैगरी कृत्तिका शब्दबाट ठक् प्रत्यय गर्दा कार्त्तिक बन्दछ। तर कृति शब्दबाट ठक् प्रत्यय गर्दा भने कार्तिक मात्र निष्पन्न हुन्छ। लिपिकरहरूको असावधानीले दुवैथरी शब्दहरू समानरूपमा लेखिएको पाइन्छ। सादृश्यका कारण हुन आउने यस्ता दोषहरूलाई ग्रन्थसम्पादकले गम्भीर अध्ययनबाट छुट्याउनुपर्दछ।

६.११ भाषान्तरीकरण– संस्कृत भाषामा पालि, प्राकृत, नेपाली, हिन्दी आदि भाषाहरूका शब्दहरू आएर संस्कृतकै स्वरूपमा घुसेका हुन्छन्। सम्पादकले त्यस्ता शब्दहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ। उपायन शब्द उपहारको वाचक हो। पालि भाषामा त्यो शब्द पायन र वायनका रूपमा परिणत भयो। पछि गएर त्यो वायन शब्द संस्कृतमा प्रवृष्ट भयो र त्यसलाई वायनम्का रूपमा प्रयोग गरियो। सम्पादकले यसै रूपमा प्रविष्ट भएका अन्य शब्दहरूको पनि अन्वेषण गरी मूल पाठ शुद्ध बनाउनुपर्दछ।

७. हस्तलेखहरूका खण्डित भागको परिपूर्ति– हस्तलेखहरूका बीच–बीचमा कहीं वर्ण, कहीं पद र कहीं वाक्यहरूसमेत खण्डित भएका हुन्छन्। काव्यहरूमा कतिपय पद्यहरूका केही चरणमात्र बाँकी रहेर अरू भाग खण्डित भएको पाइन्छ। त्यस्ता खण्डित वर्ण, पद वा वाक्यहरूको सही रूप निर्धारण गर्न गम्भीर विचार, प्रतिभा र ज्ञान आवश्यक हुन्छ।

पूर्वाचार्यहरूको ग्रन्थमा प्रयोग गरिएका तर संबद्ध स्थलमा खण्डित भएका पद्यहरूको पूर्ति भने पूर्वाचार्यका ग्रन्थहरू हेरेर गर्न सकिन्छ। तर कुनै आचार्यको मौलिक रचना र कुनै कविको मौलिक काव्य छ र त्यसका अरू मातृका छैनन् भने त्यस्ता स्थलहरूमा खण्डितांशको पूर्ति जटिल बन्दछ। खण्डित भागको पूर्ति गर्दा जुन ठाउँमा खण्डित भएको छ, त्यहाँ कोष्ठकभित्र कुरा गरिएको पद वा वाक्यको विन्यास गर्नुपर्दछ। हाम्रो नेपालका लिच्छविकालका केही अभिलेख र मल्लकालका केही रचनाहरू खण्डित अवस्थामा रहेका छन्। त्यस्ता खण्डित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रचनाहरूको परिपूर्ति गर्न तलस्पर्शी ज्ञान र प्रतिभा भएका सम्पादकहरूमात्र समर्थ हुन्छन्। उदाहरणका रूपमा लिच्छविकालको पशुपतिको जयदेवको अभिलेखलाई लिन सकिन्छ। त्यस अभिलेखमा खण्डित भएको निम्नानुसारको पद्य रहेको छ–

भेजे जन्म ततो भगीरथ इति ख्यातो नृपोऽत्रान्तरे

भूपालान्.....................रघुर्जातो रघोरप्यजः।

श्रीमान् तुङ्गरथस्ततो दशरथः पुत्रैश्च पोत्रैः समम्

राज्ञोऽप्यवपरान् विहाय परतः श्रीमानभूल्लिच्छविः॥

भगीरथपछि कतियौं पुस्तामा रघु पैदा भए भन्ने प्रश्नको सही उत्तरबाट मात्र उक्त पद्यको खण्डित भागको पूर्ति सम्भव हुन्छ भन्ने बोध भएपछि श्रीमद्भागवत महापुराणमा वर्णित इक्ष्वाकु वंशको अध्ययन गर्दा रघु सत्रौं पुस्तामा पैदा भएको परिज्ञान हुन्छ। उक्त रिक्त स्थलमा प्रविलङ्घ्य षोडश पदहरू थपिदिंदा खण्डित भागको पूर्ति गर्न सकिन्छ। यसरी पूर्ति गरेपछि उक्त पद्यको दोस्रो चरणलाई यसरी लेख्न सकिन्छ–

भूपालान् (प्रविलङ्घ्य षोडश) रघुर्जातो रघोरप्यजः।

८. खण्डित स्थलपूर्ति र लिपिदोष निवारणमा प्रसङ्गको भूमिका– सम्पाद्य स्थलमा रहेको खण्डित भागको पूर्तिका निमित्त उपयुक्त पद, पदावली वा वाक्यको चयन गर्न पूर्ववाक्य, पूर्वप्रसङ्ग, उत्तरवाक्य एवं उत्तरप्रसङ्गले सघाउ पुऱ्याउँछ। लिपिदोषको उदाहरण–

बृहदिश्वस्तृतीयोऽपि काम्पिल्याख्यश्चतुर्थकः।
<u>पञ्चसजयोगम</u> हीन्द्रियाणीव देहिनः॥– चं. सं. ९/४७

यस पद्यको रेखाङ्कित स्थललाई शुद्ध र सङ्गतिपूर्ण बनाउन पूर्वपद्य र उत्तरपद्यको अवतारणा गर्नु आवश्यक छ। पूर्वपद्य–

भर्म्याश्वस्य सुताः पञ्च बभूवुः पितृसम्मताः।
ज्येष्ठो मुद्‌गलनामा वै द्वितीयस्तु यवीनरः॥ चं. सं. ४६

उत्तरपद्य–

पुत्रेषु न्यस्य सर्वस्वं कीर्त्या संपूर्य मेदिनीम्।
विषयेभ्यो निवर्त्याऽसौ मनो हरिपदे न्यधात्॥ –चं. सं. ९/४८

पूर्व एवं उत्तरपद्यका साथै सम्पाद्य पद्यको समेत अध्ययनबाट राजा भर्म्याश्वका पाँच पुत्रमध्ये प्रथम पुत्र मुद्‌गल, द्वितीय पुत्र यवीनर, तृतीय पुत्र बृहदिश्व, चतुर्थ पुत्र काम्पिल्य र पञ्चम पुत्र जय नामबाट प्रसिद्ध भएको तथ्य खुल्न आउँछ। ती पाँच पुत्रहरूमा राज्य सुम्पेर राजा भर्म्याश्व विषयपराङ्मुख भई हरिभजनमा लागेको तथ्य पनि प्रष्ट हुनआउँछ। रेखाङ्कित स्थलमा लिपिकरको दोषका कारण दुर्बोध्य देखिएको पञ्चसजयोगमलाई पञ्चमस्तु जयो नाम बनाउँदा पाठ शुद्ध हुन्छ। त्यसपछि सम्पाद्य पद्यांशलाई यसरी लेख्न सकिन्छ –

पञ्चमस्तु जयो नाम हीन्द्रियाणीव देहिनः॥

९. ग्रन्थसम्पादनमा आकर स्थलको निर्देश– प्राचीन लेखन परिपाटीमा कसैले भनेको कुरा प्रमाणका रूपमा उपस्थापित गर्दा अध्याय, परिच्छेद, तिथिमिति, पृष्ठ संख्या आदि दिने चलन थिएन। त्यहाँ त तदुक्त श्रुतौ, तदुक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याकरणे, तदुक्तं मीमांसायाम् यस रूपमा आकर स्थलको निर्देश गर्ने प्रचलन थियो। ग्रन्थसम्पादकलाई कुन श्रुति ? कुन व्याकरण ? र कुन मीमांसा ? जिज्ञासा हुन्छ। यसको समाधान सरल छैन। किनकि अगाध संस्कृत वाङ्मय सागरमा रहेका सबै विषय सबैका दृष्टिपथमा आएका हुँदैनन्। त्यसो हुँदा यो कुन ग्रन्थको अंश हो भनी छुट्याउन गाह्रो पर्छ, यस्ता समस्या सुल्झाउन सम्बद्ध विषयका विषयकोश र क्याटलग आदिले सघाउँछन्।

आकरस्थलको निर्देश कहाँ गर्ने ? यस्तो प्रश्न हुनसक्छ। एकथरी विद्वान्हरू जहाँ प्रमाण दिइएका छन्, त्यहाँ नै कोष्ठकमा आकरस्थल निर्देश गर्नुपर्दछ भन्दछन्। अर्काथरी विद्वान्हरू भने आकरस्थल निर्देश पादटिप्पणीमा गर्नुपर्दछ भन्दछन्। वास्तवमा जहाँ प्रमाण दिइएको छ त्यहीं कोष्ठकमा स्थलनिर्देश गर्दा सम्बद्ध लेखकले नै निर्देश गरेको भान पर्न आउँछ। पादटिप्पणीमा दिंदा त्यस्तो भ्रान्ति हुँदैन। त्यसकारण आकरस्थल निर्देश पादटिप्पणीमा गर्नु नै उचित हुन्छ।

१०. पादटिप्पणी विन्यास- ग्रन्थसम्पादन गर्दा उपलब्ध मातृकाका प्रतिलिपिसमेत प्राप्त हुने स्थितिमा मातृकाहरूको ज्येष्ठताको आधारमा अथवा गुणस्तरीयताको आधारमा क. मातृका अथवा क. पुस्तक, ख. मातृका अथवा ख. पुस्तक यस रीतिबाट व्यवहारका लागि नामकरण गर्नुपर्दछ। जुन मातृकाको पाठ शुद्ध र सङ्गतिपूर्ण हुन्छ त्यसलाई मूलपाठमा समावेश गरी अशुद्ध, असङ्गत र अल्पसङ्गत पाठलाई पादटिप्पणीमा दिनुपर्दछ।

१. मातृकाविशेषका निमित्त टिप्पणी प्रयोग

[१]प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य अविघ्नपरिसमाप्तये विषयप्रयोजने सूचयन् प्रथममिष्टदेवतावन्दनं करोति-

निदानं जगतां वन्दे वस्तुनी वाच्यवाचके। ययोः साहित्यवैचित्र्यात् सतां रसविभूतयः ॥

२. पाठाधिक्यका निमित्त टिप्पणी प्रयोग

सुश्लिष्टत्वं विभिन्नना[२] श्लेष इत्यभिशब्द्यते।

३. मातृकाविशेषमा सम्बद्ध अंश नभएको स्थितिमा टिप्पणी प्रयोग

अथ माधुर्यम्[३]

मधुरं रसवत् प्रोक्तमेतद् वैवर्भजीवितम्।

४. पाठविशेषको औचित्यसूचन गर्ने टिप्पणी प्रयोग

पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितां[४] तां प्रचक्षते।

११. सम्पाद्य ग्रन्थको भूमिका र महत्त्व- ग्रन्थ सम्पादकले सम्पाद्य ग्रन्थलाई राम्ररी अध्ययन गरी अनेक मातृकाहरूको सहयोग र शास्त्रीय अध्ययनबाट पूर्ण र अविकल तुल्याएपछि भूमिकामा त्यस ग्रन्थमा प्रतिपादित विषयवस्तुको परिचय र विवेचन प्रस्तुत गर्नुपर्दछ। यसैगरी सम्पादित ग्रन्थमा प्रतिपादित सिद्धान्त र उद्धृत गरिएका प्रमाणहरूको समीक्षाका साथै त्यहाँ उल्लेख गरिएका प्राचीन लेखक, कवि, दार्शनिक आदिको परिचय दिनुपर्दछ। सम्पादित गन्थको भूमिकाको अध्ययनबाट पाठकले ग्रन्थको मर्म सहजरूपमा बुझ्न सकोस् भन्ने दृष्टि अँगालेर ग्रन्थसम्पादकले आफ्नो भूमिकालाई बोध एवं सूचनाप्रधान र वैदुष्यपूर्ण तुल्याउनुपर्दछ।

---

१. आरिप्सितस्य-इति ग.पु.पाठः।

२. गुणवत्तया- इत्यधिकः ख. पु. पाठः।

३. अथ माधुर्यमिति- क.पु.ग.पु. नास्ति।

४. पठितीम्- इति साधुः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्वच्छिरोमणि हेमराज पाण्डेयद्वारा सम्पादित काश्यपसंहिताको जति महत्त्व छ, उहाँले लेख्नुभए भूमिकाको पनि त्यत्तिकै महत्त्व रहेको छ। भारतका अनेक विश्वविद्यालयहरूमा विद्वच्छिरोमणि हेमराज लेख्नुभएको भूमिका अत्यन्त महत्त्पूर्ण भएकै कारण पाठ्यग्रन्थका रूपमा समावेश गरिएको छ। स्तरीय भूमिका ग्रन्थको महत्त्वका साथै सम्पादकको पनि महत्त्व बढ्दछ।

१२. परिशिष्ट- सम्पादित ग्रन्थको मूलपाठपछि परिशिष्ट खण्डको योजना गर्नुपर्दछ। त श्लोकानुक्रमणिका, उदाहृतश्लोकानुक्रमणिका, भाषापद्यहरूको प्रयोग गरिएको स्थितिमा- भाषापद्यानुक्रमणि अन्य ग्रन्थहरूबाट पद्यांशहरूको उद्धरण भएको स्थितिमा- उद्धृत पद्यांशको पूर्ति, गद्यका उदाहरणहरू भए गद्योदाहरणानुक्रमणिका, त्यहाँका पद्यहरू ग्रन्थान्तरमा रहेको स्थितिमा- ग्रन्थान्तरमा उपलब्ध पद्यावलि, ग्रन्थान्तरबा उद्धृत वाक्य रहेमा- ग्रन्थान्तरबाट उद्धृत वाक्यहरू, प्रमाणहरूको उद्धरण भएमा- प्रमाणसम्बन्धी उद्धरण पारिभाषिक शब्दानुक्रमणिकाजस्ता शीर्षकमा विषयविन्यास गर्नुपर्दछ। यसरी उक्त विषयहरूको विन्यासले परिशिष्टको गुणवत्ताका साथै सम्पादित ग्रन्थको महत्तामा पनि वृद्धि हुन्छ।

१३. ने.सं.वि. को ग्रन्थसम्पादन कार्यक्रममा उत्कर्षविधान- ग्रन्थसम्पादन कार्यलाई उच्चस्तरीय र आकर्षक तुल्याउन नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले ठोस नीति र कार्यक्रम बनाउनुपर्दछ। उक्त उद्देश्य पूर्तिका लागि निम्नानुसारका कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ-

१. ने.सं.वि.ले आफ्नो पाठ्यक्रममा पाण्डुलिपि सम्पादनसम्बन्धी सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक ज्ञान दिने पाठ्यांश लिपिविज्ञान सम्बन्धी पाठ्यांशसमावेश गर्नुपर्दछ।

२. प्रत्येक वर्ष अनुसन्धान कार्यक्रम अन्तर्गत पाण्डुलिपि सम्पादनमा विद्यावारिधि गर्न चाहने अनुसन्धातालाई ग्रह्यता र प्राथमिकता दिनुपर्दछ।

३. प्रतिवर्ष पाण्डुलिपि सम्पादनमा आधारित एउटा गोष्ठी आयोजना गर्नुपर्दछ।

४. अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा पाण्डुलिपि सम्पादकहरूलाई भ्रमण गर्ने व्यवस्था मिलाई तिनलाई आधुनिक सम्पादन प्रविधिमा दक्ष तुल्याउनु पर्दछ।

५. ने. सं. वि.ले विषयका विशेषज्ञ सम्मिलित समिति बनाई त्यसले निधारण गरेको सूची अन्तर्गतका ग्रन्थलाई प्राथमिकता दिई सम्पादन गराउनुपर्दछ। पाश्चात्य विद्वान्हरूले निकालेको ग्रन्थसम्पादन र अनुसन्धानसम्बन्धी प्रविधिको अनुगमनबाट ग्रन्थसम्पादन आदि कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

६. पाठ्यभार नभएका शिक्षकहरूलाई ग्रन्थसम्पादनसम्बन्धी प्रशिक्षण दिएर राष्ट्रका महत्त्वपूर्ण पाण्डुलिपिहरूको सम्पादन कार्यमा संलग्न गराउनुपर्दछ।

पर्यन्तवक्तव्य- लिपि र लेखनको परम्परा वैदिककालदेखि निरन्तर चल्दै आएको छ। विश्वमा दुर्लभ र प्राचीन पाण्डुलिपिहरूको सङ्ग्रह भएका कारण नेपाल प्राचीन हस्तलेखहरूको भण्डारका रूपमा विश्रुत छ। अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धाताहरूले नेपालका प्राचीन हस्तलेखहरूको महत्त्वबोध गरी कतिपय पाण्डुलिपिहरूको सम्पादन र प्रकाशन गरेको तथ्य विद्वान्हरूबाट छिपेको छैन। त्यस्ता पाण्डुलिपिहरूको सम्पादन, अनुवाद, विश्लेषण र प्रकाशन गर्नु आजको आवश्यकता हो। यी सबै कार्य पूरा गर्न दक्ष जनशक्तिको खाँचो छ। त्यसको परिपूर्ति सोपाधिक र निरुपाधिक ग्रन्थसम्पादन कार्यक्रम सञ्चालनबाट मात्र हुनसक्छ। यस सन्दर्भमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयजस्ता आधिकारिक संस्थाहरूले लिपिप्रशिक्षण र ग्रन्थसम्पादन प्रविधिप्रशिक्षणजस्ता कार्यद्वारा अनुसन्धातालाई लिपिज्ञान र सम्पादनकलामा कुशल तुल्याउनुपर्दछ। प्राध्यापकहरू पनि आ-आफ्नो विषयशिक्षण र अनुसन्धानकार्यलाई प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक तुल्याउन अनुसन्धान र ग्रन्थसम्पादनजस्ता कार्यमा सधैं दत्तचित्त हुनुपर्दछ भन्दै म आफ्नो भनाइ टुंग्याउँछु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वर्ग र देवता कवितालाई नियाल्दा

सहप्रा. भागवत ढकाल

विषय प्रवेश

बालकृष्ण सम १९५९-२०३०) आधुनिक नेपाली साहित्यका एक सशक्त हस्ती हुन्। लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद र बालकृष्ण समलाई साहित्यिक त्रिवेणी पनि मानिन्छ। लेखनाथमा पूर्वीय दर्शन र छन्दप्रतिको आसक्तिबाट परिष्कृत रचना जन्मिएका छन्। देवकोटा पूर्वीय र पश्चिमी विचारलाई समयसापेक्ष तुल्याएर गद्य/पद्य दुबै शैलीमा स्वच्छन्द ढङ्गले व्यक्त गर्दछन्। यसैगरी दोस्रो प्रवृत्तिभित्र पूर्वीय र पश्चिमी द्वन्द्वलाई दार्शनिक बौद्धिक चेत दिएर परिष्कृत शिल्पमा पस्किने प्रतिभा हुन् बालकृष्ण सम। शैलीका दृष्टिले परिष्कारवाद लेखनाथसँग नजिक छ भने भावभूमि र प्रवृत्तिमा पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शन देवकोटा नजिक छ। देवकोटामा भावपरकता सहृदयको उद्‌घाटन भएको हुन्छ भने सम आफ्नो अध्ययनको बौद्धिकतालाई दार्शनिक तुल्याएर प्रस्तुत गर्दछन्, यसैले समका कवितालाई पाठकहरू बढी बौद्धिक भनी टाढिन खोज्छन् भने देवकोटाका रचनामा भावको उच्छ्‌वास भेट्न जसकसैलाई गाह्रो छ। विश्वबन्धुत्व, राष्ट्रप्रेम, मानवताजस्ता भावलाई बौद्धिक जलप लगाएर प्रस्तुत गर्ने सम नेपाली नाट्यफाँटका विशिष्ट व्यक्ति हुन्। नाटकलाई समेत कवितात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेकाले उनको कवित्व कति उच्च छ भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ। कवि व्यक्तित्वकै प्रवाहले गर्दा आगो र पानी एवं चिसो चुह्लोजस्ता क्रमशः खण्ड र महाकाव्यहरू जन्मिएका छन्। बालकृष्ण समका कविता (२०३८) नामक २२१ कविता सङ्कलित कृतिका उत्कृष्टतम कविताहरूमध्ये एक हो– स्वर्ग र देवता।

समको काव्ययात्रा

बालकृष्ण सम बहुमुखी प्रतिभा हुन्, यसर्थ उनको सिर्जनयात्रा पनि बहुमुखी अर्थात् विविध विधासँग सम्बन्धित रहेको छ। प्राप्तिका दृष्टिले उनलाई नाटककारका पंक्तिमा शीर्ष स्थान दिइए पनि उनले आफ्ना सम्पूर्ण प्राज्ञिक साधनालाई कविताको आराधना अन्तर्गत राखेकाले कविता नै उनको प्रथम प्रेम हो। उनको ८० वर्षे जीवनयात्रा (१९५९-२०३८) मा ७० वर्ष त उनी साहित्य सिर्जनामैं रमाए, त्यसमा पनि जीवनको उत्तरार्ध त काव्य सिर्जनामैं बढी सक्रिय रहेको थियो। वि. सं. १९६७-२०३८ को साहित्य यात्रामा प्रारम्भिक तथा आभ्यासिक सामग्रीका अतिरिक्त 'बालकृष्ण समका कविता' हुँदै 'आगो र पानी' खण्डकाव्य एवं चिसो चुल्हो 'महाकाव्यमा विस्तारित छ। जसलाई विभिन्न चरणमा राखेर वर्गीकरण एवं अध्ययन गर्न सकिन्छ :

चरण वा मोड	समयावधि वि. सं.
१. कविताको अङ्कुरण र प्रारूप	१९६७-७५
२. काव्य र पद्य नाटकको पूर्वाभ्यास	१९७६-८५
३. पद्य नाटक र कविताको प्रकाशन तथा कवितात्मक सङ्क्रमण	१९८६-२००३
४. कवितात्मक प्राप्ति तथा विस्तार	२००४-१८
५. कवितात्मक सिद्धि तथा पराकाष्ठा	२०१९-३०
६. कवित्वको शिथिलता र विश्रान्ति	२०३१-३८

बालकृष्ण समको काव्ययात्राका ६ चरणहरूमध्ये प्रारम्भिक ३ चरणले उनका कविताको पूर्वार्धलाई र पछिल्ला ३ चरणले उत्तरार्धलाई प्रतिनिधित्व गरेका छन्। पूर्वार्धका रचना नाटकहरूमा कवित्वको मूल्यको खोजी गर्नुपर्ने र लयचिन्तनमा प्रयोगशीलताको सङ्क्रमणकालीन समय हो। गद्य कवितात्मकता र आर्ष निरीश्वर अध्यात्म चेतको मुख्य पहिचान उनका उत्तरार्धका रचनाहरूमा भेटिन्छ। उत्तरार्ध चरणको प्रारम्भ गर्ने कविता हो 'स्वर्ग र देवता' (२००४)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वर्ग र देवता कविताको विश्लेषण

आमुख

हुनत बालकृष्ण सम नाटककारका रूपमा बढी चिनिएका छन् तर पनि सम्पूर्ण उनको जीवन दर्शन कवि व्यक्त भएको छ। कविताको पूर्वार्ध र उत्तरार्धलाई विभाजन गर्ने विभाजक बनेर देखा परेको कविता हो 'स्वर्ग देवता' (२००४)। २००५ मा नियमित आकस्मिकता, २०१० मा आगो र पानी (खण्डकाव्य) एवं २०१५ मा चिसो चुह्लो महाकाव्य लेखिए पनि यी सबै कृति र रचनाको बीज स्वर्ग र देवता कविताले छरेको हो, पछिल्ला कृति त बीजका फलरूप हुन्, यसर्थ सम के हुन् ? उनका विचार के हुन् ? उनका दृष्टिमा विश्व र मानवता के हो ? स्वर्ग देवताका सम्बन्धमा उनका धारणा के हुन् ? जस्ता यावत् प्रश्नको जवाफ स्वर्ग र देवता कवितामैं लुकेका हुन् यसलाई उद्घाटित गर्ने प्रयत्न यस लेखमा गरिएको छ।

'स्वर्ग र देवता' कविताका सम्बन्धमा स्थापित मान्यताहरू

तानाशर्मा

'स्वर्ग र देवता'को प्रकाशन समका कविताको विकासको महत्त्वपूर्ण घटना हो। यस कवितामा उनको उ मानवतावादले अभिव्यक्ति पाएको छ..... आध्यात्मिक गुणहरूको विकास गरेर मानवले विज्ञानको सघाउ लि उज्यालो र सुखी संसारको सृष्टि भविष्यमा अवश्य पनि गर्ने छन् भन्ने आशावादिता 'स्वर्ग र देवता'मा रा छर्लङ्गिएको छ। (२०४८ : ३६, ३७)

वासुदेव त्रिपाठी

......समको यो स्वर्ग र देवता कविता तरल नभई खँदिलो, स्वस्फूर्त नभई आयोजित अनि हृदय संवेद्यभन्दा ज्यादा बुद्धिगम्य किसिमको उच्च, सशक्त र सुन्दर प्रगतिवादी क्लासिकल कविता सिद्ध हुन्छ। (२०३८ : ६२)

वासुदेव त्रिपाठी, दैवज्ञराज न्यौपाने, केशव सुवेदी (सम्पा.) सूर्य र पृथ्वीका बीचमा आफ्ना चकचक केट्यकेटीहरूका अतीत, वर्तमान र भविष्यबारेका सम्वाद वा वार्तालापको संरचनाका माध्यमबाट विकासवादी वैज्ञानिक दृष्टि अनुरूप मानव सभ्यताको विकास सम्बन्धी वतस्तुगत विचारको व्यञ्जना प्रस्तुत गद्य कविता गरिएको छ। (२०४८ : ३७)

भोजराज ढुङ्गेल, दुर्गाप्रसाद दाहाल

विश्वलाई अखण्ड मानवतावादी भावनाले मात्र उन्नत बनाउन सकिन्छ भन्ने कविभित्रको दार्शनिक सोच यस कवितामा अभिव्यक्त हुने अवसर पाएको छ। (२०६० : ६२)

यी केही प्रतिनिधिमूलक भनाइ हुन्। समका बारेमा यथेष्ट शोध अनुसन्धान भइरहेका छन् उनलाई चि चिनाउने प्रयत्न भइरहेका छन् यसै सन्दर्भमा यी भनाइ पनि विवेच्य कवितासँग नजिक रहेकाले यिनलाई पृष्ठभूमिका रूपमा राख्नु नै उत्तम विकल्प थियो।

'स्वर्ग र देवता' कविताको शीर्षक

स्वर्ग मानव जीवनको समाप्ति पछिको गन्तव्य स्थल हो, जो सर्वसाधारण मानिसले देखे भोगेको प्राप्त गरेको थाह छैन, ईश्वरीय लोकका लागि स्वर्ग शब्दको प्रयोग गरिन्छ। अनन्त आनन्द र सुखोपभोगका लागि स्वर्गको परिकल्पना धर्मग्रन्थहरूमा यथेष्ट गरिएको छ। देवता त्यही स्वर्गका सञ्चालक र बासिन्दा हुन्, कविले यहाँ त्य अदृश्य लोकका देवतालाई होइन मानव जीवन भोगिरहेको यही पृथ्वीलाई स्वर्ग र यहींका प्रत्येक मानवलाई देवताका रूपमा रूपान्तरण भएको हेर्न चाहन्छन् असल मानव नै ईश्वर हो र असल मानवहरूको बस्ती नै स्वर्ग हो भन्ने ठम्याइ कवि बालकृष्ण समको छ। यसर्थ कविताको शीर्षक र कथ्यका बीच सोझो नभई प्रतीकात्मक सम्बन्ध छ।

स्वर्ग र देवता कविताको विषयवस्तु /भावभूमि

'स्वर्ग र देवता' सूक्ष्म आख्यान भएको लघु कविताको आयामभित्र भौतिक सृष्टि र मनुष्य सभ्यताको व्याप विषयवस्तु संलग्न गरिएको एक उत्कृष्ट कविता हो। कवि बालकृष्ण समको ज्ञान विज्ञान, प्रकृति र मानव, अध्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र भौतिकवादका बीचको अन्तर्द्वन्द्वले चरम विकास प्राप्त गरेको अवस्थामा स्वर्ग र देवता कविता लेखिएको हो। भविष्यका आगो र पानी खण्डकाव्य एवं चिसो चुह्लो महाकाव्यका विचारको बीज रहेको यस कविताले कवि सम कस्तो समाज र विश्व चाहन्छन्, विगतबाट के कस्ता पाठ सिकेर वर्तमान र भविष्यलाई कसरी सुधार्न चाहन्छन् भन्ने यथार्थको प्रस्तुति यस कवितामा रहेको छ।

प्रकृतिको मानवीकारण गरी मूलतः कविताभरि विस्तारित रूपकमालाका आलङ्कारिक सहायताबाट सूर्य (बाबु) र पृथ्वी (आमा) का बीचमा आफ्ना चकचके केटाकेटीहरू (मानव)का अतीत, वर्तमान र भविष्यबारेका संवादका माध्यमबाट यो कविता लेखिएको छ। विकासवादी वैज्ञानिक दृष्टि अनुरूप मानव सभ्यताको विकास सम्बन्धी वस्तुगत विचारको व्यञ्जना विवेच्य गद्य संरचनाको कवितामा गरिएको छ। बादलको घुम्टो हालेर रोएकी पृथ्वीलाई देखेर सूर्यले सोधे प्रिया किन रोइरहेकी। अनि आमाको भूमिकामा रहेकी पृथ्वीले आफूले आफ्ना सन्ततिबाट भोग्नु परेका पीडा व्यथा र यहाँको हिंस्रक व्यवहार प्रति दुःखी बनेर आफ्ना गुनासा राख्छिन्। नाना, पापा, र चाचाको लागि झगडा गर्नु आफ्ना सन्ततिलाई सुधार्न नसकेकामा गुनासो गर्छिन्। बालुवाको घर बनाई मन्दिर र मस्जिद भन्दै लडेकोमा पृथ्वीलाई दिक्क लाग्छ, उनी भन्छिन् –

बालुवाको घर बनाई मन्दिर मस्जिद गिर्जा भन्दै, विभिन्न ममता घोकी मत्त भै झगडा गर्दछन्... *साझा कविता पृ. ५९*

आफ्ना बालबच्चाहरू युद्ध र हिंसामा लागेको देख्दा कुन आमाको मन नचिरिएला ? पृथ्वी माता पनि दिक्क हुँदै भन्छिन् :

मेरो छातीमाथि रातो गङ्गा बहाउन आपसमा काटाकाट मारामार गर्छन् (ऐजन)

आमाले आफूले जन्माएका करोडौं सन्ततिहरूमध्ये सबै खराब पनि नरहेको केही अशोक, बुद्ध, गान्धीजस्ता असल सपूतहरू पनि जन्माएको प्रसङ्ग सम्झन्छिन्। सूर्य अर्थात् बाबु आशावादी छन्। केही असल खराब जहीँ पनि हुन्छन् :

तर पनि बच्चाहरू यस्तै हुन्, दुःख दिन्छन् तर धैर्य गर, बालकहरू यस्तै हुन्छन् चाँडै यिनीहरू हुर्कलान् (हामी नमर्दै) खेल र झगडा छोडी शान्तिसित पढ्लान् जान्लान् वैतरणीमा पौडी पौडी दुःखको पारी पुग्लान् (ऐजन)

कवि बालकृष्ण सम प्रकृतिलाई मानवीकरण अझ दैवीकरण गरी आदर्श समाजको परिकल्पनाको विचार पोख्छन्। समाजमा विद्यमान विरह, वेदना विकृत अवस्थालाई कविले कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्। विश्वकै मानव समुदायमा व्याप्त इर्ष्या विद्रोह, हिंसा, आपसी वैमनस्यत्व, धाकधम्की रक्तपात जस्ता विभत्स रूपको चित्रण यस कविताको भावभूमि हो।

स्वर्ग र देवता कवितामा पात्रविधान

चरित्र फुटकर कविताका लागि अनिवार्य तत्त्व होइन, तर पनि कवि बालकृष्ण समले आफ्नो स्वर्ग र देवता कवितामा प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी चरित्रको कुशल संयोजन गरेका छन्। चरित्रका बीचमा संवाद बोलाएका छन् द्वन्द्व सिर्जना गरेका छन्। उनले पृथ्वीलाई एउटी आमाका रूपमा उपस्थित गराएर आफ्ना बच्चारूपी मानव समाजका सुखदुःखका पीडालाई कलात्मक रङ दिएर प्रस्तुत गरेका छन्।

दूध–पिउन छोडी ती सहोदरको रगत चुस्न घोत्रोमा दाँत गाड्छन्।
छातीमा एकातिर एक बालकको मृतलाश तेर्स्याई अर्कातिर अर्को स्तनपान गराइनँ भने....*(पृ. ६८)*

यसरी एउटी आमाको कारुणिक क्रन्दनलाई पिताको भूमिकामा रहेका सूर्यले सुन्दै र सान्त्वना पस्किँदै छन्। पिता सूर्य आशावादी चरित्र हुन् उनी बालकहरू यस्तै हुन्छन् प्रिया नरोऊ भनी सम्झाउँछन्, र अनन्त सम्भावनाका रेखाहरू कोर्छन्। पृथ्वीको उद्भव, शक्तिको उदयसँगै नयाँनयाँ आविष्कार हुँदै नातिनी दिवा (सिर्जना र उज्यालोकी प्रतीक) जन्म लेली भनी उनी पृथ्वीलाई सम्झाउँछन्। प्रत्यक्ष चरित्रका रूपमा पृथ्वी, सूर्य र हिमालले भूमिका खेलेका छन्, अप्रत्यक्ष भूमिकामा नातिनी दिवा, कृष्ण, राम, बुद्ध, गान्धी, ईशा, हरिततारा, नाइटेङ्गल, सेक्सपियर,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मार्क्स, आइन्स्टाइन जस्ता चरित्रहरू पनि यस कवितामा परेका छन्। हुनत ती प्रतीकात्मक चरित्र हुन् तापनि कवितालाई आख्यानीकृत गरी प्रस्तुत गर्ने क्रममा कवि समले चरित्रको जीवन्त संयोजन यस स्वर्ग र देवता कवितामा गरेका छन्।

स्वर्ग र देवता कवितामा द्वन्द्व

स्वर्ग र देवता कवितामा कविको जीवन दर्शन द्वन्दात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको छ। विश्व मानव समुदायमा बढेको धार्मिक कलह, विखण्डन,, शक्तिको होडबाजी, विध्वंसात्मक प्रवृत्तिले एउटा पक्षको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने अर्कातिर विश्वमा शान्तिको स्थापना, मानवता, दया, प्रेम, करुणा, क्षमा, आपसी सहयोग, मातृत्वले प्रश्रय पाउनु पर्ने जस्ता तर्कका बीच यस कवितामा द्वन्द्व गराइएको छ। विश्वमा सज्जनहरूका तुलनामा खराव व्यक्ति र सोचको बिगबिगी बढ्दै गएको एकतर्फी रूपमा हतियारमा साँध नलगाउञ्जेल यस समाजमा शान्ति सम्भव छैन भनी शान्ति र हिंसाबीचको अन्तर्द्वन्द्व पनि कवितामा सशक्त बनेको छ। वैज्ञानिक उन्नति प्रगति र आध्यात्मिक चेतनाका बीचमा समन्वयको वकालत गर्ने सम धर्म र विज्ञानका बीचमा पनि द्वन्द्व सिर्जना गर्छन्। साथै कवितामा प्रस्तुत चकचके मानवहरूका व्यवहार यसरी देखाउँछन्–

कोही भिन्नभिन्न कल्पित रूप खिच्छन्

कोही खिंच्दैनन....यत्तिकैमा, अप्रमाणित कुराहरूमा
एउटा विश्वास गर्छ अर्को गर्दैन ....एउटा त्यो खान्छ, एउटा त्यो खाँदैन
यत्तिमा ....(पृ. ६९)

यसरी सामान्य कुरामा पनि समाजमा द्वन्द्व छ, एकआपसमा अविश्वास छ, यस्तै यस्तै द्वन्द्वको संयोजनले एकातिर कवितालाई कलात्मक तुल्याएको छ भने अर्कातिर नाटकीयता प्रदान गरेको छ।

स्वर्ग र देवता कवितामा विज्ञान

विज्ञानले वस्तुसत्यको प्रतिनिधित्व गर्दछ। भौतिकवादसँग विज्ञानलाई नजिक राखेर हेर्ने पनि गरिन्छ। कवि बालकृष्ण समले पृथ्वीको उत्पत्ति र विकासका सम्बन्धमा आध्यात्मिक अवधारण भन्दा वैज्ञानिक अवधारणालाई बढी रुचाएका छन्।

जसरी जलअणुभित्र घुसी हाइड्रोजन भित्र पसी प्रोटन र इलेक्ट्रन पाए
फेरि प्रोटनभित्र छिरी न्युटन र पोजिटन पाए...*(पृ. ७०)*

यसरी पृथ्वी भित्रका शक्तिको विकासक्रम, विद्युत्को जन्म, प्रकाशको शक्ति, पानीको शक्ति आदि विज्ञानले प्रमाणित गरेका शक्ति सङ्घर्षका पाटालाई कवि समले यस कवितामा कलात्मक स्थान दिएका छन्। कवि स्वयं पनि विज्ञानका विद्यार्थी भएकाले होला उनलाई विज्ञानसम्मत तर्क मन पर्छ। काल्पनिक सत्यभन्दा वस्तुगत तथ्यमा उनी रमाउँछन्।

स्वर्ग र देवता कवितामा प्रकृति

स्वर्ग र देवता कवितामा प्रकृतिलाई नै मुख्य चरित्र बनाइएको छ। सूर्य, पृथ्वी, दिवा, हिमाल आदि; यसबाट पनि यो कविता प्रकृति निकट छ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। साथै प्रकृतिलाई मानवीकरण गरिए पनि उसमा आएका परिवर्तनलाई सहज ढङ्गले यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

झरीको एक दिन थियो... बादलको घुम्टो हाली
पृथ्वी धुरुधुरु रोइरहेकी थिइन् *(पृ. ६७)*

प्रकृतिलाई रुवाउने, हँसाउने, नचाउने यावत् मानवीय स्वरूप प्रदान गर्ने कार्य यस कवितामा भएको छ। पृथ्वीको दुःखद अवस्थाको चित्रण गर्ने क्रममा कवि अश्रुसागरलाई महासागरसँग तुलना गर्छन्। जङ्गललाई कपाल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मस्तकलाई चट्टान र बुटाबुटीलाई झम्टे परेलासँग गरिएको तुलनाबाट पनि उनको प्रकृति प्रेम र प्रकृतिको सूक्ष्म अङ्कनमा रहेको खुबी प्रकट हुन्छ। कविले सिङ्गो कवितालाई नै प्रकृति सम्बद्ध बनाएकाले उनी प्रकृतिचित्रणमा सफल कवि हुन्। प्रकृतिलाई कविताको मर्म अनुरूप हँसाउन, नचाउन, रुवाउन सक्नु उनको थप वैशिष्ट्य हो।

स्वर्ग र देवता कवितामा पूर्वीय दर्शन

सम पूर्वीय र पश्चिमी दर्शनको समन्वय चाहन्छन्, मानवमात्रको हितमा दुबै दर्शन केन्द्रित छन्। यति हुँदा हुँदै पनि ज्ञानको तहमा पूर्वीय दर्शनले मानवसेवा, विश्वबन्धुत्व र परोपकारलाई बढी प्रश्रय दिएको देखिन्छ। कवि भन्दछन् :

सूर उदिते ...पश्येम शरदः शतम्

जीवेम शरदः सहस्रम्... सर्वे सन्ति सुखिनः, सर्वे सन्ति निरामयाः

यी र यस्ता असल जीवन दर्शनलाई यस कवितामा यथेष्ट स्थान दिँदै पृथ्वीको अस्तित्व रक्षा हुनुपर्ने यसका लागि सबै मानिस असल बन्नु पर्ने, असल मानिस नै देवता हुने र देवताको बस्ने बास भए पृथ्वी नै स्वर्ग हुने पूर्वीय दर्शनको निचोड यस कवितामा व्यक्त भएको छ।

स्वर्ग र देवता कविताको प्रस्तुति पक्ष/शैली शिल्प

कविले फुटकर कवितालाई आख्यानीकृत गरी चरित्रको संयोजन गर्नु, पूर्वीय एवं पश्चिमी दर्शनको द्वन्द्व देखाउनु, प्राकृतिक चरित्रलाई सम्वाद गराउनु, विज्ञानजन्य र पूर्वीय दर्शनजन्य विचारलाई प्रयोग गर्नु जस्ता कैयन् नवीन पक्षको प्रस्तुतिले कवितालाई कलात्मक र नवीन तुल्याएको छ।

गद्य संरचनामा लेखिए पनि आन्तरिक साङ्गीतिक चेतले युक्त प्रस्तुत कवितामा विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक बिम्ब प्रतीकहरूको सहज स्वाभाविक प्रस्तुति छ। स्वर्ग र देवता दुबै प्रतीकात्मक छन्। अब जन्मिने दिवा पनि प्रतीकात्मक चरित्र हो। अतीतका विशिष्ट व्यक्ति र वर्तमानमा चकचक गर्ने समाजका सदस्यहरू पनि प्रतिनिधिमूलक चरित्र हुन्। यसरी कवि समले प्रस्तुति पक्षलाई पूर्णतया नवीनता दिँदै यो कविता लेखेका छन्।

बिसाउनु अघि

स्वर्ग र देवताको बारेमा वर्णन गर्नु सामान्य कुरा होइन। बालकृष्ण समजस्ता बौद्धिक प्रतिभाले जीवनयात्राको मध्याह्नमा थुप्रै ज्ञानविज्ञानको अध्ययनपछि लेखेको समीक्ष्य कविता उनका उत्कृष्टतम रचनाहरूमध्ये एक हो। कवि चाहना वैयक्तिक स्वार्थकेन्द्रित नभई विश्वमा शान्ति, सुव्यवस्था, दया, माया, विश्वबन्धुत्व र मानवताका माध्यमबाट शान्तिको स्थापना गर्नु हो। यसका लागि वैज्ञानिक सभ्यता र संस्कृतिलाई पनि सकारात्मक ढङ्गले संयोजन गर्नुपर्दछ। विज्ञानले सधैं नराम्रो गर्ने वा सिकाउने होइन, त्यसका प्रयोक्ता हामी मानवले त्यसको दुरुपयोग नगरौं, समाजलाई स्वर्ग बनाऔं, प्रत्येक मान्छे देवता बनौं बन्न सकौं यसतर्फ प्रयत्न गरौं भन्ने भावका साथ आएको यस कविताले नेपाली समाजलाई पक्कै पनि तरङ्गित पारेको थियो, छ र पार्ने छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ढुङ्गेल, भोजराज, दाहाल दुर्गाप्रसाद, (२०६०) : नेपाली कविता र काव्य, काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स।

त्रिपाठी, वासुदेव (प्र. सम्पा.) (२०३८) वाङ्मय, २, २ काठमाडौं : नेपाली शिक्षण समिति।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.) (२०४६) नेपाली कविता भाग ४, काठमाडौं, साझा प्रकाशन।

बन्धु, चुडामणि (सम्पा.) (२०५८) (सातौं सं.) साझा कविता, काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

शर्मा ताना (२०४८) (चौथो सं.) सम र समका कृति, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज, श्रेष्ठ दयाराम डा. (२०४६) (तृतीय सं.) नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्शनशास्त्र र न्यायदर्शनसम्मत प्रमेयपदार्थ

सहप्रा. अच्युतप्रसाद लामिछाने

दर्शनशास्त्र मानवजातिको प्राचीनतम उपलब्धि हो। जहिलेदेखि मनुष्यले आफ्नो जीवन र जगत्प्रति सोच्न थाल्यो, त्यसै वेलादेखि नै दर्शनको उत्पत्ति भएको हामी अनुमान गर्न सक्छौँ। असम्भवप्रायः घटना पनि जीवनमा कहिले काहीं घट्न जान्छन्। त्यस्ता घटनाबाट मनुष्य यदा कदा असन्तुष्ट, अशान्त र विचलित हुन पुग्छन् र मानसिक शान्ति र आध्यात्मिक सन्तुष्टिका लागि मानवले जीवन र जगत्को वास्तविकतालाई जान्न खोज्दछ, सोच्न थाल्दछ, यसै क्रममा दर्शनको उत्पत्ति हुन्छ। जीवनमा घट्ने अनेकौं घटना दर्शन गर्दै, सांसारिक परं सुखसुविधा (राजकीय सुविधा)बाट विचलित हुँदै मानसिक शान्ति र आध्यात्मिक सन्तुष्टिका लागि घरपरिवार त्यागी सिद्धार्थ गौतम सत्यको खोजी गर्न जंगल तर्फ लागेको कुरा हामीलाई थाहै छ। त्यसैले दर्शनको उत्पत्ति मानिसको जीवनको व्यावहारिक आवश्यकताको पूर्तिबाट हुन्छ जसले गर्दा दर्शन जीवनको एउटा बाटोका रूपमा देखापर्दछ।

मान्छे एउटा चिन्तनशील प्राणी हो। उसले आफ्नो वास्तविक जीवनको बारेमा जान्न, बुझ्न खोजिरहेको हुन्छ। म को हुँ ? कहाँबाट आएँ ? मरे पछि कहाँ पुग्छु ? आदि विभिन्न प्रश्नहरू मान्छेको मनमा कुनै पनि वेला उब्जन सक्छ अनि मान्छेले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको बारेमा चिन्तन गर्न थाल्दछ। त्यस किसिमको दार्शनिक चिन्तन वास्तवमा दर्शन[1] हो। संसारको स्वरूप के हो ? ब्रह्म के हो ? ईश्वर के हो ? सृष्टिको कारण के हो ? जीवनको कर्तव्य के हो ? अपवर्ग[2] कसरी हुन्छ ? इत्यादि प्रश्नहरूको सूक्ष्म रूपमा विवेचना जहाँ गरिन्छ त्यो वस्तुतः दर्शन हो। यसर्थ दर्शनको उत्पत्ति अन्वेषणशीलमस्तिष्कबाट पनि हुन्छ भन्न सकिन्छ। ब्रह्माण्डको उत्पत्ति कसरी भयो ? यसका निर्माता को हुन् ? ईश्वर हुन् अथवा यो अनादि कालदेखि नै थियो ? संसारमा पदार्थ वा आत्मा कसको पहिले उत्पत्ति भयो ? आत्माबाट पदार्थको उत्पत्ति भयो ? अथवा पदार्थबाट आत्माको[3] ? यस्ता अनेकौं प्रश्नहरूबाट उब्जने चिन्तनको विकासको क्रममा दर्शनशास्त्रको उत्पत्ति भएको हो। त्यसैले यसको मूल आधार शुद्ध बौद्धिक चिन्तन हो जसले मूल रूपमा परमतत्वको सत्यज्ञान प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ।

प्रकर्षपूर्वक ईक्षण गर्नु अर्थात् विचार गरेर देख्नु वा ज्ञान गर्नु दर्शनको वाच्यार्थ हो। दर्शन शब्दको अर्थ "निर्वर्णन, निध्यान, आलोकन, ईक्षण" भन्ने पनि हुन्छ। यो कुरा "निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्[4]" अर्थात् निर्वर्णन, निध्यान, आलोकन, ईक्षण जस्ता दर्शनका पर्यायवाची शब्दबाट पुष्ट हुन्छ। दर्शनशब्द प्रायः आत्मदर्शनलाई लिएर प्रयोगमा आएको छ। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" अर्थात् आत्माकै लागि सबै प्यारो हुन्छ भन्ने आधारमा "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः[5]" भनिएको छ। अर्थात् आत्मा नै देख्नुपर्ने, सुन्नुपर्ने, गम्नुपर्ने र ठम्याउनुपर्ने भन्ने यसको तात्पर्य हो। त्यसैले आत्माको ज्ञान विषयवस्तुको बोधका प्रति मुख्य भएकोले दर्शन भन्नासाथ आत्मपरक विवेकज्ञान भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

---

१. दर्शनशास्त्र एक परिचय, पृ. १२
२. मर्यादा अनुसन्धान विशेषांक, पृ. ३२
३. मीमांसादर्शन, पृ. ८
४. अमरकोश, तृतीयकाण्ड, सङ्कीर्णवर्ग, ३१ श्लोक
५. न्यायदीप, पृ. १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋग्वेदकाल पछि दर्शनको चिन्तनधाराको विकासको क्रममा न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य, योग, पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसा (वेदान्त) टड्कारो रूपमा अगाडि देखिए। आस्तिक षट्दर्शन भनेका यी नै हुन्। असत्यबाट सत्यतिर, अन्धकारबाट प्रकाशतिर अनि मृत्युबाट अमरत्वतिर[६] लानु सबै दर्शनको मूल आशय हो।

आस्तिक षट्दर्शनमध्ये न्यायदर्शन एक हो। "नितरामतिशयेन इयते = अवगम्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेन"यो व्युत्पत्तिबाट न्यायदर्शनमा परेको न्यायशब्दको निष्पत्ति हुन्छ। न्यायदर्शन भनेको प्रमाण शास्त्र हो। त्यसैले "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः[७]" भनिएको छ। यो न्यायदर्शन अर्थात् न्यायविद्याको विशेष महत्त्व र उपयोगित्व पनि छ। कौटिल्यमहोदय निम्नलिखित श्लोकद्वारा यही कुराको निरूपण गर्छन् "प्रदीपःसर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता[८]॥" अर्थात् सम्पूर्ण विद्याको प्रदीप, सम्पूर्ण कर्मको उपाय र सम्पूर्ण धर्मको आश्रय यो आन्वीक्षिकी=न्यायविद्या हो। यसै न्यायविद्यालाई आन्वीक्षिकी विद्या भनिन्छ। प्रत्यक्ष र आगमप्रमाणमा आश्रित अनुमानप्रमाण अन्वीक्षा हो। त्यसैबाट अर्थात् प्रत्यक्ष र अनुमानद्वारा प्रवर्तित हुने आन्वीक्षिकी=न्यायविद्या=न्यायशास्त्र हो, न्यायदर्शन हो। यस कुराको पुष्टि भाष्यकारको निम्नलिखित पङ्क्तिबाट पनि हुन्छ— प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानम् सा अन्वीक्षा, प्रत्यक्षागममाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा, तया प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्।[९]

न्यायदर्शन अर्थात् न्यायविद्याको प्रवृत्ति उद्देशलक्षणपरीक्षा यी तीन प्रकारले हुन्छ। यसमध्ये नामद्वारा मात्र वस्तुको उल्लेख गर्नु उद्देश हो, जस्तै— द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य आदि। वस्तुमा रहने असाधारण धर्मलाई लक्षण भनिन्छ, जस्तै— शीतस्पर्शवत्त्व केवल जलमा रहने असाधारण धर्म हो, त्यो नै जलको लक्षण हो। शीतस्पर्शवत्त्व जलको लक्षण हुन सक्दछ कि सक्दैन ? भन्ने विचार परीक्षा हो। यसको स्पष्टीकरण तर्कसङ्ग्रह ग्रन्थको 'पदकृत्यं' टीकाको निम्नलिखित पङ्क्तिद्वारा हुन्छ—नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः। यथा द्रव्यं, गुण कर्म इति। असाधारणधर्मो लक्षणम्। यथा गन्धवत्वं पृथिव्याः लक्षणम्। लक्षितस्य लक्षणं सम्भवति नवेति विचारः परीक्षा।[१०] यसरी वस्तु सङ्कीर्तनको क्रममा न्यायदर्शनले आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्।[११]" भनी बाह्र (१२) भागमा प्रमेय विभाजन गरेको छ।

बाह्र प्रमेयमध्ये आत्मा सर्वप्रथम आएको छ। आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः भन्ने उपनिषद्वचनानुसार हामीले जान्नुपर्ने आत्मा नै हो किनभने यस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति[१२] अर्थात् जुन कुरा जाने पछि सबै कुरा जानिन्छन्। यसरी उपनिषद्ले महिमा गाएको विषय भएकोले पनि वेदवादी न्यायदर्शनले बाह्र प्रमेयमध्ये आत्मालाई प्रथम स्थान दिएको हुनु पर्दछ। यो आत्मा सम्पूर्णको द्रष्टा, भोक्ता, सर्वज्ञ र सर्वानुभवी छ। आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम्[१३] अर्थात् इन्द्रियको अधिष्ठाता आत्मा हो। नाक, कान, आँखा, जिब्रो, छाला यी बहिरिन्द्रिय र अन्तरिन्द्रिय मन करण हुन् भने आत्मा चाहिँ कर्ता, चेतन, ज्ञानसुखादिवाला हो। यसलाई

---

६. मीमांशादर्शन, पृ.८

७. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. अस्मदीयं कथनम्

८. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम् वात्स्यायनसमयसमीक्षा, पृ.६

९. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.६

१०. तर्कसङ्ग्रहः, न्यायबोधिनीटीकासंवलित, पृ.१४०

११. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.२९

१२. न्यायदीप, पृ.१८

१३. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली श्लोक ४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्षप्रमाणद्वारा ग्रहण गर्न सकिँदैन, आगमप्रमाणद्वारा मात्र पनि ग्रहण गर्न खोजिँदैन, यसको प्रत्यक्ष अनुमा प्रमाणद्वारा हुन्छ। सर्वप्रथम यहाँ आत्मा छ भन्ने के प्रमाण ? यस्तो जिज्ञासा रहन सक्दछ। त्यसैमा सूत्रकार गौतमले निम्नलिखित रीतिद्वारा प्रमाण प्रस्तुत गर्छन् –इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्[१४] अर्थात् इच्छा, द्वे प्रयत्न, सुख, दुःख र ज्ञान आत्मा छ भन्नेमा हेतु हुन्। यी नै हेतुद्वारा आत्माको ग्रहण गरिन्छ। ज्ञान, इच्छा र प्रयत्न विशेषतः आत्मानुमापक हेतु हुन्। द्वेष, सुख र दुःखले चाहिँ संसारी आत्माको अनुमापन गर्दछ। संसारी आत्मा प्रतिशरीर भिन्न हुन्छ भने ज्ञानाधिकरणवाला जुन आत्मा हो त्यो सर्वज्ञ, व्यापक अनि एउटै हुन्छ। यही कुराको स्प निरूपण निम्नलिखित ज्ञानाधिकरणमात्मा, स द्विविधः, जीवात्मा परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च[१५] पङ्क्तिद्वारा तर्क सङ्ग्रहकारले गरेका छन्।

इच्छा, द्वेष, प्रयत्नादि लिङ्गद्वारा प्रतिपादित आत्माको भोगाधिष्ठान शरीर हो। त्यसलाई भोगायतन पनि भनिन्छ। त्यस्तै चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्[१६] अर्थात् चेष्टा, इन्द्रिय र अर्थको आश्रय पनि शरीर हो । यहाँ चेष्टाको अर्थ प्रवृत्ति हुन्छ। मान्छे प्रवृत्तिवशात् कुनै पनि काममा लाग्दछ, नभए लाग्दैन। त्यसैले प्रवृत्ति अर्थात् चेष्टाको आश्रय शरीर हो भन्ने मान्नुपर्दछ। जिब्रोरूपी इन्द्रियसँग रसवरीरूपी अर्थको सन्निकर्ष हुँदा सुखानुभव हुन सक्दछ भ तीतेकरेलोसँग इन्द्रिय सम्बन्ध हुँदा दुःख पनि हुन सक्दछ। यसरी हुने तिक्तरसानुभवजन्य दुःखाश्रय मधुरसानुभवजन्य सुखाश्रय शरीरै हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ किनभने इन्द्रिय र अर्थको भेट हुने ठाउँ शरीर बाहेक अर्को हु सक्दैन। यही नै चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्को तात्पर्य हो।

इन्द्रियको काम तत्तत् विषय ग्रहण गर्ने हो। इन्द्रियलाई भोगका साधन भनिन्छ। नाक, जिब्रो, आँखा, छाला कान यी पाँच ज्ञानेन्द्रिय र अन्तरिन्द्रिय मन समेत गरी जम्मा छ किसिमको इन्द्रिय न्यायले मानेको छ। घ्राणेन्द्रिय-नाक)ले गन्ध, रसनेन्द्रिय-(जिब्रो)ले रस, चक्षुरिन्द्रिय-(आँखा)ले रूप, त्वगिन्द्रिय-(छाला)ले स्पर्श र श्रोत्रेन्द्रिय-कान)ले शब्द ग्रहण गर्दछ। रूपरसादिको ज्ञान यद्यपि विषयेन्द्रियसम्बन्ध भए पछि हुन्छ तापनि अन्तरिन्द्रिय मनसँ सम्बन्ध नहुन्जेल वास्तविक ज्ञान हुन सक्दैन। वास्तविक ज्ञान हुन विषय र इन्द्रियको सम्बन्ध भएपछि मनसँग पनि सम्बन्ध हुनु पर्दछ।

पृथिवी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पञ्चमहाभूत गन्ध, रस, रूप, स्पर्श र शब्दका यथाक्रम कारण हुन् भ गन्ध, रस, रूप, स्पर्श र शब्द यिनीहरू पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतका विशेषगुणहरू हुन्। यद्यपि विशेषगुणहरू–

बुद्ध्यादि षट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।
अदृष्ट भावना शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥[१७]

अर्थात् बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, स्नेह, सांसिद्धिको द्रवः, अदृष्ट (धर्म अधर्म), भावना र शब्द भेदले सोह्र किसिमका छन् तापनि पृथिवीको विशेषगुण गन्ध र घ्राणेन्द्रियको अर्थ अर्था विषय पनि गन्धै हो। जलको विशेषगुण रस र रसनेन्द्रियको अर्थ अर्थात् विषय पनि रसै हो। त्यसै गरी तेजको विशेषगुण रूप, वायुको विशेषगुण स्पर्श र आकाशको विशेषगुण शब्द हो। रूप, स्पर्श र शब्द यी यथाक्र चक्षुरिन्द्रिय, त्वगिन्द्रिय र श्रोत्रेन्द्रियका अर्थ पनि हुन्।

---

१४. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.३०

१५. तर्कसङ्ग्रह, पृ.१०

१६. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.३२

१७. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्लोक ९०–९१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्[१८] अर्थात् बुद्धि, उपलब्धि र ज्ञान भन्नु अर्थान्तर नभई एउटै कुरा हो। न्यायको मतमा अनुभूति र स्मृतिको भेदले बुद्धि दुई किसिमको हुन्छ। प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति र शाब्दबोध गरी अनुभूति चार किसिमको हुन्छ। त्यसको करण पनि प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चारै किसिमको हुन्छ। इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्षबाट जन्मने ज्ञानलाई प्रत्यक्ष, व्याप्तिज्ञानकरण पर्ने ज्ञानलाई अनुमिति, सादृश्यज्ञानकरण पर्ने ज्ञानलाई उपमिति र पदज्ञानकरण पर्ने ज्ञानलाई शाब्दबोध[१९] भनिन्छ। घ्राणजरासनचाक्षुषश्रावणस्पार्शनमानस[२०] भेदले प्रत्यक्ष छ किसिमको हुन्छ भन्ने अङ्गीकार गरिएको छ। त्यस्तै स्वार्थ र परार्थको भेदले अनुमान दुई किसिमको हुन्छ। त्यसमध्ये स्वार्थानुमानमा न्यायको प्रयोग हुँदैन। न्यायको प्रयोग हुने परार्थानुमान[२१]मा हो। यहाँ न्यायको अर्थ प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन हो। यही पञ्च अवयव प्रयोग हुने परार्थानुमान र नहुने स्वार्थानुमान भन्ने बुझ्नु पर्दछ। त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः[२२] यो कारिकाद्वारा अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी र केवलव्यतिरेकीको भेदले अनुमान तीन किसिमको हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। त्यसै गरी यथार्थ र अयथार्थको भेदले अनुभवात्मकज्ञान दुई किसिमको हुन्छ। संस्कारबाट मात्र जन्मने ज्ञान स्मृति[२३] हो। त्यसमा पूर्वानुभवकारण[२४] पर्दछ। यसरी बुद्धिनिरूपण पश्चात् क्रमप्राप्त मनो निरूपण प्रारम्भ हुन्छ–

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥[२५]

बाहिरी वस्तुको साक्षात्कार बहिरिन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्षबाट हुन्छ। सुखदुःखादिको साक्षात्कार अन्तरिन्द्रिय मनद्वारा हुन्छ किनभने मुखप्रसाद अथवा मुखमालिन्य देखे पछि मात्र अन्तरिन्द्रिय मनले सुख वा दुःख भएको अनुभव गर्न सक्दछ। इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्ष हुनासाथ वस्तुतः ज्ञान हुन सक्दैन। हुने भए रूपरसगन्धस्पर्शशब्दजन्य ज्ञान एकै पटक हुन्थे होलान् तर त्यसो हुँदैन। सेलरोटी खाँदा सेलको रूप, त्यसमा भएको रस, त्यसको गन्ध, त्यसको स्पर्श अनि त्यसकै चुरुम चुरुम गरेको शब्दको आवाज समेत एकै चोटि पाउँछौँ जस्तो हामीलाई लाग्दछ तर त्यस्तो हुँदैन। मन ज्यादै सूक्ष्म भएको हुँदा एकै पटक सबै ज्ञान भएको जस्तो लागेको मात्र हो। वस्तुतः सेलरोटी खाँदा त्यसको रूपरसगन्धस्पर्शशब्दको ज्ञान हुन क्रमको अपेक्षा रहेको हुन्छ। सयवटा कमलपत्र जम्मा गरी सियोले रोप्दा पहिलो हुँदै सयौँ पत्रमा पुग्न जसरी समयको अपेक्षा हुन्छ त्यसरी नै मन पनि ज्यादै सूक्ष्म भएकोले सेलरोटी खाँदा एकै पटक रूपरसगन्धस्पर्श र शब्दको ज्ञान भए जस्तो लागेको केवल उत्पलशतपत्रभेदनमा यौगपद्यभ्रान्ति भए जस्तै भ्रान्ति मात्र हो, सत्य होइन। अतः इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्षबाट हुने रूपरसादिको ज्ञान एकै पटक नभई मनको माध्यमले क्रमशः हुन्छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ।

यसै गरी सातौँ प्रमेयको नाम प्रवृत्ति हो। मान्छे आफ्नो इष्टसिद्धिको निम्ति मात्र कुनै पनि कार्यमा प्रवृत्त हुन्छ। अर्को अर्थमा भन्ने हो भने कार्यारम्भ नै प्रवृत्ति हो। कार्य, मन र वचन शरीरबाट आरम्भ हुन्छन्। त्यसैले कार्य, मन र

---

१८. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.३४

१९. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्लोक ५१-५२

२०. पूर्ववत् श्लोक ५२

२१. तर्कसङ्ग्रह, अनुमानपरिच्छेद, पृ.११८

२२. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्लोक १४२

२३. तर्कसङ्ग्रह, पृ.२१

२४. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ.३२०

२५. पूर्ववत् पृ.३३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनको भेदले प्रवृत्ति तीन किसिमको हुन्छ। मन र वचनद्वारा गरिने दुई किसिमको कर्ममा पुण्य र पाप पर्दछ। त्यसमध्ये दोषद्वारा प्रयुक्त पापात्मिका प्रवृत्ति अधर्म अर्थात् पापको लागि हुन्छ र त्यो दश किसिमको छ। त्य शुभकर्म धर्म हो त्यो पुण्यको लागि हुन्छ र त्यो पनि दशै किसिमको छ भन्ने कुरा न्यायभाष्य द्वितीयसूत्र व्याख्याद्वारा गतार्थ हुन्छ।

आठौं प्रमेयमा दोष पर्दछ। प्रवर्तनालक्षणा दोषाः[२६] अर्थात् 'प्रवृत्तिजनकत्वं दोषत्वम्' यो दोषको लक्षण हो। रा द्वेष र मोहबाट प्रवृत्ति हुन्छ। दोषहरू धेरै किसिमका छन् तापनि राग, द्वेष र मोह यी तीन किसिमका दोषले मान्छे पुण्यकर्म र पापकर्ममा प्रवृत्त गराउँदछ। जहाँ मिथ्याज्ञान हुन्छ त्यहाँ राग, द्वेष र मोह रहन्छ। दोषहरू प्रत्यात्मवेदनी हुन्छन् अनि त्यी कर्मबाटै लक्षित पनि हुन्छन्। रागादिदोषयुक्त मनुष्य आफूलाई सुख हुने कर्ममा मात्र प्रवृत्त हुन्छ र अर्काको निम्ति दुःखयुक्त पनि हुन सक्दछ।

प्रेत्यभाव- देह, इन्द्रिय, मन र बुद्धिको वेदनाबाट सम्बद्ध भई उत्पन्न भएका प्राणीको मृत्युपछि पुनरुत्पत्ति हु प्रेत्यभाव[२७] हो। यो नवौं प्रमेयमा पर्दछ। मरेर फेरि जन्मनु पुनर्जन्म, त्यसको अर्को नाम हो प्रेत्यभाव। पुनर्जन्म अर्थ प्रेत्यभाव आस्तिक दर्शनको प्रमुख सिद्धान्त हो। त्यही जन्म, मरणप्रबन्धको उच्छेदका लागि नै सारा आस्तिक दर्शन प्रवृत्त भएका छन्।

सुख र दुःखको संवेदनलाई 'फल'[२८] भनिन्छ। सुखविपाक र दुःखविपाक कर्मद्वारा हुन्छ। त्यो विपाक फल देहेन्द्रिय र विषय भए मात्रै हुने हो अन्यथा हुँदैन। देहादिसँग फल सम्बद्ध हुन्छ। प्रकृत्तिजनित अर्थ भएको यो फल लिँदै छोड्दै, छोड्दै लिँदै गरिन्छ। यो फल लिएपछि नछोडिने र छोडेपछि नलिइने भन्ने कुनै टुङ्गो छैन। यही फलको लिने र छोड्ने प्रवाहले नै लौकिकव्यवहार चलेको छ।

बाधना लक्षणं दुःखम्[२९] अर्थात् पीडा नै दुःखको स्वरूप हो। यहाँ बाधना भन्नाले पीडा, ताप र वेदना जे लि पनि हुन्छ। दुःखसँग सम्बद्ध कुरालाई पनि यहाँ दुःख भन्ने व्यवहार गरिन्छ। यो संसार दुःखै दुःखले युक्त छ कसैलाई आध्यात्मिक दुःख छ भने कसैलाई आधिभौतिक अनि कसैलाई आधिदैविक। यिनका नाशका उपा नभएका होइनन् किन्तु नाशपछि ती फेरि सधैंका लागि नफर्कने पनि होइनन्। फर्के भने त फेरि दुःखै हुन्छ। यो पियनदेखि हाकिमसम्म, सामान्य जनतादेखि राष्ट्रपति सम्म तल माथि भन्ने तहको कुरा छ। ठूलो, सानो, तल, माथि भन्ने भावना रहे सम्म मनमा शान्ति हुँदैन। त्यो नहुनु दुःख हुनु हो। यही दुःखमय संसारबाट छुट्करा कसरी पाउने भन्ने विचारको क्रममा दर्शनको सूत्रपात भयो र सर्वं दुःखमयं जगत् भन्ने कुरा पनि दर्शनशास्त्रले विचार गर्‍यो। यही विचारकै क्रममा दुःख दर्शी संसारबाट विरक्तिने र विरक्तिपछि ज्ञानद्वारा मोक्षपदमा पुग्ने कुरा निर्विवाद छ। त्यसैले दुःख निवृत्तिपूर्वक् नित्यसुखाभिव्यक्तिरूप मोक्षपदमा पुग्न सबैको प्रयत्न हुनु पर्दछ। यस पछि क्रमप्राप्त अपवर्गनिरूपण शुरु हुन्छ— यो अपवर्ग बाह्रौं प्रमेय अर्थात् अन्तिम प्रमेय हो। जहाँ एकनिष्ठा छ, सबै शास्त्रको पर्यवसान छ, त्यो अपवर्ग हो। यसको अर्थ दुःखबाट अत्यन्त छुट्करा पाउनु अर्थात् नित्यरूपमा छुट्कारा पाउनु भन्ने हो। यही कुरा भाष्यकार यसरी प्रस्तुत गर्दछन्— तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः[३०] दुःखबाट अत्यन्त छुट्कारा पाउनु भन्ने

२६. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.३७

२७. न्यायदीप, पृ.२२

२८. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.३८

२९. पूर्ववत्, पृ.३८

३०. पूर्ववत् पृ.३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थलाई न्यायले अपवर्ग मानेको छ। वस्तुतः लिएको जन्मको हान र अर्को जन्मको अनुपादान अपवर्ग हो। कुन कुन अवस्थाबाट पार हुँदै जाँदा अपवर्ग हुन्छ भन्ने जिज्ञासामा यसको स्पष्ट उत्तर गौतम–न्यायको दोस्रो सूत्रद्वारा हुन्छ। जस्तैः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाऽये तदनन्तरापायादपवर्गः[31] अर्थात् सर्वप्रथम दोषको कारणरूप मिथ्याज्ञाननिवृत्ति हुनुपर्दछ। त्यसपछि राग, द्वेष र मोह निवृत्ति हुन्छ किनभने कारणनिवृत्ति पछि कार्यनिवृत्ति हुने प्रसिद्धै छ। त्यस्तै दोषनिवृत्ति पछि धर्म र अधर्मरूप प्रवृत्ति नाश हुन्छ। त्यसपछि जन्म नाश हुने स्पष्ट छ। जन्म नाश पछि सारा दुःख नाश हुने नै भए। दुःखको नाशपश्चाद् ज्ञानद्वारा अपवर्ग हुन्छ। यो अवस्थामा नपुगुञ्जेल अपवर्गविद्हरू अपवर्गको खोजीमा लागी रहन्छन्। वैशेषिकहरू द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष र समवाय नामक षट्पदार्थको साधर्म्य–वैधर्म्यज्ञानद्वारा तत्त्वज्ञान[32] भएपछि निःश्रेयसं अर्थात् मोक्ष हुन्छ भन्ने मान्दछन्। कसैले दुःखको अत्यन्ताभावलाई पनि मुक्ति मानेका छन्। यो कुरा दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय[33] भन्ने श्रुतिद्वारा पनि पुष्ट हुन्छ। न्यायदर्शनले पनि यो कुरा स्वीकार गरेको छ।

यसप्रकार दर्शनशास्त्रको उत्पत्ति, त्यसको स्वरूपनिरूपण अनि न्यायदर्शनसम्मत प्रमेयपदार्थको बारेमा संक्षेपमा विवेचना गर्दै अहिलेलाई यहीं कलम बन्द गर्न चाहन्छु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अन्नं भट्ट — तर्कसंग्रह, केदारनाथत्रिपाठी, 'दर्शनरत्नम्', मोतीलालवनारसीदास, वाराणसी, द्वितीयसंस्करण, १९८५ वि.सं.।

कुलचन्द्रगौतम — अमरकोश, नारायणप्रसाद आचार्य, यशोदा पुस्तकालय, वाराणसी, २०१७ वि.सं.।

चूडानाथ भट्टराय — न्यायदीप, नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, नेपाल, २०२९ वि.सं.।

जगत् उपाध्याय — मर्यादा, अनुसन्धानविशेषाङ्क (पत्रिका), ने.सं.वि., वाल्मीकि, २०६७ वि.सं.।

वात्स्यायन — न्यायभाष्यम्, द्वारिकादास शास्त्री, सुधीप्रकाशन, वाराणसी, २०४३ वि.सं.।

डा. विनय — मीमांसादर्शन, डायमण्डपाकेटबुक्स प्रा.लि., दरियागञ्ज, नईं दिल्ली।

विद्यानाथ उपाध्याय/ पद्मप्रसाद भट्टराई (परिमार्जनकर्तारौ) — कक्षा १० (न्यायदर्शनम्), श्रीपञ्चसर्वकारः, शिक्षा तथा खेलकूर्दनमन्त्रालय, पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रम्, सानोठिमी, भक्तपुरम्, प्रथमसंस्करण, २०५९ वि.सं.।

विश्वनाथपञ्चानन भट्टाचार्य — न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, हरिरामशुक्ल, चौखम्बासंस्कृत संस्थान, वाराणसी, चतुर्थसंस्करण, २०४५ वि.सं.।

डा. वीरेन्द्रप्रसाद मिश्र — दर्शनशास्त्र एक परिचय, काठमाडौं, २०४० वि.सं.।

शंकरमिश्र — वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफीस, वाराणसी, प्रथमसंस्करण, २०२६ वि.सं.।

---

३१. प्रसन्नपदापरिभूषितं न्यायभाष्यम्, पृ.१३

३२. वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, पृ.१६

३३. पूर्ववत् पृ.२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहहरूका दैनिक गति र वार्षिक गतिको विवेचना

सहप्रा. धनेश्वर नेपाल

पृष्ठभूमि : आकाशीय पिण्डहरूका गतिहरूको खोज अध्ययन प्रारम्भ भएको धेरै वर्ष व्यतीत भइसकेको छ। प्राचीन खगोलशास्त्रको इतिहासलाई अध्ययन गर्दा हामी यो निष्कर्षमा पुग्नसक्छौं कि पूर्वीय जगत्मा वैदि कालदेखि नै ग्रहगतिको चिन्तन मनन प्रारम्भ भइसकेको थियो भने पाश्चात्त्य जगत्मा पनि आदिम कालदेखि नै परम्परा सुरु भएको थियो। आजभन्दा शताब्दीयौं पूर्वको समयमा मानिसहरूले खगोलीय पदार्थहरूको स्थिति त तिनका गतिहरूको नियमित रूपले दृष्टिगोचर गरेका थिए। मुख्यतया दैनिक व्यवहारको आवश्यकताले आदि मानवहरूलाई त्यतातिर प्रेरित गराएको थियो (पाण्डेय, १९८२ : २)। ती थिए ऋतुहरूको परिवर्तन तथा वर्षम दिन आदिका काल विभाजन। मरुस्थल तथा समुद्रमा यात्राको लागि दिशाको ज्ञान र खेती, व्यापार यज्ञादि कार्य निम्ति पनि ऋतु तथा दिशाको ज्ञान आवश्यक थियो। वैदिक कालमा धार्मिक कार्यहरूको सम्पादनका लागि प ज्योतिर्गणितको आवश्यकता पर्दथ्यो। धार्मिक अनुष्ठानका लागि उचित समयको ज्ञान आवश्यक पर्दथ्यो। यी स कुरा आकाशका ताराहरू एवं सूर्य र चन्द्रमाका गतिहरूको अवलोकनमा आधारित थिए। फलत : अति प्राचं कालदेखि नै खगोलीय पिण्डहरूका वास्तविक गतिहरूको ज्ञान बटुल्ने कार्य प्रारम्भ भइसकेको थियो।

ग्रहको परिचय : जुन आकाशीय पिण्डहरूको दैनिक गति हुन्छ अर्थात् जुन पिण्डहरू चलायन् छन् तिनलाई ग्र भनिन्छ। प्राचीन कालमा ताराको बीचमा आफ्नो स्थान परिवर्तन गर्नेवाला जुन जुन पिण्ड पहिचानमा आए तिनल ग्रहको नाम दिइयो। पछि खगोलविज्ञानको विकास र समयको परिवर्तनसँगै ग्रहलाई पहिचान गर्ने आधारहरू प परिवर्तन हुँदै गए। पूर्वीय र पाश्चात्त्य जगत्मा पनि लामो समयसम्म पृथ्वीलाई अचल पिण्डको रुपमा केन्द्रमा राखे सूर्य लगायत्का ग्रहहरूले त्यसको परिक्रमा गर्छन् भन्ने मान्यता कायम थियो। यस आधारमा पृथ्वीको वरिप परिक्रमा गर्ने आकाशीय-पिण्डहरूलाई ग्रह मानियो। पछि आएर पश्चिमी खगोलविद् कपर्निकसले सूर्य सौरमण्डलक केन्द्रमा छ र पृथ्वीलगायत्का ग्रहहरूले सूर्यको चारैतिर नियमित रुपमा परिक्रमा गर्छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाएपछि ग्रहको परिभाषासमेत बदलियो। त्यसपछि सूर्यको वरिपरि परिक्रमा गर्ने निश्चित आकार र परिणाम भएक पिण्डहरूलाई ग्रह भन्न थालियो।

ग्रहहरूको संख्या : खगोलविज्ञान वैदिक कालदेखि नै पूर्वीय दर्शनको एउटा अंगको रुपमा रहिआएको छ महान ऋग्वेदको प्रारम्भदेखि नै खगोलसम्बन्धी सन्दर्भहरू सामवेद, यजुर्वेद र अथर्ववेदमा सन्निहित थिए। त निर्देशहरूले सूर्य, चन्द्रमा, ग्रह र ताराहरूको गतिस्थितिवारे जानकारी दिन्छन् (शशिधरन, २००८: १४३)। आकाशी पिण्डहरूका गतिस्थितिले त्यतिबेला समयको निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्थे। वेदमा रहेका ती निर्देशहरू पछि आएर ब्राह्मण, आरण्यक र पुराणमा प्रतिबिम्बित भए। वैदिक साहित्यमा सूर्य र चन्द्रमाका अतिरिक्त अन्य ग्रहहरू उल्लेख स्पष्ट रुपमा भएको पाइदैन तापनि ठाउँठाउँमा देवताको रुपमा ग्रहहरूको प्रार्थना गरिएका मन्त्रहरू भे भेटिन्छन्। ऋक् संहितामा पञ्चदेव शब्द आएको छ (ऋक् संहिता : १०|५५|३)। पञ्चदेवको अर्थ पाँच ग्रह हुनसक्छ भन्ने विद्वानहरूको अनुमान छ। वेदाङ्ग ज्योतिषकालसम्म आइपुग्दा सातवटा ग्रहहरूको ज्ञान ज्योतिषीहरूले गरिसकेका थिए। अथर्वज्योतिषमा स्पष्ट रुपले सात वटा ग्रहहरूको उल्लेख भएको कुरा लोकमणि दाहालले उल्लेख गरेका छन् (दाहाल, २००३ : ४८)। :—

आदित्यः सोमो भौमश्च तथा बुध वृहस्पती।
भार्गवः शनैश्चरश्चैव एते सप्त दिनाधिपाः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वराहमिहिर तथा कल्याण वर्मा आदि प्राचीन आचार्यहरूले सात वटा ग्रह मानेका छन् किनकि आकाशमा सातवटाको बिम्ब देखिन्छ, । परन्तु पछि आएर सूर्य र चन्द्रमा दुई निराकार कक्षाका दुई सम्पातलाई राहु र केतु नामक दुई ग्रह मानियो (पाण्डेय, २००६ : प्राक्कथन) । यज्ञवल्क्यस्मृतिमा ग्रह यज्ञको वर्णन गर्ने क्रममा राहुकेतु सहित नौ वटा ग्रहहरूको नाम आएको छ : —

सूर्य सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चैते ग्रहाःस्मृताः । *(याज्ञवल्क्यस्मृति १-२९५) ।*

महाभारत कालमा ग्रहहरूको ज्ञान थियो । तलको श्लोकमा पाँचवटा ग्रहको उल्लेख छ -

सोमो वृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ।
इन्दो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चर : ॥ *(महाभारत, वनपर्व ३।१७)*

महाभारतमा सूर्य र चन्द्रमालाई ग्रहका रुपमा व्याख्या गरिएको छ :—

ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणाः ।
राक्षसंद्वद्वुः संख्ये ग्रहाः पञ्चापि यथा ॥ *(भीष्मपर्व,१०० अध्याय : २७२ श्लोक)*

पाश्चात्य जगतमा पनि प्राचीन काल र मध्ययुगका ज्योतिषीहरूले बुध, शुक्र, भौम, वृहस्पति, शनि यी पाँचवटा ताराग्रहसहित सूर्य र चन्द्रमा गरी सात वटा ग्रहहरू स्वीकार गरेको पाइन्छ । ग्यालिलियोको समयसम्म नागो आँखाले देखिने पिण्डहरू बुध, शुक्र, पृथ्वी, मंगल, वृहस्पति र शनिलाई ग्रहका रुपमा अंगीकार गरिएको थियो । सन् १७८१ मा ठूलो टेलिस्कोपको सहायताले हर्सलले यूरानस ग्रह पत्ता लगाए (Ball, 1911: 197) ।

सामान्यतया प्राचीन र आधुनिक दुवै खगोलविद्हरूले स्वीकार गरेका ग्रहहरू वुध-शुक्र-भौम-वृहस्पति र शनि यी पाँच हुन् । पूर्वीय परम्पराका अनुयायी गणकहरूले आकाशमा रवि र चन्द्रमाको वृत्तात्मक भ्रमण मार्गका दुई सम्पातलाई पात संज्ञा दिएका छन् (द्विवेदी, १९९१ : ५) । सिद्धान्त ज्योतिषको गणितमा तिनको प्रथम सम्पातलाई राहु र द्वितीय संपातलाई केतु भनिन्छ । अन्य सबै ग्रहहरूको गति पश्चिमबाट पूर्वाभिमुख हुन्छ भने पातको गति त्यसको ठीक विपरित पश्चिमगामी हुन्छ । गोलपरिभाषा अनुसार रविले भ्रमण गर्ने वृत्तलाई क्रान्तिवृत्त र चन्द्रले भ्रमण गर्ने वृत्तलाई चन्द्र विमण्डल भनिन्छ । यी दुई भ्रमणवृत्तका दुइटा सम्पातलाई राहु र केतु भनिएको हो । आफ्नो खगोल परिभाषा नामक लघुग्रन्थमा नागेन्द्र पाण्डेय भन्छन् :—

चन्द्रवृत्त-भवृत्तस्य योगात्पातौ तु तौ सदा ।
आद्यो राहुः समाख्यातः केतुस्तावद् द्वितीयक ॥ *(पाण्डेय, १९९१ : १९)*

फलित ज्योतिष तथा पुराणादि ग्रन्थमा जसप्रकार राहु र केतुलाई ग्रहणको कारणका रुपमा वर्णन गरिएको छ, त्यो वास्तविक होइन । कुनै असुरले अमृत पान गरिरहेको समयमा देवताहरूले आफ्नो अस्त्रद्वारा उसको शिर र त्यो भन्दा तलको भागलाई अलग गरिदिनाले शिरको भागबाट राहु र तलको भागबाट केतु जन्मिएको भन्ने पौराणिक कल्पना पनि यथार्थपरक होइन । त्यसै गरी राहु र केतुले नै छोपेर चन्द्र ग्रहण र सूर्यग्रहण हुन्छ भन्ने कुरा पनि यथार्थ होइन । पुराणहरूमा कल्पना गरिएका नामलाई नै खगोलीय ज्योतिषशास्त्रमा पातस्थानको नामकरण राहु र केतुको रुपमा गरिएको हो (पाण्डेय, १९९१ : २०) । पातबिन्दुमा जब पूर्णिमान्त कालको चन्द्रमा हुन्छ, त्यही समय चन्द्रग्रहण लाग्छ । शास्त्रकारहरूले राहु र केतुलाई छाया बिम्ब (ग्रह) मानेर यसको समाधान गरेका छन् । यस प्रकार राहु र केतुलाई पुराणमा ग्रहको रुपमा गरिएको कल्पनालाई लाक्षणिक मान्नु पर्दछ ।

प्राचीन खगोलविद्हरूले पृथ्वीलाई अचल पिण्ड मानेका छन् । उनीहरूले रवि र चन्द्रमालाई ग्रहका रुपमा ग्रहण गरेका छन् । यसरी रवि र चन्द्र तथा राहु र केतु यी चार र अन्य पञ्च ताराग्रह (बुध, शुक्र, मंगल, वृहस्पति र शनि) गरी ग्रहहरूको संख्या ९ मानिएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भारतीय ज्योतिषमा झैं त्यतिबेलाका युनानी ज्योतिषीहरूले पृथ्वी स्थिर छ र सूर्य लगायतका ग्रहहरूले पृथ्वीको भ्रमण गर्छन् भन्ने सिद्धान्तका आधारमा ग्रहहरूको गणना गर्थे। युनानका प्रसिद्ध ज्योतिषी पाइथागोरस र एरिस्टोटल दुवैले पृथ्वीलाई अचल र आकासको केन्द्रमा मान्थे। एरिस्टोटलपछिका खगोलविद् र प्रसिद्ध ज्योतिषी टलेमीले पृथ्वीलाई सौरमण्डलको मात्र नभएर सम्पूर्ण ब्रह्माण्डकै केन्द्र बिन्दु माने। उनको ग्रहगतिसम्बन्धी सिद्धान्त भूकेन्द्री सिद्धान्तका नामले प्रसिद्ध छ। भूकेन्द्री सिद्धान्तअनुसार सूर्य र अन्य ग्रह तथा ताराहरूले पृथ्वीको वरिपरि परिक्रमा गर्दछन् (Smart, १९२८ : ६)। पृथ्वीको वरिपरि परिक्रमा गर्ने पिण्डहरूलाई ग्रह मानिने त्यतिबेलाको परिभाषाअनुसार टलेमीले पनि सूर्यलाई ग्रह मानेको र पृथ्वीलाई अचल पिण्डका रुपमा स्वीकार गरेको स्पष्ट हुन्छ। पोल्याण्डका खगोलविद् कपर्निकस (१४७३ देखि १५४३ ई.) ले सौरमण्डलको केन्द्रमा सूर्य छ र त्यसको वरिपरि पृथ्वी लगायतका ग्रहहरूले परिक्रमा गर्छन् भन्ने नयाँ सिद्धान्त पत्ता लगाएपछि ग्रहको परिभाषा नै बदलियो। ग्रहगतिका विषयमा नयाँ सिद्धान्तको आविष्कार पनि भयो। त्यसपछि मात्र पृथ्वीलाई ग्रह र चन्द्रमा पृथ्वीको वरिपरि घुम्छ भन्ने पत्ता लागेपछि चन्द्रमालाई पृथ्वीको उपग्रह मान्न थालियो। यस अघिका खगोलविद्हरूले पूर्वीय जगतमा झैं सूर्य,चन्द्रमा र पाँचवटा ताराग्रहलाई ग्रहको रुपमा स्वीकारेका थिए। खिस्ताब्द १७८१ मा 'हर्सल' नाम गरेका वैज्ञानिकले शनिकक्षाभन्दा बाहिर रहेको नयाँ ग्रह पत्ता लगाए। त्यसको नाम हर्सल अथवा युरेनस राखियो। त्यसपछि खिस्ताव्द १८४६ मा 'लेवेरिए' नामका फ्रान्सेली गणितज्ञले वरूण कक्षाभन्दा बाहिर स्थित अर्को ग्रह देखे त्यसको नाम 'नेप्च्यून' राखियो (सहाय, १९९६ : ११६)। सन् १९३० मा लावेलले स्थापना गरेको बेधशालाको उपयोग गरी 'टोम्बो' नाम गरेका कुनै कृषक युवकले उपलब्ध गरेको छायाचित्रबाट नेप्च्यूनको कक्षा बाहिर अर्को ग्रह पत्ता लाग्यो। कालान्तरमा यसलाई प्लुटो नामकरण गरियो।

यसरी आधनिक खगोलद्हिरूले उल्लेखित पञ्चतारा ग्रहसहित पछि पत्ता लागेका अरूण, वरूण, यम र पृथ्वी समेत गरी नौवटा ग्रह स्वीकारेका थिए। तर सन् २००७ मा पाराग्वेमा सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय खगोलीय युनियनको सभाले सौर्यमण्डलको अन्तिम ग्रह यमलाई ग्रहको स्तरमा नरहेको घोषणा गरिदिएपछि अन्य आठवटा पिण्डहरूले मात्र ग्रहको आधिकारिक मान्यता पाएका छन्। आधुनिक परिभाषा अनुसार कुनै पनि पिण्डले ग्रहको मान्यता पाउन त्यसले नियमित रुपमा सूर्यको परिक्रमा गरेको हुनुपर्दछ र गतिका क्रममा अन्य कुनै ग्रहको भ्रमणपथलाई त्यस ग्रहको कक्षाले पार गनुहुँदैन, साथै ग्रह हुन तोकिएको मापदण्डअनुसार त्यसको आकारप्रकार हुनुपर्दछ। किन्तु यम ग्रहले आफ्नो भ्रमणका क्रममा यी मापदण्डहरूको पालना नगरेको र सौरमण्डलमा पत्ता लागेका केही उपग्रहहरूभन्दा पनि यसको आकार सानो पाइएकाले यसलाई ग्रहको स्तरबाट झारिएको हो (साइन्स मनिटरिङ पत्रिका, २०६३ : १२)। यमको बहिर्गमनपछि सौरमण्डलको सबैभन्दा टाढाको ग्रह वरुण बन्न पुगेको छ।

दैनिक चाल वा अक्षभ्रमण : सौरमण्डलमा रहेका सबै ग्रहहरूले सूर्यको वरिपरि परिक्रमा गर्नुका साथै आ आफ्नो अक्षको वरिपरि पनि फन्को मार्दछन्। यसलाई अक्षभ्रमण वा चक्रभ्रमण पनि भन्दछन्। अक्षभ्रमण भनेको सम्बन्धित ग्रहले आफ्नो धुरी भ्रमण गर्नु हो। ग्रहले आफ्नो धुरी भ्रमण गर्न लगाउने समयलाई उसको दैनिक भ्रमण भनिन्छ (गोरखप्रसाद, १९५६ : ३६)। पूर्वीय जगतमा पृथ्वीले आफ्नो अक्षको वरिपरि घुम्छ भनेर भूभ्रमणबारे प्रथम पटक घोषणा गर्ने व्यक्ति आर्यभट हुन्। उनी पछिका खगोलविद्हरूले भने भूभ्रमणको प्रत्यक्ष अनुभव नभएकाले त्यसलाई अस्वीकार गर्दै आए। पूर्वीय मतअनुसार ग्रहहरूका दैनिक योजनात्मक गति बराबर हुने भए तापनि आ आफ्नो कक्षाअनुसार ग्रहहरूका दैनिक गति भिन्दाभिन्दै हुन्छन् र सोही गतिअनुसार ग्रहहरूले राशिचक्रको भ्रमण गर्दै भगणपूर्ति गर्छन्। योजनात्मक गति साधनका विषयमा भास्कराचार्यले सिद्धान्तशिरोमणिमा लेखेका छन् :

कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिन गतिर्गगनेचरस्य।
पादोनगोऽक्षधृतिभूमितयोजनानि खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे॥ *(चतुर्वेद (सम्पा.), २०५५ : ६६)*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MoE

सबै ग्रहहरू कल्पतुल्य कालमा खकक्षायोजन बराबर चल्दछन् भन्ने संस्कृत खगोलशास्त्रको परिकल्पना छ। अतः कल्पकुदिनले त खकक्षा योजन पाउँछ भने एक दिनले कति ? यो अनुपातद्वारा ग्रहहरूको दिनगति योजनतुल्य आउँछ। ग्रहहरूका भ्रमणपथ समान नभएकाले उनीहरूको कोणात्मक गति या कलात्मक गति भिन्दाभिन्दै हुन्छन्। सूर्यसिद्धान्तको मध्यमाधिकारमा यो कुरा उल्लेख छ–

प्रागगतित्वमतस्तेषां भगणै : प्रत्यहं गतिः।
परिणाहवशात् भिन्ना तद्वशात् भानि भुञ्जते॥

पाश्चात्य जगतमा पनि ईशा पूर्वका एरिस्टेटलका समकालीन हेराक्लीडले तत्कालीन समयमा प्रचलित मान्यता विपरित पृथ्वी आफ्नो अक्षमा पश्चिमबाट पूर्वतिर घुम्छ र यसले दैनिक भ्रमण गर्न २४ घण्टा लगाउछ भन्ने कुरा घोषणा गरे (Drayer, 1906 : 108–113)। तर उनको दूरदर्शी मतलाई उनीपछिका खगोलविद्हरूले अस्वीकार गर्दै आए। टलेमीको समयसम्म पृथ्वीलाई अचल पिण्ड मानिएकाले यसको अक्षभ्रमण र सूर्यको परिक्रमा दुवै किसिमिका गति हुँदैनन् भन्ने जनविश्वास कायम थियो। पछि कपर्निकसले सूर्यकेन्द्री ग्रहसंस्थाको आधारमा सौरमण्डलको नयाँ संरचना पत्ता लगाएपछि ग्रहहरूको दैनिक गतिका विषयमा पनि नयाँ तथ्यहरू फेलापरे। सबै ग्रहहरूका दैनिक गति फरक फरक छन्। पृथ्वीलाई आफ्नो अक्षको वरिपरि घुम्न २४ घण्टा लाग्छ। पृथ्वीको दैनिक गतिका कारणले नै यहाँ २४ घण्टाको एक दिन भएको हो । पृथ्वी गोलत्व र यसको धुरी भ्रमणका कारणले गर्दा यसका भिन्न भिन्न भाग भिन्न भिन्न गतिले घुमिरहेका हुन्छन् (दशोरा, १९९४ : ६४– ६५)। पृथ्वीको आभासी गतिका कारणले नै सूर्य र तारामण्डल पूर्वबाट पश्चिमतिर चलायमान देखिन्छन्। अत : ग्रहहरूको चालको अध्ययनार्थ हामीले पृथ्वीको गतिलाई पनि गणितमा अन्तभूत गराउनुपर्दछ। पृथ्वीको दैनिक गतिसितसम्बन्धित यी तथ्यहरू सर्वप्रथम कपर्निकसले नै पत्ता लगाएका हुन्।

ग्रहहरूका परिभ्रमण वा दैनिक गतिसम्बन्धमा तुलनात्मक विवेचना गर्दा सामान्यतया सौरमण्डलभित्रका पहिला चार ग्रहहरू बुध, शुक्र, पृथ्वी र मंगल ढिलो गतिले र पछिल्ला चार ग्रहहरू बृहस्पति, शनि, अरुण र वरुण तीव्र गतिले घुम्दछन् (स्थापित, २०५७ : ७०)। सबैभन्दा दूरीमा रहेको प्लुटोको चक्रगति झनै ढिलो छ, यद्यपि अहिले यो ग्रहको दायरामा छैन। सर्सर्ति हेर्दा सूर्यको नजिक रहेका ग्रहहरूको चक्रगति ढिलो र दूरवर्ती ग्रहहरूको चाँडो हुने देखिन्छ तापनि सबै ग्रहहरूमा यो नियम लागू हुने अवस्था छैन। किनकि सबैभन्दा नजिकको ग्रह बुधलाई आफ्नो अक्षभ्रमण गर्न ५९ दिन लाग्छ भने त्योभन्दा पछिको दोस्रो ग्रह शुक्रलाई २४३ दिन लाग्छ भने पाँचौ ग्रह वृहस्पतिलाई ९ घण्टा ४५ मिनेट लाग्दछ। उल्लिखित गतिहरूको आधारमा सबैभन्दा मन्द गतिले परिभ्रमण गर्ने ग्रह शुक्र र सबैभन्दा तीव्र गतिले भ्रमण गर्ने ग्रह वृहस्पति भएको स्पष्ट हुन्छ। यसबाट ग्रहहरूको अक्षभ्रमणमा एक रुपताको नियम लागू नभएर यसमा निकै अनियमितता रहेको स्पष्ट हुन्छ। तर यो परिभ्रमण गतिमा यति ठूलों विसंगति किन आयो भन्ने कुराको चित्तबुझ्दो जबाफ आजसम्मन कसैले पनि दिन सकको छैन। शुक्रको चक्रभ्रमण अवधि करिब २४३ दिनको छ जबकि कक्षाक्रममा त्यसपछि आउने पृथ्वीको मात्र १ दिन छ। यति नजिकका ग्रहहरूमा यति असाधारण अन्तर किन छ त ? जबकि आयतन, आकार, व्यास र धरातलीय गुरुत्वाकर्षण आदि धैरै कुराहरूमा यी ग्रहहरूमा समानता पाइन्छ (स्थापित, २०५७ : ७०)।

वार्षिक गति : ग्रहहरूले आफ्नो भ्रमणपथमा रहेर एक पटक सूर्यको परिक्रमा गर्न लाग्ने समयलाई परिक्रमा अवधि भनिन्छ। यही नै ग्रहको वार्षिक गति हो। पूर्वीयहरूले पृथ्वीलाई सौरमण्डलको केन्द्रमा राखेको हुनाले उसलाई सूर्यलगायत्का ग्रहहरूले वरिपरि परिक्रमा गर्न लाग्ने समयलाई भगणकाल भन्ने गरिन्छ । यो एक भगणपूर्ति गर्न लाग्ने समयावधि नै परिक्रमा अवधि वा वार्षिक गति हो। पृथ्वी दैनिक गतिअनुसार आफ्नो धुरीमा घुमिरहन्छ। यही क्रममा उसले सूर्यको पनि चारैतिर परिक्रमा गरिरहन्छ र एक चक्कर लगाउन उसलाई एक वर्ष लाग्दछ। यस कारण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताराहरूको सापेक्ष सूर्य चलायमान प्रतीत हुन्छ र सुविधाका लागि हामी सूर्यलाई नै चलायमान मान्दछौं (गोरखप्रसाद, १९५६ : ४०)। सूर्यको एक भगणपूर्ति काललाई हामी सौर वर्ष भन्दछौं।

ग्रहहरूको परिक्रमा अवधिलाई तुलनात्मक रुपमा विश्लेषण गर्दा सूर्यको परिक्रमा गर्न सूर्यको नजिक रहेका ग्रहहरूलाई कम समय र सूर्यदेखि टाढा रहेकालाई कक्षाक्रमअनुसार क्रमशः बढी लाग्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। जस्तो कि सूर्यको सबैभन्दा नजिक रहेको ग्रह बुध हो र यसको परिक्रमा अवधि ८८ दिन मात्र छ। सबैभन्दा टाढा रहेको नेप्च्युनको परिक्रमा अवधि करिब १६५ वर्ष छ। बुधपछि सौरमण्डलको संरचनामा रहेका शुक्र,मंगल, वृहस्पति, शनि, अरुण र वरुणको परिक्रमा अवधि क्रमश : २२६ दिन, ६८७ दिन, ११.८६ वर्ष, १९. ५ वर्ष, ८४ वर्ष र १६५ वर्ष रहेकाले यो आकडाको आधारमा सूर्यभन्दा टाढा रहेका ग्रहहरूको भगणकाल वा परिक्रमा अवधि दूरीको अनुपातमा क्रमशः बढ्दै गएको कुरा सिद्ध हुन्छ। त्यसैले ग्रहहरूका परिक्रमा अवधिमा वा वार्षिक चालमा यिनका दैनिक चालमा जस्तो विसंगति देखिदैन, संगति नै भेटिन्छ।

बुध सबैभन्दा निकटमा रहेको ग्रह भएकाले यसले सबैभन्दा छोटो अवधिमा सूर्यको परिक्रमा गरिसक्छ। त्यसैले यसलाई शीघ्र गतिक ग्रह भनिन्छ। प्राचीन आचार्यहरूले नांगा आँखाले बेध गरेर पत्ता लगाएका पाँच ग्रहहरूमध्ये शनि सबैभन्दा टाढाको ग्रह मानिन्छ। उनीहरूका विचारमा सबैभन्दा ढिलो घुम्ने ग्रह पनि यही थियो। पछि शनिको कक्षाबाहिर अरुण,बरुण र यम तीन वटा ग्रहहरू पत्ता लागे। किन्तु अब खगोलविद्हरूले यमलाई ग्रहको कोटिमा नराखेपछि सबैभन्दा टाढा रहेको ग्रह वरुणलाई मान्नुपर्दछ । यस आधारमा यो सबैभन्दा मन्द गति भएको ग्रह हो भन्न सकिन्छ। शीघ्रगतिक ग्रहहरूले छोटो समयमा र मन्द गतिक ग्रहहरूले लामो समयमा आफ्नो भगणपूर्ति गर्छन् भन्ने कुरा प्राचीन ज्योतिषीहरूले निकै अघि पत्ता लगाइसकेको विषय हो। जुन कुरा सूर्यसिद्धान्तमा व्यक्त भएको छ :

शीघ्रगास्तान्यथाऽल्पेन कालेन महताऽल्पगाः ।
तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः ॥ *(शास्त्री, २००६ : १७)*

मन्द गति भएको ग्रहको कक्षा ठूलो हुने भएकाले लामो कालमा र शीघ्र गतिका ग्रहको कक्षा सानो हुने भएकाले थौरै समयमा भगणपूर्ति हुन्छ। यो कुरालाई भास्कराचार्यले सिद्धान्तशिरोमणिको प्रत्यब्दशुद्धयध्यायमा यसरी दर्शाएका छन् :

कक्षा सर्वा : अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता ।
वृत्ते लघ्व्यो लघुनि, महतिर्स्युर्महत्यश्च लिप्ताः ॥
तस्मादेते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा ।
मन्दाक्रान्ता इव शशधराद् भान्ति यान्त क्रमेण ॥ *(चतुर्वेद, २०५५ : ८२)*

सूर्य निकट रहेका ग्रहहरूले छोटो समयमा र दूरस्थ ग्रहहरूले लामो समयमा सूर्यको परिक्रमा गर्छन् भन्नुको तात्पर्य सूर्य नजिकका ग्रहहरूको परिक्रमा अवधि कम र टाढा पर्ने ग्रहहरूको परिक्रमा अवधि बढी हुन्छ भन्ने हो। यो कुरा प्राचीन ज्योतिषीहरूले धेरै पहिले पत्ता लगाइसकेका थिए। तापनि पछि आएर यसलाई गणितीय आधारमा पुष्टि गर्ने काम पश्चिमी जगतका जोहन्स केपलरले गरेका हुन्। उनले आफ्नो गतिसम्बन्धी तेस्रो नियमका आधारमा यसको पुष्टि गरेका छन् (स्थापित, २०५७ : ५६)। उनको तेस्रो गति नियमअनुसार ग्रहहरूको परिक्रमा अवधिको वर्गलाई यिनीहरूका आ आफ्ना औसत दूरीको घनले भाग गर्दा निस्केका संख्याहरू उति नै स्थिर रहन्छन्।

निष्कर्ष : दैनिक व्यवहार र प्रयोजनका निम्ति गणनामा आउने ग्रहहरूका भ्रमणलाई प्राचीन आचार्यहरूले सामान्यतया दुई प्रकारले व्याख्या गरेका छन्। तिनका दैनिक भ्रमण र वार्षिक भ्रमणका रुपमा। प्राचीन आचार्यहरूले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding

निरन्तरको आकाशीय अवलोकन र पिण्डहरूमाथि गरेको वेधका कारण लामो साधनबाट ग्रहका विभिन्न गतिस्थितिहरू पत्ता लगाउन सकेका थिए। सूक्ष्म प्रवधि र यन्त्रविना नै ग्रहगतिका विषमताहरूको खोजी गर्नु कम चुनौतीपूर्ण कार्य थिएन, तर अभ्यास र साधनाले यी सबै कुरालाई सम्भव बनाइ दियो। प्राचीन आचार्यहरूले ग्रहको वार्षिक भ्रमणका विषयमा सही तथ्य पत्ता लगाउन सके पनि ग्रहहरूको अक्षभ्रमण वा दैनिक गतिको वास्तविक रहस्य पत्ता लगाउन सकेका थिएनन्। प्राचीनकालमा ज्योतिषशास्त्रको अध्ययन गणनात्मकता र मोटामोटि निरीक्षणमा मात्र सीमित भएकाले ग्रहगतिको अध्ययनमा पनि अपेक्षाकृत सफलता प्राप्त हुननसकेको स्पष्ट नै छ। आधुनिक पाश्चात्य जगतले उच्चस्तरीय प्रयोग एवं अनुभवको आधारमा ग्रहगतिसम्बन्धी धेरै समस्याहरूको समाधान पत्ता लगाई ब्रह्माण्डलाई पनि राम्ररी चिन्ने प्रयासहरू थालेको कुरालाई नकार्न सकिदैन। वर्तमानमा आधुनिक खगोलविज्ञानले ग्रहका दैनिक र वार्षिक गतिका वारेमा गणितीय व्याख्यासहित यथार्थ तथ्य उद्घाटन गरिदिएको छ। यसलाई समयको उपलब्धी मानी सबैले स्वीकार गर्नुपर्दछ।

आज प्रमाणित भइसकेको कुरो हो – सूर्य हाम्रो सौरमण्डलको माझमा छ र पृथ्वी लगायत्का सबै ग्रहहरूले यसको चारैतिर चक्कर लगाइरहेका छन्। यो तथ्य पत्ता लगाउन र जनसमुदायले यसलाई स्वीकार गर्न लामो समय लाग्यो। यही कारणले भूकेन्द्री गति मान्यताले लामो समयसम्मन मान्यता पायो र त्यही मान्यताका आधारमा ग्रहगतिसम्बन्धी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरिए। पश्चिमी जगतमा कपर्निकसले सौरमण्डलको नयाँ संरचना वा सूर्यकेन्द्री गति व्यवस्थाको आविष्कार गरेपछि सूर्यलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर ग्रहका समग्र गतिविधिहरूको अध्ययन अनुसन्धान हुनथाल्यो। त्यसपछि केपलरले ग्रहगतिसम्बन्धी तीनवटा गणितीय नियमहरूको प्रतिपादन गरी कर्पिनकसको सूर्यकेन्द्री सिद्धान्तमा नयाँ विकास ल्याउने काम गरे भने न्युटनले ग्रहहरू नियमित रुपले सूर्यको वरिपरि परिक्रमा गरिरहनुको वास्तविक कारण पत्ता लगाए। यसबाट ग्रहका दैनिक र वार्षिक गतिहरूको स्रोत र कारण के हो भन्ने सम्बन्धमा सही तथ्य पत्ता लाग्यो। अत : ग्रहका विभिन्न गतिचालहरूको वास्तविक ज्ञान र खगोलशास्त्रको विकासका क्रममा भएका उपलब्धिहरूलाई पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै कोणबाट तुलनात्मक अध्ययन गर्नु जरुरी छ। अनि मात्र अतित र वर्तमानका उपलब्धिहरूको खोज र संरक्षणतर्फ जिज्ञासुहरूको ध्यान जानेछ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. चतुर्वेद, मुरलीधर (सम्पा.), सिद्धान्तशिरोमणि, वाराणसी :सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, २०५५ वैक्रमाव्द
२. दशोरा, नन्दलाल, ब्रह्माण्ड और ज्योतिष रहस्य, हरिद्वार : धरणीधर प्रकाशन, ई.सं. १९९४ प्र.सं.
३. द्विवेदी, कृष्णचन्द्र, सूर्यग्रहणम्, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, ई.१९९१
४. दाहाल, लोकमणि, भारतीय ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास, वाराणसी : चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, ई. २००३
५. पाण्डेय, श्रीचन्द्र, ग्रहगतिका क्रमिक विकास, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी, ई. १९८२
६. पाण्डेय, नागेन्द्र, खगोल परिभाषा, वाराणसी : भारतीय विद्या संस्थान, प्र.सं., ई.१९९१
७. प्रसाद गोरख, सरल गणित ज्योतिष, इलाहावाद : पोथीशाला प्राइवेट लिमिटेड, ई.१९५६
८. स्थापित मोतिकाजी, ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल, काठमाडौं : तलेजु प्रकाशन, द्वि.सं. २०५७
९. शास्त्री, कपिलेश्वर (सम्पा.), सूर्यसिद्धान्त, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन, ई.२००६
१०. साइन्स मनिटरिङ पत्रिका, नेशनल स्कुल अफ साइन्सेज, वर्ष ४ अंक ६, २०६३
११. सहाय, रमानाथ, अर्वाचीन ज्योतिर्विज्ञानम्, वाराणसीः सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, ई.१९९६
१२. Ball, Robert S, Great Astronomers, London : Sir Isaac $ Sons, Ltd, Barth And New York,1911 .
१३. Drayer, J.L.E., History Of The Planetary System, Cambridge : At the university press, 1906.
१४. Smart, W.M; The sun, The stars and the universe, Longmans Green And C0. Newyork,1928.
१५. Sasidharan, G.K., The great universe, Ram Nagar New Delhi : S. Chand and Company LTd. 2008.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बीपी. कोइरालाको साहित्यमा आध्यात्मिकता

सहप्रा. डा. नारायण चालिसे

१. विषय प्रवेश : विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१ भदौ २४–२०३९ साउन ६) नेपाली प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका अग्रणी व्यक्तित्व हुन्। जन्म शताब्दीको पूर्वसन्ध्यामा उभिएर उनको साहित्यिक योगदानलाई अवलोकन गर्दा साँच्ची नै उनी शिखर पुरुष थिए भन्ने अनुभव हुन्छ। नेपाली साहित्यमा कोइरालाको साहित्यिक योगदानका विषयमा लामो विमर्श भइसकेको छ। साहित्यिक योगदानकै बारेमा कुरा गर्दा पनि उनको साहित्यिकताका विभिन्न विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान भइसकेको अवस्था छ। मूलतः कथा, उपन्यास, कविता, पत्र र आत्मजीवनी विधामा व्याप्त कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्व आख्यानमा विशेष सफल देखा परेको छ। कथा विधामार्फत् व्यक्ति जीवनका आन्तरिक र बाह्य अवस्थाहरूको मनोविश्लेषण गर्ने रुचि देखाएका कोइरालाले उपन्यास विधामा विचारका विभिन्न तहमार्फत साहित्यिक र दार्शनिक अवधारणाहरू प्रकट गरेका छन्। कोइरालाका साहित्यका धेरै तहहरूमा परिचर्चा भइसकेको यस परिप्रेक्ष्यमा कोइरालाको साहित्य विशेषतः उपन्यासमा अभिव्यक्त आध्यात्मिक मनोयोगका बारेमा यस प्रसङ्गमा छोटो चर्चा गरिएको छ।

२. बीपी. र आध्यात्मिकता : बीपी. कोइरालाको अध्यात्मप्रतिको धारणा के हो ? भन्ने विषयमा राजनीतिमा पनि चर्चा चल्ने गर्दछ। त्योभन्दा बढी साहित्यमा यो विषयले चर्चा पाउने गर्दछ। कोइरालाको आध्यात्मिकता प्रतिको दृष्टिकोण के हो ? भन्ने प्रश्न एकातिर उठिरहेकै छन् र अर्कोतिर आ–आफ्नै बुझाइ अनुरूपका उत्तरहरू पनि आइरहेकै छन्। कोइरालाका उपन्यासहरूमा विभिन्न विचारहरू खाँदिएर आएका छन्। उनको राजनीतिक जीवनका आदर्शहरू पनि साहित्यमा प्रच्छन्न रूपले व्यक्त भएका छन् भने साहित्यिक विचार र दर्शनको साझा चौतारीका रूपमा कोइरालाका उपन्यासहरू देखा परेका छन्। कोइरालाले विचार र दर्शनको क्षेत्रमा कुरा उठाउँदा निकै अभिरुचिपूर्वक हेरेको पक्ष पूर्वीय दर्शन प्रतिको हेराइ हो। कोइरालाका उपन्यासहरूलाई सरसरी पढ्नेहरूले बनाएका केही धारणाहरूमा उनको अध्यात्म प्रतिको अविश्वास र भौतिकता प्रति आस्था भन्ने प्रतिक्रिया प्राप्त हुन्छ। तर उनी भौतिकता प्रति जति गम्भीर थिए, अध्यात्म प्रति पनि त्यत्ति नै गम्भीर थिए भन्ने कुरा उनका उपन्यासहरू, उनको जीवनी, आत्मवृत्तान्त र जेल जर्नल जस्ता ग्रन्थहरूको मिहिन अध्ययनबाट थाहा हुन्छ। आध्यात्मिक जीवन दर्शनको अध्ययन गर्ने क्रममा कोइराला र उनको साहित्यलाई हेर्न मुख्य दुई क्षेत्र अवलम्बन गर्नु पर्ने देखिन्छः– जीवनको सन्दर्भमा / साहित्यिक कृति र तिंनमा व्यक्त धारणाका आधारमा।

२.१ जीवनको सन्दर्भमा : विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला कुलीन आध्यात्मिक संस्कार सम्पन्न परिवारमा जन्मे-हुर्केका व्यक्ति हुन्। ज्यादै सङ्घर्षशील, राजनीति सचेत, शासकीय स्वभावयुक्त, शिक्षित, स्वतन्त्र र कर्मशील परिवारमा जन्मेका कोइरालाको पुर्ख्यौली परम्परा गौरवशाली देखा पर्दछ। गुण दोषलाई पारख गर्न सक्ने परिवारका कोइरालामा परम्पराको अन्धानुशरण नगर्ने प्रवृत्ति देखा पर्दछ। कोइरालाले आफ्नो जीवनमा धर्मको कहिल्यै अभ्यास गरेको पाइँदैन। कोइरालाले मन्दिरमा गएर दर्शन गरे, व्रत वसे, पूजा गरेनन्। भगवान्सँग केही पाउने उद्देश्य पनि राखेनन्। अरु कसैले गरेका धार्मिक कार्यको निन्दा गर्दैनन्। न भक्ति न निन्दा [मानिसको सामर्थ्य पर्याप्त छैन यसभन्दा माथि कुनै शक्ति हुनु पर्दछ भन्ने मान्दछन् तर त्यसलाई ईश्वरीय रूप दिन चाहन्नन्। ईश्वर छैन पनि भन्दैनन् छ भनेर त्यसको उपासना पनि गर्दैनन् तर कुनै त्यस्तो तत्त्वको विषयमा सोचिरहन्छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले मानव अनुभूति र मानवलाई प्राप्त हुनसक्ने देव अनुभवको विश्लेषण गरिएका किताबहरूको अध्ययनले आफ्नो हृदयको धार्मिक र आध्यात्मिक व्यक्तित्व निर्माण भएको कुरा स्वीकार गरेका छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जेल जीवनमा लेखिएको *जेल जर्नल* कोइरालाको आध्यात्मिक दर्शनप्रति व्यक्त विचारको दस्तावेज जस्तो देखिन्छ। यसमा कोइरालाले आफू आध्यात्मिक विचार र दर्शनबारे के हुँ भन्ने स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरेका छन्। गीता, उपनिषद् र केही पौराणिक ग्रन्थहरूको अध्ययन गरेर आत्मशान्ति प्राप्त गर्न खोजेको तर ती ग्रन्थहरूले आफूलाई आश्वस्त पार्न नसकेको कुरा कोइरालाले व्यक्त गरेका छन्। ईश्वरप्रति आस्था राखौं भन्दा पनि ईश्वर भक्तहरूनै दुःखमा परेको देख्दा मन अड्याउन असजिलो परेको कुरा व्यक्त गरेका छन् (पाण्डे, २०६२:३९)। धार्मिक, आध्यात्मिक भावनाले अन्य कुनै चमत्कार गरि नहाले पनि केही नियम अनुशासनको अभ्यास हुने, अध्यात्मवादीहरू एउटा विश्वासले शक्ति पाएका जस्ता देखिने हुँदा आफूले अध्यात्मलाई अस्वीकार नगरेको कुरा कोइरालाले व्यक्त गरेका छन्। त्यतिमात्र होइन भोला चटर्जीलाई दिएको एउटा अन्तर्वार्तामा आफू नास्तिक वा अज्ञेयवादी नभएर अध्यात्मवादी नै भएको, प्रकृतिका कतिपय वस्तुको वैज्ञानिक व्याख्या र विश्लेषण मात्र पर्याप्त नभएकाले यसको कर्तृत्व कसैसँग हुनै पर्छ भन्ने धारणा राखेका छन् (चटर्जी, २०५१:११२)। कोइरालाले आफूमा जन्मबाट नै हिन्दु संस्कारको प्रारम्भिक प्रभाव रहेकाले अन्तस्करणमा त्यस्तो संस्कार सधैं विद्यमान रहेको धारणा समेत व्यक्त गरेका छन्। साथै कोइरालाले जीवन सम्झौताको शृङ्खला हो कतिपय कुराहरू आफूलाई रुचिकर नलागे पनि तिनका विरुद्ध जान नसकिने धारणा व्यक्त गरेर आफू सनातन परम्पराको समर्थक नै रहेको स्वीकार गरेका छन् (कोइराला, २०५४:१०२)। आफू वस्तुगत ज्ञानको प्रभावमा आउँदा भौतिकवादी बने पनि आध्यात्मिक आदर्श र व्यवहार त्याग्न नसकेको ठहर गरेका छन्। कोइरालाले भारतीय दर्शनको प्रारम्भ नैतिक जीवनको कुरूपतालाई मानेर प्रारम्भ भएको र यसको विपक्षमा तर्क गर्नु पाप हो भन्ने मान्यताका कारण यसले जीवनलाई तिरस्कार गरेर मृत्युको आराधना गर्न खोजेको प्रति संशोधन प्रस्ताव गरेका छन् तर हिन्दु दर्शन मूलतः अपार्थिव दर्शन हो, परमात्माद्वारा स्थापित भएको, यसको लक्ष्य जीवन नभएर मोक्ष हो। तसर्थ यसका दृष्टिमा त्यस्ता सबै काम असल हुन्छन् जसले परमार्थ सपार्दछ (कोइराला, २०५४:२०५) भनेर पारमार्थिक चिन्तनको आदर्शलाई उचो ठहऱ्याएका छन्।

कोइरालाको चिन्तनका सम्बन्धमा दधिराज सुवेदीले वैचारिक चिन्तनका धनी कोइरालाका कुनै देवी देवता र अन्य सम्प्रदाय थिएनन् तर उनी पूर्वीय जीवन, दर्शन र अध्यात्म विद्या वा नैसर्गिक अनुगामी थिए भनेका छन् (कोइराला (सम्पा.) २०५३:१४९-१५०)। मर्त्यलोकीय यथार्थलाई बुझेर जीवनको सुन्दरतामा पनि दृष्टि दिनु पर्ने मान्यता राख्ने कोइरालाले भौतिक शरीरको पनि सम्मान गर्नुपर्दछ, जीवन नै नरहे चिन्तन के का निम्ति ? भन्दै जीवनका प्रति विमुख बनाएर मृत्यु पक्षीय तुल्याउनु अध्यात्मको कमजोरी हो भन्ने धारणा राखेका छन् (कोइराला, २०५४:११९-१२३)। अध्यात्मतर्फको आफ्नो प्रारम्भिक झुकाव निकै आनन्ददायक रहेको प्रति सङ्केत गर्दै ईश्वरीय अनुभूति नै अध्यात्म हो भन्ने आशय प्रकट गरेका छन् (कोइराला (सम्पा.) २०५८:१५८। केही सीमाहरू अध्यात्मका छन् जसका कारणले अध्यात्म सर्वग्राह्य हुन सकेन भन्ने कोइरालाले के संयम मुक्ति हो ? संयम मात्रको चिन्तनमा भौतिकवाद पनि सहमत हुन सक्थ्यो। संयम होइन मुक्ति लक्ष्य हो भन्ने मान्यताले यसलाई कठोर बनाएको छ भन्ने नयाँ धारणा राखेका छन् (कोइराला २०५४:१२४)। त्यसै अध्यात्मवादीहरूले भौतिक सत्यलाई सत्य नमान्न गरेको अनुरोधलाई अप्रत्यक्ष स्वीकार गर्दै आफ्नै भाषामा भौतिकता पशुवृत्ति हो र अध्यात्म पशुवृत्तिबाट माथि उठ्ने प्रयत्न हो सम्म भनेका छन् (कोइराला, २०५४:१२४)। कोइरालाको व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै आचार्यले कोइराला केवल राजनीतिक विचारमा मात्र होइन धार्मिक, सामाजिक, साहित्यिक एवं नैतिक मूल्यहरूका सम्बन्धमा पनि परम्परागत मान्यतासँग असहमत हुनु हुन्थ्यो (आचार्य २०५३:१६-२१) भनेर कोइराला परम्परामुक्त तर मौलिक विचारका धनी व्यक्ति भएको कुरा व्यक्त गरेका छन्। धरावासीले कोइराला पूर्वीय चिन्तनका पक्षपाती हुन् भन्दै कोइरालालाई अध्यात्म दर्शनभन्दा भिन्न राखेर मापन गर्नु अधुरो रहने धारणा व्यक्त गरेका छन् (कोइराला (सम्पा.) २०५३:२७-३१)। हामी पूर्वीय सभ्यता र संस्कृतिका अनुयायीहरू बाहिर जे जस्ता धारणा राखे पनि भित्रबाट अध्यात्मवादी नै हुन्छौं भन्ने मान्यता कोइरालामा पनि लागु हुन्छ। कोइराला कुनै कुरालाई तर्कसङ्गत ढङ्गले मात्र ग्रहण गर्ने हुनु पर्दछ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भन्ने मान्दछन् र ती कुरा व्यावहारिक जीवनमा के कति सम्भव छन् त्यसका आधारमा हेर्नु पर्दछ; त्यति मात्र होइन मानव जीवनलाई सर्वोपरि राखेर मात्र यावत् सम्भावनांहरू खोज्नु पर्दछ भन्ने मान्दछन्।

२.२ साहित्यिक कृति र तिनमा व्यक्त धारणा : राजनीतिक जीवन जत्तिकै उच्च रहेको बीपीको साहित्यिक जीवनका विभिन्न पक्षमा विचार विमर्श भइरहेको छ। बीपीको साहित्यमा झट्ट हेर्दा सामान्य जस्तो लाग्ने अध्यात्मवादी जीवन दर्शन सम्बन्धी विचार मूलतः उनका उपन्यासहरूको प्रमुख कथ्य नै हो भन्दा फरक पर्दैन। कथा साहित्यमा विशेष गरी व्यक्ति जीवनका आन्तरिक मनोदशाहरूलाई केलाएर व्यक्तिलाई निहार्ने र उसका जैविक अवस्थालाई उजागर गर्ने यौन मनोविश्लेषणात्मक प्रकृति अङ्गालेका कोइराला उपन्यासमा सशक्त विचारका प्रस्तावक हुन्। यस सन्दर्भमा कोइरालाले आध्यात्मिक जीवन दर्शनका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका धारणाहरू कोइरालाका उपन्यासका मूल प्राप्तिहरू हुन्। कोइराला आफ्ना उपन्यासहरूमा आध्यात्मिक दर्शनका विषयमा खुलेर लागेका छन्। उनका सुम्निमा, मोदिआइन, हिटलर र यहुदी उपन्यास पूर्ण रूपले आध्यात्मिक विषयमै केन्द्रित छन् भने तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ र बाबु आमा र छोरामा पनि अध्यात्मको प्रभाव छ। यी उपन्यासको विषय आध्यात्मिक छ र त्यसलाई चिन्तन र बहसको विषय बनाइएको छ। बहसको निम्ति दुई भिन्न धारका सशक्त पात्रहरू सिर्जना गरिएको छ।

कोइरालाका उपन्यासहरूबाट उनको आध्यात्मिक दृष्टिकोणलाई बुझ्न सजिलो पर्दछ। कोइरालाले उपन्यासमा विचार दिन चाहेका छन् त्यसैले उनी नयाँ नयाँ तथ्यका प्रस्तावक भएर देखा परेका छन्। उनी आध्यात्मिक छन् तर परम्परागत चिन्तनका विपक्षी भएर आध्यात्मिक छन्। बीपी कोइरालाको साहित्यमा अभिव्यक्त आध्यात्मिकता बुझ्न विशेषतः उनका उपन्यासहरूलाई आधार मान्नु पर्ने हुन्छ। उनका छवटै उपन्यासमा अध्यात्मको प्रभाव छ। त्यो प्रभाव भिन्न भिन्न शैली र सन्दर्भमा अवस्था र घटनाअनुरूप आएर सन्दर्भित भएका छन्। तर कोइरालाले भक्तिवादी दृष्टिले भन्दा विश्लेषण, विवेचन र उपयोगितावादी दृष्टिले अध्यात्मको चिन्तन गरेका हुँदा केही बुँदाहरूलाई आधार मानेर यस सम्बन्धी दृष्टिकोणलाई विवेचना गरिएको छ।

कसैले पुरुष, कसैले ब्रह्म, कसैले निर्वाण, कसैले जीव र कसैले शरीर (चार्वाक) कै रूपमा आत्माको अस्तित्वलाई स्वीकारेको पाइन्छ। त्यस्तै चेतन तत्त्वको वासस्थानका रूपमा शरीरको व्याख्या गरिएको छ। पूर्वजन्मको फल भोग्नका निम्ति जीवले मर्त्यलोकमा विभिन्न शरीर धारण गरेर जन्म लिन्छन् भन्ने आध्यात्मिक मान्यता रहेको छ।

शरीरको आधेय तत्त्व आत्मा र आत्माको आधेय तत्त्व शरीर रहेको र शरीर आत्मा एक अर्काका आधार तत्त्व रहेकाले शरीरलाई बिर्सेर गरिने आत्माको उपासना र आत्मालाई तिरस्कार गरेर सोचिने शरीरको सुखको कुनै अर्थ छैन। आत्मानिरपेक्ष शरीर र शरीर निरपेक्ष आत्माको कल्पना सम्भव कुरा होइन भन्ने मान्यता कोइरालाको मौलिक धारणा हो। यसको सशक्त दृष्टान्त कोइरालाको सुम्निमा उपन्यास हो। सुम्निमालाई आफ्नो जीवनबाट हटाएर परम साक्षात्कार (ब्रह्मप्राप्ति) को मार्ग प्रशस्त गर्न चाहने, शरीर निरपेक्ष आत्माको पक्षपाती सोमदत्त अन्धविश्वास र कठोर अव्यावहारिक हठ साधनाको भारीले ढाड भाँचिएर लड्नु परेको छ भने शरीर नै सम्पूर्ण हो भनी आफ्नो सुन्दर आकर्षक शरीरमा अहंकार गर्ने सुम्निमा जीवनभर मन भाँचिएर अधुरो भई बाँच्नु परेको छ। भोग र योग, शरीर र आत्मा, पुरुष र प्रकृति, जड र चेतन, ज्ञान र विज्ञानको समन्वयमा जीवन र जगत्को रूप निकै सुन्दर हुन्छ भन्ने व्यावहारिक मान्यतामा कोइरालाको आध्यात्मिक विचार प्रवल बनेर आएको छ। यो कुरालाई कोइरालाले मोदिआइनमा पनि पुष्टि गरेर देखाएका छन्। अझ मोदिआइनमा आत्माको अजरमरतालाई नै सिद्ध गरिएको छ। जन्मजन्मदेखि आफ्नो प्राणप्रिय पतिको प्रतीक्षामा बसेकी मोदिआइन, त्यसपूर्वकी मछुवारिन र त्यो भन्दा पनि अघिल्लो जन्मकी नारी तीनै पात्रमा एउटै आत्माको प्रवेश गराएर नारीका तीन जन्मका विविध रूप देखाउँदै वासांसि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीर्णानि... नवानि देही (गीता २।२२) भन्ने गीता दर्शनको जीवको पुनर्जन्म र आत्माको अमरतालाई कोइरालाले पुष्टि गरेका छन्। यहाँ पनि देह र आत्माको समन्वयमा मात्र जीवन सार्थक रहने कुराको संकेत नारीका विभिन्न जन्म पुरुष प्रतीक्षुकका रूपमा भएको देखाएर देह र आत्माको मिलनको अपेक्षा गरिएको छ।

मृत्युको नियति लिएर आएका कुरु क्षेत्रका सेना र यहुदीका मृत्युमा कोइरालाले दुःख प्रकट गरेका छन्। यी तमाम अवस्थाहरूमा कोइरालाको मनले पीडाबोध गरिरहेको छ र मानव हुनुको नाताले यी जघन्य कर्महरूको विपक्षमा कोइरालाका विचारहरू आएका छन् तर प्रारब्धको खटनलाई छेक्न, रोक्न वा सच्याउन नसक्ने मानिसको असमर्थ अवस्था र प्रारब्धको बलशाली पञ्जाबाट उम्किन नसक्ने यथार्थलाई गम्भीर किसिमले व्यक्त गर्ने काम कोइरालाबाट भएको छ।

२.३ प्राकृतिक ईश्वरको पक्षधरता : ईश्वरलाई अध्यात्मवादीहरूका आस्थाका केन्द्र मानिन्छ। विद्वान्हरूका अनुसन्धानले संसारका विभिन्न जातिहरूमा ईश्वरप्रति विश्वास गर्नेहरूको संख्या धेरै छ भन्ने देखाएको छ (प्रसाद, १९८२:१४९) ईश्वरलाई दार्शनिक विवेचना गर्ने र ईश्वरलाई विभिन्न धर्ममा विश्वासको रूपमा हेर्ने दुईथरी परम्परा देखिन्छ। हामी आफ्नै ज्ञान सीमितताले गर्दा कर्तृत्वको भ्रम पाल्छौं (गीता ३/२७) भनी सृष्टिको नियन्ता प्रकृतिलाई मान्ने साङ्ख्य दर्शनको मान्यतासँग कोइराला बढी सहमत देखिन्छन्। यद्यपि प्रकारान्तरले प्राकृतिक नियमको पनि परिचालक हुने र त्यो कुनै अदृष्ट नै हुने कुरालाई यो नियमले अस्वीकार गरेको छैन र त्यो ठाउँमा पुगे पछि ईश्वरको कर्तृता सिद्ध हुन्छ तापनि ईश्वरवादीहरूले भनेझैं यो सारा सृष्टिको आदिकारण ईश्वर हुन्। विश्वको कुनै न कुनै कारण हुन सक्छ। यस्तो कारण ईश्वर बाहेक अरु हुनै सक्दैन (प्रसाद, १९८२:२०२) भन्ने मान्यताले सिधै ईश्वरलाई आदिकारण मानेझैं कोइरालाले ईश्वरको कर्तृत्वलाई स्वीकार गरेका छैनन् तर कुनै न कुनै नियन्ता छ भन्ने नियति/प्रारब्धवादी मान्यतामा भने कोइराला सहमत छन्। कार्यको नजिकै बसेको कारणलाई ईश्वर मान्ने कि प्रकृति मान्ने भन्ने महत्त्वपूर्ण प्रश्नमा बीपीले केही हदसम्म ईश्वर भयो भने पनि मूलतः यो प्राकृतिक नियम हो भन्ने माने तर प्राकृतिक नियमको नियन्ता को हुन् ? भन्ने गीता चिन्तनमा कोइराला प्रवेश गरेका छैनन्। ईश्वरमा हामी विश्वास गरौं वा नगरौं तर हामीभित्र ईश्वरका प्रति सदैव जिज्ञासा भइरहन्छ। यतिसम्म कि ईश्वरको उपादेयता, सत्यताका विषयमा हामी जे जस्ता विचार राखौं तर अधिकांश मानिसको मनले ईश्वरको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्न सकेको हुँदैन। यसकारण ईश्वरका विषयमा संसारमा धेरै वहसहरू हुने गरेका छन् (प्रसाद, १९८२:१४९) भन्ने मान्यता धेरै हदसम्म कोइरालामा पनि लागु हुन्छ। उनले ईश्वरलाई उपासनाको विषय बनाएका छैनन् तर ईश्वरवादी मान्यताभन्दा टाढा गएर विरोधमा विचार पनि राखेका छैनन्। बरु विभिन्न पात्रहरूका माध्यमले ईश्वरको अस्तित्वलाई स्थापित नै गर्न चाहेका छन्। सोमदत्त, पुलोमा, सुम्निमा, नारायणन्, भट्टाचार्य, गौरी जस्ता पात्रहरू ईश्वरकै पक्षमा खुलेर लागेका छन् भने अरु धेरै पात्रहरूले ईश्वरको अस्तित्व वा अनस्तित्वका बारेमा वहस गरेका छन्।

२.५ निष्काम कर्मयोगमा संशोधनको प्रस्ताव : श्रीमद्भगवद्गीताको मुख्य उपदेश कर्मयोग हो। आत्माको निरूपणको साथै ज्ञान प्राप्तिको उपदेशद्वारा निष्काम कर्म गर्ने उपदेश गीताले दिएको छ (मिश्र, १९७०:७) साथै वर्णाश्रम व्यवस्थाको निर्धारण गरी (गीता ४।१३) त्यागसहितको कर्म गर्ने उपदेश अर्थात् कर्मको त्याग नभएर कर्ममा त्यागको उपदेश दिइएको छ। मूलतः गीतामा वर्णित, स्वधर्म, कर्म र मानव धर्मसम्बन्धी धारणाको मूल्याङ्कन गर्दा जसलाई जे कुराको ज्ञान र दक्षता छ त्यसले त्यो कर्म गर्ने अनिवार्यतालाई स्वधर्म र मानव कर्म मानिएको छ र यसो गर्दा नै मानवजातिको कल्याण हुन्छ भनिएको छ (गीता १८।४७)।

बीपी कोइराला मानव धर्म र कर्मका विषयमा सचेत छन्। मानवलाई सुहाउने धर्म र मानवविहित कर्म दुवैमा कोइरालाका गहिरो आस्था छ। कर्म गर्नु पर्ने अनिवार्यता र कर्तव्य कर्मको कर्मयोगी मान्यतासँग कोइराला सहमत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छन्। कर्म गर, कर्म गर्ने स्वतन्त्रता तिम्रो हो, उपलब्धि/प्राप्ति तिम्रो अधीनमा छैन भन्ने मतसँग कोइराला पूर्ण सहमत देखिन्छन्। उनले परिणाम जे जस्तो आओस् मानिसले आफ्नो तर्फको कर्म गर्दै जानुपर्छ भन्ने मान्यता अनुरूप नै आफ्नो जीवनलाई दाउमा लगाएर राजनीति गर्दै रहे र त्यो परम्परालाई साहित्यमा पनि निरन्तरता दिने प्रयत्न गरे। साथै गेरुवा रङ्गको लुगा नलगाए पनि हामीले मनमा जोगीको जस्तो निष्काम प्रवृत्ति धारण गर्नु पर्दछ (कोइराला (सम्पा.) २०५८:३१३) भन्ने मान्यताले राजनीतिमा कार्यकर्ताहरूलाई प्रशिक्षण दिने कोइराला निष्काम कर्मयोगी नै थिए तापनि कर्ममा धेरथोर फल प्राप्तिको आकाङ्क्षा हुन्छ नै कर्म निष्काम मात्रै हुन सक्दैन भन्ने तर्कलाई पनि अघि सारे। कर्ममा योगी भाव त हुनुपर्दछ, अतिशय स्वार्थप्रेरित कर्ममा दोष रहन्छ तर कलिकर्म कसरी निष्काम नै हुन सम्भव छ र ? भनी व्यावहारिक जिज्ञासा प्रष्ट गर्ने काम कोइरालाले गरेका छन्।

स्वधर्म चर्चाका साथै स्वधर्म महत्त्व जसलाई आज मानव धर्म भन्न सकिन्छ। यसको भगवद्गीताको व्याख्या अनुरूपको धर्म र कर्मलाई कोइरालाले स्वीकार्दा स्वीकार्दै पनि कर्तव्य कर्म र मानवधर्मका नाउँमा गीतामा भएको युद्ध र मृत्युसम्बन्धी मान्यतामा कोइराला असहमत देखिएका छन्। मानिसले सुख दुःखको जस्तोसुकै अवस्थामा पनि कर्म गर्ने स्वतन्त्रता र कर्तव्यलाई भने सधैं पालन गरिरहनु पर्छ भन्ने दृष्यान्त कोइरालाका सबै उपन्यासहरू हुन् त्यसमाथि नियतिको बाघ पञ्जामा जकडिएका कोइरालाका सबै उपन्यासका नारी र पुरुष पात्रहरूलाई निराश नभई अघिल्ला कर्म गर्दै जान गरेको प्रेरणा, इन्द्रमाया, गौरी, मुनरिया, उमा, थियोडोरा, इल्जेहरूका व्यवहार र कर्मबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। यसरी बीपीले कर्म सिद्धान्तलाई सकाम, मानव जीवन सापेक्षा मान्नु पर्छ भन्ने कर्मवादी मान्यता राखेका छन्।

२.६ निष्कर्ष : कोइरालाको विचारको पृष्ठभूमि पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनको समन्वयबाट निर्माण भएको छ। पूर्वीय दर्शनको अध्ययनले विचारको भौतिकवादी तहमा केही कुरा थप हुन जाँदा पुरानो स्थापित विचार र बुद्धि, तर्क र चिन्तनले थपेको विचार खप्टिइँदा चेतनाका दुई बराबर महत्त्वका स्तर खडा भएका छन्। उपन्यांस लेख्ने क्रममा कोइराला विचारको आन्तरिक द्वन्द्वमा परेकाले दुवै खाले विचारलाई समान महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेका छन्। अध्यात्मवादी विचार अमूर्त र भौतिक जीवन दर्शन इन्द्रिय ग्राह्य भएको अवस्थामा प्रत्यक्ष भौतिक दर्शन र परोक्ष आध्यात्मिक दर्शनमा बनेका कोइरालाको आध्यात्मिक चिन्तन पनि कम शक्तिशाली देखिएको छैन। यथार्थका सामु आदर्श काल्पनिक अप्रामाणिक गतिहीन जस्तो देखिए पनि नदेखिएका कुरा जीवनमा बढी महत्त्वपूर्ण बनेर आएको पाइनाले कोइरालाले आध्यात्मिकतातर्फ रुचि बढाएका छन्। ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, मोक्ष, प्रारब्ध, नियति आदि विषयमा कोइरालाले तार्किक दृष्टिकोण अघि सारेर वैचारिक वहसको थालनी गरेका छन्। कतै समर्थन र कतै असमर्थन दुवै कोइरालाको तथ्यपरक दृष्टिकोण रहेको छ। भौतिकतालाई व्यक्त गर्दा आध्यात्मिकता र आध्यात्मिकतालाई व्याख्या गर्दा भौतिकता उपन्यासमा विचारको प्रतिपक्षी बनेर आएको छ। सारांशमा अध्यात्मवादी दर्शनलाई यति धेरै बहस र चिन्तनको विषय बनाइएको कुरा निकै महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ। कोइरालाले भौतिकता निरपेक्ष आध्यात्मिकता र आध्यात्मिकता निरपेक्ष भौतिकतालाई सफल हुन नसक्ने ठानेका छन्। भौतिकता र आध्यात्मिकता ज्ञान, विज्ञान, युद्ध, शान्ति आदि सबैमा समन्वयको सन्देश प्रवाह गर्न चाहेका छन्। धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक, साहित्यिक, समत्वमा जोड, अहिंसा, मानवता र कर्मवादलाई प्राथमिकता कोइरालाको साहित्यमा आध्यात्मिकताको मनोयोग हो भन्नु युक्तिसङ्गत ठहर्छ।•

सन्दर्भकृतिसूची

कोइराला, जीवनचन्द्र (सम्पा.) (२०५३), विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला समालोचना र विचारमा, काठमाडौँः बीपी. अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र।

-(२०५८), बीपी. कोइरालाका छरिएका सामग्री, काठमाडौँः मनिका (ज्योति) कोइराला।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

-(२०४९), दोर्षा चस्मा, ते.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५०), श्वेतभैरवी, दो.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५०), मोदिआइन, ते.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५०), बाबु, आमा र छोरा, दो.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५१), सुम्निमा, चौ.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५५), आत्मवृत्तान्त, दो.सं., (संक.) गणेशराज शर्मा, ललितपुरः जगदम्बा प्रकाशन।
-(२०५७), हिटलर र यहुदी, पा.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०५८), तीन घुम्ती, सा.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०६०), आफ्नो कथा, चौ.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०६१), नरेन्द्र दाइ, छै.सं., ललितपुरः साझा प्रकाशन।
-(२०६३), जेल जर्नल, चौ.सं., (सङ्क.) गणेशराज शर्मा, ललितपुरः जगदम्बा प्रकाशन।
कृपामय, कृष्ण (२०६२), श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप, काठमाडौंः श्री राधाकृष्ण मन्दिर हरे कृष्णधाम।
चटर्जी, भोला (२०५१), बीपी. कोइराला एक क्रान्तिकारी व्यक्तित्व, काठमाडौंः साझा प्रकाशन।
चट्टोपाध्याय, सतीशचन्द्र र धीरेन्द्र मोहन दत्त (सन् १९८३), भारतीय दर्शन, (अनु.) हरिमोहन झा एवं नित्यानन्द मिश्र, पटनाः पुस्तक भण्डार।
चालिसे, नारायण (२०६९), पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास, दाङः बीपी. चिन्तन केन्द्र।
ढकाल, भूपति 'कमल' (२०५६), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूमा विचार पक्ष, पोखराः जय नेपाल प्रकाशन।
पाण्डे, ज्ञानु (२०६२), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद, काठमाडौंः नेपाली आख्यान समाज।
प्रसाद, राजेन्द्र (सन् १९८२), दर्शनशास्त्रकी रूपरेखा, पटनाः शुक्ला बुक डिपो।
मिश्र, उमेश (१९७०), भारतीय दर्शन, लखनऊः हिन्दी समिति सूचना विभाग।
शर्मा, चन्द्रधर (सन् १९९८), भारतीय दर्शन आलोचन और अनुशीलन, दिल्लीः मोतीलाल-वनारसीदास।
सरस्वती, मधुसूदन (२०६०), श्रीमद्भगवद्गीता, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
सिह्ना, हरेन्द्रप्रसाद (सन् १९८३), भारतीय दर्शनकी रूपरेखा, दिल्लीः मोतीलाल वनारसीदास।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीमांसादर्शनमा आत्माको स्वरूप

उपप्रा. नारायणप्रसाद नेपाल

वैदिक धर्म प्राकृतिक भौतिक वस्तुस्थितिका र गम्भिर तत्त्वचिन्तनका आधारमा वेद, वेदाङ्ग, स्मृतिशास्त्रहरूबाट व्यवस्थित ढङ्गबाट प्रकाशित गरिएको र चलाइएको धर्म हो। धर्म र मोक्षको यथार्थ ज्ञानको साधन अपौरुषेय शब्दराशी वेद हो। यसै वेदबाट नै संसारको भूत, भविष्य र वर्तमान सञ्चालित छ। अज्ञान-अल्पज्ञान-काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य र पुरुष दोषरहित धर्म र मोक्षको प्रमाण भएको एकमात्र आधिकारिक ग्रन्थको रूपमा वैदिक आर्यहरूले आधारपूर्वक स्वाध्ययन गर्ने गरेका छन्।[१] वेद अनादि कालदेखि नै गुरुशिष्य परम्पराबाट आएको गुरुले उपनयन पूर्वक वेदाध्ययन गराई शुद्ध कूलिन ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकहरूलाई अध्ययन गराउने परम्परा छ।

वेदमा धर्म र अधर्मको विषय प्रतिपादित छ। त्यसको विषयको बारेमा वर्णन गरिएको छ। यो काम यसरी गर्नु भनेर विधान गरिएको वाक्यलाई विधिवाक्य भनिन्छ। जस्तैः अग्निहोत्रं जुहूयात् स्वर्गकामः यहाँ स्वर्गकामको लागि अग्निहोत्र गरोस्। कुनै पनि अप्राप्त अर्थ प्राप्त हुने क्रियालाई विधि भनिन्छ।[२] त्यसै गरी वेदमा अधर्मको पनि चर्चा गरेको पाइन्छ। जस्तैः पुरुषले गर्ने कर्मको अनर्थ फल प्राप्त हुने हुनाले त्यो काम नगर्नु भनेर त्यसतर्फ निवृति गर्ने वा पुरुषार्थको लागि प्रवृति हुन नदिने वाक्यलाई निषेध भनिन्छ। जसमा न कलञ्जं भक्षयेत्। कलञ्ज वस्तु भक्षण गरेमा त्यसको फल अनिष्ट हुन्छ भनेर निवृति गराईएको छ।[३] यसै परिप्रेक्ष्यमा वेदमा भएका विभिन्न विचारहरूलाई लिएर वैदिक र अवैदिक गरी दर्शनहरू विभाजित भएका छन्।

वैदिक र अवैदिक- वैदिक दर्शनहरू छ वटा छन्। वेदको सत्तालाई मान्ने दर्शनलाई वैदिक दर्शन भनिन्छ भने वेदको सत्तालाई नमान्ने दर्शनलाई अवैदिक दर्शन भनिन्छ।[४] न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसा यी वैदिक दर्शनहरू हुन्। अवैदिक दर्शनहरूमा चार्वाक-जैन-बौद्ध-(वैभाषिक-सौत्रान्त्रिक-योगाचार-माध्यमिक वा शून्यवादी) यी अवैदिक दर्शनहरू हुन्। अगाडिका वैदिक दर्शनहरूमा पनि पूर्व र उत्तरमीमांसाको मूल भने वेद नै हो। अरु सम्पूर्ण दर्शनहरूको मूल आगम वा सूत्रहरू हुन्।

पूर्वमीमांसादर्शन- पूर्वमीमांसालाई मीमांसा न्याय, धर्ममीमांसा, कर्ममीमांसा, अध्वरमीमांसा, वाक्यशास्त्र आदिले व्यवहार गरिन्छ। यसको आदिसूत्र अथाऽतो धर्म जिज्ञासा हो।[५] श्रुति स्मृतिका वाक्यहरूको तात्पर्यादिको निर्णय गर्नको लागि उपयोगी न्यायहरूको समुदायरूप कल्पशास्त्रको अनुगामी उपाङ्ग नै पूर्वमीमांसा हो।[६] यसका सूत्रकार जैमिनि मुनि हुन्। यीनले बाह्र अध्यायको जैमिनीय धर्मसूत्रको रचना गरेका थिए। जसमा प्रमाण-भेद-शेषत्व-प्रयुक्ति-क्रम-अधिकार-सामान्य-विशेष-ऊह-वाद-प्रसङ्ग गरी बाह्र अध्यायमा धर्मको निरूपण गरेका छन्। यिनको बाह्र अध्याय मध्येको प्रथम अध्यायको प्रथम पादलाई तर्कपाद भनिन्छ। यसै तर्कपाद भित्र आत्माको चर्चा गरिएको छ।

प्रतिपाद्य विषयहरू- यस दर्शनको मूल उद्देश्य भनेको संदिग्ध वेद वाक्यको परिशोधनद्वारा वाक्यार्थको निर्णय गर्नु हो। शब्द तथा अर्थको गरिमाले विशाल यस दर्शनमा अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादि कर्मकाण्डको विचारले प्रवृत्त भएर पनि यो दर्शनको प्रतिपाद्य विषयहरू निम्न छन्। तत्त्व दर्शन, दर्शन सम्मत प्रमाण प्रमेयको विवेचन, यज्ञ प्रयोगको निरूपण, शाब्दबोधको उपयोगी न्यायको विवेचन। यसरी पूर्व मीमांसाको तत्त्व दर्शन अन्तर्गत आत्माको बारेमा वर्णन गरेको पाइन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वमीमांसामा प्रमा र प्रमाण– पूर्वमीमांसामा प्रमा भनेको ज्ञान हो र प्रमाण भनेको ज्ञानको साधन हो। पूर्वमीमांसामा ज्ञानलाई तत्त्व पनि भनिन्छ। अज्ञात वस्तुको ज्ञानलाई प्रमा भनिन्छ। प्रमाण र प्रमेय दुई वस्तुहरू हुन्छन्।

मानमेयविभागेन वस्तूनां द्विविधा स्थितिः।
अतस्तदुभयं ब्रुमः श्रीमत्कौमारिलाध्वना॥
प्रमाकरणमेवात्र प्रमाणं तर्कपक्षवत्।
प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेवात्र भिद्यते॥[७]

अज्ञात पदले ज्ञान भएको स्मृति र अनुभव भएको अनुवादलाई निरस्त गरेर यथार्थ ज्ञानलाई जनाउँछ।[८] घट जान्नुलाई ज्ञान भनिन्छ। घट स्मृति हुनु ज्ञान हैन। यो घट हो, यो घट हो भनेर भन्दा प्रथम क्षणको घट ज्ञान हो भने द्वितीय क्षणको घट अनुवाद हो। पार्थसारथि मिश्रले पनि भनेका छन् : कारणदोषबाधज्ञानरहित–मगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणम्।[९] तत्त्व पदले भ्रम र संशयको अयथार्थ ज्ञानको निरास गर्दछ वा भ्रम र संशयरहित यथार्थ ज्ञानलाई नै तत्त्व भनिएको छ।[१०]

पूर्वमीमांसामा प्रमेय– प्रमेयलाई विषय पनि भनिन्छ। मूलतः मीमांसाको प्रमेयहरू पाँच वटा छन्। ती हुन् द्रव्य–जाति–गुण–क्रिया–अभाव। तर कसैले शक्तिलाई पनि प्रमेय मानेका छन्।

वयं तावत् प्रमेयं तु द्रव्य जातिगुणक्रियाः।
अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानादियामहे॥[११]

एवं च द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्त्यभावाः सप्त पदार्थाः।[१२]
प्रसङ्गात् पदार्था निरूप्यन्ते– द्रव्यगुणकर्मसामान्यशक्त्यभावाः षट् पदार्थाः।[१३]

यसरी प्रमेय अन्तर्गत द्रव्यहरू एघारवटा छन्। जस्मा पृथिवी–जल–तेज–वायु–अन्धकार–आकाश–काल–आत्मा–मन–शब्द, यिनीहरू द्रव्यका भेद मानिन्छन्।

पृथिवी सलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा।
व्योमकालदिगात्मनो मनः शब्द इति क्रमात्॥
एकादशविधं चैतत् कुमारिलमते मतम्।
यथाशास्त्रं विधास्यामस्तत्स्वरूपनिरूपणम्॥[१४]

यसरी पृथिवी आदि एघारवटा द्रव्य मध्ये आत्मा पनि एक द्रव्य हो।

आत्माको स्वरूप– यस दर्शन अनुसार आत्मा चैतन्यको आश्रय हो, मानस प्रत्यक्ष गम्य, विभु र अनवयवी मानिएको छ। आत्मा शरीरदेखि भिन्न हो। किनकि यो मेरो शरीर हो भन्दा यसमा षष्ठी विभक्तिद्वारा शरीर आत्माको मेरो भन्ने भेद स्पष्ट छ। आत्मा इन्द्रिय भन्दा पनि भिन्न हो। किनकि मैले देखेको थिएँ, म स्पर्श गर्दछु, मैले अनुभव गर्दछु, म सुखी छु, म दुःखी छु आदि भान हुने भएकोले यागजन्य फलको भोक्ता अरु नभई आत्मा नै हुने र निषेध कर्म गर्दा नरकादिकर्मको फल भोक्ता आत्मा नै हुने हो। तसर्थ आत्मा कर्ता, भोक्ता र प्रमाता स्वरूप हो। अयमेव अशनतानविहरणादिलौकिकव्यापाराश्रयः कर्ता यागदानतपोहोमादिनिखिलकर्मणां तत्तत्कर्मजन्यस्वर्गनरकादिनिखिलफलभोक्ता च।[१५]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानिसको प्रपञ्चका साथ सम्बन्ध हुन्छ। प्रपञ्च भनेको शरीर, इन्द्रिय र विषयको सम्बन्ध हो। प्रपञ्चमा मानिसले भोग गर्दछ, त्यही भोगबाट सुख दुःखको साक्षात् अनुभव हुन्छ र बन्धनमा पर्दछ। ती कुराबाट उम्किएको उम्क्यै हुनु मोक्ष हो। अर्थात् सुख दुःखको आत्यान्तिक निवृत्ति मोक्ष हो। पहिलेको शरीर र इन्द्रियको नाश भएर विषयसँग सम्बन्ध नहुनु र फेरि नयाँ शरीर इन्द्रियहरूको उत्पत्ति नहुनु, यसरी पुरानोको नाश र नयाँको उत्पत्ति नभएमा समस्त संसारिक सुख दुःखको उच्छेद हुन्छ, त्यो हुन सबै धर्माधर्मको उच्छेद हुनुपर्छ। त्यसका निम्ति उत्पन्न भएको धर्माधर्मको फल भोग गरी, अधर्मको नित्य नैमितिक कर्म गरी, धर्माधर्म दुवैको ज्ञानाग्निमा होम गर्नुपर्छ भनेर श्रीमद्भागवत्गीतामा पनि बताइएको छ।

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मात्कुरुते तथा॥[१६]

आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोदितम्।
कर्मप्रवृत्तियोग्यत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते॥[१७]

आत्माको प्रयोजन दई प्रकारबाट देखिन्छ : ऋत्वर्थ र पुरुषार्थ।आत्मा नित्य भोक्ता र कर्ता स्वरूप ऋत्वर्थ हो। त्यस प्रकारको आत्मा विना कर्ममा प्रवृत्ति हुँदैन लोक लोकान्तरमा वा देहान्तरमा आत्माको प्रकाट्य हुन्छ भन्ने प्रतीति नभईकन धर्माधर्मको प्रपञ्च व्यर्थ नहुनाले त्यसमा आत्मज्ञानको आवश्यकता छ।

टिप्पणीहरू

१. कतिपयवैदिकयज्ञपरिचयः, भूमिका पृ. ९, स्वाद्ध्यायशाला २०६७
२. मीमांसान्यायप्रकाशः, पृ. ५, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, चतुर्थ संस्करण २०५८
३. पूर्ववत् पृ. १५७
४. शास्त्रदीपिका, भूमिका पृ. ९, श्री साधुवेला संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी २०३४
५. शास्त्रदीपिका, पृ. ३, श्री साधुवेला संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी, २०३४
६. वैदिक हिन्दु धर्मसंस्कृति, पृ. ८५, स्वाद्ध्यायशाला २०६५
७. मानमेयोदयः, पृ. २, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी १९७८
८. पूर्ववत् पृ. २
९. शास्त्रदीपिका, पृ. ४५, श्री साधुवेला संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी, २०३४
१०. मानमेयोदय पृ. ५, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी १९७८
११. पूर्ववत् पृ. १४२
१२. भाट्टचिन्तामणि, पृ. १७ चौखम्बा संस्कृत सिरिज, १९३३
१३. तन्त्रसिद्धान्तरत्नावली, पृ. ३८, वनारस हिन्दु यूनिभर्सिटी प्रेस, वनारस २००१
१४. मानमेयोदयः, पृ. १४४, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी १९७८
१५. तन्त्रसिद्धान्तरत्नावली, पृ. ५३, वनारस हिन्दु यूनिभर्सिटी प्रेस, वनारस २००१
१६. श्रीमद्भागवत्गीता, ४/३७, गीताप्रेस गोरखपुर, २०५८
१७. दर्शनामृत, पृ. १३५संकाय प्रेस, टेवहाल काठमाडौं, २०२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपालमा उच्च शिक्षा : सूचना र सत्यता

सहप्रा. शान्तिकृष्ण अधिकारी

शिक्षाको परिभाषा– सामान्यरूपमा शिक्षाभन्दा हामीहरूले निश्चित ज्ञान प्राप्तिका लागि गरिने अध्ययन अध्यापन सम्बन्धी प्रक्रियालाई सम्झन्छौं। यसमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूद्वारा निश्चित विषयको ज्ञान वा सीप प्राप्त गर्न वैयक्तिक एवं सामूहिकरूपमा गरिने प्रयासहरू पनि समाहित हुन्छन्। यसलाई शब्दान्तरमा भन्दा त्यस्तो नियमबद्ध अध्ययन, जसद्वारा कुनै विशेष कार्यमा भाग लिने क्षमता प्राप्त हुन्छ भनेर पनि व्यक्त गर्न सकिन्छ (गौतम, २०६९)।

नेपालमा शिक्षाको प्रारम्भ– इतिहास हेर्दा नेपालमा शिक्षालाई त्यति महत्त्व दिएको पाइँदैन। वि.सं. १९१० को दरबार हाई स्कूलको स्थापनाबाट मात्रै संस्थागतरूपमा शिक्षाको ज्योति फैलाउने कार्यको शुरुवात भएको भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। त्यसबाहेक न नेपालको एकीकरणपूर्व न पश्चात् नै विधिवत् रूपमा शिक्षा आदानप्रदान भएको देख्न पाइन्छ। तर अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यको इतिहास भने धेरै पुरानो छ। नेपालको शैक्षिक परम्पराका बारेमा उल्लेख गर्दै शैक्षिक सूचना, २०६९मा भनिएको छ – "नेपालमा परम्परागत हिन्दु–वैदिक शिक्षाको लामो इतिहास थियो। बौद्ध धर्म–दर्शनको प्रारम्भ भएपछि विहार, गुम्बा र बौद्ध शिक्षा केन्द्रहरूमा बौद्ध धर्मदर्शनमा आधारित शिक्षा र हिन्दु–वैदिक शिक्षाअन्तर्गत विशेषतः गुरुकुल प्रणालीका शिक्षा सीमित मात्रामा प्रचलित थिए। नेपालको एकीकरण पूर्व र एकीकरणपछि पनि शिक्षालाई राज्यले आफ्नो दायित्वभित्र लिएको देखिँदैन। त्यस वेला धार्मिक सङ्घसंस्था, गुठी, व्यक्तिको दान, सरकारको अनुदान इत्यादिबाट शिक्षाका लागि खर्चको प्रबन्ध हुन्थ्यो।

नेपालमा परम्परागत संस्कृत र बौद्ध शिक्षाको प्रचलन रही रहेको बेला वि.सं. १९१० मा दरबार स्कुलको स्थापनासँगै नेपालमा अङ्ग्रेजी शिक्षा प्रणालीको सुरुआत भएको थियो। नेपालमा उच्चशिक्षाको औपचारिक सुरुआत भने वि.सं १९७५ मा त्रिभुवन चन्द्र कलेज (त्रिचन्द्र कलेज) को स्थापनाबाट भएको देखिन्छ।"

नेपालका उच्चशिक्षा प्रदायक संस्थाहरू– उच्च शिक्षाको इतिहासले नेपालमा ९४ वर्ष पार गरी सकेको छ। यो अवधिमा आइपुग्दा नेपालले बहुविश्वविद्यालयको अवधारणा अँगाल्न पुगेको छ। शैक्षिक सूचना २०६९ मा उल्लेख गरिएको छ – "उच्च शिक्षाअन्तर्गत हाल नेपालमा ९ ओटा विश्वविद्यालयहरू स्थापना भइसकेका छन् जसमध्ये त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, काठमाडौँ विश्वविद्यालय, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, पोखरा विश्वविद्यालय र लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय गरी ६ ओटा विश्वविद्यालयहरूले शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिसकेका छन् भने कृषि तथा पशुविज्ञान विश्वविद्यालय, सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय र मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयले निकट भविष्यमा आफ्ना शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने तयारीमा रहेका छन्। त्यसैगरी विश्वविद्यालय सरहका बी. पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरान, चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (बीर अस्पताल) र पाटन स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, ललितपुर चिकित्सा क्षेत्रमा उच्च शैक्षिक जनशक्ति उत्पादनका लागि सञ्चालित रहेका छन् भने अन्य मेडिकल कलेज र स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानहरू स्थापना हुने क्रममा रहेका छन्।"

यो अवस्थामा आइपुग्दा पनि उच्चशिक्षामा संलग्नहरूका बारेमा सही सूचना प्राप्त हुने व्यवस्था भने हुन सकेको देखिँदैन। शिक्षा मन्त्रालय, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र सम्बन्धित विश्वविद्यालयहरूले आ–आफ्ना प्रतिवेदनहरू वर्षेनी प्रकाशित गर्दछन्। तर ती प्रतिवेदनहरूमा फरक फरक तथ्याङ्क देखिन्छ। यसबाट अध्ययनकर्ताहरूलाई अप्ठेरो पर्न गएको छ। यही प्रसङ्गमा केही उदाहरण हेरौँ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक सूचना २०६९ का अनुसार "आर्थिक वर्ष २०६७/०६८ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत ६० ओटा आङ्गिक क्याम्पस र ८२६ ओटा सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयअन्तर्गत १३ ओटा आङ्गिक क्याम्पस र ११ ओटा सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसहरू रहेका छन् भने काठमाडौं विश्वविद्यालयअन्तर्गत ६ ओटा सङ्कायहरू र १५ ओटा सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसहरू रहेका छन्। पूर्वाञ्चल तथा पोखरा विश्वविद्यालयअन्तर्गत क्रमशः ३ र ४ ओटा आङ्गिक क्याम्पसहरू तथा क्रमशः १११ ओटा र ४९ ओटा सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसहरू रहेका छन्। लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयले यसै आर्थिक वर्षदेखि बौद्ध अध्ययनसम्बन्धी विद्यावारिधिका कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ जसमा १७ जना विद्यार्थीले विद्यावारिधि गरिरहेका छन् भने नयाँ स्थापना भएका विश्वविद्यालयहरूले अझैसम्म कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकेका छैनन्।"

शैक्षिक तथ्याङ्क

तालिका १

विभिन्न प्रतिवेदनहरूमा देखाइए अनुसार नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका क्याम्पस र शिक्षक संख्या प्रतिवेदनहरू

	सम्बन्धनप्राप्त क्या.	आङ्गिक क्याम्पस	शिक्षक संख्या
इएम्आइएस् रिपोर्ट	५	९	४१९
शैक्षिक सूचना	११	१३	७७०
नेपाल एजुकेशन इन फिगर्स	९	१२	४२३
ने.सं.वि.वार्षिक प्रतिवेदन	८	१३	

तालिका २

विभिन्न प्रतिवेदनहरूमा देखाइए अनुसार त्रिभुवन विश्वविद्यालयका क्याम्पस र शिक्षक संख्या प्रतिवेदनहरू

	सम्बन्धनप्राप्त क्या.	आङ्गिक क्याम्पस	शिक्षक संख्या
इएम्आइएस् रिपोर्ट	७२८	५६	१३२५९
शैक्षिक सूचना	८२६	६०	१३६७९
नेपाल एजुकेशन इन फिगर्स	७३२	६०	१३४११

इएम्आइएस् रिपोर्ट २०१० को पृष्ठ ८ को तालिकामा देखाइए बमोजिम ई. २००९–२०१० मा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले आङ्गिक ९ र सम्बन्धन प्राप्त ५ गरी जम्मा १४ विद्यापीठ सञ्चालन गरी रहेको देखाइएको छ। नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयकै वार्षिक प्रतिवेदन २०६६–६७ को पृष्ठ २४ र २५ मा हेर्दा विश्वविद्यालयले १३ वटा आङ्गिक र ८ वटा सम्बन्धन प्राप्त विद्यापीठहरू सञ्चालन गरेको देखिन्छ। शिक्षा मन्त्रालयबाटै प्रकाशित नेपाल एजुकेशन इन फिगर्स २०११ मा भने सोही विश्वविद्यालयले १२ वटा आङ्गिक र ९ वटा सम्बन्धनप्राप्त गरी जम्मा २१ वटा विद्यापीठ सञ्चालन गरेको बताइएको छ। त्यसैगरी इएम्आइएस् रिपोर्टमा शिक्षक ४१९, शैक्षिक सूचनामा ७७० र नेपाल एजुकेशन इन फिगर्समा ४२३ कार्यरत रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको हकमा पनि त्यस्तै सूचना प्रकाशित गरिएको छ। इएम्आइएस् रिपोर्टमा त्रि.वि.मा १३२५९, शैक्षिक सूचनामा १३६७९ र नेपाल एजुकेशन इन फिगर्समा १३४११ शिक्षक कार्यरत रहेको देखाइएको छ। अन्य विश्वविद्यालयहरूका सन्दर्भमा पनि यस्तै सूचना देख्न पाइन्छ।

तथ्याङ्कको महत्त्व– जुनसुकै योजना तर्जुमा गर्दा पनि तथ्याङ्कको अति महत्त्व रहन्छ। थुप्रै आँकडाहरू केलाएर अध्ययन अनुसन्धान गरेपछि तर्जुमा गरिएका योजनाहरू मात्र सफल हुन्छन्। तसर्थ सूचना एवं तथ्याङ्कहरू सही र तथ्यपरक हुनु आवश्यक हुन्छ। अझ २१औं शताब्दीमा आइपुग्दा पनि निरक्षरहरूको ठूलो जमात रहेको हाम्रो जस्तो मुलुकमा त शैक्षिक तथ्याङ्क सही हुनै पर्दछ। माथि उदाहरणमा त क्याम्पस र शिक्षकको मिथ्याङ्क मात्र प्रस्तुत गरिएको छ। यसैबाट अन्य विषयमा पनि यस्तै भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुनै निकायले विक्रम संवत् र कुनैले इस्वी संवत्लाई आधार मानेर सूचना सम्प्रेषण गर्दा पनि अन्योलको वातावरण सृजित हुन पुगेको छ। सरकारी निकायहरूको आधार एउटै बनाउन पनि अनिवार्य देखिन्छ। यिनै तथ्याङ्कका आधारमा नेपालको शिक्षा नीति बन्ने हुँदा ध्यान दिन अत्यन्त जरुरी छ।

निष्कर्ष- नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा मात्र नभई सबै क्षेत्रमा अनुमानका आधारमा र स्रोत विना नै सूचना सम्प्रेषण हुनाले योजना पनि आवश्यकता अनुरूप निर्माण हुन सकेका छैनन्। विश्वविद्यालय सम्बन्धी सूचना प्रसार गर्दा सम्बन्धित विश्वविद्यालयबाट विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले जानकारी लिने र शिक्षा मन्त्रालयले अनुदान आयोगलाई स्रोत बनाउनु पर्ने हुन्छ। तथ्याङ्क विभागले शिक्षा मन्त्रालयबाट सूचना लिई प्रचार प्रसार गरेमा एकरूपता आउँदछ। सूचना सङ्कलनको नीति एकद्वार प्रणालीबाट हुनु पर्दछ। अन्यथा भ्रमपूर्ण तथ्यहरू प्रकाशित भई रहन्छन्।

सन्दर्भ सामग्री

एजुकेशन मेनेजमेण्ट इन्फरमेशन सिस्टम, (२०१२), रिपोर्ट अन हाइअर एजुकेशन २००९-१०,सानोठिमी, भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग।

गौतम, माधवराज, (२०६९), नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको उत्तरमध्यमा तह व्यवस्थापन र चुनौती, अप्रकाशित कार्यपत्र, काठमाडौँ।

काठमाडौँ : शिक्षा मन्त्रालय, नेपाल सरकार, २०११, (असार २०६८), नेपाल एजुकेशन इन फिगर्स पृ. ११।

काठमाडौँ : नेपाल सरकार, (२०६९), शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक सूचना, पृ. ५५-५६।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुराणमा नारी

उपप्रा. नवराज घिमिरे

प्राच्य संस्कृतिको इतिहासमा पुराणको विशिष्ट स्थान छ। सनातन धर्मको आधार स्तम्भ वेद हो। वेदको गूढार्थ सर्वसाधारणले बुझ्न सक्तैनन् भन्ने सम्झी वेदव्यासले पुराण–इतिहासको रचना गर्नुभएको हो।[1] इतिहास र पुराणले वेदकै अर्थ प्रष्ट्याएका हुन्। वेदको व्याख्यामा पुराणको स्थान स्पष्ट हुन्छ। यसैले होला पुराणलाई पञ्चम वेद भनिन्छ। पुराण शब्दको विग्रह यसरी गरिन्छ– पुरा पुरातनम् अनीति जीवयति बोधयति इति पुराणं ग्रन्थ विशेषः पूरा पूर्वकात् आदादिकात् अण् प्राणने इति धातोरचि णत्वे च कृते पुराण शब्दो निष्पद्यते। पद्मपुराणमा पुराणलाई यसरी प्रष्ट्याइएको छ– 'पुरा परम्परां व्यक्ति पुराणं तेन वै स्मृतम्।'[2] सर्वप्रथम शास्त्रहरूको स्मरण गर्ने प्रसङ्गमा पितामह ब्रह्माका मुखारविन्दबाट पुराणहरूको उच्चारण गरिएको प्रसङ्ग मत्स्यपुराण र वायुपुराणबाट प्राप्त हुन्छ। 'पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्।'[3] वैदिक रहस्यको ज्ञान हासिल गर्न पनि पुराणको अध्ययन अनिवार्य मानिन्छ। आख्यान, उपाख्यान, गाथा, कल्पशुद्धि आदिद्वारा पुराणको रचना गरिएको हो। 'आख्यानैश्चाप्युपाख्यानै गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः। पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः॥'[4]

पुराणहरूका रचयिता वेदव्यास हुन्। पुराणमा नारीका विषयमा तीन विभाग हुन सक्छन्–

१. देवीशक्तिहरू – लक्ष्मी, सरस्वती, पार्वती, दुर्गा इत्यादि।
२. अर्धदेवीशक्तिहरू – अप्सरा, गान्धर्वकन्या आदि।
३. सामान्य नारीहरू – धूतपापा, कन्दली, अरून्धती, अनसूया आदि।

डा. कोमलचन्द्र जैन महोदयले आफ्नो शोधप्रबन्धमा बौद्धहरूको आगममा नारी जीवनको बारेमा विस्तृत प्रकाश पार्नुभएको छ। महाभारत र रामायणमा चित्रित नारीमाथि अनेक महत्त्वपूर्ण अनुसन्धान भएका छन्। महाभारतका द्रौपदी, कुन्ती, गान्धारी, सावित्री, दमयन्ती तथा रामायणका सीता, उर्मिला, कौसल्या, मन्दोदरी आदि स्त्रीरत्नहरूको बारेमा को जान्दैन र ?

डा. प्रशान्त कुमारले "नैतिक साहित्यमा नारी" नामक ग्रन्थको रचना गरी वैदिक साहित्यसँग सम्बद्ध नारीहरूको चर्चा गर्नुभएको छ। वैदिक कालका नारीको अपेक्षा पौराणिकयुगका नारीको अधिकार धेरै देखिन्छ। नारीहरूको समस्त क्षेत्रमा पुराण युगमा चौतर्फी उन्नति भएको स्पष्ट देख्न सकिन्छ। यसै सन्दर्भमा नारीको महत्त्व दर्शाउँदै 'मनु' भन्नुहुन्छ –'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्रा फलाः क्रियाः॥'[5] अर्थात् जुनकुलमा नारीको आदर सम्मान हुँदैन त्यहाँ देवी देवताहरूको बास हुँदैन र जहाँ नारी नारीको आदर सम्मान पूजा हुन्छ त्यहाँ समस्त सत्कर्म र देवी देवताले बास गर्दछन्। संसारको सृष्टिको उपक्रममा स्वयं परमात्मा नै दुइ रूपमा विभक्त हुनुभएको हो, जसबाट पुरुष र नारी समाजको उत्पत्ति भएको हो।

'द्विधा कृत्वा ऽऽत्मनो देहमर्धेनपुरूषोऽभवत्। अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः॥'[6]

नारी स्वरूपिणी आद्यशक्ति पराम्बा भगवतीको स्तुति गर्दै देवता भन्दछन्– विद्याः समस्ता तव देवि भेदाः। स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु'।[7]

---

१ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्, महाभारत, आदि पर्व, १/२६७।
२ पद्मपुराण १, २, ५४।
३ मत्स्यपुराण, ३/३, वायुपुराण, १/६०।
४ विष्णुपुराण, ३, ६/१५।
५ मनुस्मृतिः, अ. ३, श्लो. ५६।
६ मनुस्मृतिः, अ. १, श्लो. ३२।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हे देवी ! समस्त जगत् हजुरकै भेद हो। विभिन्न मूर्ति पनि हजुर नै हो पराशक्तकी स्वरूप भएकी तपाईं नै समस्त नारी रूपमा र चराचर जगत्मा व्याप्त हुनुहुन्छ। नारीको स्थान कति महत्त्वपूर्ण छ भन्ने विषयमा यो निम्नलिखित श्लोकले पनि पुष्टि गर्छ–

'उपाध्यायाद् दशाचार्यं आचार्याणां शतं पिता। सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥'[८]

जननीका रूपमा स्वर्गको भन्दा अधिक महत्त्व प्राप्त गरेकी छिन् नारीले। गृहिणीका रूपमा उनी गृहलक्ष्मी, सहधर्मिणी शक्ति, अर्धाङ्गिनी, जाया, भार्या आदि अनन्त नामले विख्यात छिन्।

हाम्रो भारतवर्षमा यस्ता यस्ता नारीको जन्म भएको छ जसको नाम लिंदा पनि हाम्रो शिर गर्वले सगरमाथा जस्तै उच्चो हुन्छ – जस्तै सतीदेवी, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती, सावित्री, अदिती, शची, शतरूपा, देवहूती, अरून्धती, गार्गी, मैत्रेयी, मेनका, लोपामुद्रा, अनुसूया, शैव्या, मदालसा, दमयन्ती, सुनीति, सुकन्या, शकुन्तला, कौसल्या, सुमित्रा, सीता, उर्मिला, माण्डवी, श्रुतिकीर्ति, देवकी, यशोदा, रोहिणी, राधा, रूक्मिणी, सत्यभामा, जाम्बवती, कालिन्दी, मित्रविन्दा, भद्रा, सत्या, लक्ष्मणा, रेवती, कुन्ती, द्रौपदी, गान्धारी, सुभद्रा, उत्तरा, शवरी यिनीहरू पौराणिक युगका प्रख्यात नामहरू हुन् भने कलियुगका फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल, मेरी क्यूरी, एलिजावेथ, मीराबाई, झाँसीकि रानी, भृकुटी, इन्दिरा गान्धी, मदर टेरेसा, पारिजात, पासाङ ल्हामु शेर्पा, प्रतिभा पाटेल आदि नारीहरूको त्याग, तपस्या, वीरता र पतिव्रता धर्मका प्रभावले समस्त विश्व गौरवान्वित छ।

यो भूमण्डलको विस्तार समयमा नै स्वायम्भुव मनु पुरुष रूपमा र शतरूपा नारी रूपमा सृष्टि भएको देखिन्छ, वाम अङ्ग नारी र दायाँ अङ्गका रूपमा पुरूषलाई पुराणमा वर्णन गरिएको छ। जब कि दुवै अङ्गको महत्त्व बराबर छ।

नर क्रोध हो भने नारी शान्ति हो। नर यदि नद हो भने नारी नदी हो। नर भर्ता हो भने नारी भार्या हो, नर गृहपति हो भने नारी गृहलक्ष्मी हो। नर वेत्ता हो भने नारी विद्या हो। नर यदि बन्धक हो भने नारी शृङ्खला हो। नर मोचक हो भने नारी मुक्ति हो। नर कर्ता हो भने नारी क्रिया हो। सांख्य शास्त्रानुसार पनि प्रकृतिपुरूषका रूपमा सम्बन्ध नर नारीको देखिन्छ।

नारी शक्ति स्वरूपिणी हो, शक्ति विनाको पुरूषमात्र न भनौ केही पनि काम लाग्दैन। वैदिक समय, उपनिषद् समय र पौराणिक समयमा नारीहरू अत्यन्त विदुषी रहेका थिए भन्ने कुरा प्राप्त हुन्छ जस्तै– याज्ञवल्क्यकी पत्नी मैत्रेयीले याज्ञवल्क्यलाई ज्ञान सिक्न प्रेरित गरेकी थिइन्। विदेहराज जनकका सभामा शास्त्रार्थमा याज्ञवल्क्यलाई पराजित गर्ने गार्गी वाचग्नवी थिइन्। सुलभा वडवा प्रातिथेयी आदि नारीले दार्शनिक सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका कथाहरू प्राप्त हुन्छन्।

काशकृत्स्नी नामक विदुषीले काशकार्त्स्नं नामक मीमांसा सम्बन्धमा विचार व्यक्त गरेकी थिइन्। रामायणकालमा पनि – माता कौशल्या वैदिक मन्त्र उच्चारण गर्दै हवनादि गर्दथिन् भन्ने प्रसङ्ग रामायणमा प्राप्त हुन्छ। वाली पत्नी तारा मन्त्रविद् थिइन्। अशोक वाटिकामा सन्ध्या समय प्रवेश गरेका हनुमान् मनमनै विचार गर्दछन् – सन्ध्या समय भयो माता सीता अवश्य सन्ध्या गर्न नदी तटमा निस्कनुहुनेछ –

'सन्ध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी। नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥'[९]

---

[७] मार्कण्डेयपुराण, देवीमहात्म्य, अ. ११, श्लो. ५।

[८] मनुस्मृतिः, २/१४५।

[९] वाल्मीकि रामायण, सुन्दरकाण्ड, १४/४९।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसले पुष्टि हुन्छ, माता सीता पनि विदुषी हुनुहुन्थ्यो। विदुला नाम गरेकी राजमाताले आफ्ना पराजित पुत्रहरूलाई क्षात्रधर्मको उपदेश गरी प्रोत्साहित गरेकी थिइन्। सुलभा नामक विदुषीले जनक राजालाई मोक्ष साधनाको उपदेश दिएकी थिइन्। महाभारतमा पनि धेरै शिक्षित नारीको चर्चा पाइन्छ। कुन्ती धेरै मन्त्रहरू जान्दथिन्। द्रौपदीले पाण्डवहरूसँग राजधर्मका बारे विस्तृत चर्चा गरेको प्रसङ्ग किरातार्जुनीयम् काव्यमा प्रष्ट उल्लेख छ। अफ पुराणसमयमा शिक्षित नारीको बाहुल्य नै छ। पुराणयुग भनेको धार्मिक युग हो। काव्यमाता (पौलोमी) अर्थात् भृगुपत्नीले आफ्नो तपोवल यसरी व्यक्त गरेकी थिइन् –

'एषा त्वां विष्णुना सार्धं दहामि मघवानिव। मिषतां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपोबलम् ॥'[१०]

अर्थात् देवताबाट पराजित दैत्यहरू जब भृगुपत्नीका शरणमा पुगे तब भृगुपत्नीले उनीहरूलाई सान्त्वना दिँदै भनिन्– आज विष्णुसहित समस्त देवताहरूलाई डढाएर राख गरिदिनेछु। मेरो तपस्याको बल हेर र तिमीहरू पीर नमान। आतिथ्य संस्कारमा नारीहरूको प्रमुख भूमिका रहेको पाइन्छ। संगीत शिक्षामा नारीहरू अग्रणी स्थानमा छन्। श्रीमद्भागवतमहापुराणमा गोपिनीहरूद्वारा गाइएको गोपी गीत समस्त आर्य समाजमा प्रसिद्ध छ। चित्रकलामा - हस्तसिद्ध भएका नारीहरूको आख्यान पाइन्छ। जस्तै :– पद्मपुराणमा सारङ्ग नामक गोपकी पुत्री रङ्गवेणी चित्रकलामा अतीव निपुण रहेको कुरा पाइन्छ।

'सारङ्गनाम्नो गोपस्य कन्या ऽभूच्छुभलक्षणा। रङ्गवेणीति विख्याता निपुणा चित्रकर्मणि ॥'[११]

वाणासुरकी पुत्री उषाकी सखी चित्रलेखा चित्रकलामा निपुण रहेको चर्चा श्रीमद्भागवत महापुराण र विष्णुपुराणमा पाइन्छ–

'दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥ मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।'[१२]

अर्थात् स्वप्नमा रमण गरिएको पुरूषको मोहले आकृष्ट भएकी वाणासुरकी पुत्री उषाको विलाप सुनी मन्त्री कुम्भाण्डकी छोरी चित्रलेखा जो चित्रकलामा निपुण थिई उसले समस्त भूमण्डलमा रहेका श्रेष्ठ व्यक्तिहरूको चित्र निर्माण गरी कुन पुरूष हो जो हजुरको सतीत्व नष्ट गर्न स्वप्नमा आयो। म त्यसलाई हजुरका समक्षमा उपस्थित गराउँछु भनी प्रस्ताव राखेकी थिई। त्यसैक्रममा उसले दैत्य, विद्याधर, यक्ष, मानिसहरूमध्यमा श्रेष्ठ वृष्णीवंशको चित्र निर्माण गर्दै उषालाई देखाएकी थिई।

सोही प्रसङ्गलाई विष्णुपुराणमा पनि उल्लेख गरिएको छ –

'ततः पटे सुरान् दैत्यान् गन्धर्वांश्च प्रधानतः। मनुष्यांश्चाभिलिख्यास्यै चित्रलेखा प्रदर्शयत् ॥'[१३]

यसरी विभिन्न नारीहरू चित्रकलामा पारङ्गत रहेका थिए भन्ने कुराहरू विभिन्न पुराणहरूमा पाइन्छ। यसैगरी नारीहरू राजनीति तथा सैन्यशिक्षामा पनि अग्रसर थिए भन्ने पाइन्छ – मार्कण्डेय पुराणमा करन्धमकी पत्नी "वीरा" ले राजधर्म क्षत्रधर्मको परिचय दिँदै करन्धमलाई युद्धमा पठाएकी थिइन्। यस्तै राजमहिषी इन्द्रसेनाले आफ्नो पुत्रलाई राजनीति विषयको उपदेश दिई युद्धका लागि प्रेरित गर्दथिन्। यो प्रसङ्ग पनि मार्कण्डेय पुराणमै पाइन्छ। मदालसाले आफ्ना पुत्र अलर्कलाई, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष र राजनीतिको पनि उपदेश दिएकी थिइन्। यी विवरणहरूले पुराणकालमा नारीहरू राजधर्मका मर्मज्ञ थिए भन्ने पुष्टि हुन्छ। कल्की पुराणका तृतीयांशमा स्त्रीद्वारा कल्किसँग युद्ध गरेका प्रसङ्ग पाइन्छन् –

---

१० वायुपुराण, अ. ९७, श्लो. १३५।

११ पद्मपुराण, पाताल खण्ड, ७२/२०।

१२ श्रीमद्भागवतमहापुराण, स्कन्ध १०, अ. ६२, १९–२०।

१३ विष्णुपुराण, अंश ५, अ. ३२, श्लो. १०५।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'नानाभरणभूषाढ्याः सन्नद्धा विशदप्रभाः। खड्गशक्तिधनुर्बाणवलयात्तकराम्बुजाः ॥
स्वैरिण्यो ऽप्यथ कामिन्यः पुंश्चल्यश्च पतिव्रताः। ययुर्योद्धुं कल्किसैन्यैः पतीनां निधनातुरा ॥'[१४]

स्कन्दपुराणमा मुरदैत्य पुत्री कामकटङ्कटा युद्ध विशारद रहेको चर्चा श्रीकृष्णले गर्नुभएको छ। श्रीमद्देवीभागवत पुराण मार्कण्डेय पुराण देवी पुराण आदिमा जगन्माताले युद्ध गरी, चण्ड मुण्ड महिषासुर, शुम्भ, निशुम्भ आदि अनेकौं दैत्यहरूको अन्त्य गरेको अद्भुत प्रसङ्गहरू वर्णित छन्। नारी शक्ति स्वरूपिणी हुन् जसले समस्त जगत् उत्पत्ति स्थिति र नाश गर्दछिन्। पुराणमा यस्ता नारीहरू वर्णित छन् जसले "मृत" पतिलाई आफ्नो अभुतपूर्व कलाकौशल र पतिव्रता धर्मका प्रभावले बचाएका छन्। जस्तै :– उपबर्हणकी पत्नी मालावती, सत्यवान्की पत्नी सावित्री यिनीहरूले यमराजसँग तर्क गरी यमराजलाई प्रसन्न गरी आफ्ना पतिलाई बचाएका छन्।

अद्भुत रामायणमा भगवती सीताका देहबाट सहस्रमुखी नारी शक्ति प्रकट भई समस्त अनुचर सहित सहस्रमुखी रावणको अन्त्य गरेको प्रसङ्ग छ। नारी विना पुरूषलाई मात्र यज्ञानुष्ठान गर्ने अधिकार छैन। त्यसैले श्रीरामले सीताको परित्याग गरेका अवसरमा पनि स्वर्णमयी सीता निर्माण गरी यज्ञ गर्नुभएको चर्चा पाइन्छ।

जसरी एउटामात्र पहियाँले रथ चल्दैन, एकमात्र पखेटाले पंक्षी उड्दैन, त्यस्तै भार्या रहित पुरूष पनि अयोग्य नै मानिन्छ। 'एकचक्रो रथो यद्वद् एकपक्षो यथा खगः। अभार्यः पुरूषस्तद्वत् अयोग्य सर्वकर्मसु ॥'[१५] पुराण र स्मृति ग्रन्थहरूमा नारीलाई पृथ्वीका रूपमा वर्णन गरिएको छ। मातृ शक्तिको महिमा ब्रह्मवैवर्त पुराणमा यसरी वर्णन गरिएको छ –

'जनको जन्मदातृत्वाद् पालनाच्च पितास्मृतः ॥ गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्न दाता पिता मुने।
तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता। गर्भधारण पोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥'[१६]

नारीशक्तिका नाममा कालिका पुराण, देवीपुराण, देवी भागवत, मार्कण्डेय पुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, शिवमहापुराण आदि पुराणहरूमा विशेष व्याख्या पाइन्छ। उनै आदि नारीशक्ति स्वरूपिणीका देहबाट ब्रह्मा, विष्णु, महेशको सृष्टि भएको प्रसङ्ग पाइन्छ। नारीलाई साक्षात् प्रकृतिस्वरूपा मानिएको छ –

'गणेश जननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती। सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधास्मृताः ॥'[१७]

पौराणिक जगत्मा नारीको महत्त्व अपार थियो। ब्रह्मवैवर्तपुराणमा नारी शक्तिको महिमा श्रीकृष्णले यसरी दर्शाउनुभएको छ – 'त्वमेव सर्वजननी मूलप्रकृतिरिश्वरी। त्वमेवाद्या सृष्टिविधौ स्वेच्छया त्रिगुणात्मिका ॥'[१८] अर्थात् तिमी नै सबैकी माता, मूलप्रकृति, ईश्वरी हौ। आद्य शक्ति, त्रिगुणात्मिका पनि तिमी हौ। निर्गुण भएर पनि प्रयोजनवशात् सगुण रूपमा देखिन्छ्यौ। शक्तिस्वरूपा नारीको महत्त्व चारै वेद, १०८ उपनिषद, १८ पुराण, षड्शास्त्र अन्य काव्यहरू प्रायः जसो सबै ग्रन्थमा वर्णन गरिएको छ।

जगदम्बा भगवती पार्वती नै ब्रह्माका प्रार्थनाले साक्षात् श्रीकृष्ण रूपमा र शिव नै राधा रूपमा जन्म ग्रहण गरी भूभार हरण गर्नुभएको प्रसङ्ग देवीपुराणमा स्पष्ट उल्लेख छ।

'विधिना प्रार्थिता देवी वसुदेवसुतः स्वयम्। निजांस्येनाभवत्कृष्णो देवानां कार्यसिद्धये ॥'[१९]
'शम्भुस्तु जन्मसंप्राप्य वृषभानुगृहे ततः। स्त्रीरूपं लीलया ऽऽस्थाय राधेत्याख्यामुपागमत् ॥'[२०]

---

१४ कल्किपुराण, अंश ३, श्लो. ११–१४।
१५ भविष्यपुराण, अ. ७, श्लो. ३०।
१६ ब्रह्मवैवर्तपुराण, गणपति खण्ड, अ. ४०, ८४–८६।
१७ ब्रह्मवैवर्तपुराण, प्रकृतिखण्ड, अ. १, श्लो. १।
१८ ब्रह्मवैवर्तपुराण, प्रकृतिखण्ड, अ. ६६, श्लो. ७–१०।
१९ देवीपुराण ५०, १।
२० देवीपुराण ५१, ३४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्ति विना एउटा पत्ता पनि हल्लन सक्तैन। गोलोकमा राधा, साकेतमा सीता, क्षीरोदसागरमा लक्ष्मी, कैलाशमा पार्वती, ब्रह्मलोकमा सावित्री, सरस्वती, गायत्री आदि जति अलौकिक शक्ति सम्पन्न देवीहरू भए पनि नारीकै दिव्यरूप हुन्।

नारीको स्थान र महत्त्व पुराणमा यसरी पनि झल्किएको छ। माता पिता एकत्र रहेका अवस्थामा पहिले मातालाई दण्डवत् गरी अनि मात्र पितालाई दण्डवत् गर्नुपर्दछ।

'मातरं पितरं चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित्। प्रणम्य मातरं पश्चात् प्रणमेत् पितरं गुरूम् ॥'[२१]

यही प्रसङ्गलाई ब्रह्मवैवर्तपुराणमा यसरी प्रष्ट्याइएको छ।

'आदौ पुरूषमुच्चार्य पश्चात्प्रकृतिमुच्चरेत्। स भवेन्मातृघाती च वेदातिक्रमणे मुने ॥'[२२]

अर्थात् माता पिता भन्नुपर्नेमा पिता माता भनी सम्बोधन गर्दछ भने त्यसलाई मातृघाती भनिन्छ र त्यसलाई वेदशास्त्र अतिक्रमण गरेको मानिन्छ।

पुराणमा नारीको विविध रूपमा वन्दना गरिएको छ। किनकि, हरेक रूपमा यो जगत्को सृष्टि, स्थिति र पालन गर्ने उनी नै हुन्। चेतना, बुद्धि, निद्रा, क्षुधा, छाया, शक्ति, तृष्णा, क्षान्ति, जाति, लज्जा, शान्ति, श्रद्धा, कान्ति, लक्ष्मी, वृत्ति, स्मृति, दया, तुष्टि, मातृ, भ्रान्ति, अधिष्ठातृ आदि विभिन्न रूपमा उनै जगज्जननी रहेकी छिन्। जो नारी शक्ति हुन्। यो प्रसङ्ग मार्कण्डेय पुराण देवी महात्म्य पञ्चम अध्यायमा वर्णन गरिएको छ।

प्रायः सबैजसो गृहस्थीका घरमा स्त्रीलाई लक्ष्मीका रूपमा मानिन्छ। जुन घरमा स्त्री जाति हुँदैनन् त्यो घरलाई जङ्गल समान मानिन्छ। घरलाई घर होइन नारीलाई घर भनिएको हो। प्रकृति विना पुरूष पङ्गुसमान हुन्छ। सृष्टि गरेर थाकेका ब्रह्माले नारी र पुरूषको रचना गरेपछि मात्र सन्तोष भएको थियो। ब्रह्माको यो सृष्टि सफल सृष्टि मानिन्छ। जसलाई मैथुनी सृष्टि अथवा मानवीय सृष्टि भनिन्छ।

आर्य शास्त्रमा ईश्वरलाई माता पिता दुवै रूपमा पूजिन्छ। हामी सर्वदा पहिले शक्तिकै उपासना गर्दछौं। जस्तै :- श्री गणेशाय नमः। श्री भन्नु नै आद्य शक्तिको आराधना हो। महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वतीका रूपमा यो जगत्लाई सृष्टि, स्थिति र संहार गर्ने आद्यशक्ति पराम्बा भगवती नै हुन्। उनको महिमा अपरम्पार छ। स्वयं भगवान् शिवले आफ्नो शरीरलाई दुइ भाग गर्नुभएको थियो। जुन स्वरूपलाई अर्द्धनारीश्वरका रूपमा अद्यावधि पूजिन्छ।

आफ्नो क्षमता र नारीको शक्ति दर्शाउने क्रममा भगवती पार्वतीको एउटा दिव्य चरित्र शिवमहापुराणमा पाइन्छ। आफ्नो पुत्र गणेशलाई द्वारपालको काममा नियुक्त गरी स्नानार्थ स्नानागारमा व्यस्त रहेकी पार्वतीले शिवद्वारा प्रिय पुत्र गणेशको शिर काटिएको खवर सुनिन्। यो खबरले अत्यन्त क्रोधित पार्वतीले विकराल स्वरूप लिई उद्घोष गरिन्-

'मत्सुतो नासितश्चाद्य देवैः सर्वगणैस्तथा। सर्वांस्तान् नांशयिष्यामि प्रलयं वा करोम्यहम् ॥'[२३]

अर्थात् मेरो पुत्रको नाश गऱ्यौ आज म सबैको नाश गरिदिन्छु अथवा म यो विश्व नै प्रलय गरिदिन्छु। पार्वतीका यी वचनले त्रसित देवगणहरू स्तुतिद्वारा उनलाई प्रसन्न गर्दछन्। देवगणले पार्वतीका प्रसन्नताका लागि पुत्र गणेशलाई हस्तिमस्तक जोडी वचाउँछन् र अग्रपूजा हुने वरदान पनि दिन्छन्। त्यसपछि मात्र पार्वतीको क्रोध शान्त हुन्छ। यो दिव्य चरित्रले पनि नारीशक्तिको पुष्टि गर्दछ।

सृष्टिक्रममा आद्य एवं प्रधान (प्रकृष्य) देवी हुनाले नै उनलाई प्रकृति भनिएको हो। उनी त्रिगुणात्मिका छिन्। प्रकृति शब्द प्र, कृ, ति यी तीन अक्षर क्रमशः सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणका द्योतक छन्। पौराणिक समयमा

---

२१ बृहद्धर्मपुराण, पूर्वखण्ड, अ. २, श्लो. ४०।

२२ ब्रह्मवैवर्तपुराण, कृ.ज.ख., ५२/३९।

२३ शिवपुराण, रुद्रसंहिता, कुमारखण्ड, अ. १६, श्लो. ६।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सतीप्रथा, सहमरण, अनुमरण, समूहमरण, व्यभिचार, अन्य सम्बन्ध, वेश्याहरूको उत्पत्ति आदि विषयमा कहीं कहीं वर्णन गरिएको पाइन्छ। यस्ता प्रसङ्गहरू प्रसङ्गवश आएका हुन्। त्यो समयमा नृत्य र सङ्गीतमा, मनोरञ्जनमा, द्यूतक्रीडामा, कन्दूकक्रीडामा, जलक्रीडामा नारीहरू निपूण रहेका प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। यसरी विभिन्न कलामा पारङ्गत नारीहरूको चर्चा पौराणिक समयमा अधिकतम थियो। नारीको जीवन सदा–सर्वदा सङ्घर्षशील मानिन्छ। धैर्यधारण शक्ति र मातृत्व शक्तिका धनी, क्षमाका प्रतिमूर्ति रूपा नारीहरूको जति चर्चा गरे पनि कमै हुन्छ। यस्ता अलौकिक गुणखानी नारी शक्तिहरूका अनन्त कथाहरू पुराणमा वर्णित छन्। पाञ्चायन देवताका रूपमा पूजिने भगवतीको स्थान सर्वत्र उच्च रहेको पाइन्छ। सृष्टिकालतः अद्यावधि यो विश्व ब्रह्माण्ड पतिव्रता नारीहरूकै शक्तिले धारित छ।

'तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववन्नरैः। तासां राजन् प्रसादेन धार्यते वै जगत् त्रयम्॥'[२४]

अपवादका रूपमा पुराणहरूमा पनि कहीं कहीं चरित्रभ्रष्ट नारीहरूका केही प्रसङ्ग वर्णन गर्ने क्रममा नारीलाई अपहेलित शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ तर जसरी सबै पुरूष राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, कृष्ण, बुद्ध, महात्मा गान्धी हुँदैन भने सबै नारी सीता, अनसूया, अरून्धती, देवहूति, यशोदा, देवकी, इन्दिरा गान्धी, पारिजात जस्ता हुँदैनन्। देवीभागवत, देवीपुराण, मार्कण्डेयपुराण आदि पुराणहरूले उनै नारीशक्तिस्वरूपिणी जगदम्बा भगवतीकै महिमा गान गरेको यथार्थ हाम्रो समाजमा छर्लङ्ग छ।

पौराणिक समयमा नारीहरूको विशिष्ट स्थान रहेको पाइन्छ। नारी र पुरूष रथका दुइ पाङ्ग्रा हुन्। रथमा दुवै पाङ्ग्राको बराबरी महत्त्व हुन्छ। नारी सृष्टिका मूल आधार हुन्। नारी विना विश्वब्रह्माण्डको परिकल्पना पनि गर्न सकिँदैन।

सन्दर्भग्रन्थसूची

व्यास वेद, महाभारत, रामनारायण शास्त्री (सम्पा.), ष.सं., २०४५ गोविन्दभवन कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर।

शर्मा, वासुदेव (सम्पा.), ईशाद्यष्टेत्तरशतोपनिषद, २०४०, व्यास प्रकाशन, वाराणसी।

वायुपुराण, नागशरण सिंह (सम्पा.), २०१२, नागपब्लिसर्स, जवाहरनगर, दिल्ली।

पद्मपुराण, नागशरण सिंह (सम्पा.), २००९, नागपब्लिसर्स, जवाहरनगर, दिल्ली।

मत्स्यपुराण, नन्दलाल मोर (सम्पा.), २०११, प्रकाशक, ५ क्लाइव रोड, कलकत्ता।

विष्णुपुराण, मुनिलाल गुप्त (सम्पा.), २०४४, गोविन्दभवन कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर।

श्रीमद्भागवतमहापुराण, २०५४, गोविन्दभवन कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर।

ब्रह्मपुराण, नागशरण सिंह (सम्पा.), तृ.सं., २००७, नागपब्लिसर्स, जवाहरनगर, दिल्ली।

कूर्मपुराण, प.सं. २०६७, गीताप्रेस, गोरखपुर।

मनुस्मृतिः, २०५२, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

मार्कण्डेयपुराण, मनुसुखराय मोर (सम्पा.), २०१८, गोपाल प्रिण्टिङ्ग वर्क्स, कलकत्ता – ६।

वाल्मीकि रामायण, २०५०, तृ.सं., गीताप्रेस, गोरखपुर।

कल्किपुराण, २०६१, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी।

भविष्यपुराण, राधाकृष्ण मोर (सम्पा.), २००९, ५ क्लाइव रोड, कलकत्ता।

ब्रह्मवैवर्तपुराण, राधाकृष्ण मोर (सम्पा.), २०१३, ५ क्लाइव रोड, कलकत्ता।

देवीपुराण, शक्तिपीठाङ्क, प.सं., २०६७, गीताप्रेस गोरखपुर।

बृहद्धर्मपुराण, चौखम्वा संस्कृत सीरिज, २०४९, वाराणसी।

शिवमहापुराण, रामतेज पाण्डेय (सम्पा.), २००८, चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी।

२४ मत्स्यपुराण, अ. २१४, श्लो. ४०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वार्थत्याग : एक परिशीलन

सहप्रा. नवराज कट्टेल

१. पुरोवाक्– पुष्कर समशेर (१९५८ काठ–२०१८। १। १८ जनकपुर) नेपाली साहित्यका स्वनामधन्य स्रष्टा हुन्। आइ. ए. सम्मको अध्ययन गरेका समशेर अंग्रेजी भाषासाहित्यका विशिष्ट अध्येता र संस्कृतका समेत ज्ञाता मानिन्छन्। उनको प्रथम रचना परिबन्द (विसं १९९५) कथा हो भने प्रकाशित कथासंग्रहचाँहि पुष्कर शमशेरका कथाहरू (२०४४) हो। लक्ष्यहीन (१९९९) एकाङ्की र नेपाली सजिलो व्यारण २००० पुष्करलाई चिनाउने सामान्य सामग्री असामान्य प्रभाव दिने कृति हुन्। शी उपन्यास (१९९८) र ओथेलो नाटक (२०१८) को नेपाली अनुवादले पनि पुष्करको अनुवादकीय क्षमता र व्यक्तित्वलाई उठाएको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी नेपाली कोशले पुष्करको अङ्ग्रेजी भाषाको विज्ञतालाई प्रमाणित गरेको अनुभव हुन्छ।

२. कथावृत्तिका सन्दर्भमा पुष्कर– पुष्कर समशेर नेपाली साहित्यमा कथाकारका रूपमा नै चिनिन्छन्। यद्यपि यिनका कथा धेरै छैनन्, जम्मा ५ वटा कथा प्रकाशित छन् तर नेपाली कथा साहित्यको उठानमा तिनले थामको काम गरेका छन् (अर्याल, ०५५ : १७)। एकातिर उनको कथामा तार्किकता प्रबलरूपमा रहेको छ (भट्टराई : ०५६ : ३८१) भने अर्कोतिर वैचारिक कथाकारको रूपमा पनि उनको परिचय बनेको छ। विमर्शात्मकता (दुवै पक्ष केलाएर जुन पक्ष प्रबल छ त्यसको विजय गराउनु) का दृष्टिले पनि यिनका कथा सशक्त छन्। पुष्करका कथामा कार्यकारण शृङ्खलाबद्धता पाइन्छ भने उद्देश्य मूलकता पनि भेटिन्छ। पुष्करका कथा ज्यादै सरल छैनन्, अतः तिनमा परिष्कृत मस्तिष्क ग्राह्यता र जटिल समस्याको विश्लेषण रहेको पाइन्छ। घटनाको प्रधानता, सचेत पात्रको सन्निवेश, यथातथ्यता, रुढिगत चिन्तनमा नवचेतनाको प्रवेश, यिनका केही वैशिष्ट्य हुन्। पुष्कर सामाजिक कथाकार हुन् र यिनी सामाजिक समस्याप्रति जागरक देखिन्छन्। परम्परागत सोचमा उनी नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछन् र बौद्धिक उच्चता प्रदर्शित गर्दछन्। पुष्करका सबैजसो कथामा राजधानीको परिवेशमा कथाका उपकरणहरूको चयन र सृजना गरिएको पाइन्छ। स्वार्थत्यागमा व्यङ्ग्यात्मकतासमेत रहेको कुरा बरालले संकेत गरेका छन्। (बराल, ०३४ : ३२९) यिनका कथामा न्यायाधीश व्यक्तित्वको प्रभाव पाइन्छ भने तत्कालीन न्याय प्रणालीको कुत्सित पक्षको निदर्शनसमेत भएको छ। पुष्करका कथा रेखागणितका सूत्रजस्ता बद्ध छन् र स्वार्थत्याग, परिबन्द लोग्ने उहाँका अमर कृति हुन् (अर्याल ०५५, : १०) । अभिव्यक्ति प्रणालीमा आलङ्कारिकता (खास गरेर उनका कथाहरू साहित्यिक दृष्टिले परिपूर्ण) पाइन्छ भने भाषामा स्तरीयता, परिष्कारशीलता भेटिन्छ।

३. कथावस्तु– पुष्कर शमशेर सामाजिक कथाकार हुन्। उनका सबै कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आवद्ध छन्। उनका कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् र यसले राणाकालीन समाजको सेरोफेरोलाई व्यावृत्त गरेको छ। मोति र धनबहादुरको आदर्श प्रेम सुखद दाम्पत्य र उनीहरूकाबीच चलेको स्वार्थत्याग सम्बन्धी तर्कवितर्कको बौद्धिक खुराकबाट कथाको पहिलो परिच्छेद आरम्भ भएको छ। दोश्रो परिच्छेदमा पुगेर धनबहादुर र हरिकृष्णेका बीचमा झगडा भएको कुरा देखाइएको छ। यी दुई बीचको झगडा नै प्रस्तुत कथाको मूल समस्या हो। पानी रोकिएपछि पनि छाता ओडिरहेको देखेर धनबहादुरले हरिकृष्णेलाई जिस्क्याउँदा यी दुईका बीचमा भनाभन चर्कँदै गएर भीषण मारपिट हुन्छ कुस्ताकुस्ती चल्छ।

तेस्रो परिच्छेदमा कुस्ती भएको ११ औं दिनमा हरिकृष्णेको निधन हुन्छ र हरिकृष्णेको मृत्युको अभियोगमा धनबहादुरलाई पक्राउ गरिन्छ। मोती ज्यादै राम्री महिला भएकीले उनको सौन्दर्यबाट विमुग्ध बडाहाकिम उपयुक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवसरको खोजीमा रहेको थियो, उनलाई के खोज्छस् काना आँखा भने जस्तो भयो र मोतीलाई बोलाउन पठायो। मोती पनि बडाहाकिमलाई भनेर आफ्नो लोग्नेलाई छुटाउन सकिन्छ कि भन्ने आशा लिएर त्यहाँ पुग्छे, न्याय र लोग्नेको बचाउका लागि अनुनय विनय गर्छे, न्यायको, दयाको र इज्जतको भिक्षा माग्छे तर भोगलिप्सामा चुर्लुम्म डुबेको नरपिचास बडाहाकिम नारीलाई भोग्य र मनोरञ्जनको साधन मात्र सम्झन्छ र मोतीको लोग्ने धनबहादुरलाई बचाउने भए उसले स्वार्थ त्याग गर्नु पर्छ– सतीत्वको स्वार्थ त्याग भन्दछ। सतीत्वको मूल्य चुकाएर स्वार्थ त्याग गर्नुभन्दा ऊ आत्माहत्या गर्नु श्रेयस्कर ठान्दछे र झ्यालतिर लाग्दछे। बडाहाकिम तिमीले आत्महत्या गर्दैमा कार्की बाँच्दैन भन्दछ र आफूले आत्माहत्या गर्नबाट नरोक्ने बताउँदै परिणामप्रति गम्भीर हुन संकेत गर्दछ। यसबाट मोतीको आत्माहत्याको विचारमा हलचल आउँछ र ऊ रोकिन्छे, त्यसपछि मोती र बडाहाकिमका बीच बौद्धिक स्तरका छलफल चल्दछन् र सतीत्वको आदर्श त्यागेर लोग्नेको प्राण बचाउनु नै वास्तविक स्वार्थ त्याग हो, यस्तो स्वार्थ त्याग कठिन पनि हुन्छ भन्ने बोध उसलाई हुन्छ। बडाहाकिमको कुराबाट मौन बनेकी मोती सतीत्वको त्यागको शर्तमा धनबहादुरको विरुद्धको मिसिल जलाउन लगाउँछे र आफ्नो लोग्नेको सकुशल मुक्तिका लागि आफ्नो यौवनमा बडाहाकिमलाई खेल्ने अनुमति दिएको संकेतका साथ कथावस्तु पनि टुङ्गिन्छ।

४. स्वार्थत्याग : राणाकालीन नारीका चिरहरणको कटु यथार्थ– पुष्करका महत्त्वपूर्ण कथाहरूमध्ये *'स्वार्थत्याग'* बौद्धिक दृष्टिकोणले निकै उच्च कोटीको मानिएको पाइन्छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत कथाले राणाकालीन समाजको सांस्कृतिक धार्मिक र परम्परागत मूल्यमान्यता, सामाजिक न्याय, प्रशासनिक अवस्थालाई संकेत गर्दै परम्परागत सतीत्वको अवधारणाप्रति प्रश्न उठाएको छ र नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ। शरीर जोगाएर सतीत्वको रक्षा गर्नु सतीत्व हो कि ? शारीरिक शुद्धतालाई परित्याग गरेर भएपनि आफ्नो प्राणभन्दा प्यारो लोग्नेको (जन्मकैदको सजायाँबाट)जीवन रक्षा गर्नु सतीत्व हो भन्ने प्रश्न पाठक र समाज समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ। शारीरिक शुद्धिलाई परित्याग गरेर भए पनि लोग्नेको प्राण रक्षा गर्नु नै सतीत्वको रक्षा हुने दृष्टिकोणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ। शारीरिक शुद्धता कायम गरेर सतीत्वको रक्षा गर्ने विचारमा दृढ देखिएकी मोती आत्महत्या गरेपनि लोग्नेको जीवन रक्षा न हुने कुरा महसुस गरी बडाहाकिमसँग आफ्नो शरीर लुटाएर भएपनि लोग्नेको जीवन रक्षा गर्न स्वार्थ त्याग गर्न सहमत देखिन्छे। मोती गतिशील पात्र हो। ऊ परिस्थिति अनुसार निर्णय लिन्छे। मोती तर्कशील र समझदार देखिन्छे। धने र मोतीका बीचमा स्वार्थत्यागका विषयमा चलेको संवाद ज्यादै गम्भीर र मार्मिक रहेको छ। स्वार्थ त्यागप्रति गम्भीर तर्क वितर्क छन्। त्यस्तै मोती र बडाहाकिमका संवादमा पनि स्वार्थत्यागप्रति गम्भीर तर्कवितर्क प्रस्तुत गरिएको छ।

राणाकालीन परिवेश खडा गरेर अभिजात वर्ग र बडाहाकिमको चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ। राणाकालीन हाकिमहरू मृत्युदूतका रूपमा कल्पित देखिन्छन्। सत्ता र शक्तिको आडमा उनीहरू जे पनि गर्न तयार देखिन्छन्। अपराधीलाई निरपराध र निरपराधीलाई अपराधी बनाउन सक्छन् भने उनीहरू महिलाको अस्मिता लुट्नुलाई सामान्य घटना ठान्दछन्। बडाहाकिमहरू कति कामुक र अन्यायी हुन्छन् भन्ने कुरा र राणाकालीन शासन संयन्त्रको पर्दाफास पनि गरेको छ यस कथाले। सत्ता र शक्तिको भरमा मान्छेलाई मार्न र बचाउन सक्ने कानूनी विकृतिप्रति पनि यहाँ व्यङ्ग्य गरिएको छ। त्यस्तै बडाहाकिममात्र होइन बडाहाकीमको बैठकेको छोरो हरिकृष्णेको समेत त्यत्रो तुजुक देखाएर राणाकालीन सामन्ती मनोवृत्ति सामन्ती शासन शैली प्रशासन संरचना एवं प्रवृत्ति माथि पनि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको देखिन्छ।

पुष्कर शमशेर ज.ब.रा उद्देश्यमूलक कथा लेख्दछन् र त्यसलाई कार्यकारणशृङ्खलामा प्रस्तुत गर्दछन्। यहाँ पनि त्यस्तो उद्देश्यमूलकता पाइन्छ। यहाँ मोती र कार्कीको गाढा प्रेम र हरि र कार्कीको झगडा कारणका रूपमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रस्तुत गर्दै स्वार्थ त्याग त्यसैको कार्यपरिणामको रूपमा देखाइएको छ। त्यस्तै कथामा मान्छे जतिसुकै बाध्य भएपनि उसको स्वाभिमान भट्टै हट्न सक्दैन भन्ने कुरा पनि प्रस्तुत छ। वास्तवमा मोतीले सतीत्व रक्षाको स्वार्थ परित्याग गरेर लोग्नेको प्राण बचाएकी छ। सतीत्व नष्टको प्रस्ताव आउँदा उसले सहजै स्वीकार्न सकेकी छैन भने कार्की र हरिको द्वन्द्वमा पनि एउटाको हुँकारले अर्काको स्वाभीमानलाई सहजै घोडा टेकाउन सकेको देखिँदैन। अर्को कुरा युवा सुलभ जोश र अहंकारको अग्निमा मानिस अन्धो हुन्छ, विवेक र संयम गुमाउँछ र जसले गर्दा अनपेक्षित परिणाम आउन सक्छ भन्ने कुरा पनि संकेतित छ। कार्की र हरिको भगडाको निहुँ सामान्य तर परिणाम असामान्य बन्न पुगेको छ। त्यही असामान्यताबाट सृजित घटनाबाट मोतीको अस्मिता हरणको अमानवीय कृत्य प्रदर्शित गरिएको छ ।

५. पात्र र परिवेश- प्रस्तुत कथाको प्रमुख चरित्र मोती हो। बडाहाकिम, धनबहादुर, हरिकृष्ण, सहायक चरित्र हुन्। बडाहाकिमको बैठके र पार्वती, बडाहाकिमको मान्छे आदि गौण चरित्रका रूपमा देखा पर्छन्। लिङ्गका आधारमा मोती र पार्वती बाहेक सबै पात्रहरू पुरुष छन्। कार्यका आधारमा मोती प्रमुख पात्र र धनबहादुर, हरिकृष्ण र बडाहाकिम सहायक पात्र एवं बाँकी सबै गौण पात्रका रूपमा देखा पर्छन्। प्रवृत्तिका आधारमा धन र मोती लगायतका अन्य पात्र अनुकुल छन् भने बडाहाकिम र हरिकृष्ण प्रतिकुल पात्र हुन्। स्वभावको आधारमा धनबहादुर र मोती गतिशील देखिन्छन् भने बडाहाकिम बैठके आदि गतिहीन पात्र हुन्। जीवन चेतनाको दृष्टिले मोती बाहेक सबैपात्रले वर्गीय चेतनाको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। आसन्नताको दृष्टिले मोती, धनबहादुर,बडाहाकिम हरिकृष्णे पार्वती आदि मञ्चीय पात्र हुन् भने बडाहाकिमको वैठकके र बडाहकिमको छोरो अनासन्न (नेपथ्य पात्र हुन्।) मोती, धनबहादुर, बडाहाकिम, हरिकृष्णे बद्ध पात्र हुन् भने अन्य मुक्त पात्र हुन्।

यहाँ मोती र धनबहादुर इमान्दार, तार्किक, पढेलेखेका साक्षर, समभदार, मध्यम वित्तीय आर्थिक हैसियत भएका सुखद दाम्पत्य जीवनमा देखिन्छन् र मोती ज्यादै राम्री छ भने धनबहादुर बलियो ठट्यौलो पनि देखिन्छ। लोग्नेलाई बचाउन मोती ज्यान जोखिम मोल्न तयार देखिन्छे। बडाहाकिम, स्वार्थी, कामुक, कठोर दिलको कानूनी तिकडममा निपूण, आँटिलो, चलाख, अमानवीय स्वभावको देखिन्छ।

परिवेशको कुरा गर्दा प्रस्तुत कथा शहरिया अभिजात्य परिवेशमा आधारित छ। धनबहादुरको घर, धनबहादुर र हरिकृष्णेले कुस्ती खोल्नेको चौर र बडाहाकिमको घर-कोठाको वातावरण एवं परिवेश देखिन्छ। हिन्दी उपन्यासको सन्दर्भ हिन्दी प्रभावका विषयमा समेत चर्चा देखिएकोले नब्बेका दशकको राणाकालीन एवं शहरिया परिवेशको चित्रण भएको देखिन्छ।

६. भाषाशैली- *'स्वार्थ त्याग'* कथाको भाषा परिष्कृत, परिमार्जित, अलङ्कृत र साहित्यिक स्तरको रहेको पाइन्छ । पुष्कर कथाकार मात्र नभएर भाषाशास्त्री र कोशकार पनि हुन्। आवश्यकता अनुसार उखान तुक्का, निपात, भाषिक चिह्नहरू, आदिको प्रयोगले यसलाई निकै राम्रो र आस्वाद्य बनाउने चेष्ट्य गरिएको छ। हिन्दी र संस्कृतको श्लोक समेत प्रस्तुत भएको छ। तत्सम र तत्भव शब्दको पर्याप्त प्रयोग छ भने हिन्दी र अङ्ग्रेजी शब्दहरूको पनि प्रयोग भेटिन्छ। संवादको प्रयोगले कथालाई जीवन्त, आत्मीय र आस्वाद्य पनि बनाएको पाइन्छ।

कथा ३ परिच्छेद र ११ पेजमा फैलिएको छ। लामा छोटा गरी करिब सय अनुच्छेदमा कथा विस्तार भएको पाइन्छ। कथाको आयातन लामै मान्नु पर्छ। कथा तृतीय पुरुष कथन ढाँचा (बाह्य दृष्टिकेन्द्र) मा संरचित छ।

७. निष्कर्ष- पुष्कर तार्किक कथाकार हुन्। सामाजिक विषय वस्तुलाई उनी तर्कपूर्ण शैलीमा प्रस्तुत गर्दछन्। यो विचार प्रधान कथा हो। यसमा गम्भीर विचार तर्कपूर्ण शैलीमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ। *'स्वार्थ त्याग'* लाई तर्क पूर्ण शैलीमा व्याख्या गरिएको छ। राणाकालीन सामाजिक न्यायिक र प्रशासनिक प्रणालीमा कथाले केही प्रकाश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पारेको छ। राणाशासनमा ठूलावडाहरू कानून हातमा लिएर यौन प्यास शान्त गर्न कति तलसम्म गिर्न सक्छन् भन्ने कुरा यस कथामा देखाइएको छ। मोतीले आफ्नो लोग्ने जीवन रक्षाका लागि *'सतीत्व'* लुटाएर सतीत्वको *'स्वार्थ त्याग'* गरी प्रेममा उत्सर्ग गर्न सक्नुपर्छ भन्नेकुरा देखाइएकी छ। कथाले तत्कालीन न्याय र प्रशासनिक प्रणालीको ऋणात्मक पक्षको संकेत गर्दै यस्ता दुष्प्रवृत्तिमा सुधार गर्नुपर्दछ भन्ने आशय व्यक्त गरेको छ। त्यतिमात्र होइन राणाशासन सामन्ती प्रणालीको भएको हुँदा राणाहरूको मात्रै होइन राणाका नोकर चाकरको समेत संस्कारजन्य दुष्प्रवृत्तिको पर्दाफास गरिएको छ यस कथामा। पतिप्रेम र सतीत्वको नयाँ आदर्श पनि यस कथामा प्रस्तुत छ। पतिको प्राण संकटमा परेका वेला सतीत्व लुटाएर पनि पतिको रक्षा गर्नुपर्दछ, त्यो नै स्वार्थत्याग वास्तविक सतीत्वको रक्षा हो भन्ने नवीन दृष्टि पनि यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

श्रेष्ठ दयाराम २०४४ पुष्कर समशेरका कथाहरू, ललितपुर, साझा प्रकाशन,

अर्याल भैरवप्रसाद २०५५ साझा कथा, (नवौं सं) काठमाडौं, साझा प्रकाशन,

प्रधान कृष्णचन्द्रसिंह २०३४ साझा समालोचना (दो.सं), काठमाडौं, साझा प्रकाशन,

श्रेष्ठ दयाराम र शर्मा मोहनराज : २०४९ नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, (च.स) काठ. सा प्र.

भट्टराई घटराज २०५६ लेखक कोश, काठमाडौं, लक्ष्मीप्रसाद देवकोट प्रतिष्ठान,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अष्टाङ्ग योग र जीवनपद्धति

सहप्रा. वासुदेव खनाल

धर्म, संस्कृति, इतिहास, कला, साहित्य आदि कुनै पनि देशका अमूल्य निधि हुन्। यिनै अमूल्य निधि र धरोहरबाट नै मानव जीवन निर्देशित हुन्छ र हुनु पनि पर्दछ। कालान्तरमा यही नै कुनै पनि देशको इतिहास बन्दछ। अग्रजहरूले अंगालेको बाटो पछ्याउँदै त्यहाँ कहिं कतै गल्ती भएको छ भने त्यो गल्तीलाई नदोर्‍याई अगाडि बढ्नु नै सभ्य समाजको विशेषता हो र यो देश विकासको प्रमुख आधार पनि हो। आज हामीले हाम्रो गन्तव्यलाई बिर्सेका छौं जसले गर्दा हाम्रो गन्तव्य लक्ष्य विहीन बन्न पुगेको छ। यसो हुनुको कारण पुर्खाहरूले हामीलाई देखाएको बाटोलाई आफ्नो गन्तव्य नबनाउनु नै हो भन्दा अत्युक्ति हुने छैन। हाम्रा ती पूर्वजहरू जो विश्व मानव समाजकै निम्ति आदर्श बनेर रहेका थिए, उनीहरूले निर्माण गरेको चरित्ररूपी राजमार्ग विश्व मानव समुदायकै निम्ति अनुकरणीय थियो तर त्यस्तो राजमार्ग अहिले हाम्रो लागि अबरुद्ध हुन पुगेको छ। त्यो राजमार्गमा अहिले फोहोरको डुंगुर थुपारिएको छ। त्यो फोहोरको डुंगुर जहाँ आँखा लगाउँदा पनि पापको भागी भएको महसुस गर्ने पूर्वजहरूका सन्तान हामी र हाम्रो चरित्र कतिसम्म नांगिएको छ त्यो सबैले महसुस गरिरहेका छौं। भ्रष्टाचार, अनाचार र दुराचार नै अहिले हाम्रो दैनिकी भएको छ। दैनिक समाचारका पृष्टहरूमा पनि यस्ता कुराहरू छरपष्ट रूपमा लेखिएका छन् र यी कुराहरू पढ्न र आफैं अनुभूति गर्न पाइरहेका छौं। आफ्नो स्वार्थको लागि मानिसले कतिसम्म गर्दो रहेछ भन्ने कुरा हालैका पत्रपत्रिकाहरू पढेर र टिभी च्यानलहरू हेरेर अनुभूति गरिरहेका छौं।

देशको नेतृत्व जसले गरेका हुन्छन्, उच्च ओहोदामा जो व्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् तिनीहरू नयाँ पुस्ताका लागि अनुकरणीय हुन्। त्यस्ता अनुकरणीय व्यक्तित्वहरूको चरित्रको प्रभाव भावी पुस्तामा सिधै परिरहेको छ। देशलाई सही मार्गमा डोहोर्‍याउने हो भने प्रथमतः नेतृत्व वर्गको चरित्र तथा आचरणमा सुधार ल्याउनु आवश्यक देखिन्छ। जबसम्म अनुकरणीय व्यक्तित्वहरूमा नैतिक चरित्रले स्थान पाउँदैन तबसम्म समाजमा सुधारको अपेक्षा केवल अपेक्षा मात्र हुनेछ।

हाम्रा ती पूर्वजहरू जसले अपनाएको आचार तथा नैतिक चरित्र लगायतका कुराहरू विश्वमानव समुदायका निम्ति पनि अनुकरणीय थिए र कतिपय मुलुकहरूले अनुकरण पनि गर्न लागेको देखिन्छ। जसले अपनाएका मूल्य, मान्यता र आदर्शहरू आजको मानव समुदायका धरोहर हुन् यिनको संरक्षण, संवर्द्धन र यिनमा रहेका गूढ तत्त्वहरूको अन्वेषण गरी अनुशरण गर्नु र विश्वसमुदाय समक्ष प्रस्तुत गर्नु आजको आवश्यकता हो। ती ऋषिमहर्षिहरू जो यस क्षेत्रमा जन्मेर आफ्नो चरित्रका माध्यमबाट पृथ्वीका सम्पूर्ण मानव समुदायलाई शिक्षा दिएका थिए।[1] त्यस्ता ऋषिमहर्षिहरू जसले अपनाएको दैनिकी विश्वमानव समुदायकै निम्ति अनुकरणीय रहेको थियो र आज पनि विश्व मानव समुदायको निम्ति त्यत्तिकै अनुकरणीय रहेको छ तर हाम्रो समाज त्यसको विपरित भएको छ। हामी अधम कोटिका मानव बन्न पुगेका छौं, मध्यम र उच्चको त कुरै छाडौं नीतिहरूमा भनिएको छ– अधम कोटिका मानिसहरूले धनमात्र चाहन्छन्, मध्यम कोटिका मानिसले धन र मान दुवै चाहन्छन् भनें उत्तम कोटिका मानिसले केवल मान मात्र चाहन्छन् किनभनें महान् व्यक्तिहरूको धन भनेको नै मान हो।[2] आज मानलाई नै धन ठान्ने व्यक्तिको खाँचो समाजमा

---

१. एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्र जन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा ॥ मनुस्मृति।२।२०॥

२. 'अधमा धनमिच्छन्ति धनमानं च मध्यमा ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्' ।।सुभाषित भाण्डागार,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रहेको छ। आफनो चरित्रको माध्यमबाट देश तथा समाज समक्ष उदाहरण बन्नुको साटो चरित्रको क्षेत्रमा घृणाको पात्र बन्दै गएको महसुस सर्वत्र गरिदैछ। आफूले आफैलाई बिर्सेर हो, कर्तव्यलाई बिर्सेर हो या हाम्रा प्राचीन मूल्य, मान्यता र आदर्शलाई विर्सेर हो आज हामी दिनानुदिन अन्धकारतर्फ धकेलिदै छौं। यसको परिणाम विकास होइन विनाश हो र त्यही विनाशलाई हामीले निम्त्याइरहेका छौं। हामी को हौं, हाम्रा पूर्वजहरू कस्ता थिए भन्ने कुरा पनि हामीले बिर्सिसकेका छौं जसको परिणाम हामीले भोगिरहेका छौं। महामानवका सन्तान हामी आज दिनानुदिन परमुखापेक्षी हुँदै गएका छौं। दिनमात्र जानेका हाम्रा पूर्खाहरूका सन्तान हामीले आज लिन मात्र जानेका छौं दिन बिर्सिसकेका छौं। हामीले पनि विश्व समुदायलाई केही दिन सक्दछौं भन्ने कुरा हाम्रो मनमस्तिष्कमा आउन पनि छाडेको छ।

पूर्वीय शिक्षा पद्धतिको कुरा गर्ने हो भने प्राचीन कालमा विद्याआर्जन गुरुकुलमा हुन्थ्यो। गुरुकुलमा विद्याआर्जनका लागि आउने शिष्यको विधिपूर्वक उपनयन संस्कार गरिन्थ्यो। उपनयनको शाब्दिक अर्थ विद्यार्थीलाई गुरुको समीपमा लैजानु हो र यसरी गुरुको समीपमा ल्याइएको शिष्यलाई गुरुले महाव्याहृतिपूर्वक[३] गायत्री सुनाई वेदाध्ययनका साथसाथै शौचाचारको शिक्षा दिनुपर्दछ।[४] शौच (पवित्रता), आचार के गर्न हुन्छ र के गर्न हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा शिक्षा दिनु नै शौचाचार शिक्षा हो। वेद भनेको ज्ञान हो र त्यो ज्ञान विभिन्न क्षेत्र तथा शाखामा विभक्त रहेको छ। विभिन्न क्षेत्र तथा शाखाहरूमा विभक्त रहेको ज्ञान शिक्षार्थीको रुचि, क्षमता र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर दिनुपर्दछ। हाम्रा ती पूर्वजहरूले कस्तालाई कस्तो ज्ञान दिनुपर्दछ भन्ने कुरालाई दृष्टिगत गरी शिक्षा दिने गर्दथे र शिक्षार्थीले शिक्षा आर्जन गर्दथे र यसरी आर्जन गरेको शिक्षाका आधारमा उसको जीवनको मार्ग निर्धारण हुन्थ्यो। शिष्यको रुचि, क्षमता र आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी समुचित शिक्षा दिनु गुरुको कर्तव्य तथा धर्म हो भने गुरुकुलमा रहेको विद्यार्थीले ब्रह्मचर्यमा रहेर विद्या आर्जन गर्नु विद्यार्थीको धर्म हो। त्यो पूर्वीय शैक्षिक परम्परा अहिले टुटिसकेको छ त्यसमा पनि शौचाचारको परम्परा टुटेको छ। हामीले पाश्चात्य शिक्षा प्रणालीलाई त अंगाल्यौं तर सम्पूर्ण रूपमा अंगाल्न पनि सकेनौं। शिक्षा प्रणालीलाई अनुकरण गरिसकेपछि सम्पूर्ण रूपमा अनुशरण पनि गर्न सक्नुपर्दथ्यो तर सकिरहेका छैनौं यहीं नै त्रुटि भएको छ। त्यो त्रुटि भनेकै शौचाचार सम्बन्धी शिक्षालाई हाम्रा शिक्षा प्रणालीबाट अलग्याउनु हो।

धर्म शब्द धृञ् धातुबाट बनेको हो। यसको अर्थ धारण गर्नु वा पालन गर्नु भन्ने हुन्छ। यो संसार चलाउनका लागि संसारमा रहेका प्राणीहरूको यथार्थ स्वभावको आधारको रूपमा रहेको धर्म सबै प्रकारका अभ्युदयको कारण समेत रहेको छ। जसमा केही गडवडी भयो भनें यो संसार राम्ररी चल्न सक्दैन। निरुक्तमा धर्म शब्दको अर्थ 'नियम' हुन्छ। जुन नियमबाट यो संसार चल्दछ त्यही नै धर्म हो। जो व्यक्ति जुन अवस्था(वर्ण तथा आश्रम)मा रहेको हुन्छ त्यसले त्यो अवस्थामा पालन गर्नुपर्ने विशेष किसिमको धर्म हुन्छ त्यो विशेष धर्मलाई कर्तव्य संझेर गर्नुपर्दछ। जस्तो विद्यार्थीले गर्नुपर्ने धर्म, गृहस्थले गर्नुपर्ने धर्म, एउटा शासकले गर्नुपर्ने धर्म, एउटा शिक्षकले विद्यार्थीप्रति गर्नुपर्ने धर्म आदि यस्ता धर्म अन्तरगत पर्दछन्। याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षराटीकामा छ किसिमका धर्म बताइएको छ। वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रम धर्म, गुणधर्म, निमित्त धर्म र साधारण धर्म जसलाई स्मार्तधर्म भनिन्छ।[५] यी छ किसिमका धर्ममा जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त हामीले के गर्नु हुन्छ र के गर्नु हुँदैन, हाम्रो कर्तव्य के हो भन्ने कुरा अन्तरभाव गरिएको छ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिको मिताक्षराटीकामा उल्लेख गरिएका छ वटा स्मार्तधर्महरूमध्ये छैठौं साधारणधर्मलाई यहाँ उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। साधारणधर्म भनेको मानवजातिले अपनाउनुपर्ने धर्म हो। यो धर्म सार्वभौमिक रहेको

---

३. भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐजनः ॐ महः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॥

४. उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति।१।१५॥

५. धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा–वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति ।
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षराटीका ।१।१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छ अर्थात् सबै देशका सबै मानव जातिका लागि मान्य रहेको छ। यी साधारण धर्मको अभ्यासमा सबै मानवजाति क्रियाशील हुने हो भने व्यक्ति-व्यक्तिबीच, समाज-समाजबीच र राष्ट्र-राष्ट्रबीच भइरहेको वैमनस्यताको अन्त्य भई विश्वमै शान्ति छाउने थियो। सबै मानवजातिका लागि उपयुक्त यी साधारणधर्मलाई संसारमा रहेका सबै मानव समुदायले आत्मसात गर्ने हो भनें सबै प्रकारका विद्वेष, वैमनस्य, हिंसा, अन्याय, चोरी आदि जे जति पापहरू छन् लोप भई सर्वत्र सुख-समृद्धि फैलिनुको साथै संसारमा भइरहेको धार्मिक विद्वेष, वैमनस्य, फूट आदि सबै शान्त हुने थियो। यी साधारण धर्मलाई सर्वोपरि ठानेको खण्डमा अनेकताका बीच एकता कायम भई संसारका सबै प्राणीहरू एउटै ईश्वरका सन्तान हौं भन्ने भावना फैलिई विश्वमानव जगतलाई एकताको सूत्रमा बाध्नका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान मिल्ने थियो। अरुको दुःखलाई आफ्नो दुःख संझेर अरुको सुखलाई आफ्नो सुख संझी अगाडि बढेको खण्डमा निश्चय पनि विश्ववन्धुत्वको भावना फैलिन्छ। योगिश्वर याज्ञवल्क्यले आश्रम धर्मको कारण होइन, जे गरिन्छ त्यो नै धर्म हो र जुन कुरा गर्दा आफूलाई नराम्रो लाग्दछ अरुका लागि पनि त्यस्तो किसिमको आचरण नगरोस् भनेका छन्।[६] मन, वचन र शरीरले कुनै पनि प्राणीलाई कुनै किसिमको कष्ट नदिनु अहिंसा, सत्य बोल्नु, अन्यायबाट अरुको धनपैसा न लिनु, पवित्रता र इन्द्रियहरूको निग्रह यी साधारण धर्म हुन् र यी साधारण धर्म मनुले सबै वर्णका लागि विधान गरेका हुन्।[७] सबै वर्णका लागि विधान गरिएका यी साधारण धर्मलाई महर्षि पतञ्जलीले योगका आठ अंगमध्येको एक 'यम' अन्तरगत राखेका छन्। जसरी योगानुष्ठान विश्वव्यापी र सार्वजनीन रहेको छ त्यसैगरी धर्म पनि विश्वव्यापी र सार्वजनीन रहेको छ। योगका विभिन्न अंगहरूको अनुष्ठानबाट अपवित्रताको नाश भई अन्तरहृदयदेखि ज्ञान प्रदीप्त हुन्छ जसका कारण मानिसमा विवेकको आविर्भाव हुन्छ।[८] योगसूत्रमा बताएको लक्ष्यमा पुग्नका लागि पहिले शरीर र मनलाई संयमित गर्नु आवश्यक हुन्छ तब मात्र हामीले त्यो लक्ष्य हासिल गर्न सक्दछौं। त्यो लक्ष्य प्राप्तिको लागि विभिन्न साधन आवश्यक हुन्छन्। ती साधन भनेका यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि गरी आठ प्रकारका रहेका छन् जसलाई 'अष्टांग योग' पनि भनिन्छ।[९] यी अष्टांग योग जाति, देश, काल र समयमा नबाँधिएका हुनाले यिनहरूलाई सार्वभौम महाव्रत पनि भनिन्छ।[१०] मानवका साधारण धर्मसंग जोडिएका यी अष्टांग योगका अंगहरूलाई यहाँ एक एक गरी उल्लेख गर्दा सान्दर्भिक देखिएकोले संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

१. यम- पातञ्जल योगशास्त्रमा अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी नगर्नु) ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह (कुनै पनि वस्तुको संग्रह नगर्नु) लाई यम भनिएको छ।[११] पतन्जलीले योगशास्त्रमा यी पाँचलाई यम भनेर उल्लेख गरेका छन् भने धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा यमको क्षेत्रलाई अझ व्यापक बनाइएको पाइन्छ। योगिश्वर याज्ञवल्क्यले यी पाँचमा अरु पाँच थपेर ब्रह्मचर्य, दया, क्षमा, ध्यान, सत्य, अपरिग्रह, अहिंसा, चोरी नगर्नु, मधुरता र दमलाई 'यम' भनेका छन्।[१२] मनुस्मृतिमा नियमहरू (तल उल्लेखित)को अपेक्षा यी यम धर्मलाई मानिसले नित्य पालन गर्नुपर्ने र यी यम धर्मको

---

६. नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः।
अतो यदात्पनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरते ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति।३।६५॥

७. अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
एतत्सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ मनुस्मृति।१०।६२॥

८. योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते ॥ पातन्जल योगसूत्रम् ॥२।२८॥

९. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्ट्यवंगानि ॥ पातन्जल योगसूत्रम् ॥२।२९॥

१०. जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ पातन्जल योगसूत्रम् ॥२।३१॥

११. अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ पातन्जल योगसूत्रम् ॥२।३०॥

१२. ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता।
अहिंसा स्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति।३।१२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पालन नगरेमा पतीत हुने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ।[१३] यसको अर्थ नियमहरू पालन नगरे पनि हुन्छ भन्ने होइन यी दुईको तुलना गर्दा यमधर्म अझ महत्त्वपूर्ण रहेको पुष्टि गर्नका लागि नै यो कुरा उल्लेख गरिएको हो।

२. नियम– पातञ्जल योगशास्त्रमा बाह्य एवं आन्तरिक शौच (पवित्रता), सन्तोष, तपस्या, स्वाध्याय र ईश्वरोपासनालाई नियम भनिएको छ।[१४] अपवित्र व्यक्ति कहिल्यै पनि योगी हुन सक्दैन र धार्मिक पनि हुन सक्दैन तसर्थ धर्मशास्त्र र योगशास्त्र दुवैमा पवित्रतालाई जोड दिइएको छ । पवित्रता दुई किसिमको हुन्छ एउटा वाह्य र अर्को आन्तरिक। वाह्य शौच तथा पवित्रता सावुन पानीले हुन्छ भने आन्तरिक पवित्रताका लागि अन्तःकरण शुद्ध हुनुपर्दछ। अन्तःकरण शुद्धिका लागि धर्मशास्त्र तथा योगशास्त्रमा उल्लेख गरेका यम तथा नियमहरूको पालन आवश्यक छ। योगिश्वर याज्ञवल्क्यले 'यम'मा अरु पाँच कुराहरू थपे जस्तै नियममा पनि अरु पाँच कुराहरू थपेर स्नान, मौनता, उपवास, यज्ञ, स्वाध्याय, उपस्थनिग्रह(इन्द्रियनिग्रह), गुरुसुश्रुषा, शौच, अक्रोध, अप्रमादलाई नियम भनेका छन्।[१५] यसरी योगशास्त्र र धर्मशास्त्रको सम्बन्ध नङ र मासुको जस्तै रहेको छ। यी दुबै शास्त्र पृथ्वीमा रहेका सबै मानव जातिका निम्ति उपयुक्त रहेका छन् र मानव कल्याणकै निम्ति नै यी शास्त्रहरूको निर्माण गरिएको हो।

३. आसन– अष्टांग योगमध्ये यम र नियमपछि आसन पर्दछ। यम तथा नियममा उल्लेख गरिएका कुराहरूलाई व्यवहारमा उतार्दै सहज आसनमा बसेर जबसम्म योगसाधनाका माध्यमबाट उच्चअवस्थामा पुगिदैन तबसम्म योगशास्त्रमा बताइएको विधिअनुसार प्रत्येक दिन शारीरिक तथा मानसिक क्रियाकलापहरू गर्नुपर्दछ। जसको लागि दीर्घकालसम्मका लागि एकै आसनमा बस्न सक्नुपर्दछ त्यसका लागि अभ्यासको आवश्यकता पर्दछ। योगसाधनाको क्रममा जसलाई जुन आसनमा सुविधा हुन्छ त्यही आसनमा वसेर अभ्यास गर्न योगशास्त्रमा निर्देश गरिएको छ। एक व्यक्तिलाई एक किसिमको आसन सुविधाजनक हुन्छ भनें अर्को व्यक्तिको लागि अर्को किसिमको आसन तर यसरी अभ्यास गर्दा मेरुदण्डलाई सहज तरिकाले राख्नु आवश्यक हुन्छ। सिधा वसेर छाति, घाँटी र टाउकोलाई सिधा राखेर शरीरको सारा भार आसनमा पर्ने गरी राख्नुपर्ने कुरा योगशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ। यसरी दृढासनमा बसेर योगाभ्यासमा तल्लिन भएको खण्डमा साधक एक न एक दिन आफ्नो लक्षमा पुग्न सक्ने भएकोले योगीहरूले धेरै वर्षको अभ्यासबाट प्राप्त आफ्नो अनुभवलाई धर्मशास्त्र तथा योगशास्त्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका हुन्।

४. प्राणायाम– सहजासनमा बसिसकेपछि योग साधक प्राणायाममा क्रियाशील गर्नुपर्दछ। प्राणायामबाट शरीरमा रहेका नाडीहरू शुद्ध हुन्छन् । साधक लक्ष्यमा पुग्नका लागि प्रथमतः नाडीहरू शुद्ध हुनुपर्दछ र ती नाडीहरूको शुद्धि प्राणायामका माध्यमबाट सम्भव हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा योगशास्त्रमा व्याख्या गरिएको छ। प्राण भनेको श्वास हो भने आयाम भनेको संयम हो । श्वासप्रश्वासको संयम नै वास्तवमा प्राणायाम हो। प्राणायामका सम्बन्धमा श्वेताश्वतर उपनिषद्मा चर्चा गरिएको छ। सो उपनिषद्को शांकरभाष्यका अनुसार– मैलो भएको मन प्राणायामका माध्यमबाट ब्रह्ममा स्थिर हुन्छ भनेर शास्त्रमा निर्देश गरिएको छ। प्राणायामका माध्यमबाट पहिले नाडि शोधन गर्नुपर्दछ त्यसपछि मात्र प्राणायाम गर्ने शक्ति प्राप्त हुन्छ। दायिने हातको दायिने बूढी औंलाले नाकको दायिने प्वाल दबाउनुपर्दछ र बायाँ प्वालबाट यथाशक्ति वायु भित्र खिच्नुपर्दछ त्यसपछि तुरुन्त वायाँ प्वाल बन्द गरेर दायिने प्वालबाट विस्तारै वायु वाहिर निकाल्नुपर्दछ। फेरि दायिने प्वालबाट वायु खिंचेर वायाँबाट बाहिर निकाल्नुपर्दछ। वायाँबाट दायाँ र दायाँबाट बायाँ यसैगरी यो अभ्यास दिनमा चार पटक विहान, दिउसो, साँझ र राती गर्नुपर्दछ। यसरी अभ्यास गर्दै जाँदा पन्ध्र

---

१३. यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ मनुस्मृतिः ।४।२०४॥

१४. शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ पातन्जल योगसूत्रम् ॥२।३२॥

१५. स्नान मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।३।१३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिन या एक महिनामा नाडीहरू शुद्ध हुन्छन् त्यसपछि प्राणायाममा अधिकार हुन्छ।[१६] प्राणायामका अन्य तरिकाहरू पनि रहेका छन्। जसमध्ये पुरक, कुम्भक र रेचक पनि एक हो। जुन प्रणालीमा एउटा नाकको प्वाल बन्द गरी अर्को प्वालबाट सकेसम्म श्वास भित्र खिचिन्छ त्यो पुरक भयो र त्यो श्वासलाई सकेसम्म रोक्ने प्रयास गरिन्छ त्यो कुम्भक भयो भनें यसरी रोकेको श्वासलाई विस्तारै अर्को प्वालबाट बाहिर सकेसम्म पठाउने कार्य रेचक हो। यसरी प्रत्येक दिन अभ्यास गर्दै जाँदा नाडीहरू शुद्ध भई लक्षमा पुग्न सकिन्छ।

५.प्रत्याहार- प्राणायामपछि प्रत्याहारको आवश्यकता पर्दछ। प्रत्याहार भनेको मनलाई संयमित गर्नु हो। मन अत्यन्त चञ्चल हुन्छ र यो मनलाई विभिन्न इन्द्रियहरूका साथ संयुक्त हुन न दिनु नै प्रत्याहार हो। हाम्रा जो इन्द्रियहरू छन् तिनीहरूको आ-आफ्नै चाहना हुन्छ र तिनीहरूको प्राप्तिका लागि इन्द्रियहरू क्रियाशील भइरहन्छन् र मनलाई त्यो चाहना पूर्तिका लागि ती इन्द्रियहरूले अभिप्ररित गरिरहेका हुन्छन्। इन्द्रियहरूको त्यो चाहनालाई रोक्नका लागि मनलाई नियन्त्रणमा ल्याउनुपर्दछ। मनलाई नियन्त्रण गर्न त्यति सहज छैन यसका लागि धेरै अभ्यास आवश्यक हुन्छ। एक दिन दुई दिनको अभ्यासबाट मनलाई विभिन्न इन्द्रियहरूबाट अलग गर्न सकिदैन। यसका लागि महिनौं मात्र होइन वर्षौं पनि लाग्न सक्दछ। लगातार अभ्यास गरेर मात्र यो विषयमा सफलता प्राप्त गर्न सकिने कुरा योगशास्त्रमा चर्चा गरिएको छ। यसरी मनलाई विभिन्न इन्द्रियहरूबाट अलग राखिने अभ्यासबाट नै प्रत्याहार सिद्ध हुन सक्दछ।

६.धारणा- धारणा भनेको मनलाई देहभित्र होस् या बाहिर कुनै स्थान विशेषमा स्थापना गर्नु हो। अर्को शब्दमा भन्दा मनलाई शरीरबाट अलग गरेर निर्दिष्ट स्थानमा बलपूर्वक लगाउनु नै धारणा हो। जब चित्तवृत्ति तथा मन कुनै निर्दिष्ट स्थानमा आवद्ध हुन्छ त्यसैलाई नै धारणा भनिन्छ। यो धारणा अनेक प्रकारले पनि गर्न सकिन्छ। धारणाको अभ्यास गर्दा कुनै कल्पनाको पनि सहायता लिन सकिने कुरा योगशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ। योगशास्त्रका अनुसार यसको प्रारम्भिक अभ्यासका क्रममा हृदयको कुनै एक बिन्दुमा मनलाई लगाई निरन्तर अभ्यास गर्नुपर्दछ। मनलाई हृदयको कुनै एक बिन्दुमा लगाएर कार्यरूपमा परिणत गर्न निरन्तर अभ्यास गर्नुपर्दछ। मनलाई कुनै केन्द्रबिन्दुमा लगाएर कार्यरूपमा परिणत गर्ने कार्य त्यति सहज छैन तर पनि निरन्तर प्रयासरत रहँदा र अभ्यास गर्दै जाँदा एक न एक दिन सफल पनि भइन्छ। योग साधकहरूले हृदयमा कमलको परिकल्पना गर्दै त्यो कमल एक ज्योति समान बोलिरहको छ र त्यो ज्योतिबाट चारैतिर प्रकाश फैलिरहेको छ भन्ने परिकल्पनाका साथ त्यही स्थानमा मनलाई धारण गर्नु नै धारणा भएको कुरा बताएका छन्।

७. ध्यान- धारणाको अभ्यासको क्रममा कुनै बिन्दुमा मनलाई स्थिर राख्नका लागि जुन किसिमको प्रशिक्षण दिइन्छ। त्यो प्रशिक्षणको माध्यमबाट मनलाई त्यो बिन्दुमा अविच्छिन्न रूपमा रहनका लागि टिकिरहने जुन शक्ति प्राप्त हुन्छ त्यही अवस्था नै 'ध्यान' हो। यसरी अभ्यास गर्दै जाँदा ध्यानशक्ति यति तीव्र भएको हुन्छ कि मन अनुभूतिको बाहिरी भागलाई छाडेर केवल उसको अन्तरभाग अर्थात् अर्थतर्फ केन्द्रित हुन्छ। कल्पना गरिएको शरीरको हृदकमलमा होस् या बाहिरको कुनै एक बिन्दु त्यसमा मनलाई स्थिर राख्नका लागि मनलाई जस्तो प्रशिक्षण दिइन्छ त्यो प्रशिक्षणबाट मन त्यो बिन्दुमा टिकिरहन सक्दछ र यही अवस्थालाई नै ध्यान भनिन्छ। अर्को शब्दमा भन्दा मनलाई कुनै एक बिन्दुमा टिकाउन सक्ने क्षमता नै ध्यान हो।

८. समाधि- ध्यानशक्तिको परमोच्च अवस्था नै समाधि हो। अर्को शब्दमा भन्दा अभ्यास गर्दै जाँदा ध्यानशक्ति यस्तो अवस्थामा पुगेको हुन्छ कि मन अनुभूतिको वाहिरी भागलाई छोडेर उसको अन्तरभाग अर्थात् अर्थमा नै केन्द्रित हुन पुग्दछ यही अवस्था नै 'समाधि' हो। धारणा, ध्यान र समाधिबीच गहिरो अन्तर सम्बन्ध रहेको छ। यी तीनलाई

---

१६. प्राणायामक्षयितमनोमलस्य चित्त ब्रह्मणि स्थित भवतीति प्राणायामो निर्दिश्यते। प्रथम नाडीशोधन कर्तव्यम्। ततः प्राणायामेऽधिकारः। दक्षिणनासिकापुटमंगुल्यावष्टम्य वामेन वायु पूरयेत् यथाशक्ति। ततोऽनन्तरमुत्सृज्यैव दक्षिणेन पुटेन समुत्सृजेत्। सव्यमपि धारयेत्। पुनर्दक्षिणेन पूरयित्वा सव्येन समुत्सृजेत् यथाशक्ति। त्रिः पंचकृत्वो वा एव अभ्यस्यतः सवनचतुष्टयमपरात्रे मध्याह्ने पूर्वरात्रे च पक्षान्मासात् विशुद्धिर्भवति॥ श्वेताश्वतरोपनिषद, शांकरभाष्य ॥२।८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एक शब्दमा 'संयम' भन्न सकिन्छ। मनलाई कुनै वस्तुमा एकाग्र बनाउनु, त्यही वस्तुमा मनलाई टिकाइरहनु र त्यसपछि दीर्घ एकाग्रता अर्थात् त्यस वस्तुको अर्थमा मनलाई केन्द्रित गर्नु जुन वास्तविक ध्येय वस्तु हो त्यसैमा अविच्छिन्न रूपले लगाउन सक्ने क्षमता नै समाधि हो। समाधि नै योगको लक्ष हो र यही नै सुखानुभूति तथा परमानन्दानुभूति हुन्छ। यमदेखि लिएर समाधिसम्मको जुन शृंखला रहेको छ त्यही नै योग हो र यी आठ योगका अंगहरू हुन् यिनैलाई नै अष्टांग योग भनिन्छ।

सनातन धर्मको महान् ग्रन्थ मनुस्मृतिमा धृति (धैर्य), क्षमा (क्षमाभाव अर्थात् सहनशीलता), दम (मन, वुद्धि आदि अन्तस्करण निग्रह गर्नु अर्थात् आत्मसंयम), अस्तेय (चोरी नगर्नु), शौच (वाह्याभ्यान्तर पवित्रता), इन्द्रिय निग्रह, धी (पवित्र आस्तिक्य वुद्धि), विद्या 'सा विद्या या विमुक्तये' अर्थात् विद्या त्यही हो जसले मुक्ति दिलाउँछ जसले जीवनबाट पार लगाउँछ सत्य र अक्रोध गरी दश धर्मका लक्षण हुन् भनिएको छ।[१७] अष्टांग योग जस्तै मनुस्मृतिमा उल्लेखित यी दश साधारण धर्म कुनै एक व्यक्ति, समुदाय, क्षेत्र तथा देशका नभएर सार्वजनीन र सार्वभौमिक रहेका छन्। मनुस्मृतिमा उल्लेखित यी साधारण धर्मलाई पनि संक्षिप्तमा एक एक गरी यहाँ यसरी प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

सन्दर्भग्रन्थहरू

मनुस्मृतिः- श्रीकुल्लुकभट्टविरचितया मन्वर्थमुक्तावल्या व्याख्यया समुपेता, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, फष्ट एडिसन सन् १९८३

याज्ञवल्क्यस्मृतिः-विज्ञानेश्वरप्रणीतमिताक्षराव्याख्यासंबलिता, निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालय, तृतीयावृत्ति सन् १९२६

नित्यकर्म-पूजाप्रकाश, लेखकः पं.श्रीरामभवनजी मिश्र श्रीलालबिहारीजी मिश्र सत्रौं संस्करण वि.सं.२०५५, गीताप्रेस, गोरखपुर

श्रीमद्‌भगवद्‌गीताः- यथारूप, स्वामी प्रभुपाद, आठवाँ संस्करण, सन् १९८६

कल्याणः-आरोग्य- अंक, गीताप्रेस, गोरखपुर, सन् २००१

धर्मशास्त्रको इतिहास, मूल लेखक डा.पाण्डुरंग वामन काणे

अनुवादक, अर्जुन चौवे काश्यप, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान् चतुर्थ संस्करण सन् १९९२

कल्याणः-नारी अंक, बाईसौं वर्षको विशेषांक, गीताप्रेस गोरखपुर, सातौं संस्करण, वि.सं.२०५५

कल्याणः-उपनिषद् अंक, तेइसौं वर्षको विशेषांक, गीताप्रेस गोरखपुर, पाँचौं संस्करण, वि.सं. २०५७

कल्याणः-हिन्दुसंस्कृति अंक, चौवीसौं वर्षको विशेषांक, गीताप्रेस गोरखपुर, छठौं संस्करण, वि.सं. २०५९

कल्याणः-नीतिसार अंक, ७६ वाँ वर्ष, गीताप्रेस गोरखपुर, सन् २००२

धर्मसिन्धुः काशीनाथः उपाध्यायः, खेमराज-कृष्णदास, बम्बै-४,ई.१९८४

वैशेषिकसूत्रम्(षडदर्शनसूत्रसंग्रह) कणादः, सम्पादकः स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, सुधीप्रकाशनम् वाराणसी, वि.सं.२०४१

गौतमधर्मसूत्रम्, गौतमः, टीकाकार हरदत्तः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान,वाराणसी, वि.सं.२०४३

दायभागः, जीमूतवाहनः,टीकाकार सुब्रह्मण्यशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, बंलो रोड, जवाहरनगर, दिल्ली, १९८२

कात्यायनश्रौतसूत्रम्, कात्यायनः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम् २०२९

पराशरस्मृतिः,पराशर, खेमराज श्रीकृष्णदास,बम्बै, १९५८

पाणिनिः, अष्ठाध्यायीसूत्रपाठः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, सप्तमसंस्करणम्, वि.सं. १९३२

पारस्करगृहसूत्रम्, पारस्करः, टीकाकार हरिहरः, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९८०

धर्म-कर्म रहस्य, इंडियन प्रेस, लिमिटेड, प्रयाग १९२९

---

१७. धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ *मनुस्मृतिः ६/९२*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निरुक्तकार यास्कको धातुज-सिद्धान्त : एक विवेचना

सहप्रा. डा. ऋषिराम रेग्मी

१. प्राक्कथन- शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष गरी वेदका छ अङ्गशास्त्रमध्ये गणनाका क्रममा चौथो स्थान प्राप्त गर्ने निरुक्त वेदपुरुषको श्रोत्रस्थानीय शास्त्र मानिन्छ। निरुक्त-ग्रन्थका वृत्तिकार दुर्गाचार्यले पहिला चौध प्रकारका निरुक्त भएको सङ्केत गरे पनि वर्तमानमा चाहिँ यास्कद्वारा विरचित एकमात्र निरुक्त उपलब्ध छ। यसलाई निर्वचनविज्ञान, भाषाविज्ञान र शब्दार्थविज्ञानको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थका रूपमा लिइन्छ। 'निरुक्त'को पूर्वाधार 'निघण्टु' हो भने 'निघण्टु' एक प्रकारको वैदिक शब्दकोष हो; जुन हालसम्म उपलब्ध शब्दकोशहरूमा संसारकै सर्वप्राचीन शब्दकोश मानिन्छ। यसलाई कठिन वैदिक शब्दहरूको वर्गीकृत सङ्ग्रह भन्न सकिन्छ। 'निघण्टु'मा सङ्ग्रह गरिएका यस्ता कठिन (सामान्य व्याकरण-प्रक्रियाद्वारा निर्वचन गर्न नसकिने) वैदिक शब्दको निर्वचनमूलक अर्थ प्रस्तुत गर्नु नै 'निरुक्त'को मूल कार्य हो। त्यसैले 'निरुक्त' 'निघण्टु'मा आधारित मानिन्छ। 'निघण्टु'का सङ्ग्रहकर्ता यास्क वा अन्य कुनै आचार्य हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट नभए पनि यसका व्याख्याता अर्थात् निर्वचनकर्ता चाहिँ यास्क नै हुन्। यास्कको समय मोटामोटी ई.पू. ७०० वा ईसापूर्व सातौं शताब्दी मानिन्छ। यास्ककृत निरुक्त मूलतः १२ अध्याय र परिशिष्टसहित १४ अध्यायमा विभक्त छ। यस ग्रन्थको पूरै प्रथम अध्याय र द्वितीय अध्यायको प्रथम पादसम्मको अंशलाई भूमिकाभाग वा विषयप्रवेश भन्न सकिन्छ। यस भागमा यास्कले भाषासम्बन्धी गम्भीर चिन्तन र निर्वचनका प्रमुख सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका छन्। यसपछिका पाद र अध्यायहरूमा अर्थात् द्वितीय अध्यायको द्वितीय पाददेखि ग्रन्थको अन्त्यसम्म (२-१२ अध्यायसम्म) उनले 'निघण्टु'मा सङ्गृहीत मूलतः 'गौ'देखि 'देवपत्नी'सम्मका (१७६७ वा १७७३?) कठिन वैदिक शब्दहरूमध्ये केही शब्दको (६५७ शब्दको?) निर्वचन र केही अवान्तर विषयहरूको विस्तृत चर्चा गरेका छन्।

निरुक्तको मुख्य अभिप्राय कठिन वैदिक शब्दहरूको निर्वचन गरी तिनको अर्थ केलाउनु हो तापनि यसको भूमिकाभाग भाषाशास्त्रीय दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। त्यसैले निरुक्तकार यास्कले आफ्नो ग्रन्थको भूमिका(भागमा उल्लेख गरेका 'पदविभाग, नाम र आख्यातको परिभाषा, शाब्दबोध-प्रक्रिया (भावको वाचकत्व), शब्दनित्यत्वको चर्चा, भावविकार, उपसर्ग र निपातको वाचकत्व तथा वर्गीकरण, नामशब्दको आख्यातजत्व (धातुजत्व), निरुक्तशास्त्रको उपादेयता, वैदिक मन्त्रको अर्थवत्व, निर्वचनका आधारभूत सिद्धान्त र नियम'जस्ता प्रमुख विषयहरूमध्ये प्रस्तुत आलेखमा समग्र निरुक्त र आधुनिक भाषाविज्ञानको आधारशिलाका रूपमा रहेको यास्कको धातुज-सिद्धान्तका बारेमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

२. धातुज-सिद्धान्तको पृष्ठभूमि- संस्कृत व्याकरण-शास्त्रको आरम्भ र विकास-प्रक्रियाको सिंहावलोकन गर्दा प्रथमतः सबै शब्द अव्याकृत वा अव्युत्पन्न रहेका र पछिमात्र प्रकृति-प्रत्ययांशको परिकल्पना र विभाजन गरी शब्दको व्युत्पत्ति गर्न थालिएको साक्ष्य तैत्तिरीय-संहितामा प्राप्त हुन्छ। उक्त संहितामा भेटिने साक्ष्यलाई आधार मान्दै वेदभाष्यकार सायणले प्रकट गरेको अभिमतअनुसार प्राचीन कालमा वाणी वा भाषा अव्याकृत (व्युत्पत्तिविधानरहित) रूपमा नै बोलिन्थ्यो र देवताका अनुरोधमा इन्द्रले वायुको सहायता लिई ती अव्याकृत शब्दलाई माझबाट तोडेर सम्भवतः 'प्रकृति (धातु) + प्रत्यय'को विभाजनद्वारा व्याकृत गरी व्याकरण बनाएका हुन्[1]। यसबाट अव्याकृत (अव्युत्पादित) प्राग्भाषाका शब्दहरूको व्युत्पादन गर्दै संस्कृत व्याकरण-परम्परा आरम्भ भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

१. द्र.- तैत्तिरीयसंहिता ६.४.७.३। -सायण, वेदभाष्यभूमिका, पृ. ५१।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसरी अव्याकृत भाषालाई व्युत्पत्ति दिने जुन व्याकरण-परिपाटी थालियो त्यसले सबै नाम-शब्द धातुज हुन् भन्ने निरुक्त-परम्पराको निर्माणमा आधारभूत भूमिका खेल्यो।

व्युत्पत्ति-प्रक्रियाका प्रारम्भिक चरणमा अव्यय वा निपात पदकै पनि व्युत्पत्तिको प्रयास भएको बुझिन्छ। शाकपूणि भन्ने विद्वान्ले 'अच्छ' शब्दको व्युत्पत्ति बताएको उल्लेख यास्कले गरेका छन्[२] र यास्क पनि यदाकदा 'स्वाहा, उच्चैः, नीचैः'जस्ता शब्दको व्युत्पत्ति खोज्न पुगेका छन्[३]। यसअतिरिक्त उणादिप्रकरणअन्तर्गत पनि कतिपय अव्यय-निपातको व्युत्पत्ति-प्रयास भेटिन्छ। यसबाट के बुझिन्छ भने अव्याकृत वाणीलाई व्युत्पत्ति दिने व्याकरण-शास्त्रको उत्थान भएपछि नामका साथै अव्यय-निपातको पनि निर्वचन खोज्ने जुन प्राचीन प्रयास थालियो त्यसैको उत्तराधिकारमा यास्कको निर्वचन-सिद्धान्त प्रकट भएको छ; तर उनी निपातका निर्वचनतर्फ त्यति प्रवृत्त नभई सबै नामशब्द धातुज हुन् र निर्वचनीय छन् भन्ने ऐतिहासिक निरुक्त-बिन्दुमा नै अवस्थित देखिन्छन्।

यसरी सम्भवतः 'मूलधातु'का समेत सन्दर्भमा निर्वचन गर्ने उत्साह पल्लवित भएको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा यास्कको दृष्टिकोणको मर्म बुझ्न सकिन्छ र (शाकटायनको?) उणादि-प्रवचनको रहस्य पनि अवगत हुन्छ। तर प्राचीन 'मूलधातु'को क्रमिक विलोप हुँदै आएको वस्तुस्थितिमा निर्वचन-कार्य कठिन र दुस्साध्य देखापर्न लाग्यो भने यस दुस्साध्य कार्य वा अतिव्युत्पत्तिसँग असन्तुष्ट विद्वद्वर्ग पनि प्रकट भयो र त्यसले धातुज (व्युत्पन्न) र अधातुज (अव्युत्पन्न) दुवै प्रकारका प्रातिपदिकहरू स्वीकारी सन्तुलित दृष्टिकोण अँगाल्न पुग्यो। यस्तो सन्तुलित वा मध्यममार्गी दृष्टिकोण अँगाल्ने विद्वान्हरूमा निरुक्तकार गार्ग्य र पाणिनिप्रभृति धेरैजसो व्याकरणकारहरू देखापर्छन्।[४]

३. विषयप्रवेश- निरुक्तकार यास्कले आफ्नो ग्रन्थको प्रथम अध्यायको चतुर्थ पादमा सबै नामशब्द आख्यातज (आख्यातबाट जन्मिएका) हुन् भन्ने सिद्धान्त प्रतिपक्षी गार्ग्यका तर्कको खण्डनपूर्वक स्थापित गरेका छन्। निरुक्त-परम्पराका साथै व्याकरणकारहरू मध्ये शाकटायन पनि सम्पूर्ण नामशब्द आख्यातबाट उत्पन्न भएका हुन् भन्ने पक्षमा भएको तथा अन्य व्याकरणकारहरू र निरुक्तकार गार्ग्य चाहिँ त्यसका विपक्षमा भएको कुरा यास्कले बताएका छन्[५]। यास्कको 'आख्यातज'को तात्पर्य 'धातुज' नै हो भन्ने कुरा 'उणादयो बहुलम्' सूत्रको व्याख्यामा महाभाष्यकार पतञ्जलिले "निरुक्तमा (यास्कले) र व्याकरणमा शकटका पुत्रले (शाकटायनले) नामलाई धातुज भन्छन्"[६] भनी गरेको उल्लेखबाट स्पष्ट हुन्छ। यस सन्दर्भमा उपसर्ग, निपात तथा आख्यात (क्रिया, जुन धातुसँग आख्यात-विभक्तिका योगबाट स्वतः बन्दछन्) बाहेक सम्पूर्ण नाम वा प्रातिपदिकहरू धातुबाट बनेका हुन् भन्ने यास्कको दृष्टिकोण रहेको बुझिन्छ। यसका साथै धातुज अर्थात् धातुबाट उत्पन्न हुनाले सबै प्रातिपदिक वा नामशब्दहरू यौगिक वा व्युत्पन्न हुन् भन्ने निष्कर्ष पनि निस्कन्छ[७]।

३.१ पूर्वपक्षी गार्ग्यका आपत्तिहरू- सम्पूर्ण नामशब्दलाई आख्यातज (धातुज) र निर्वचनीय मान्दा पर्न आउने सम्भाव्य कठिनाइहरू निरुक्तकार गार्ग्य र शाकटायनलगायतका केही वैयाकरणहरूले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्।

---

२. अच्छाभेः, आप्तुम् इति शाकपूणिः।-निरुक्त ५.२८.२।

३. निरुक्त ८.२१.१ र ४.२४.१।

४. त्रिपाठी, वासुदेव, यास्कको निर्वचन-सिद्धान्त र उपादेयता, पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०३९, पृ. १९६, १९९, २०५।

५. निरुक्त १.१२.२-३।

६. नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।-महाभाष्य ३.३.१।

७. त्रिपाठी, वासुदेव, यास्कको निर्वचन-सिद्धान्त र उपादेयता, पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०३९, पृ. १९५-१९६।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३.१.१ रूढशब्दको व्युत्पत्ति हुन सक्तैन– जुन नामममा उदात्तादि स्वर, प्रकृति–प्रत्ययादि संस्कार (धातु, प्रत्यय, लोप, आगमजस्ता व्याकरणिक प्रक्रिया) र प्रादेशिक गुण (क्रियावाचक धातु अथवा व्याकरणसम्मत विकार) स्पष्ट छन् त्यस्ता नाम आख्यातज हुन् भन्ने कुरा सबै एकमतले स्वीकार्छन् अर्थात् त्यसमा कुनै सन्देह छैन, तर 'गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्ती'जस्ता नामशब्दमा स्वर, संस्कार, प्रादेशिक गुण स्पष्ट नहुने भएकाले (प्रकल्प्य क्रियायुक्त नाम भएकाले) यसप्रकारका नामशब्द धातुज नभएर रूढ (संविज्ञात) हुन्, जसको कुनै व्युत्पत्ति हुन सक्तैन।[८]

यहाँ पूर्वपक्षीले उठाउन खोजेको तात्पर्य के हो भने प्रत्यक्षक्रियायुक्त नामशब्द धातुज भए पनि अन्य नाम धातुज हुन सक्तैनन्। अर्थात् नामशब्द मुख्यतः तीन किसिमका हुन्छन्– क) प्रत्यक्षक्रिय, ख) प्रकल्प्यक्रिय र ग) अविद्यमानक्रिय। जसमा क्रियाको प्रकृति–प्रत्यय स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ त्यस्ता नामशब्द प्रत्यक्षक्रिय हुन्छन्। जस्तै : कर्ता (कृ + तृच्), हर्ता (हृ + तृच्), कारकः (कृ + ण्वुल्), हारकः (हृ + ण्वुल्)। जसमा क्रियाको प्रकृति-प्रत्यय स्पष्ट थाहा पाउन सकिँदैन तर कल्पना गर्न सकिन्छ, त्यस्ता नामशब्द प्रकल्प्यक्रिय हुन्छन्। जस्तै : गौः, अश्वः, पुरुषः। यस्ता शब्दको 'गम्लृ गतौ' धातुबाट 'गच्छतीति गौः', 'अशूङ् व्याप्तौ' धातुबाट 'अश्नुते मार्गं यः सः अश्वः', 'शीङ् स्वप्ने' धातुबाट 'पुरि शेते इति पुरुषः' भन्ने व्युत्पत्तिअनुसार क्रियाको कल्पनासम्म गर्न सकिने भए पनि पाणिनीय अष्टाध्यायीको नियमानुसार यिनीहरूको व्युत्पत्ति हुँदैन। तसर्थ यस्ता शब्द रूढ हुन् भन्ने मान्यता वैयाकरणहरूको छ। यसैगरी जसमा क्रियाको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन त्यस्ता नामशब्द अविद्यमानक्रिय हुन्छन्। जस्तै : डित्थः, डवित्थः, अरविन्दः, वार्विण्डः। त्यसैले सबै नाम धातुज हुन सक्तैनन् भन्ने चिन्ता पूर्वपक्षीले यहाँ व्यक्त गरेका हुन्।

३.१.२ अनेक वस्तुका एउटै क्रियासम्बद्ध अभिधान हुन सक्ने दोष आइपर्छ– यदि सबै नाम आख्यातज हुने भए ज-जसले त्यो कर्म (क्रिया) गर्छन् ती सबैको नाम सोही कर्मअनुसार (धातुनिष्पन्न नामअनुसार) रहनुपर्थ्यो[९] तर त्यस्तो देखिँदैन। जस्तै : 'अशूङ् व्याप्तौ' धातुबाट 'अश्व'शब्द बनेको मानेर 'अश्नुते मार्गं यः सः' भन्ने व्युत्पत्ति गरेमा ज-जसले मार्गलाई व्याप्त गर्छन् (जे–जति मार्गमा हिंड्छन्) ती सबैलाई 'अश्व' भन्नुपर्थ्यो तर घोडालाई मात्र अश्व भनिन्छ। त्यसैले 'अश्व'शब्द अव्युत्पन्न (रूढ) हो। यसैगरी 'तृणु अदने' अथवा 'तृदिर् हिंसानादरयोः' धातुबाट 'तृण'शब्द बनेको मानेर 'तृन्द्यते तम्' भन्ने व्युत्पत्ति गरेमा तर्दनक्रियाका योग भएका चुँडाइने सबै वस्तुलाई 'तृण' भन्नुपर्थ्यो तर निश्चित वस्तुलाई मात्र तृण भनिन्छ। त्यसैले सबै नाम आख्यातज (व्युत्पन्न) हुन सक्तैनन्।

३.१.३ एक वस्तुका अनेक क्रियासम्बद्ध अभिधान हुन सक्ने दोष आइपर्छ– यदि सबै नाम आख्यातज हुने भए कुनै वस्तु जे–जति क्रियासँग सम्बद्ध हुन्छ ती क्रियाहरूको बोधक कुनै पनि शब्दबाट त्यस वस्तुको बोध हुनुपर्थ्यो[१०] तर हुँदैन। जस्तै : हामी स्थूणालाई (खाँबोलाई) डोब वा खाडलमा गाड्छौं अनि त्यसमाथि बाँस आदि काठ राखेर सजाउँछौं। यसरी एउटै वस्तुको फरक–फरक क्रियासँग सम्बद्धता भएकाले 'दरशया' ('दरे श्वभ्रे शेते = डोब वा खाडलमा सुत्छ' भन्ने व्युत्पत्तिका आधारमा), 'सञ्जनी' (सज्यतेऽस्यां वंशः, पशुर्वा) इत्यादि शब्दबाट पनि 'स्थूणा'को बोध हुनुपर्थ्यो तर हुँदैन। अतः सबै नाम आख्यातज होइनन्।

३.१.४ सबै नाम व्युत्पत्तिगम्य छैनन्– यदि सबै नाम आख्यातज हुने भए शब्दहरू जसरी व्युत्पत्तिगम्य हुन्छन् (पाचक, लावकझैं) त्यसरी नै ती शब्दको नाम रहनुपर्थ्यो[११]। जस्तै : पुरुषलाई 'पुरिशयः' (पुरि शेते इति), अश्वलाई 'अष्टा' (अश्नोति असौ इति (अश भोजने), तृणलाई 'तर्दनम्' (तृन्द्यते तमिति, तृद्यतेऽनेनेति, तर्द्यतेऽनेनेति वा) भन्ने हो

---

८. निरुक्त १.१२.४।

९. ऐजन १.१२.५।

१०. ऐजन १.१२.६।

११. ऐजन १.१३.१।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भने शब्दमा व्याकरणिक नियम र क्रियाअनुसारको गुण (न्यायवान् कार्मनामिक संस्कार) स्पष्ट प्रतीत हुन्थ्यो तर यसो भनिँदैन। अतः सबै नाम आख्यातज होइनन्।

३.१.५ सबै नामको व्युत्पत्ति युक्तिसङ्गत हुँदैन- धेरै पहिलादेखि निष्पन्न र व्यवहारमा प्रयोग हुँदै आएका (अभिव्याहृत) शब्दको व्युत्पत्ति (निर्वचन) पछि गर्नु युक्तिसङ्गत हुँदैन। किन्तु शाकटायनजस्ता वैयाकरणहरू 'प्रथनात् पृथिवी' भनी मानवभन्दा पहिलादेखि नै अस्तित्ववती पृथिवीको व्युत्पत्ति (निर्वचन) पछि गरेर त्यसमा 'प्रथ विस्तारे' धातुको योग देखाउन खोज्छन्। वस्तुतः सबै नाम आख्यातज भएका भए तिनको निर्वचन पनि पहिलादेखि नै गरिएको हुन्थ्यो तर पहिलादेखि नै चलिआएका नामको निर्वचन पछि गर्नु कुनै तर्कसङ्गत विषय हुन सक्तैन। जसको नाम स्वभावतः 'पृथिवी' रह्यो त्यस्ती पृथिवीलाई कसले फैलायो वा फैलाउन सक्छ? समस्त प्राणीहरूको आधार/प्रतिष्ठाभूत पृथिवीलाई फैलाउने आधारभूमि कहाँ थियो? इत्यादि प्रश्नहरूको उत्तर शाकटायनादिसँग छैन। अतः कसैबाट पनि पृथिवीको प्रथन (विस्तार) नै हुन नसक्ने भएकाले अर्थात् पृथिवीमा प्रथन-क्रियाको योग नै नभएकाले सबै नाम धातुज हुन् भन्ने भनाइ निराधार छ।[१२]

३.१.६ सम्पूर्ण नामको अतिव्युत्पत्ति मान्य हुँदैन- शाकटायनादि धातुजवादीहरूको अर्को दोष के छ भने जहाँ शब्द र अर्थको अन्विति देखिँदैन अर्थात् संस्कार्यमाण शब्दले पनि अर्थको अनुगमन गर्न सक्तैन र शब्दमा प्रादेशिक विकार (धातुसम्बन्धी विकार) पनि देखिँदैन त्यस्ता अनन्वित अर्थवाला र प्रादेशिक गुण (नामअनुसारको धातु वा व्याकरसम्मत विकार) स्पष्ट नभएका नामशब्दहरूमा यिनीहरू विभिन्न आख्यातपदबाट पदका आधा-आधा हिस्सा लिएर पदसिद्धि गर्दछन्[१३]। जस्तै :

यिनीहरूले 'सत्यम्' शब्द सिद्ध गर्नका लागि 'इण् गतौ' धातुको णिजन्त कारित रूप 'आययति'बाट यकार लिएर त्यसलाई मकारान्त गरी सत्य-शब्दको आधा हिस्सा 'यम्' सिद्ध गर्छन्। त्यसपछि 'अस् भुवि' धातुको शुद्ध रूप (अन्तिम तकार र आदि सकार 'सत्' शतृप्रत्ययान्त?) ग्रहण गरी सत्य-शब्दको पूर्वार्ध 'सत्' सिद्ध गर्छन्। यसपछि स्वभावतः अस्-धातुको 'त्' इण्-धातुको 'य'मा अधिरोहण गरी 'सत्यम्' यस्तो रूप बन्दछ। यसरी बनेको सत्य-शब्दको अर्थ यस्तो हुन्छ- 'सन्तमर्थमाययति प्रत्याययति गमयतीति सत्यम्' अर्थात् विद्यमान अर्थलाई जसले बुझाउँछ त्यही सत्य हो।

यसप्रकार शाकटायनजस्ता वैयाकरणहरू र गार्ग्यभिन्न निरुक्तकारहरू विभिन्न धातुका केही हिस्सा (अवयव) लिएर एउटा नामशब्द सिद्ध गर्छन्। वस्तुतः शाकटायनले अँगालेको यस्तो सिद्धान्त (एउटै नामशब्द विभक्त गरी अनेक धातुबाट सिद्ध गर्ने कुरा) उनीपूर्वका कुनै पनि विद्वान्बाट अनुमोदित भएको देखिँदैन। तसर्थ शाकटायनले आफ्नो पण्डित्याईं प्रदर्शन गर्न धातुलाई नचाहिँदो किसिमले तोडमोड गरी नामशब्दलाई जसरी पनि धातुज सिद्ध गर्ने जुन प्रयास गरेका छन् त्यो सर्वथा अन्यायपूर्ण र युक्तिरहित कुरो हो भन्ने पूर्वपक्षी गार्ग्यको आपत्ति छ।

३.१.७ परवर्ती भावद्वारा पूर्ववर्ती द्रव्यको संज्ञाकरण अयुक्त हो- शब्दशास्त्रवेत्ता अभियुक्तहरूको मान्यताअनुसार पहिला द्रव्य र त्यसपछि भाव हुन्छ। अर्थात् द्रव्यको (सत्त्व/नामको) अस्तित्वपछि मात्र त्यसलाई अभिहित गर्ने भावको (क्रियाको) जन्म हुन्छ। अतः यस मान्यताअनुसार पहिला उत्पन्न भइसकेका द्रव्यको नामकरण (प्रदेशन) पछि निष्पन्न भाव-(क्रिया)द्वारा गरिनु अनुचित हो। अर्थात् उत्तरकालीन क्रियाद्वारा पूर्वकालीन द्रव्यको संज्ञाकरण युक्तिसङ्गत हुँदैन।[१४]

---

१२. ऐजन १.१३.२।
१३. ऐजन १.१३.३।
१४. ऐजन १.१३.४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यहाँ पूर्वपक्षीले उठाएको तात्पर्य के हो भने कुनै पनि द्रव्य वा वस्तुको उत्पत्ति क्रियाको निरपेक्षतामा भएको हुन्छ र शब्दार्थसम्बन्ध नित्य भएकाले उत्पत्तिसँगै त्यसले आफ्नो अभिधान प्राप्त गर्दछ। तसर्थ द्रव्यको उत्पत्तिपछि त्यसलाई कुनै क्रियासँग सम्बद्ध गराउन खोज्नु उपयुक्त होइन। उदाहरणका लागि जब घोडाले मार्गको व्यापन गर्छ (मार्गमा दौडन्छ) तबमात्र उसको नाम 'अश्व' राखिने भए 'अश्नुते मार्गं यः सः' भन्ने निर्वचन गर्न मिल्थ्यो र यस आधारमा 'अश्व' नामलाई धातुज भन्न सकिन्थ्यो तर व्यवहारमा यस्तो हुँदैन। पहिला अश्वको अस्तित्व हुन्छ र पछिमात्र उसले मार्गको व्यापन गर्ने (दौडने) भएकाले 'अश्व'जस्ता नामशब्दलाई धातुज भन्न सकिँदैन। यसप्रकार पूर्वपक्षी गार्ग्यले सबै नामलाई धातुज भन्दा आइपर्ने विभिन्न चुनौति प्रस्तुत गर्दै त्यस्ता चुनौति वा कठिनाइ सामना गर्न सजिलो नहुने तथा व्युत्पत्ति र अर्थका बीच असामञ्जस्य उत्पन्न हुन सक्ने खतरा भएकाले त्यसो नगर्न उत्तरपक्षीलाई सुझाव दिएका छन्।

३.२ उत्तरपक्षी यास्कका समाधानहरू– सम्पूर्ण नामशब्दलाई धातुज ठान्ने यास्कले गार्ग्यका पूर्वोक्त आपत्तिहरूलाई असमर्थ हेतु भन्दै तिनीहरूको समाधान उत्तरपक्षअन्तर्गत यसरी प्रस्तुत गरेका छन्।

३.२.१ सबै नाम अर्थयुक्त व्युत्पत्तिद्वारा गम्य छन्– स्वर-संस्कार र प्रादेशिक गुण स्पष्ट नभएका नामशब्द धातुज होइनन्, यी गुण स्पष्ट भएका चाहिँ धातुज हुन् भन्ने पूर्वपक्षीको भनाइ हो भने यसमा विमति नै देखिँदैन। किनकि हाम्रो (उत्तरपक्षीको) मान्यताअनुसार सबै नाम प्रादेशिक गुणले युक्त छन्। अर्थात् संसारमा कुनै यस्ता शब्द छैनन् जसको व्याकरणिक प्रक्रियाअनुसार रूपसिद्धि गर्न नसकियोस्। यसप्रकार सबै नामशब्द व्याकरणिक प्रक्रियाअनुसार व्युत्पादन गर्न सकिने भएकाले हाम्रो मान्यतामा पूर्वपक्षीको आक्षेप (उपालम्भ) नै लाग्दैन। अर्थात् आक्षेप लगाउने ठाउँ नै छैन[१५]।

३.२.२ एकक्रियासम्बद्ध अनेक वस्तुमध्ये एउटाको मात्र क्रियानुरूप अभिधान हुन्छ– कुनै एउटा क्रियासँग अनेक वस्तुको सम्बद्धता भएपछि ती सबै वस्तु सम्बद्ध क्रियाबाटै अभिहित हुनुपर्छ भन्ने कुनै नियम छैन। धेरैले समान कर्म गरे पनि अर्थात् धेरै वस्तुको योग एउटै क्रियासँग भए पनि तीमध्ये कुनै एक वस्तुको मात्र क्रियासम्बद्ध अभिधान हुने गर्दछ, सबैको हुँदैन[१६]। एउटा क्रियासँग अनेक वस्तुको योग होस् अथवा एउटा वस्तुसँग अनेक क्रियाको योग होस् कुनै एक क्रियाद्वारा कुनै एक वस्तुको बोध गराउनु नै शब्दको स्वभाव हो।

लोकव्यवहारमा काठ आदिको तक्षण कार्य (ताछ्ने, काट्नेजस्ता काम) धेरैले गरे पनि तक्षण–क्रियासँग सम्बद्ध 'तक्षा' शब्दले सिकर्मीलाई मात्र बुझाउँछ। यसैगरी परिव्रजन (चारैतिर/यताउति घुम्ने काम) धेरैले गरे पनि व्रजन-क्रियासम्बद्ध 'परिव्राजक' शब्द सन्यासीमा, 'भूमिज' (भूमिबाट उत्पन्न हुने) शब्द वृक्ष अथवा अङ्गारक-(भौमग्रह)मा, 'पङ्कज' (हिलोबाट उत्पन्न हुने) शब्द कमलको फूलमा र 'जीवन' (जीवनदायक) शब्द उखुको रसमा रूढ छन्। वस्तुतः काठ ताछ्ने र घुम्ने काम क्रमशः सिकर्मी र सन्यासीले मात्र गर्दैनन् अर्थात् तक्षण र व्रजन क्रिया धेरै मानिसले गरे पनि (एउटा क्रियासँग धेरै वस्तुको योग भए पनि) क्रियाअनुरूपको नाम चाहिँ एउटा वस्तुको (क्रमशः सिकर्मी र सन्यासीको) मात्र रहेको छ। त्यसैले कुनै एउटा क्रियासँग अनेक वस्तु वा व्यक्तिको योग हुँदैमा सबैको नाम क्रियाअनुरूपकै हुनुपर्छ भन्ने नियम लोकव्यवहारमा कतै देखिँदैन।

३.२.३ एक वस्तु अनेक क्रियासँग सम्बद्ध भए पनि नाम एकक्रियासम्बद्ध हुन्छ– पूर्वपक्षीको तेस्रो आपत्तिको समाधान पनि माथिको दोस्रो उत्तरबाटै हुन्छ[१७]। वस्तुतः सिकर्मीले काठ ताछ्ने र सन्यासीले घुम्ने काममात्र गर्दैनन्

---

१५. ऐजन १.१४.१।

१६. ऐजन १.१४.२।

१७. ऐजन १.१४.३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थात् उनीहरू तक्षण र व्रजन-क्रियाबाहेक अनेक क्रियासँग सम्बद्ध भएका हुन्छन् तापनि उनीहरूको नाम चाहिं एउटा-एउटा क्रियासँग मात्र सम्बद्ध छन्। त्यसैले एक वस्तु अनेक क्रियासँग सम्बद्ध भए पनि त्यसको अभिधान प्रत्येक क्रियाअनुरूप हुने दोष आउँदैन।

३.२.४ व्युत्पन्न मानिएकै शब्दमा पनि स्पष्ट अर्थ-प्रतीति हुँदैन- शब्दहरू जसरी व्युत्पत्तिगम्य हुन्छन् त्यसरी नै ती शब्दको नाम रहनुपर्थ्यो भन्ने पूर्वपक्षीको आपत्ति युक्तिसङ्गत देखिँदैन। गार्ग्यादि आचार्यहरूले नै स्पष्टार्थप्रतिपादक (तुरुन्त अर्थप्रतीति हुने) भनी स्वीकारेका कतिपय कृदन्त शब्दहरू पनि एकपद प्रकरणअन्तर्गत पढिएका (ऐकपदिक) तथा अस्पष्टार्थक देखिन्छन् र यिनीहरूको प्रयोग अत्यन्त कम हुन्छ[१८]। जस्तै : व्रततिः (लता), दमूनाः (अग्नि वा अतिथि), जाट्यः (जयवान्), आट्णारः (भ्रमणशील), जागरूकः (जागरणशील), दर्विहोमी (डाडुले होम गर्ने) इत्यादि ऐकपदिक काण्डमा पढिएका शब्दहरू अत्यन्त कठिन र अनियमित मानिन्छन्। यद्यपि निरुक्तवृत्तिकार दुर्गाचार्यले उपर्युक्त शब्दलाई प्रतीतार्थक्रिय र नियमानुकूल बनेका भनेका छन् तथापि यस्ता शब्दको अर्थप्रतीति 'कारक, पाचक' इत्यादि शब्दमा जस्तै सजिलै हुन सक्तैन।

वस्तुतः शब्दको स्वभावअनुसार तिनीहरू आख्यापित हुन्छन्। हामीले चाहेजस्तो जसरी अर्थ-प्रतीति हुन्छ त्यसरी नै शब्दको निर्माण भएको हुनुपर्छ भन्ने कुरा असङ्गत हो। शब्दका कर्ता हामी होइनौं, न त हामी वैदिक शब्दका प्रथम प्रयोक्ता नै हौं। हामीले त आ-आफ्ना अवस्थामा रहेका शब्दहरूको अन्वाख्यान मात्र गर्ने हो। वैदिक शब्दलाई इच्छाअनुसार परिवर्तन गर्ने अधिकार हामीमा छैन। त्यसैले कुनै शब्द प्रतीतार्थ र कुनै अप्रतीतार्थ हुनु हाम्रो अथवा शास्त्रको दोष होइन। आफ्नै अवस्थामा रहेका शब्दलाई शास्त्रसम्मत ढंगले प्रतीतार्थ बनाउनु हाम्रो काम हो।

३.२.५ वस्तुको अभिधानपछि मात्र निर्वचन (योगपरीक्षा) गरिन्छ- धेरै पहिलादेखि निष्पन्न र व्यवहारमा प्रयोग हुँदै आएका (अभिव्याहृत) शब्दको व्युत्पत्ति पछि गर्नु हुँदैन भन्ने पूर्वपक्षीको तर्क निराधार हो। वस्तुतः कुनै पनि वस्तुको अभिधानविना त्यसको निर्वचन (योगपरीक्षा) हुनै सक्तैन[१९]। जब शब्द निष्पन्न भई व्यवहारमा प्रयोग हुन्छ (अभिव्याहृत हुन्छ) तबमात्र त्यसको प्रकृति-प्रत्यय इत्यादिका बारेमा विचारविमर्श गरिन्छ। अर्थात् नामको प्रयोगविना त्यसको निर्वचन गर्ने आधार नै हुँदैन। अतः पहिलादेखि नै अस्तित्ववती पृथिवीको व्युत्पत्ति (निर्वचन) पछि गर्नु शास्त्रसम्मत कुरा हो। पृथिवीलाई कसले विस्तार गऱ्यो? त्यसको आधार के थियो? भन्ने पूर्वपक्षीको भनाइ पनि तर्कहीन देखिन्छ। यदि पृथिवीलाई कसैले विस्तार गरेको होइन भने किन यिनी पृथु (विस्तृता) देखिन्छिन् त? अर्थात् पृथिवीको विस्तार कसैले गरेको होइन भन्ने माने पनि हेर्दा त यिनी फैलिएकी नै देखिन्छिन्[२०]। यसप्रकार प्रत्यक्ष देखादेखै पनि पृथिवीको पृथुत्व नस्वीकार्ने हो भने सबै प्रत्यक्ष-वचन लोकप्रवाद (किंवदन्ती, अफवाह) वा अपलाप (ढाँट कुरा) ठहर्छन्[२१] र कसैले पनि प्रत्यक्ष वस्तुलाई नस्वीकार्दा अनिष्ट हुन जान्छ। अतः पृथु देखिएका कारण 'प्रथ विस्तारे' धातुको योगबाट 'पृथिवी'शब्द निष्पन्न हुन्छ भन्ने देखाउनु शास्त्रको काम हो। पृथिवी कहिले विस्तारित भयो? कसले फैलायो? भन्ने कुराले निर्वचनका प्रसङ्गमा कुनै अर्थ राख्तैन।

३.२.६ अर्थको अन्वयविना जबर्जस्ती व्युत्पत्ति गर्ने व्यक्ति दोषभागी भए पनि व्युत्पत्तिशास्त्र निन्दित हुँदैन- कसैले अनन्वित (असम्बद्ध) अर्थमा विभिन्न आख्यातका केही अवयव लिएर पदसिद्धि गर्छ भने त्यो पुरुष नै

---

१८. ऐजन १.१४.४।

१९. ऐजन १.१४.५।

२०. ऐजन।

२१. ऐजन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निन्दनीय हुन्छ, शास्त्र निन्दनीय हुन सक्तैन[२२]। कुनै अशिक्षित पुरुषले बहुधातुज त के, एकधातुज शब्दलाई पनि बुझ्न सक्तैन। 'कारक, हारक'जस्ता प्रत्यक्षक्रिय शब्द पनि कसरी निष्पन्न हुन्छन् भन्ने कसैले जान्दैन भने त्यो पुरुषको दोष हो, व्युत्पत्तिशास्त्रको होइन। शाकटायनले एकभन्दा बढी धातुबाट 'सत्य'शब्द निष्पन्न भएको देखाए पनि उनको व्युत्पत्ति अनुगत अर्थमा नै भएकाले[२३] यहाँ उनको कुनै दोष देखिँदैन।

३.२.७ परवर्ती भावद्वारा पूर्ववर्ती द्रव्यको संज्ञाकरण लोकमा पनि हुन्छ– लोकमा पनि कहीँ परवर्ती भावद्वारा (पछि हुने क्रियाका आधारमा) पूर्ववर्ती द्रव्यको नामकरण भएको देखिन्छ भने कहीँ देखिँदैन[२४]। अर्थात् क्रियाका आधारमा कुनै द्रव्य वा वस्तुको नामकरण गर्दा त्यसको अस्तित्व भावभन्दा अगाडि थियो वा थिएन भन्ने प्रश्नले कुनै महत्त्व राख्दैन। कुनै एक क्रियाका आधारमा कुनै एक वस्तुको अभिधान रहनु नै मुख्य कुरा हो। जस्तै : 'बिल्वादः' (बेलको फल खाने एक पक्षी), 'लम्बचूडकः' (लामो चूडा/शिखा भएको मयूर आदि पक्षिविशेष) जस्ता शब्दहरू लोकमा पनि प्रसिद्ध छन्। वस्तुतः जन्मदाबित्तिकै कुनै पक्षीले बेल खाँदैन अर्थात् उसले बेल खाने काम पछिमात्र गर्दछ। यसैगरी मयूरआदि पक्षीविशेषको लामो चूडा पछिमात्र बन्दछ तर क्रिया सम्पन्न नहुँदै भविष्यत्कालिक क्रियालाई आधार मानेर पहिला नै वस्तुको नामकरण गर्ने प्रक्रिया लोकमा पनि देखिने भएकाले परवर्ती भावद्वारा पूर्ववर्ती द्रव्यको संज्ञाकरण अयुक्त हुन सक्तैन। त्यसैले सबै नाम धातुज हुन्।

४. निष्कर्ष– यसप्रकार पूर्वपक्षी र उत्तरपक्षीहरूले माथि औंल्याएका कुराहरूलाई सारांशमा भन्नुपर्दा गार्ग्यले अतिव्युत्पत्तिको खतरा एवं व्युत्पत्ति र अर्थका बीचको असामञ्जस्यबाट आइपर्ने समस्यालाई मुख्य रूपमा उठाएका छन् भने यास्कले निम्नलिखित तीन बुँदामा विशेष जोड दिएका छन्– (क) सबै नामशब्दको अर्थतात्त्विक व्युत्पत्तिको सम्भाव्यता, (ख) अर्थ र व्युत्पत्तिका बीच सङ्गतिका सम्भाव्य सीमाहरू र (ग) शाकटायनको व्युत्पत्ति–प्रक्रियाभन्दा बढी विश्वसनीय व्युत्पादनको आश्वासन। उपर्युक्त पूर्वपक्षी र उत्तरपक्षीका भनाइमा यद्यपि ओठे सवाल–जवाफको बान्की झल्किन्छ तथापि यो तार्किक पद्धतिमा आधारित भएकाले यिनीहरूका प्रश्नोत्तरमा दुवै पक्षका मूल मान्यताहरू राम्ररी उद्घाटित भएका छन्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

त्रिपाठी, वासुदेव, यास्कको निर्वचन–सिद्धान्त र उपादेयता, पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा (सम्पा. पोखरेल, बालकृष्ण), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान, २०३९।

पतञ्जलि, पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्य (तृतीय भाग), दिल्ली : सन् १९८७।

भट्टोजिदीक्षित, सिद्धान्तकौमुदी (अष्टाध्यायी–सूत्रपाठ तथा पाणिनीय–धातुपाठसहित), दिल्ली : मेहरचन्द लछमनदास, सन् १९८५।

यास्क, निरुक्त (दुर्गावृत्तिसहित), मुम्बयी : क्षेमराज श्रीकृष्णदास, वेङ्गटेश्वर यन्त्रालय, वि.सं. १९६८।

......., निरुक्त (संस्कृत–हिन्दी टीकासहित), दिल्ली : मेहरचन्द लछमनदास, सन् १९९३।

......., निरुक्त (सम्पा. उमाशङ्करशर्मा 'ऋषि'), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, सन् २००८।

सातवलेकर, दामोदर (सम्पा.) कृष्णयजुर्वेदीय–तैत्तिरीयसंहिता, पारडी (जि. बलसाड) : स्वाध्याय मण्डल, १९९९।

सायण, वेदभाष्यभूमिकासङ्ग्रह, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वि.सं. २०४२।

---

२२. ऐजन १.१४.६।

२३. 'सन्तमेव ह्यर्थमाययति प्रत्याययति गमयतीति सत्यम्' अर्थात् विद्यमान अर्थलाई जसले बुझाउँछ त्यही सत्य हो।

२४. निरुक्त १.१४.७।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समाहार द्वन्द्वको प्रसङ्ग

सहप्रा. डा. विष्णु दहाल

'च' को प्रयोग र अर्थ– 'च' शब्द र उक्तिलाई जोड्न प्रयोग गरिन्छ। 'च' काव्य रचनामा पादपूर्तिका लागि समेत प्रयोग गरिन्छ। यसका अर्थहरू निश्चय, निर्धारण, निस्सन्देह, ठीक, सर्वथा, एकदम आदि हुन्छन्। द्वन्द्व समासमा 'च' आवश्यक[1] ठानिन्छ। अव्ययको अर्थमा प्रयोग गरिने 'च' विद्यमान दुई वा दुईभन्दा बढि सुबन्त पदहरूको सम्बन्धलाई जोड्न व्यवहारमा ल्याइन्छ। व्याकरणमा 'च' ले विशेष अर्थ राख्छ। द्वन्द्व समासमा यसको प्रयोग विशेष ढंगले हुन्छ। द्वन्द्व समासमा 'च' का चार अर्थ हुन्छन्।

१. समुच्चय– परस्पर निरपेक्ष अनेक पदहरूको एकै क्रियामा अन्वय हुनुलाई समुच्चय भनिन्छ। यसको उदाहरण हो 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व'। ईश्वर र गुरु परस्पर निरपेक्ष शब्द हो। एउटाले अर्कोसँग अपेक्षा राख्दैन। दुवैको स्वतन्त्ररूपले भजन क्रियामा अन्वय भएको देखिन्छ। समासको शाब्दिक अर्थ हो 'एक साथ रहनु'। परस्पर सम्बन्धार्थक पद नै एक साथ रहन सक्छ। पदविधि विषयक समुच्चयार्थक द्वन्द्वमा 'च' को प्रयोग भएता पनि पदविधि समर्थाश्रित हुने भएकाले सामर्थ्यको अभावमा समुच्चयार्थक द्वन्द्वमा समास हुँदैन।

२. अन्वाचय– समुच्चीयमान पदहरूमध्ये एकको अप्रधान रूपले अन्वय भयो भने अन्वाचय हुन्छ। प्रधान कार्यलाई भनेर गौणकार्यलाई पनि भनिदिनु। मुख्य पदार्थका साथमा गौण पदार्थलाई पनि जोड्नु। मुख्य तथ्यलाई कुनै गौण तथ्यसँग मिलाउनु । यसको उदाहरण हो 'भो भिक्षाम् अट गां च आनय'। यस वाक्यमा भिक्षाका लागि घुम्दै गर्दा गाईलाई पनि लिएर आउनु भन्ने आदेश दिएको बुझिन्छ। यहाँ मुख्य उद्देश्य भिक्षा हो। गाईलाई पनि लिएर आउनु गौण कार्य हो। भिक्षाटन र गवानयन यी समुच्चीयमान पदार्थहरूमा गवानयन (गाई ल्याउनु) रूप अप्रधान पदार्थको अन्वय हुनाले 'च' को अर्थ यहाँ अन्वाचय हुन्छ। सामर्थ्य नभएका कारण अन्वाचयमा पनि समासको अभाव रहन्छ।

३. इतरेतरयोग– पारस्परिक सम्बन्ध जोडेर अघि बढ्न सक्ने, स्व-स्व अस्तित्वको बोध गर्दै समान ढङ्गले दुवैको अर्थ निर्धारण गर्न सक्ने, समर्थवान् अन्यको समर्थवान् अन्यसँग सम्बन्ध गाँस्न सक्नेलाई इतरेतरयोग भनिन्छ। यसलाई मिलेको अन्वय[2] पनि भनिन्छ। यसको उदाहरण हो 'धवखदिरौ' (धवश्च खदिरश्च तौ समुदितौ)। अन्वय मिलेको हुनाले सामासिक पददेखि द्वित्व विवक्षामा द्विवचन आउँछ। समास भनेकै दुई वा दुईभन्दा धेरै पदहरूको मध्यमा रहने विभक्तिको लोपविधि हो। समस्त पद निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो। इतरेतरयोग आफैंमा समर्थवान् हुन्छ। द्वन्द्व समासमा यसलाई सरल मानिन्छ। पछिल्लो पद अनुसार यसको लिङ्ग निर्धारण हुन्छ।

४. समाहार– 'सम्' उपसर्ग + 'आ' उपसर्ग + 'हृञ्' धातु + 'घञ्' प्रत्यय मिलेर समाहार बन्छ। यसका अर्थहरू हुन्छन् संग्रह वा एकत्र, समष्टि वा संघात, संघ वा मिलाप, संकुचन, शब्दरचना, शब्द र वाक्यको संयोजन, सम्मिश्रणको निर्माण, द्विगु र द्वन्द्व समासको समष्टि विधायक एक उपभेद। समाहारमा अनेक वस्तुहरूको समूह वा संग्रहको भाव प्रदर्शित हुन्छ। समाहार द्वन्द्वमा समस्यमान पदार्थगत संख्या ओझेलमा पर्छ। पृथक् विभक्तिको सत्ता हराउँछ। समुदाय एकरूपात्मक समष्टि हुनाको कारण समाहारमा सधैं एकवचन र नपुंसकलिङ्ग हुन्छ। द्वन्द्व समासमा पदको भिन्नतालाई 'च' ले सूचित गर्छ। त्यसमा सबै पदको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ। विभक्ति र लिङ्ग अन्तर हुँदैमा त्यस भित्रका पूर्वपदहरूको स्वतन्त्र अर्थ मेटिँदैन। समाहार विशेष विधि हो। भगवान् पाणिनिले समाहार द्वन्द्वको

---

१ चकारबहुलो द्वन्द्वः – द्वन्द्व समास प्रकरण (सिद्धान्तकौमुदी)

२ मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः (सिद्धान्तकौमुदी)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसङ्गलाई उन्नत ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु भएको छ। प्रकृति पर्यावरण, जीवनदर्शन, विशिष्ट अध्ययन र समाज विकासका अवयवहरूको अन्वेषण गर्दै स्पष्ट र रहरलाग्दो ढङ्गले छोटो र मिठो तरिकाले समाहार द्वन्द्वको संयोजन गर्न ध्याउनु भएको छ। केही सूत्रहरू अर्थ र उदाहरण सहित प्रस्तुत गरिएका छन्।

सूत्र- द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २।४।२

अर्थ- जीवित वा जीवधारी कुनै जन्तुको अङ्ग, वाद्ययन्त्रको अङ्ग र सेनाको संघटक अङ्ग वाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वमा एकवद्भाव हुन्छ।

उदाहरण- १. पाणिपादम्- पाण्योः पादयोश्च समाहार इति (प्राणिको अवयव हात खुट्टा)। २. मार्दङ्गिकपाणविकम्- मार्दङ्गिक पाणविकयोः समाहार इति (बजाउने मादल र तम्बुरा)। ३. रथिकाश्वारोहम्- रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति (घोडचरी र रथवाला)। सेनाको संघटक भाग नै सेनाङ्ग हो। आज सेनाले प्रयोग गर्ने शस्त्र र यानहरूमा पर्याप्त अन्तर आइसकेको छ। त्यसैले यसलाई नयाँ ढङ्गले बुझ्नु पर्ने हुन्छ। आधुनिक आयुध विज्ञानको विकास हुनुपूर्व प्राचीन समयमा सेनाङ्ग गन्तीमा चार[३] थिए। अव प्रसङ्ग सूत्रमा लैजाउँ–समाहार द्वन्द्वको विशेषताको निर्दशन यसै सूत्रबाट आरम्भ हुन्छ। कतिपय स्थलहरूमा हुने एकवद्भावको माध्यम बुझ्न, समाहार द्वन्द्वको ध्यानपूर्वक परिभाषा बनाउने प्रक्रियाका लागि, यसै सूत्रलाई आधार मानिन्छ। समाहार द्वन्द्वको निर्देशन गर्ने सन्दर्भका लागि यही सूत्रलाई प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ। एकवद्भावको प्रयोजन देखाउनुको तात्पर्य हो दुईमा दुईवचन, धेरैमा बहुवचन, नभएर एकवचन नै होस्। यहाँ के पुष्टि गर्न खोजिएको छ भने प्राणि आदि अङ्गहरूको समाहार अर्थमा द्वन्द्वसमास हुन्छ। इतरेतरयोगमा हुँदैन।

सूत्र- अनुवादे चरणानाम् २।४।३

अर्थ- अवगत अर्थको प्रतिपादन गर्दा चरणवाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन प्रयोग गरिन्छ।

उदाहरण-१. उदगात्कठकालापम्- कठाश्च कालापाश्च तेषां समाहार इति (वैशम्पायनको शिष्यद्वारा प्रवर्तित यजुर्वेदको एक शाखा र व्याकरण सम्बन्धी नियमहरूको ज्ञाताको उदय भयो)।

२. प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्- कठाश्च कौथुमाश्च तेषां समाहार इति (वैशम्पायनको शिष्यद्वारा प्रवर्तित यजुर्वेदको एक शाखा र सामवेदको एकशाखाको प्रतिष्ठा बढ्यो)। व्याख्यात्मक आवृत्ति, पूर्वकथित कुराको उल्लेख सहित विधिको व्याख्यालाई अनुवाद भनिन्छ। जीवनचर्या, चालचलन, नैतिक व्यवहार, श्लोकको एक पंक्ति, वेदको एक शाखा वा सम्प्रदायलाई चरण भनिन्छ। सिद्ध वस्तुको कथन गर्दै गर्दा शाखाहरूको अध्ययन सन्दर्भ जोडिन्छ भने समाहार द्वन्द्वमा एकवद्भाव हुन्छ कुन नैतिक व्यवहारको व्याख्या भनेर किटान गरिएको छैन। ब्राह्मणग्रन्थहरूमा समेत यो नियम लागू हुन्छ। वेदमा विकसित सबै सम्प्रदायहरूमा समाहार द्वन्द्वको अतिदेश लागू हुने देखिन्छ।

सूत्र- अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् २।४।४

अर्थ- अजुर्वेदमा क्रमबद्ध गरिने नपुंसकलिङ्ग रहित पदहरूको समाहार द्वन्द्वमा एकवद्भाव हुन्छ।

उदाहरण- अर्काश्वमेधम्- अर्कस्य चाश्वमेधस्य च समाहार इति (प्रकाश किरणहरू छोड्ने सूर्य सम्बन्धी महायज्ञ र प्रसिद्ध अश्वमेध यज्ञ) यहाँ अध्वर्यु शब्द अध्वर्यु कर्मलाई व्यवस्थित गर्ने यजुर्वेदपरक छ। ऋत्विक् पुरोहित आदिमा अध्वर्यु शब्द रूढ छ। होता, उद्गाता, ब्रह्मा र अध्वर्यु शब्द यज्ञ अनुष्ठानहरूमा पुरोहितले गर्ने विधि विशेषमा प्रयोग गरिन्छ। विशेष धार्मिक संस्कारहरूमा पनि अध्वर्युको आवश्यकता महसुस हुन्छ। 'अध्वानं सत्पथं राति अथवा

३ हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्- अमरकोष क्षत्रियवर्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न ध्वरति कुटलो नभवति- अध्वर' 'ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपातः' यसरी गरिने विग्रहबाट अध्वरको अर्थ अहिंसक भन्ने बुझिन्छ। यसै अध्वर प्रकृतिबाट अध्वर्यु बन्छ। एकवद्भावको अतिदेश यजुर्वेदमा विधान गरिने शब्दहरूमा मात्र लागू हुन्छ। त्यसैले सामवेदमा निर्देश गरिने विधिहरूमा यो नियम लाग्दैन। जस्तै 'इषुव्रजौ'। यहाँ इतरेतरयोग द्वन्द्व देखिन्छ।

सूत्र- अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५

अर्थ- पढाइका कारणले सामीप्य अर्थ बुझाउने शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- पदकक्रमकम्- पदकानां क्रमकाणां च समाहार इति (पढ्न आरम्भ गर्ने र नियमित पाठ्यक्रमको अध्ययन गर्ने विद्यार्थी) 'पदान्यधीयते पदकाः, क्रमान् अधीयते क्रमकाः'। वेदमा पदपाठको अध्ययनपछि क्रमपाठ आरम्भ हुन्छ। अध्ययनको हिसाबले त्यसका अध्येताहरू नजिक हुन्छन्। जस्तै एककक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको नजिक दुई कक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी हुन्छ। भर्खरै सिक्न थालेको र सिक्ने बानी परेको विद्यार्थी अध्ययनको तारतम्यताका कारण नजिक मानिन्छ। पहिलो वर्ष पढ्न आरम्भ गर्ने विद्यार्थीमा पढ्ने बानी परिसकेको हुँदैन। ऊ नियमित नहुन सक्छ। अघिल्लो कक्षाको विद्यार्थीलाई हेर्दै ऊ नियमित हुने हो। त्यहाँ शिक्षा मनोविज्ञानले काम गरिरहेको हुन्छ।

सूत्र- जातिरप्राणिनाम् २।४।६

अर्थ- प्राणिभिन्न जातिवाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- धानाशष्कुलि-धानाश्च शष्कुल्यश्च तासां समाहार इति (भुटेको जौ र जुलेवी)। सास फेर्नेलाई प्राणि भनिन्छ। त्यस्तो अनुभव गर्न नसकिने जातिवाचक शब्दको यहाँ चर्चा छ। प्राणिवाचक जाति (विट्शूद्राः) गुणवाचक जाति (रूपरसौ) र क्रियावाचक जातिमा (गमनाकुञ्चने) एकवद्भाव हुँदैन। द्रव्यवाचक जाति त्यसभित्र पनि जाति प्राधान्य छ भने मात्र यो अतिदेशको नियम लागू हुन्छ। त्यसैले द्रव्य विशेष (बदरामलकानि) हुँदैमा एकवचन आउँदैन। द्रव्यबाट ग्रहण गर्न सकिने भएपनि जाति प्रधान नभएकाले एकवचन भएन।जाति जोड्न प्रयत्न गरियो भने फेरि फल जाति हुन्छ। यो चाहनाको विषय भएन। सूत्रमा पढिएको जातिमा षष्ठी बहुवचन हुनुपर्ने हो। प्रत्यय़का कारणले प्रथमा भएको बुझिन्छ। यथार्थमा यो 'जातिः' नभएर 'जातिवाचिनाम्' हो।

सूत्र - विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २।४।७

अर्थ- गाउँवाचक शब्दलाई छोडेर असमान लिङ्ग हुने नदीवाचक र देशवाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवद्भाव हुन्छ।

उदाहरण- १. उद्ध्येरावति- उद्ध्यश्च इरावती च समाहार इति (उद्ध्य र इरावती नदी)। यी प्राचीन नदी हुन्। उद्ध्यको वर्तमान नाम उज्झ हो। यो जम्मू प्रान्तको जसरोटा क्षेत्र हुँदै पंजाबको गुरुदासपुरमा बग्ने रावी (इरावती) को दाहिने किनारमा मिल्न गएकाले समाहारको उदाहरण बन्न गएको छ।

२. गङ्गाशोणम्- गङ्गा च शोणश्च समाहार इति (प्रसिद्ध गङ्गा नदीमा मिल्ने सोनभद्र नदी)

३. कुरुकुरुक्षेत्रम्- कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च इति (कुरुदेश र कुरुक्षेत्र नगर) यहाँ देशवाची पुंलिङ्ग र नगरवाची नपुंसकलिङ्ग छ। भिन्न लिङ्गको मात्र परस्पर समाहार हुन्छ। समानलिङ्गक नदीवाचक (गङ्गायमुने) र समानलिङ्गक देशवाचक (मद्रकेकयाः) शब्दहरूको समाहाद्वन्द्व हुँदैन। दुवैको एउटै लिङ्ग भयो भने इतरेतरयोग हुन्छ। समानविवक्षा रहन गए दुईवचन हुन्छ।

सूत्र- क्षुद्रजन्तवः २।४।८

अर्थ- साना जीवहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदाहरण- यूकालिक्षम्- यूकाश्च लिक्षाश्चेति विग्रहः (जुम्रा र लिखा)। हलुका, साना, तुच्छ, दुष्ट, अधम, क्रूर, गरीब र दरिद्र जीवहरूलाई क्षुद्रजन्तु भन्न खोजिएको छ। कुन तहका जीवहरूलाई क्षुद्रशब्दबाट सम्बोधन गर्न सकिन्छ भन्नेमा महाभाष्यकार स्पष्ट छन्। आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः (नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः) न्याउरी मुसोभन्दा साना जीवहरू क्षुद्रजन्तुमा पर्छन् भन्ने स्पष्ट छ।

सूत्र- येषां च विरोधः शाश्वतिकः २।४।९

अर्थ- जुन जीवहरूको बीचमा परस्पर स्वाभाविक विरोध देखिन्छ, ती जीववाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- १ अहिनकुलम्- अहयश्च नकुलाश्चेति विग्रहः (सर्प र न्याउरी मुसो)। २ गोव्याघ्रम्- गावश्च व्याघ्राश्च तेषां समाहार इति (गाई र बाघ)। ३ काकोलूकम्-काकाश्च उलूकाश्च तेषां समाहार इति (कौवा र उल्लू) नित्य चिरस्थायी कलह वा असहमतिमा एकवद्भावको नियम लागू हुन्छ। सनातन र नैसर्गिक विरोध, सतत र सदाका लागि स्वाभाविक विरोध प्रसिद्ध छ उदाहरणमा आएका शब्दहरूमा। विरोध भनेको वैर हो। सँगै नबस्ने मात्र भनेको होइन। यदि त्यस्तो हो भने घामछायामा एकवचनको प्रसङ्ग उठ्न सक्छ। विरोध आक्रामक देखिन्छ। केहीमा दुवै पक्षबाट, केहीमा एकपक्षबाट मात्र।

सूत्र- शूद्राणामनिरवसितानाम् २।४।१०

अर्थ- बहिष्कारमा नपर्ने शूद्रवाचक शब्दहरूको द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- तक्षायस्कारम्- तक्षाणश्च अयस्काराश्च तेषां समाहार इति (बढई र लोहार) काठको काम गर्ने मानिस र फलामको काम गर्ने मानिस। यो सूत्रको व्याख्या गर्न प्रवृत्त भइरहँदा मलाई बडो अप्ठ्यारो महसुस भइरहेको छ। कारण कि 'वैदिक साम्यवाद'को व्याख्या र विश्लेषण गर्दै शैव र पाशुपत सम्प्रदायको आलोकमा मानवतावादी दृष्टिकोणबाट 'संसार नै आफन्त' भन्ने सिद्धान्त आत्मसात् गरिरहँदा समाज भित्रको हेयभाव प्रकट गर्न नपरोस्। प्रकट गर्नु पर्ने अप्ठ्यारोलाई बढि संवेदनशील ठानेको छु । इतिहासको कुनै कालखण्डमा वर्णभेद कति निर्ममतापूर्वक आएको रहेछ, यसको पुष्टि यो सूत्रले गर्छ। सूत्रमा उल्लेखित अनिरवसित शब्दको अर्थ अबहिष्कृत गरिएको छ। यसको तात्पर्य शूद्रलाई दुई श्रेणीमा विभाजित गर्ने परम्परा पाइन्छ। यहाँ स्मृति प्रतिपादित नियमहरूमाथि पनि ध्यान दिन प्रेरित गरिएको छ। त्रैवर्णिक (ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य) अतिरिक्त वर्णका लागि सामान्यतया शूद्रको प्रयोग भेटिन्छ। त्यसमा पनि केही ग्राह्य र केही अग्राह्य मानिएका छन्। ग्राह्य र अग्राह्यमा कारण खाना खाएका जुठा भाँडाको शुद्धता र अशुद्धतालाई लिएर छ। जुन शूद्रले खाना खाएको जुठा भाँडा अमिलो, नून र खरानी मिश्रित तातो पानीले माझेर शुद्ध हुँदैन त्यो निरवसित हो। जुन शूद्रले खाना खाएको जुठा भाँडा अमिलो, नून र खरानी मिश्रित तातो पानीले माझेर शुद्ध हुन्छ त्यो अनिरवसित[४] हो। निरवसित बहिष्कृत हो। यसमा चाण्डाल आदिको गणना हुन्छ। मलाई लाग्छ, जघन्य र अक्षम्य सामाजिक अपराध गर्ने व्यक्तिलाई उपेक्षित गर्न यो कठोर नियम बनाइएको हो। ऊ कसै गरे पनि चोखो नहुने। उसले खाएका भाँडा जसो गरेपनि सफा नहुने। बहिष्कृत शूद्रवाचक शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमास हुँदैन।

सूत्र- गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११

अर्थ- गवाश्व गणमा पढिएका शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- गवाश्वम्- गावश्च अश्वाश्च तेषां समाहार इति (गाई र घोडा) 'गवाश्वम्' पशुवाचक शब्दलाई २।४।१२ सूत्रले प्राप्त वैकल्पिक एकवद्भावको प्रकृतसूत्रले निपातन बाध गरेको देखिन्छ। 'गो+अश्वम्' यहाँ 'सर्वत्र

४ यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते अनिरवसिताः। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति। महाभाष्य २।४।१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभाषा गोः' ६.१.१२२. सूत्रले पाक्षिक प्रकृतिभाव र प्रकृतिभाव अभावपक्षमा 'एङ : पदान्तादति ६.१.१०९ सूत्रले गर्ने पूर्वरूप, दुवै सन्धिविभिलाई समेत निषेध गरेको देखिन्छ। गवाश्व गणमा यी शब्दहरू पर्दछन्- गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासामाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्।

सूत्र- विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।१२

अर्थ- रुख मृग घाँस अन्न व्यञ्जन पशु पक्षि अर्थ बुझाउने सात र अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर तीन शब्दहरूको समाहार द्वन्द्वसमासमा विकल्पले एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- १ प्लक्षन्यग्रोधम्- प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः (पाखवरी र वर) प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च (प्लक्षन्यग्रोधौ)। २ रुरुपृषतम्-रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः (कालो हिरण) रुरुश्च पृषतश्च (रुरुपृषतौ)। ३ कुशकाशम्-कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः (कुश र काँश)। ४ व्रीहियवम्- व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः (धान र जौ) व्रीहिश्च यवश्च (व्रीहियवौ)। ५ दधिघृतम्-दधिघृते = दधि च घृतं चेति विग्रहः (दही र घिउ)। ६ गोमहिषम् - गोमहिषाः = गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः (गाई र भैंसी)। ७ शुकबकम्-शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः (सुगा र बकुल्ला), तित्तिरिकपिञ्जलम्-तित्तिरयश्च, कपिञ्जलाश्चेति विग्रहः (तित्रो र काकाकुल), हंसश्च चक्रवाकश्च=हंसचक्रवाकौ (हाँस र चखेवा)। ८ अश्ववडवम्-अश्वाश्च वडवाश्चेति विग्रहः (घोडा र घोडी) अश्वश्च वडवा च (पूर्ववदश्ववडवौ २.४.२७)। ९ पूर्वापरम् -पूर्वापरे = पूर्वं च अपरं चेति विग्रहः (पहिलो र अन्तिम)। १० अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे=अधरं च उत्तरं चेति विग्रह (तल र माथिको)। केही विशेष शब्दहरूको सम्बन्धमा एकवद्भावको प्रयोजन स्पष्ट गरिएको छ। एकवचन नभएको अवस्थामा इतरेतरयोगको नियम लागू हुन्छ। इतरेतरयोग द्वन्द्वसमासमा पछिल्लो शब्द अनुसार सामासिक शब्दको लिङ्ग निर्धारण हुन्छ। यो कुरा द्वन्द्व विश्लेषणमा चर्चा गरिसकिएको छ। वार्त्तिककार कात्यायनको भनाइ अनुसार विग्रह अवस्थामा बहुवचन[५] सूचित गर्ने शब्दहरूको मात्र द्वन्द्व समासमा एकवचन हुन्छ। त्यस्ता शब्दहरूको उनले परिगणन गरेका छन्। उनले निर्देश गरेका शब्दहरूको एकवचन र द्विवचनान्त विग्रह अवयव देखाएर द्वन्द्वसमास भयो भने एकवचन हुँदैन। जस्तै बदरामलकम् (बदराणि आमलकानि च) यहाँ विग्रहमा बहुवचन देखाइएकोले एकवचन हुन्छ। बदरामलके (बदरं च आमलकं च) यहाँ विग्रहमा एकवचन देखाइएकोले समाहार भएन। इतरेतरयोग भयो। 'विभाषा वृक्षमृग'...२.४.१२. सूत्रले तदन्तर्गत आएका शब्दहरूको 'जातिरप्राणिनाम्' २.४.६. र 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' २.४.२. ले प्राप्त नित्य एकवचनलाई विकल्पमा परिणत गरिदियो। मृगको मृगका साथमा, पक्षिको पक्षिका साथमा मात्र वैकल्पिक एकवद्भाव हुन्छ। रुरुशुकाः (मृग र सुगा) मा एकवद्भाव हुँदैन।

सूत्र- विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३

अर्थ- परस्पर प्रतिकूल अर्थ दिने अमूर्त पदार्थवाची शब्दहरूको द्वन्द्वसमासमा विकल्पले एकवचन हुन्छ।

उदाहरण- शीतोष्णम्- शीतं च उष्णं च (चिसो र तातो), सुखदुःखम्, जीविततमरणम्। 'विभाषा' अनुवृत्तिको मुख्य अपेक्षा रहेकाले पूर्वसूत्रको वैकल्पिक एकवद्भावको नियम यहाँ नि लागू हुन्छ। समाहारद्वन्द्व नभएको अवस्थामा इतरेतरयोग हुन्छ। (शीतोष्णे, सुखदुःखे, जीवितमरणे) अधिकरण शब्दले द्रव्य अर्थ बुझाउँछ।

---

५ 'फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्' (वा. १५४०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
अधिकरण शब्द कुनै मूर्त पदार्थका लागि प्रयोग गरिन्छ। क्रिया र गुणको भने यहाँ बोध हुँदैन। सूत्रमा पठित अनधिकरण[६] शब्दले अमूर्त पदार्थको जानकारी गराउन खोजेको छ। 'चार्थे द्वन्द्वः' २.२.२९ सूत्रमा 'च'को प्रयोगले वैकल्पिक समाहार द्वन्द्व प्राप्त नै थियो। यसले विरुद्ध अर्थ दिने शब्दहरूको द्वन्द्व समास हुन्छ भने द्रव्य अर्थ भिन्नको मात्रै हुन्छ भन्छ। यसकारण यो नियामक सूत्र हो। विप्रत्तिषिद्ध भनेको समानरूपले महत्त्वपूर्ण दुई परस्पर विषयको विरोध हो। समानरूपले महत्त्पूर्ण दुई नियमको टक्कर हो। दुई असंगत वेमेलको संघर्ष हो। वैपरीत्य सिद्ध गर्ने आँट उल्ये, असम्बद्ध, बाधित अर्थ, विपरीत अर्थ भयो भने विप्रतिषेध[७] हुन्छ। विधेयांसको पूर्णता अनुवर्तमान पदबाट सम्भव भएकाले त्यसको समाधान भइसकेपछि यो सूत्र नियामक भएर चरितार्थ हुन्छ। सारमा यसले भन्छ'यदि परस्पर प्रतिकूल अर्थ दिने शब्दहरूको समाहार द्वन्द्व समास हुन्छ भने अमूर्त पदार्थवाची शब्दहरूको बीचमा मात्रै होस्'। जाडो र गर्मी परस्पर विरोधी हो। अमूर्त पदार्थवाची पनि हो। त्यसकारण विकल्पले नपुंसक एकवचन भयो।

सूत्र- विभाषा समीपे २।४।१६

अर्थ-मूर्तपदार्थको निश्चित संख्यासँग नजिक भएर अर्थ किटान हुन्छ भने समाहार द्वन्द्वको नियम विकल्पले लागू हुन्छ।

उदाहरण- उपदशम् दन्तोष्ठम्- दशानां समीपे, दन्ताश्च ओष्ठाश्च (नौ वा एघार दाँत र ओठ)। सूत्रार्थ निर्धारण गर्दा अतिरिक्त शब्दको अपेक्षा महसुस हुन्छ। यसर्थ 'अधिकरणैतावत्त्वे च' २.४.१५ बाट 'अधिकरणैतावत्त्वे' ल्याउने। अनुवर्तन गरेर ल्याइएको पदको अर्थ हुने भयो 'द्रव्यको निश्चित माप या परिमाण', 'द्रव्यको सीमित संखया'। नजिकको अर्थमा अव्ययीभाव समास अनुकूल थियो। भन्दै जाँदा द्वन्द्व समासमा पनि समीपको प्रसङ्ग उठिहाल्यो। त्यसकारण सीमित संख्याको नजिक अर्थ बुझिन्छ भने समाहार द्वन्द्व हुन्छ भन्ने अतिदेश गरियो। द्रव्यसंख्याको बुझाइमा पूर्वसूत्रले निषेध गरेको थियो। समीप अर्थ थपिएको अवस्थामा विकल्पले समाहार लागू भयो।

सदर्भसूची

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-श्रीमद्भट्टोजिदीक्षित (व्याख्याकार श्रीगोपालदत्तपाण्डेय) चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी -सन् २००९
संस्कृत हिन्दी शब्दकोश- वामन शिवराम आप्टे-मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स प्रा. लि. दिल्ली सन् १९८९
धातुपाठ- जे. एल. शास्त्री-मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली सन् १९८४
अमरकोश- कुलचनद्रगौतम- यशोदापुस्तकालय दुर्गाघाट वाराणसी
ईशादिदशोपनिषदः (शाङ्करभाष्यसहित) मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली सन् १९७८
महाभाष्य महामुनि पतञ्जलि

६ अधिकरणं वक्ति इति अधिकरणवाचि न अधिकरणवाचि-अनधिकरणवाचि-सिद्धान्तकौमुदी
७ तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः -शब्दकोश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी को नव्य काव्यत्व

सहप्रा. गणेशप्रसाद घिमिरे

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको जन्म वि.सं. २०४१ सालमा भएको हो (त्रिपाठी, २०३४:२)। मध्यमासम्मको शिक्षा प्राप्त गरेका लेखनाथको उत्तरार्ध चरणमा देखापरेको काव्यका रुपमा **"तरुण तपसी"**लाई लिईएको छ (घिमिरे, २०६६:७८)। कविशिरोमणिको जीवनगत उपलब्धी हो **"तरुण तपसी"**। यसमा आफ्नो जीवनको परिवेशलाई कविले अभिव्यक्त गरी पाठक सामु पुऱ्याएका छन्। काव्यको संज्ञात्मक परिस्थितिमा स्वयं उनले नव्यकाव्य को संज्ञा दिन पुगे। नव्यकाव्य कविको काव्यसिर्जनामा निक्लेको नामाकरण हो । यस नामसंग सहमत हुनु नहुनु पाठक र समीक्षाको विवेक हो। यस पक्षलाई कृष्ण गौतम कविको समीक्षा जगतमा गरिएको हस्तक्षेप मान्दछन्। काव्य नयाँ या पुरानो के हो? सो छुट्याउने अधिकार समीक्षकलाई हुन्छ त्यो कविले समीक्षा जगतमा गरेको ठाडो हस्तक्षेप गौतम मान्दछन् (सम्पा. चापागाँई, सुवेदी, २०५२:३६४)। यो कविले समालोचनामा गरेको विरोध हो भन्नु भन्दा पनि नव्यकाव्य को संज्ञा किन आयो र उत्तरवर्ती समयमा समीक्षा जगतले उक्त काव्यलाई काव्य सिद्धान्तको कुन कोटिमा राख्यो सो को खोज गर्नु आवश्यक मानिन्छ। अतः उक्त काव्यको नामाकरणका रुपमा देखिएको समस्याको समाधान गर्नु उचित मानिन्छ।

पूर्वको काव्यचिन्तनलाई नियालेर राम्रोसंग अध्ययन मनन गरेका लेखनाथले उक्त काव्यको नामाकरण कविताको विधागत पहिचानलाई लिएर संज्ञा प्रदान गरे। महाकाव्यीय धरातललाई पालन गर्न नसकेको र खण्डकाव्यको परम्परालाई उछिनेको हुनाले यस्तो गरिएको देखिन आउँछ। तर, पूर्वको काव्यशास्त्रलाई गहिरो ढङ्गबाट हेर्ने लेखनाथले नव्यकाव्य को नाम दिनु युक्तिसंगत नमानिने आधार भने प्रसस्त देखिन्छन्।उत्तरवर्ती समयमा उक्त काव्यलाई लिएर गरिएका समीक्षाको ऐतिहासिक इतिवृत्तमा लेखनाथ पौड्याल नव्यकाव्यकार बनेर नेपाली साहित्यकाशमा उदीयमान रहे। सर्वप्रथम **शाकुन्तल (२००२)** महाकाव्यका रचनाकार **"तरुण तपसी"** को भूमिका लेख्ने अवसरबाट वञ्चित भएकोमा दुःख व्यक्त गर्छन् र तरुण तपसी प्रदक्षिणा लेखेर समीक्षा जगतमा उभिन्छन् (सम्पा सुवेदी, २०५७:८)। भूमिका लेख्न नसके पनि प्रस्तुत काव्यका सन्दर्भमा आफ्नो टिप्पणी उनले दिएको पाईन्छ। कालिदासको मेघदूत काव्य जस्तो बग्न नसके पनि संगठनको सुदृढताका कारण यो अल्प महाकाव्यको कोटीमा पर्ने धारणा देवकोटाले सखेको देखिन्छ (सम्पा. सुवेदी, २०५७:९)। आधुनिक महाकाव्यको ऐतिहासिक परम्परामा प्रथम आधुनिक महाकाव्यका स्रस्टा देवकोटाको विवेकले प्रस्तुत **"तरुण तपसी"** काव्यलाई अल्प महाकाव्यको संज्ञा प्रदान गरेको देखिन्छ। कवित्वको प्रबलता र आफ्नो प्रतिभाको प्रचूरताले देवकोटाको उक्त काव्य नेपाली साहित्यमा अग्रणी अवस्थामा प्रतिष्ठित हुने काव्य मानिन्छ। दुष्यन्त नायक र शकुन्तला नायिका बनेर कविताका प्राविभ बनेका देवकोटाको प्रज्ञाले अल्पमहाकाव्यको कोठरीमा **"तरुण तपसी"** लाई राखेको प्रतीत हुन्छ।

आदर्श राघव (२००५) का स्रस्टा पण्डितराज सोमनाथ सिग्द्याल नेपाली महाकाव्य परम्परामा देवकोटा पछि देखापरेका महाकाव्यकार मानिन्छन्। लेखनका दृष्टिले (१९७६-१९८६) रहे पनि देवकोटाको शाकुन्तल र सुलोचना को प्रकाशन पछि उक्त महाकाव्य नेपाली कविता जगतले पाएको देखिन्छ (आचार्य, २०४१:९१)। नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा विद्वतता र शिल्पको प्रर्दशनीका कारण पूर्वीय महाकाव्य मान्यतालाई यसले अक्षरशः अवलम्बन गरेको देखिन्छ (आचार्य, २०४१:९१)। नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तको कसीमा महाकाव्य सिर्जना गरेका गरेका सोमनाथले लेखनाथ को **"तरुण तपसी"** लाई खण्डकाव्यको कित्तामा राखेर हेरे (शर्मा, २०५८:९२)। एउटा रुखको इतिवृत्तलाई बताईएको, नायक नायिकाको उपस्थिति नदेखिएको, एकटुक्रे जीवनवृत्तमा अडिएको, एकरातको घटनावृत्तमा समेटिएको हुँदा यसलाई खण्डकाव्यको नामाकरणमा सोमनाथले राखेको देखिन्छ। नेपाली कविताको इतिहासमा प्रयोगवादी महाकाव्य रचना गरेर क्रान्तिको बिगुल फुक्ने बालकृष्ण समले **तरुण तपसी** को भूमिका लेखेका छन्। लेखनाथको कवित्वलाई प्रशंसा गर्ने उनले कालिदासको मेघदूत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काव्यसँग **"तरुण तपसी"** को तुलना गरेका छन् (पौड्याल, २०५०:घ)। संस्कृत काव्य साहित्यको इतिहासमा सर्वगुण सम्पन्न सौन्दर्यशास्त्रका पुजारी कालिदासलाई मानिएको छ। भावको प्रवाह,शब्दचयन र वाक्यविन्यासमा मीठास,कवित्वको प्रबलताका कारण समले लेखनाथलाई कालिदाससंग तुलना गरेको प्रतीत हुन्छ। लेखनाथको काव्यसौन्दर्यलाई हेरेर समको दृष्टिकोण कालिदासको सौन्दर्यबोधमा अडिएको हो भन्ने आधार नै भूमिका लेखनको आधारबिम्ब मानिएको देखिन्छ।

लेखनाथ पौड्यालका कवितालाई लिएर विद्यावारिधि गर्ने वासुदेव त्रिपाठीले नेपाली कविता रीतिकै इतिहासमा नव्य शब्द विशेषणका रुपमा आएको मान्दछन्। नव्य शब्द विशेषण मानेर हेर्दा नेपाली कविताको ऐतिहासिक सन्दर्भमा **"तरुण तपसी "**नव्यकाव्य हो भन्ने धारणामा त्रिपाठी पुगेको देखिन्छ (त्रिपाठी, २०३४:२६४)। नेपाली कविताको विकासलाई लिएर गरिएका व्याख्या र सन्दर्भले **"तरुण तपसी"** नव्यकाव्य ठहर्ने धारणामा उनी पुगेको देखिन्छ। विचारको नवीन भित्ती र मानवताको दह्रो उपस्थिति तथा आर्य संस्कृतिकोप्रतिको सदासयता नै नयाँ मान्यता हो।त्यसकारण **"तरुण तपसी"** नव्यकाव्य मान्ने पक्षमा त्रिपाठी पुगेको देखिन्छ। कवि लेखनाथको व्यक्तित्वका सन्दर्भमा नभई लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाका महाकाव्यको अध्ययन गर्ने कुमारबहादुर जोशीले **"तरुण तपसी"** को कथानक,पात्रहरूको अभाव आदिका कारण महाकाव्य मान्ने आधार साहित्य सिद्धान्तले दिंदैन तर रुखको जीवनीसंग कविको आत्मवृतान्त गाँसिएको हुँदा उक्त काव्य महाकाव्य समकक्षी मानेको देखिन्छ। नेपाली कविताको ऐतिहासिक पर्यालोचनमा परिष्कारवादी धारामा देखिएको पहिलो महाकाव्य समकक्षी उनले मानेका छन् (जोशी, २०४५:१५६)। वस्तुतः नेपाली कविताको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई गहिरो ढङ्गबाट अध्ययन गर्ने त्रिपाठीले लेखनाथको **"तरुण तपसी"**लाई नव्यकाव्य नामाकरणबाट सम्मानित गर्न चाहेको देखिन्छ।

यसरी नै नेपाली कविताको इतिहासलई अध्ययन गरेर **"तरुण तपसी"** को पुनर्मूल्याङ्कन गर्ने समीक्षक केशवप्रसाद उपाध्यायले एकार्थक महाकाव्यको रुपमा प्रस्तुत काव्यलाई लिएका छन्। खण्डकाव्य भन्दा आकार,उद्देश्य,परिवेश, प्रकृति वर्णनमा विविधता भएको र सामाजिक समस्याको उद्बोधन गरेकाले यो एकार्थक महाकाव्य हो। तर, कथानकको एकाङ्गीपनले यसलाई महाकाव्यको कोटिमा पुऱ्याउन सकेन त्यसकारण यो एकार्थक महाकाव्य हो भन्ने धारणामा उपाध्याय पुगेको देखिन्छ (उपाध्याय, २०५८:४२-४३)। केशवप्रसाद उपाध्यायको दृष्टि कविको नामाकरण भन्दा भिन्न बनेर आएको देखिन्छ। समीक्षक दैवज्ञराज न्यौपानेले **"रुण तपसी"** लाई खण्डकाव्य भन्दा माथि र महाकाव्य भन्दा तल्लो स्तरमा राखेर उपमहाकाव्यको संज्ञा प्रदान सजगता अपनाईएको देखिन्न तर खण्डकाव्योचित परिवेशलाई काव्यले उच्च प्रवृत्तिसाथ आत्मसाथ गरी आकारमा बृहद्रूप प्राप्त गरेका कारण प्रस्तुत काव्य एकार्थक महाकाव्यको कोटिमा पर्ने भएकाले यसलाई उपमहाकाव्य मानेको देखिन्छ (न्यौपाने, २०५५:५४)। लेखनाथ पौड्यालको **"तरुण तपसी"** लाई लिएर गरिएका समीक्षात्मक मान्यताहरूले उक्त काव्यको गरिमालाई अझ निखारमा ल्याएको पाईन्छ। यसै सन्दर्भमा कविशिरोमणिको कविता र काव्यको मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा माधव वियागी आफ्नो धारणा अघि सार्छन्। प्रकृतिलाई मानवीकरण गरेर उक्त काव्यको रचना गरिएको छ। लेखनाथीय काव्य चिन्तनको उत्कृष्ट नमूना **"तरुण तपसी"** हो। लेखनाथले आफ्ना विचार र भावनाहरूलाई **"तरुण तपसी"** का माध्यमबाट सहज रुपमा पोखेका छन्। लेखनाथको विचार,भावना,कवित्वको पहिचान,सामाजिक सचेतता,मानवीय संवेदना तथा अनुभूति गम्यताका कारण उक्त काव्य महाकाव्यीय समकक्षी रचना मानिएको तथ्य उनले अघि सारेका छन् (वियोगी, २०५९:७४)। रविलाल अधिकारीको दृष्टि भने यो भन्दा भिन्न खालको देखिन्छ। आध्यात्मिक चेतनाबाट समताको संसार खोजिएको छ । विषयवस्तुका साथै काव्यानन्दको उत्कर्ष देखाइएको छ। शिल्पगत संरचनामा मीठास थपेर पाठकसामु पस्किएको छ । जनपक्षीय मानवतावादलाई यथेष्ठ स्थान प्रदान गरिएको छ। यी माथी उल्लेख गरिएका सन्दर्भलाई हेर्दा **"तरुण तपसी"** खण्डकाव्य,अल्पमहाकाव्य,महाकाव्यसमकक्षी रचना नभई नेपाली कविताका इतिहासमा देखिएको उत्कृष्ट नमूना हो (अधिकारी, २०५९:३०-३१)। लेखनाथ पौड्यालको **"तरुण तपसी"** लाई लिएर गरिएका यी चर्चाहरूले काव्यको स्वरूप निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो। तर, काव्यको यथोचित मूल्याङ्कन लेखकको भावना भन्दा भिन्न भएर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आएको देखिन्छ। कविले उक्त काव्यलाई नव्यकाव्यको संज्ञा प्रदान गरे,समीक्षाले लेखनाथीय विचारसँग सहमति जनाउन सकेन र बेग्लाबेग्लै दृष्टिकोणको अवधारणामा काव्यको नामाकरण सम्वन्धीरुपलाई उभ्याएर हेऱ्यो। आधुनिक नेपाली महाकाव्यको ऐतिहासिक पर्यालोचन गर्ने सन्दर्भमा महादेव अवस्थीको धारणा भिन्न खालको देखिन्छ। उनी **"तरुण तपसी"** लाई अल्प महाकाव्य,कृश महाकाव्य,दीर्घ काव्य मान्न तयार देखिन्छन्। विषय,शिल्प, श्लोकगत विस्तारका कारण उक्त काव्यको नामाकरण गरिएको तर्क उनी अघि सार्छन् (अवस्थी, २०६४:१३४)।

संस्कृत काव्यशास्त्रको इतिहासमा महाकाव्यमा हुनुपर्ने केही आवश्यक र अनिवार्य तत्त्व छन्। आचार्य भामहदेखि कविराज विश्वनाथसम्म आइपुग्दा महाकाव्यको रचना,विषय तथा त्यसभित्र समाहित गरिनुपर्ने कथ्यवस्तुले व्यापकतालाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ। महाकाव्य सर्गबन्धमा हुनुपर्ने, महान्हरूको महान् गुणगाथालाई महाकाव्यले गाउनुपर्ने धारणा आचार्य भामहमा देखापरेको प्रथम बीज हो **सर्गबन्धो महाकाव्यं महतां च महच्च यत् (भामह, २०४२ : ११४)।** भामहको यो महाकाव्य सम्बन्धी दृष्टिकोण उत्तरवर्ती समयमा विस्तारित हुँदै गयो र महाकाव्यलाई पद्यसाहित्यकै सर्वोत्तम उपलब्धी मानेर काव्यकोटीमा विराम लियो। नेपाली कविता साहित्यको इतिहासमा लेखनाथको उपस्थिति दह्रो र प्रतिभा सम्पन्न देखापरेको छ। **"तरुण तपसी"** ले यी महाकाव्यका सम्वन्धमा देखापरेका लक्षणहरूलाई पालन गऱ्यो वा गरेन भन्ने प्रश्न २०१० साल देखि नै साहित्यमा देखिएको हो। **"तरुण तपसी"** सर्गबन्धमा नभई विश्रामबन्धमा गाँसिएको काव्य हो। सर्गान्तमा छन्द परिवर्तनलाई आत्मसात् यसले गरेको छ।कविले गाथाका रुपमा विभिन्न प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गरेका छन्। लेखनाथ पौड्यालको **"तरुण तपसी"** ले महानतम गुणगाथालाई गाएको छैन। एउटा रुखको जीवनवृत्तमा काव्यले समाहार पाएको देखिन्छ। कथावस्तु र पात्रको चयनगत कमजोरीलाई हेर्दा उक्त काव्यले महाकाव्यको उचाई छुन सकेको देखिन्न। प्रस्तुत काव्यले पूर्वीय काव्य परम्पराको आधारस्तम्भ महाकाव्य मान्यतालाई अक्षरशः पालन नगरेको भए पनि महाकाव्यमा हुनु पर्ने केही अवधारणाहरू आफूभित्र समेट्न सफल भएको छ। कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **"शाकुन्तल"**(२००२) तथा पण्डितराज सोमनाथ सिग्द्यालको **"आदर्श राघव"**(२००५) महाकाव्यका अगाडि **"तरुण तपसी"** लाई महाकाव्यको संज्ञा प्रदान गर्न नसकेको देखिन आउँछ। **"शाकुन्तल"** कथानक तथा कायामा **"तरुण तपसी "** भन्दा बृहदाकारको रहेको पाइन्छ। **"आदर्श राघव"** ले पूर्वीय महाकाव्यको कसीमा आफूलाई खरो उतारेको छ। यी दुबै काव्यहरूको मध्यबिन्दुबाट काव्यको संज्ञा निर्धारण गर्नु परेकाले लेखनाथले यस काव्यलाई नव्यकाव्य भन्न रुचाएको देखिन्छ।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालले **"तरुण तपसी"** लाई महाकाव्यको कोटीमा पुऱ्याउन किन सकेनन् भन्ने सन्दर्भमा नरेन्द्र चापागाईंको दृष्टि भने भिन्न किसिमको देखिन्छ। उनले **"शाकुन्तल"** रचना गरेर देवकोटा पहिला भए,**"आदर्श राघव"** साहित्यलाई सुम्पेर सोमनाथ पहिला भए,**"चिसो चुह्लो"** दिएर बालकृष्ण सम पहिला भए भने **"तरुण तपसी"** दिएर लेखनाथ पहिला नै भए भन्ने धारणा राखेका छन् (चापागाईं, २०५१:२७७)। कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याललाई नेपाली साहित्यका फाँटमा पहिला बन्ने धुनले सताएको होइन। उक्त काव्यमा विषयको नवीनता, शैली शिल्पगत नवीनता, भावप्रकाशनको नवीनता,लेखनाथको दर्शनलाई व्यक्त गर्ने परम्परामा नवीनता,तरुण नै तपसी बनेको नवीनता देखापरपेको छ। उनले काव्यको विषयगत उचाइबाट प्रकृतिको मीठो सम्झनाकासाथै वृक्षमा मानवताको चित्कार देख्न पुगेका छन्। उनले आर्य सभ्यता, विज्ञानले गरेको बृहत्तर प्रगति, मानवीय सभ्यताको विकास,मान्छेमा बढ्दै गएको लोभानी र पापानी जस्ता प्रवृत्तिलाई प्रख्यात कथावस्तु लिएर पाठकसामु अघि सार्न सक्दैनथे। त्यसकिसिमको प्रख्यात कथानकबाट आर्य सभ्यता र प्राचीन राजपरम्पराको दैलो मात्र उघारिन पुग्दथ्यो। यस धर्तीमा देखिएको असमान व्यवहार,भेदभावपूर्ण नीति,लौकिक मर्यादाको खिल्ली उडाउने जस्ता प्रवृत्तिलाई बृद्ध तपसीले देख्न सक्ने अवस्था रहदैंन। यसप्रकारको अभद्रतालाई तरुण तपसी ले मात्र देख्न सक्ने धारणामा लेखनाथ पुगेको देखिन्छ। **"तरुण तपसी"** काव्यको तरुणले समाजमा विद्यमान रहेको असमान परिवेशलाई उद्घाटन गरेको छ। तपसी विशिष्टतालाई बोकेर मानवीय संवेदनालाई चियाएर वर्तमान समाजको पर्यवेक्षण गर्ने,सांस्कृतिक धरोहरको रक्षा गर्ने उपाय बताउने,मानवमानवका बीच वैमनस्य हटेर सदभाव हुनुपर्दछ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
भन्ने ठहर गर्ने **"तरुण तपसी"** ले विश्वमानवमा देखेको आलो पाप्रोलाई उप्काउने **"तरुण तपसी"** वस्तुतःनव्यकाव्यको नामाकरणमै उपयुक्त ठहर्दछ। बृक्षभित्र मानवीय अन्तश्चेतनाको समावेश गर्नु वा सापेक्षित अचेतनमा सजीवता प्रदान गरी संसारका यावत पक्षलाई चियाउनु नै नव्यकाव्यको संकेत मानिन्छ (भट्टराई, २०४६:३)। प्राचीनताका पुजारी, आर्यसभ्यताका उपासक, लेखनाथले नेपाली समाजको सामाजिक सन्दर्भलाई आफ्नो जीवनगाथाको सापेक्षतामा राखेर हेरेका कारण प्रस्तुत काव्यको संज्ञागत स्वरूप नव्यकाव्य ठहर्दछ।

नेपाली कविताका इतिहासमा वि. सं. २०१० सालमा प्रकाशित **"तरुण तपसी"** लाई कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालले नव्यकाव्य को संज्ञा प्रदान गरेका छन्। उक्त काव्यलाई नेपाली साहित्यका समीक्षकहरूले नव्यकाव्य, अल्पमहाकाव्य, खण्डकाव्य, एकार्थक महाकाव्य कृष महाकाव्यको रुपमा मानेको तथ्यलाई माथि उल्लेख गरिसकिएको छ। कान्ताविरहको शोकमा डुबेका कवि एकान्त चौतारोमा झकाएका बेला अलौकिक तपसी देखापरेको तथ्य अघि सार्दछन्। तत्पश्चात तरुको बाल्यकाल र उसले ऋतुपरिवर्तनमा भोगेका दुःख,कष्ट, पीडा, व्यथा आदिलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ। वसन्तश्रीको आगमनसँगै पलाएको तारुण्यले, प्राकृतिक सुन्दरताले,जीवनको परिधिमा नयाँपन आएको संकेत काव्यमा देखापरेको छ । तत्पश्चात वयमा आएको परिवर्तनसँगै र वसन्त ऋतुले दिएको सौन्दर्यले काव्यको नामांकरण गरिएको संकेत कविशिरोमणि यसरी व्यक्त गर्दछन् :

त्यहाँदेखी मेरा जति जति बिते जीवन –घडी
उती खुल्दै–आये क्रमसित विपत्का हतकडी।
यता यो पृथ्वीमा निरतिशय सौन्दर्य भरियो
उताको खातामा तरुण तपसी नाम दरियो ४।२५

यसरी नामाकरण गरिएको कृतिलाई काव्यकारले नव्यकाव्यको संज्ञा प्रदान गरे। **"तरुण तपसी"** ले तरुको जीवनीलाई व्यक्त गरेको छ, मानवताको वकालत गरेको छ, कारुणिक क्रन्दन पठाएको छ, वैज्ञानिक चमत्कारले देखाएको प्रगतिप्रति असन्तोष व्यक्त गरेको छ। आर्ष सभ्यताको ढोका उघारिएको, सामाजिक समभावको कल्पना गरिएको, मानवीय चेतनाको सन्देश बोकेको प्रस्तुत काव्य नव्यकाव्य कै संज्ञात्मक रूपमा स्थापित भएको काव्य मान्नुपर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, रविलाल,(२०५९) तरुण तपसीको महाकाव्यत्व,गुञ्जन,वर्ष ६ अङ्क ३।

अवस्थी,महादेव (२०६४) **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श** इन्टेलेक्चअल्स बुक प्यालेस।

आचार्य, नरहरि (२०४१) **पण्डितराज सोमनाथ सिग्द्याल र उनको महाकाव्य साधना**, पं सोमनाथ सिग्द्याल शतवार्षिक समारोह समिति।

उपाध्याय, केशवप्रसाद(२०५८) **तरुण तपसीको पुनमूल्याङ्कन**,दोस्रो संस्करण,ललितपुर साझा प्रकाशन।

घिमिरे, गणेशप्रसाद (२०६६)कविशिरोणि लेखनाथ पौड्यालको काव्ययात्रा र काव्यप्रवृत्ति **प्रज्ञाप्रवाह** वर्ष १ अङ्क १।

चापागाँई, नरेन्द्र (२०५१) **केही सिद्धान्त केही विश्लेषण** पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।

चापागाँई, सुवेदी (सम्पा) (२०५२) **काव्य समालोचना** पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान

जोशी, कुमारबहादुर (२०५५) **देवकोटा र उनका महाकाव्य** दोस्रो संस्करण,ललितपुर साझा प्रकाशन।

न्यौपाने, दैवज्ञराज (२०५५) कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी,**कुञ्जिनी** वर्ष ६ अङ्क ४।

पौड्याल, लेखनाथ (२०६२) **तरुण तपसी**, बाह्रौं संस्करण,ललितपुर, साझा प्रकाशन।

भट्टराई, विश्वनाथ (२०४६) **साहित्यिक प्रतिभा र मूल्याङ्कन** पूर्वाञ्चल प्रतिष्ठान।

भामह (२०४२) काव्यालङ्कार, चौखम्बा सुरभारती

शर्मा, सोमनाथ (२०५८) **साहित्य प्रदीप** विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

सुवेदी, राजेन्द्र (सम्पा) २०५८ **स्रष्टा देवकोटा द्रष्टा परिवेशमा** ललितपुर साझा प्रकाशन

त्रिपाठी, वासुदेव (२०३४) **लेखनाथ पौड्यालका कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन** पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्त्रमा दीक्षाको महत्त्व

उपप्रा. माधवप्रसाद लामिछाने

१. विषय प्रवेश- विस्तार गर्नु भन्ने अर्थलाई वहन गर्ने संस्कृतको तन् धातुमा ष्ट्रन् प्रत्ययको योगले तन्त्र शब्दको निर्माण हुन्छ। विस्तारको अर्थ फैलाउने काम वा विशालता भन्ने हुन्छ।[1] विस्तारको अंग्रेजी पर्यायवाची शब्द Expansion ले पनि "आकार, संख्या वा महत्त्वलाई ठूलो बनाउने कार्य" भन्ने अर्थ बुझाउँछ।[2] वास्तवमा जब कुनै वस्तुको विस्तार हुन्छ तब त्यसको आकार, संख्या वा महत्त्व बढ्ने कुरा सबैले बुझेकै विषय हो। उदाहरणका लागि जब कुनै बीजको विस्तार हुन्छ, तब त्यो विशाल वृक्षका रूपमा परिणत हुन्छ, एउटै बीजबाट सयौँ वृक्षहरूको विस्तार हुन्छ। यसरी आकार र संख्या बढ्दै गएपछि त्यसले वस्तुको महत्त्वलाई पनि निश्चय नै बढाउँछ।

ज्ञानशक्ति नै विस्तारको क्रममा क्रियाशक्तिको रूपमा परिणत हुन्छ अर्थात् Knowledge को स्थूल अभिव्यक्ति नै Action हो। जसरी सूक्ष्मतम बीज फैलने वा ठूलो बन्ने क्रममा अङ्कुर, पात, हाँगाबिँगाका रूपमा व्यक्त हुँदै विशाल वृक्ष बन्छ र त्यसको परिणामका रूपमा पुनः बीजलाई नै उत्पादन गर्छ त्यसरी नै ज्ञानशक्ति पनि बाहिर विस्तारित हुने क्रममा क्रियाशक्तिको रूपमा प्रकट हुन्छ र त्यसका माध्यमबाट पुनः ज्ञानको उदय हुन्छ त्यसैले वस्तुतः जीव र वृक्षमा तात्त्विक अन्तर नभएजस्तै ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्ति पनि अभिन्न हुन्छन्। आधुनिक सन्दर्भमा यसलाई कसरी बुझ्न सकिन्छ भने विज्ञान (Science) जब स्थूल रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ तब त्यसले प्रविधि (Technology) को रूप धारण गर्दछ अर्थात् Science को क्रियात्मक वा व्यावहारिक प्रयोग Technology[3] भएजस्तै अध्यात्मविज्ञानको व्यावहारिक प्रयोग वा क्रियात्मक विज्ञान नै तन्त्र हो। त्यसैले जसले तत्त्व एवं मन्त्रले युक्त विपुल ज्ञानराशिलाई विस्तार गर्छ र उक्त विस्तारित क्रियात्मक प्रयोगका माध्यमबाट साधकहरूको अभीष्ट पूर्ति गरी उनीहरूको रक्षा गर्छ त्यस शास्त्रविशेषलाई तन्त्र भनिन्छ।

विषयवस्तुको प्रतिपादनका दृष्टिले सर्ग, प्रतिसर्ग, मन्त्रनिर्णय, देवताहरूको संस्थान, तीर्थहरूको वर्णन, आश्रमधर्म, ब्राह्मणहरू र प्राणीहरूको संस्थान, यन्त्रहरूको निर्णय, ऋषि र कल्पवृक्ष आदिको उत्पत्ति, पौराणिक कथा, व्रतहरूको निर्णय, शौचाशौचको निर्णय, नरकहरूको बयान, राजधर्म, दानधर्म, युगधर्म, व्यवहारवर्णन, अध्यात्मवर्णन आदि लक्षणहरूले युक्त शास्त्र नै तन्त्र हो।[4] तन्त्रमा माथि उल्लेख गरिएका यिनै विषयवस्तुहरूलाई प्रसङ्गवश उपस्थापन गरी योग, जप, ध्यान, पूजा, औषध आदि क्रियात्मक प्रयोगका माध्यमबाट लौकिक र पारलौकिक अभीष्ट सिद्धिका साथै मोक्षको पनि लक्ष्य राखिएको हुन्छ। सो लक्ष्यप्राप्तिका लागि सुयोग्य गुरुबाट दीक्षा ग्रहण गरी निरन्तर साधना र अभ्यास गर्नु आवश्यक हुन्छ। अतः प्रस्तुत लेखमा तन्त्रमा दीक्षाको के–कस्तो महत्त्व र उपयोगिता रहेको छ त्यस विषयमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिन्छ।

२. दीक्षाको परिचय- दीक्षा भनेको आत्मसंस्कार अर्थात् आत्मालाई शुद्ध र परिष्कारसम्पन्न बनाउने क्रियाविशेष हो। शास्त्रमा दीक्षाका विभिन्न परिभाषाहरू पाइन्छन्। कुलार्णवतन्त्रले दीक्षाको परिभाषा दिँदै भनेको छ - दिव्यभाव प्रदान गर्ने, कल्मष आदि दोषलाई पखाल्ने र संसाररूपी बन्धनबाट मुक्ति दिलाउने क्रियाविशेषलाई दीक्षा

---

१ वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.), नेपाली बृहत् शब्दकोश, (काठमाडौँ, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान,वि. सं. २०५५), पृ. १२३८ ।

२ Sally Wehmier and others (Editior), <u>Oxford Advanced Learner's Dictionary</u>,New York,Oxford University Press,7th edition, 2005 A.D., page no. 533.

३ पूर्ववत्, पृ. १५७६ ।

४ तारानाथ भट्टाचार्य (सङ्कलक), वाचस्पत्यम् (वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत सिरिज अफिस, १९६२ ई.सं.) पृ.३२२३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भनिन्छ।[५] त्यसैगरी तन्त्रचिन्तामणि नामक ग्रन्थले सद्गुरुको मुखबाट प्राप्त हुँदाखेरि जसले ज्ञान प्रदान गर्दछ र पापको समूहलाई नष्ट गर्दछ त्यसलाई दीक्षा भनिन्छ भनेर दीक्षाको परिभाषा गरेको छ।[६] दीक्षाको अर्को परिभाषा यस्तो छ - जसबाट ज्ञान दिइन्छ र पशुवासनालाई नष्ट गरिन्छ त्यस्तो दान र क्षपणयुक्त क्रियालाई दीक्षा भनिन्छ।[७] माथिका परिभाषाहरूबाट दीक्षाका सम्बन्धमा मूलतः तीनवटा कुराहरू महत्त्वपूर्ण देखा पर्दछन्। ती हुन् - १. दीक्षाका माध्यमबाट ज्ञानको अभिव्यक्ति हुन्छ, २. दीक्षाले पशुवासनाको नाश गर्दछ, ३. दीक्षा असल गुरुको मुखबाट प्राप्त गरिन्छ।

यी तीनवटा कुराहरूबाहेक दीक्षाका सम्बन्धमा ख्याल गर्नुपर्ने अर्को कुरा हो दीक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा शिष्य। दीक्षाका लागि कस्तो व्यक्ति अधिकारी हुन्छ भन्ने कुराले पनि विशेष महत्त्व राख्दछ। त्यसैले यिनै विषयवस्तुहरूको सेरोफेरोमा रही प्रस्तुत लेखमा दीक्षाको परिचय, यसको महत्त्व र अनिवार्यतालाई स्पष्ट्याउने उद्देश्य राखिएको छ।

२.१ ज्ञान अभिव्यक्तिको साधनका रूपमा दीक्षा- मिथ्याज्ञान वा अपूर्ण ज्ञान जन्ममरणरूप संसारको मूल कारण हो भने उक्त अपूर्ण ज्ञान वा मिथ्याज्ञानको विरोधी तत्त्वज्ञान संसारको प्रतिपक्षरूप मोक्षको एक मात्र कारण हो।[८] उक्त ज्ञान पौरुष र बौद्ध भेदले दुई प्रकारको मानिएको छ।[९]

२.१.१ पौरुष ज्ञान- बाह्यइन्द्रिय तथा अन्तःकरण (मन, बुद्धि र अहंकार) को निरपेक्षतामा आत्मा र चैतन्यशक्तिको नित्य सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने निर्विकल्पक ज्ञानलाई पौरुष ज्ञान भनिन्छ। परमेश्वरसँग परम तादात्म्य प्राप्त भएपछि सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड र यावत् पदार्थमा निर्विकल्प भावले पूर्णतया आफ्नोपनको बोध हुनु अथवा आफूलाई शिवमय ठान्नु नै यस ज्ञानको लक्षण हो। गुरुबाट दीक्षा प्राप्त गरेर वेद तथा आगम आदि शास्त्रहरूको श्रवण, अध्ययन, जप, याग, आदिको अधिकार प्राप्त भएपछि तिनै शास्त्रहरूको अध्ययन, मनन, निदिध्यासनपूर्वक निश्चयात्मक बौद्ध ज्ञानको उदय हुन्छ। त्यसपछि मात्रै पौरुष ज्ञानको उदयका लागि बाटो खुल्दछ त्यसैले निर्विकल्पक पौरुष ज्ञानको उदयका लागि दीक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ।

२.१.२ बौद्ध ज्ञान- वेद एवं तन्त्र तथा आगम आदि शास्त्रहरूको श्रवण, अध्ययन, मनन र निदिध्यासनबाट शरीर, इन्द्रिय, प्राण आदि आत्मा होइनन् भन्ने जुन निश्चयात्मक ज्ञानको उदय हुन्छ त्यसलाई बौद्ध ज्ञान भनिन्छ। शास्त्रको अध्ययनपूर्वक हेय (त्याज्य) र उपादेय (ग्राह्य) को विश्लेषण, विधिनिषेधमीमांसा आदिका माध्यमबाट बौद्ध ज्ञानको उदय हुन्छ। वेद तथा आगम आदि शास्त्रहरूको श्रवण र अध्ययनका लागि दीक्षा लिनु अनिवार्य मानिएको छ। दीक्षा नलिइकन आगम आदि शास्त्रहरू श्रवण गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैन किनभने दीक्षा नलिएका व्यक्तिहरूका अगाडि शैवशास्त्रको उच्चारण पनि नगर्नू भन्ने शास्त्रको वचन पाइन्छ।[१०] शैवशास्त्रको उच्चारण नगर्नू भन्ने वचनबाट अन्य शास्त्रको हकमा पनि सोही नियम लाग्छ भन्ने बुझ्नुपर्दछ किनभने बिरालोबाट दूध जोगाउनू भन्नुको तात्पर्य बिरालोबाट चाहिँ जोगाउनू तर कुकुर, काग आदि आएर खाए भने हेरिरहनू भन्ने अर्थ कदापि बुझिँदैन। गुरु अथवा शिक्षकबाट नसिकिकन कुनै विषयमा प्रवृत्त हुँदा त्यसबाट लाभ हासिल हुनुको साटो हानि नै हुने तथ्य लोकमा

---

५ परमहंस मिश्र(व्याख्याकार), कुलार्णवतन्त्र, (वाराणसी : चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, प्रथम संस्करण, २००२ ई.सं.), १७ उल्लास, ५१ श्लोक, पृ.३२।

६ विद्यानाथ उपाध्याय (सम्पादक), तन्त्रचिन्तामणि,(दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि. सं.२०५४),२ प्रकाश, ९५ श्लोक, पृ. ३२।

७ राधेश्याम चतुर्वेदी (सम्पादक) श्रीतन्त्रालोक, प्रथम भाग (वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००२ ई.सं.),१ आह्निक,पृ. ६७।

८ पूर्ववत्, २२ श्लोक, पृ. ४५।

९ पूर्ववत्, ३६ श्लोक, पृ. ६१।

१० पूर्ववत् , पृ. ६९।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुभवसिद्ध छ त्यसैले निश्चयात्मक बौद्ध ज्ञानको उदयका लागि दीक्षा लिनु अनिवार्य देखिन्छ। यसप्रकार निश्चयात्मक बौद्ध ज्ञानको उदयका लागि दीक्षा प्रारम्भिक सर्तका रूपमा देखिन्छ भने दीक्षापूर्वक बौद्ध ज्ञानको उदय भएपछि बौद्ध अज्ञानको विस्तार समाप्त हुँदामात्र निर्विकल्पात्मक पौरुष ज्ञानको उदय सम्भव हुने भएकाले पौरुष ज्ञानको उदयमा पनि दीक्षाको भूमिका अनिवार्य देखिन्छ।

२.२ पशुपाशविमोचक शक्तिका रूपमा दीक्षा– मलरूप पाशले बाँधिएकाले नै आत्मालाई पशु भनिएको हो। पारमार्थिक दृष्टिले आत्मा पूर्ण तथा शिवस्वरूप भए तापनि त्यसलाई अपूर्ण, परिच्छिन्न र शुभ एवं अशुभ वासनाले युक्त बनाउने काम पाशले नै गर्दछ। पाश मुख्यत : तीन प्रकारका छन्। ती हुन् – आणव, मायीय र कार्म। आत्मामा यिनै आणव, मायीय र कार्मरूप पाशको आवरण रहनु नै पशुवासना हो।

२.२.१ आणवमल– आत्माको ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिलाई अवरोध गर्ने र पारमार्थिक दृष्टिले पूर्ण र शिवत्वसम्पन्न आत्मालाई संकुचित गर्ने पाश (बन्धन) लाई आणवमल भनिन्छ। असीम, पूर्ण, व्यापक शिवलाई अणुरूप (ससीम, अपूर्ण, देश र कालबाट परिच्छिन्न) बनाउने भएकाले यसलाई आणव मल भनिएको हो। स्वातन्त्र्यशक्तिले युक्त आनन्दात्मक स्वयंप्रकाशस्वरूप शिवतत्त्व जव संसारदशामा उल्लसित बन्न चाहन्छ तब आफ्नो असीम स्वातन्त्र्यशक्तिका माध्यमबाट आफैँमा विभिन्न पाशरूप मलको सिर्जना गरी आफ्नो सर्वज्ञत्व र सर्वकर्तृत्व रूपलाई ढाकी पशुवासनाले युक्त पुरुषको रूपमा संसारी बन्छ भन्ने अद्वैत शैवदर्शनको मत रहेको छ। त्यसैले शिवको आफ्नै स्वातन्त्र्यशक्तिद्वारा उत्पन्न ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिको अवरोधक अपूर्ण ज्ञानस्वरूप आणव मल पौरुष र बौद्ध भेदले दुई प्रकारको छ।

२.२.१.१ पौरुष अज्ञान– आत्मामा अनात्माको अभिमानरूप अज्ञानलाई पौरुष अज्ञान भनिन्छ अर्थात् नित्य, शुद्धबुद्ध, चैतन्य, स्वप्रकाशरूप आत्मामा आत्मबोध नहुनु नै पौरुष अज्ञानको लक्षण हो। पौरुष अज्ञानरूप आवरणका कारण नै जीवमा आफ्नो परिपूर्ण स्वातन्त्र्य र शिवत्वको बोध हुँदैन। दीक्षाद्वारा साक्षात्रूपमा यस किसिमको पौरुष अज्ञानको क्षय हुन्छ।[११]

२.२.१.२ बौद्ध अज्ञान– शरीर, इन्द्रिय, प्राण आदि अनात्मामा आत्माको अभिभानरूप अज्ञानलाई बौद्ध अज्ञान भनिन्छ। बौद्ध अज्ञानका कारण नै आत्मामा संकोच पैदा हुन्छ र उसको पूर्ण स्वातन्त्र्यको अभिव्यक्ति हुँदैन। जब गुरुबाट दीक्षा प्राप्त गरेपछि वेद तथा आगम आदि शास्त्रहरूको श्रवण र अध्ययनको अधिकार प्राप्त हुन्छ तब शास्त्रको अध्ययन र मननबाट शरीर, इन्द्रिय, प्राण आदि आत्मा होइनन् भन्ने निश्चयात्मक बौद्ध ज्ञानको उदय हुन्छ। निश्चयात्मक बौद्ध ज्ञानको उदय भएपछि अनात्मालाई आत्मा ठान्ने जुन बौद्ध अज्ञान हो त्यसको विस्तार समाप्त हुन्छ। त्यसपछि बौद्ध अज्ञानका कारण उत्पन्न हुने भेदप्रथा (बौद्ध अज्ञानका कारण नै जीवमा शिव र आफूमा भेद देख्ने मायारूप पाशको उदय हुन्छ, यसैलाई शास्त्रीय शब्दमा भेदप्रथा भनिन्छ) समाप्त हुन्छ र शिवसँग आफ्नो एकत्वको बोध हुन्छ। यस प्रकार बौद्ध अज्ञानको निवृत्तिका लागि सद्गुरुबाट दीक्षा प्राप्त गरी वेद एवं आगम तथा तन्त्रशास्त्रहरूको श्रवण, अध्ययन र मननमा अधिकार प्राप्त गर्नु अनिवार्य देखिन्छ।

२.२.२ मायीय मल– पौरुष र बौद्ध अज्ञानरूप आणव मलद्वारा ढाकिएपछि असीम, परिपूर्ण, व्यापक शिव जब ससीम, अपूर्ण र देश एवं कालबाट परिच्छिन्न भएर जीवभावमा प्राप्त हुन्छ तब ऊ आफूलाई शिवबाट भिन्न ठान्न थादल्छ। यही भिन्नवेद्यप्रथा नै मायीय मल हो। आफूलाई शिवबाट भिन्न ठान्न थालेपछि ऊ मायासहित मायाका पाँचवटा कञ्चुक (चोलो) रूप काल, कला, विद्या, राग र नियतिद्वारा ढाकिन्छ। त्यसको फलस्वरूप उसको पूर्ण कर्तृत्व र ज्ञातृत्व सीमित बन्न पुग्छ, निरभिलाषस्वरूपबाट सीमित विषयवासनाप्रति भोगको अभिलाषा राख्ने बन्न पुग्छ र शुभ एवं अशुभ कर्मले दिने नियत फल भोग्न विवश हुँदै पशुभावमा प्राप्त हुन्छ।

---

११ पूर्ववत्, पृ. ७२।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२.२.३ कार्म मल– मायीय मलको आवरणले ढाकिएपछि जब जीवको पूर्ण कर्तृत्व र ज्ञातृत्व सीमित बन्न पुग्छ र विश्वभुक् (विश्वलाई नै भोग गर्ने) अर्थात् असीम स्वरूपबाट सीमित विषयवासनाप्रति भोगको अभिलाषा राख्ने सीमित भोक्तृत्वावस्थामा प्राप्त हुन्छ तब धर्म तथा अधर्मरूप कर्मको वशीभूत भएर सुख र दुःखलाई झेल्दै कर्मबन्धनमा फस्दछ। सोही सुख र दुःखको लक्षणले युक्त पुण्य एवं अपुण्य वासनात्मक कर्म नै जन्म तथा विषयभोगको कारण हो र त्यही नै बन्धन हो त्यसैले यसलाई कार्म मलको संज्ञा दिइएको छ। कर्म नै शरीर, विषय र इन्द्रियको मुख्य कारण भएकाले[१२] कर्मबाट जन्मिएको बन्धनलाई कार्म मल भनिएको हो।

यसप्रकार मुख्यतः आणव, मायीय र कार्मरूप तीन प्रकारका पाशहरूले जेलिएर सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वसम्पन्न शिवभावबाट पशुभावमा परिणत हुँदै जीव संसारी बन्छ र पशुवासनाको संस्कारले पटकपटक संसारचक्रमा घुमिरहन्छ। त्यसैले पशुवासनाको क्षय नभएसम्म सर्वज्ञत्व र सर्वकर्तृत्वरूप शिवभावको अभिव्यक्ति हुन सक्दैन। यस्तो पशुवासनालाई नष्ट गर्ने काम दीक्षारूप शिवको क्रियाशक्तिबाट नै सम्भव हुन्छ भन्ने शास्त्रको वचन रहेको छ।[१३]

३.दीक्षाविधानमा गुरु– मायिक जगत्मा मिथ्याज्ञान वा अपूर्ण ज्ञानका कारण कर्मबन्धनमा परी पशुरूप आत्मा अनादिकालदेखि पुण्य एवं अपुण्यात्मक कर्म गर्दै र तदनुरूप फल भोग्दै संसारचक्रमा घुमिरहेको छ। जबसम्म अपूर्ण ज्ञानको क्षय हुँदैन र आफूलाई शरीर, इन्द्रिय, प्राण आदिबाट भिन्न पूर्ण स्वतन्त्रतासम्पन्न सच्चिदानन्दमय रूपमा बोध गरिँदैन तबसम्म जन्ममरणरूप संसारको निवृत्ति सम्भव छैन। अनादि कालदेखि अज्ञानको वशीभूत भएर संसारचक्रमा फसेको जीवलाई जसले अनुग्रहपूर्वक ज्ञान प्रदान गरी अज्ञानबाट मुक्त गर्दछन् र आत्मामा रहेको सम्पूर्ण संकोचलाई पन्छाई सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वरूप पूर्ण स्वातन्त्र्यको अभिव्यक्ति गराई शिवका साथ अभिन्नता बोधद्वारा शिवानन्दको अकृत्रिम अनुभूतिमा सहयोग गर्दछन् उनैलाई गुरु भनिन्छ।

आत्मामा रहेको संकोचको अपसारण भई आफ्नो पूर्ण स्वातन्त्र्यको अभिव्यक्ति नै शिवज्ञान हो। जुन शिवबाट नै उत्पन्न हुन्छ र जसले जीवलाई पुनः शिवरूपमा नै स्थापित गर्दछ त्यसैले वस्तुतः शिव नै गुरु हुन्, गुरु नै शिव हुन्। स्वयं परमेश्वर शिव नै गुरुको शरीरमा अधिष्ठित भएर कृपापूर्वक दीक्षाका माध्यमबाट शिष्यरूप पशुआत्माको सम्पूर्ण बन्धनहरूलाई छेदन गर्दछन् र पूर्ण ज्ञानको अभिव्यक्ति गराउँछन्।[१४] योग्य शिष्यको उद्धार गर्नु र अयोग्यलाई योग्य बनाएर उसलाई संसाररूपी बन्धनबाट मुक्त गर्नु नै गुरुको कार्य हो। गुरुले विवेकवैराग्ययुक्त वेदान्तयुक्तिद्वारा अपद्मलाई पनि पद्मरूपमा परिणत गराउँछन् र उसलाई तत्काल ज्ञानका माध्यमबाट जगाउँछन्।[१५]

यसप्रकार स्वयं परमेश्वर शिवले नै गुरुका रूपमा आफ्नो क्रियाशक्तिरूप दीक्षाका माध्यमबाट शिष्यरूप पशुमा रहेको पशुवासनालाई नष्ट गरी अधिकार र योग्यताको तारतम्यले पुन : आफ्नो पूर्ण ज्ञत्व र कर्तृत्वरूप शिवभावमा स्थापित गर्ने भएकाले दीक्षाविधानमा गुरुको महत्त्व घामजत्तिकै छर्लङ्ग देखिन्छ।

४. दीक्षाविधानमा शिष्य– दीक्षा भनेको गुरुले शिष्यको आत्मसंस्कारका लागि सम्पन्न गर्ने क्रियाविशेष भएकाले दीक्षाविधानमा शिष्यको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। दीक्षाबाट प्राप्त हुने परिणाम दीक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्तिको योग्यता र उसको फलको आकांक्षामा निर्भर रहन्छ। त्यसैले गुरुले शिष्यको राम्ररी परीक्षा गरेर वा ऊ भोगको इच्छुक हो या मोक्षको ? त्यो सोधेर अधिकारपूर्वक दीक्षाकर्म गर्नू भनिएको पाइन्छ।[१६]

यसको तात्पर्य के हो भने खराब शिष्यलाई ज्ञान दिनु शास्त्रको अपमान गर्नु र ज्ञानको दुरूपयोग गर्नु हो। विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति अर्थात् अल्पज्ञले मलाई प्रहार गर्छ भनेर वेद डराउँछ रे। खराब व्यक्तिको

---

१२ मधुसूदन कौल (सम्पादक), ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शिनी, (दिल्ली :बुयला एन्ड कम्पनी, १९८४ ई.सं.) आगमाधिकार, आह्निक २, पृ. २२८।

१३ पूर्ववत्।

१४ गोपीनाथ कविराज, भारतीय संस्कृति और साधना, (पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, १९९६ ई.सं.) पृ. २५९।

१५ पूर्ववत् पृ. २६१।

१६ राधेश्याम चतुर्वेदी(सम्पादक) श्रीतन्त्रालोक, प्रथम भाग (वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००२ ई.सं.),१५ आ., २० श्लो. पृ. ६७।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हातमा परेको असल कुरा पनि खराब काममा उपयोग हुन्छ भन्ने अनुभवसिद्ध कुरा हो। उदाहरणका लागि सर्पले दूधलाई पनि विषमा परिणत गरिदिन्छ तर गाईले घाँसलाई दूधमा परिणत गरिदिन्छ। त्यसैले शिष्यको राम्ररी परीक्षा गरेर मात्र उसलाई दीक्षा दिनू भन्ने शास्त्रको कथन युक्तिसंगत देखिन्छ। शारदातिलक नामक तन्त्रग्रन्थका अनुसार दीक्षा प्राप्त गर्न योग्य हुनका लागि शिष्यमा निम्नलिखित गुणहरू हुनु आवश्यक छ।[१७] १. कुलीन २. शुद्ध स्वभाव भएको ३. पुरुषार्थमा लागेको (अल्छीपनलाई त्यागेको) ४. निर्देश गरिएको कार्य दक्षतापूर्वक सम्पन्न गर्न सिपालु ५. कामवासनादेखि टाढा रहेको, ६. सम्पूर्ण प्राणीको कल्याण चाहने ७. ईश्वरमा आस्था भएको ८. स्वधर्ममा श्रद्धापूर्वक लागेको ९. आमाबाबुको कल्याणमा तत्पर रहने १०. तन, मन र धनले गुरुको सेवासुश्रूषा र आज्ञापालनमा तत्पर रहने ११. जाति, विद्या र धनको घमण्ड नभएको १२. मन्त्र पूजा आदिको रहस्यलाई गोप्य राख्ने र १३. आगमशास्त्रवेत्ताहरूप्रति नतमस्तक रहने आदि।

जसमा यी गुणहरू विद्यमान छैनन् तिनीहरूले निश्चित समयसम्म गुरुको सान्निध्यमा रहेर गुरुको सेवा, सुश्रूषा र उपदेशबाट माथि भनिएका गुणहरू आफूमा विकसित गरी दीक्षाका लागि आफूलाई सुयोग्य बनाउन सकिने व्यवस्था तन्त्रशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ।[१८]

त्यसैले आफूमा योग्यता र अधिकार नभईकन फलको आकांक्षाले शास्त्रमर्यादाविपरीत दीक्षाग्रहण गर्दा र गराउँदा पनि त्यसले हानि गर्ने हुनाले शिष्यले धैर्य र तत्परतापूर्वक आफूलाई सुयोग्य बनाउनुपर्दछ र गुरुले पनि शिष्यको राम्ररी परीक्षा गरी सुयोग्य शिष्यलाई दीक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ। यसो भयो भने मात्र शास्त्रीय परम्पराको निर्वाह भई अभीष्ट फल प्राप्त गर्न सकिन्छ।

५. उपसंहार- ज्ञान प्रदान गर्ने र पशुवासनालाई नष्ट गर्ने दीक्षारूप क्रियाविशेष परम शिवको क्रियाशक्ति हो। वस्तुतः ज्ञानशक्ति नै विस्तारित हुँदै क्रियाशक्तिको रूपमा स्फुरित हुन्छ भने संहारक्रममा क्रियाशक्ति नै ज्ञानशक्तिमा लय हुन्छ। जब दीक्षाका माध्यमबाट पशुवासनाको क्षय भई ज्ञानको उदयका लागि मार्ग प्रशस्त हुन्छ तब दीक्षा रूप क्रियाशक्ति ज्ञानशक्तिमा एकाकार हुन्छ र पूर्ण अद्वैत भावको बोध भई शिवानन्दको अभिव्यक्तिस्वरूप मोक्षलाभ हुन्छ त्यसैले आध्यात्मिक साधनामा दीक्षालाई विशेष महत्त्व दिइएको पाइन्छ। अतः भोग र मोक्षरूप दुवै फलको कामना राख्ने व्यक्तिले आफूमा दीक्षा प्राप्त गर्ने योग्यता हासिल गरी सद्गुरुको आश्रय लिएर दीक्षाका माध्यमबाट अभीष्ट सिद्ध गर्नु उचित देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. कविराज, डा. गोपीनाथ : भारतीय संस्कृति और साधना, पटना, विहार राष्ट्रभाषा परिषद, ई.सं. १९९६।
२. कौल, मधुसूदन (सम्पादक) : ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शिनी, दिल्ली, बुयला एण्ड कम्पनी, ई.सं. १९८४।
३. चतुर्वेदी, डा. राधेश्याम (सम्पादक) : श्रीतन्त्रालोक, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, ई.सं. २००२।
४. झा, मुकुन्द (सम्पादक) शारदातिलक,(वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत सिरिज अफिस, १९६३ ई.सं.।
५. बौमेर, बेटिना (सम्पादक) : श्रीपरात्रींशिका, दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९८८।
६. भट्ट, विद्यानाथ उपाध्याय (सम्पादक) : तन्त्रचिन्तामणि, दाङ, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५४।
७. भट्ट, विद्यानाथ उपाध्याय : तन्त्रविद्यालोक, काठमाडौं, अन्नपूर्णा उपाध्याय भट्ट, वि.सं. २०६२।
८. विद्यारत्न, तारानाथ र वुडरुफ, सरजोन(सम्पादक) : कुलार्णवतन्त्र, दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९७५।
९०. त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य(सम्पादक) : नेपाली, वृहत् शब्दकोश, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५५।
११. Sally Wehmier and others (Editior), Oxford Advanced Learner's Dictionary,7th edition, New York, Oxford University press, 2005 A.D.

---

[१७] मुकुन्द झा (सम्पादक) शारदातिलक, (वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत सिरिज अफिस, १९६३ ई.सं.), २ पटल, १४५-१५२ श्लोक, पृ. ६८-६९।

[१८] पूर्ववत्, १५३ श्लोक,पृ. ७०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कौटिल्यको शक्ति सिद्धान्त

सहप्रा. डा. लालमणि पाण्डेय

परिचय

शक्तिको अध्ययन वर्तमान राजनीतिशास्त्रको अत्यधिक महत्त्वपूर्ण विषय मानिन्छ। राज्य र सरकारको अध्ययन गर्ने शास्त्रको रुपमा परिभाषित राजनीतिशास्त्र शक्तिको अध्ययन गर्ने शास्त्रको रुपमा बदलिएको छ। शक्तिसंग सम्वन्धित मानव व्यवहारको अध्ययन गर्ने शास्त्रको रूपमा राजनीतिशास्त्रको परिभाषा गरिएबाट नै शक्ति राजनितिशास्त्रको अध्ययनको केन्द्रविन्दु बन्न पुगेको स्पष्ट हुन्छ। राजनीतिक चिन्तनको प्रारम्भदेखि नै पूर्वीय एवं पाश्चात्य चिन्तकहरुले शक्तिको अध्ययनलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको पाइन्छ। पाश्चात्य राजनीतिक चिन्तन ई. पू. चौथो शताब्दीमा ग्रिसमा प्रारम्भ भएको मानिन्छ। त्यस समयमा ग्रिक चिन्तक सोक्रेटस, प्लेटो र अरस्तुले शक्तिको महत्त्व स्वीकार गरेका छन्। आधुनिक कालमा मेकियावेलीले शक्तिका विषयमा प्रकाश पारेका छन्। (Max Weber, 1864, 192) ले निश्चित भूभाग भित्र आदेश पालना गराउन प्रयोग हुने सत्ता र शासनको अध्ययनलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याए। क्याटलिन, चार्लस मेरियम, हेरल्ड लास्वेल, हेन्स जे मरगेन्थाउ आदि विद्वान्हरुले शक्तिलाई मौलिक सिद्धान्तको रुपमा स्वीकार गरेका छन्। Harold Lasswell ले राजनीतिशास्त्रलाई शक्तिको स्वरूप निर्धारण गर्ने तथा शक्ति हिस्सेदारीबारे (The study of the shaping and sharing of power) अध्ययन गर्ने शास्त्र भनेका छन्। (Lasswell and Kaplan,1950, 240) Hans J Morgenthau ले बीसौं शताब्दीमा आएर अन्तराष्ट्रिय राजनीतिलाई शक्ति प्राप्त गर्न र त्यसको प्रयोग गर्नका निम्ति राज्यहरु बीचको संघर्ष (Struggle for and use of power among nations) (Morgenthau, 1954, 14) मानेका छन्।

हिन्दु राजनीतिक चिन्तनमा शक्तिको चर्चा पाश्चात्य चिन्तन भन्दा धेरै पहिले देखिनै भएको पाइन्छ। संस्कृतमा राजनितीशास्त्रलाई दण्डनीति भनिन्छ। दण्डनीतिका साथै राजधर्म, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र र नयशास्त्र पनि राजनीतिशास्त्रको निम्ति प्रयोग भएका शब्दहरू हुन्। तर दण्डनीति रानीतिशास्त्रको सबभन्दा प्राचीन र धेरै चिन्तकहरूले प्रयोग गरेको नाम हो। वामन शिवराम आप्टेले दण्ड शब्दको अर्थ राजदण्ड, राज्य सत्ताको प्रतीक (the sceptre of a king, the rod is a symbol of authority and punishment) का रुपमा गरेका छन्। कौटिल्यका अनुसार समस्त सांसारिक जीवनको मूल आधार दण्ड हो। (कौटिल्य, २०००, १, ३) दण्ड वा राज्य सत्ताको प्रयोग सम्वन्धी ज्ञान गराउने शास्त्रको नाम दण्डनीति हो। यस बाट हिन्दुहरुको राजनीतिक चिन्तनको केन्द्रविन्दु शक्ति र सत्ता रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। यतिमात्र होइन शक्तिको परिभाषा, किसिम र यसबाट प्राप्त गर्न सकिने उपलब्धीका सम्बन्धमा इ पू चौथो शताब्दीको अन्त्यतिर अर्थात Aristotle का समकालीन कौटिल्यले आफ्नो राजनीतिक अर्थशास्त्रमा लेखिएको पुस्तक अर्थशास्त्रमा स्पष्ट उल्लेख गरेका छन्। कौटिल्य पछिका लेखकहरु कमन्दक, चण्डेश्वर आदिले पनि शक्तिको उल्लेख गरेका छन्। कौटिल्यको शक्ति सिद्धान्त माथि प्रकाश पार्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेख शक्ति सिद्धान्तका विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ।

शक्तिको परिभाषा

राजनीतिक विश्लेषण शक्ति, शासन र सत्ताको परिवेशमा केन्द्रित रहन्छ। प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो इच्छा पूरा गर्न प्रयत्न गर्दछ। यसको निम्ति व्यक्तिले अरुको इच्छालाई नियन्त्रण गर्नु पर्ने हुन्छ। अरुको इच्छालाई नियन्त्रण गर्ने र आफ्नो अनुकुल कार्य गराउन सक्ने क्षमतालाई शक्ति भनिन्छ। Bertrand Russell का अनुसार त्जभ अबउबअप्तथ तय प्लागिभलअभ तजभ बअतष्यलक या यतजभचक नै शक्ति हो। ९चाककभर्ाि, झढघठ० राजनीतिशास्त्रमा शक्ति भन्नाले राजनीतिक शक्ति भन्ने बुझ्नु पर्दछ। राज्य र सरकारले शक्तिको प्रयोग गर्दछन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजनीतिक शक्ति राज्यको सैनिक शक्ति भन्दा भिन्न हुन्छ। सैनिक शक्ति राजनीतिक शक्तिको पृष्ठभूमीमा रहन्छ र राजनीतिक शक्तिको अंग मानिन्छ। बल र शक्ति समान चिज होइनन्। बल प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता शक्ति हो तर कौटिल्यले बललाई राज्य शक्तिको आधार मानेका छन्। लक्ष्य प्राप्त गर्न शक्तिको प्रयोग गरिन्छ र लक्ष्य भनेको सुख प्राप्ति हो।[1] (कौटिल्य, २०००, ६, ९७, २) शक्तिको प्रयोगबाट नै लक्ष्य प्रप्त हुन्छ भन्ने कौटिल्यको मत छ । तर वर्तमान राजनीतिशास्त्रमा शक्ति र बलमा अन्तर मानिन्छ। शक्ति बलको प्रयाय होइन। बल शक्तिको प्रकट रुप हो। शक्ति अप्रकट तत्व हो। शक्ति भित्र बल रहन्छ। शक्ति बलको तुलनामा व्यापक हुन्छ।

कौटिल्यले शक्ति र सत्तामा कुनै अन्तर देखाउँदैनन्। शक्तिको समुचित प्रयोग हिन्दु राजनीतिक चिन्तनको महत्त्वपूर्ण विषय रहेको देखिन्छ। शक्ति प्रयोगको निम्ति चार उपाय हिन्दु राजनीतिक चिन्तनमा प्रस्ताव गरेको पाइन्छ। साम, दान, भेद र दण्ड चार उपाय हुन्। यिनीहरुको प्रयोग क्रमशः गर्नु पर्ने बृहस्पतिको मत छ।[2] (बृहस्पति, १९२४, ५, ८) कौटिल्यले शक्ति प्रयोगका उपायहरू मध्ये साम कमजोर उपाय र क्रमशः दान, भेद र दण्ड शक्तिशाली उपाय मानेका छन्। (कौटिल्य, २०००, ९, १४४, ६) हिन्दु राजनीतिक चिन्तनमा राजालाई शक्ति विस्तार गर्ने प्रयत्न गर्ने सल्लाह दिइएको छ। शक्तिको वैधानिकता ९ीभनष्तमबअथ० को समस्या प्राचीन हिन्दुहरूको राजनीतिक चिन्तनमा देखिँदैन। शास्त्रीय मर्यादा वा धर्म पूर्वक शक्तिको प्रयोग गर्न राजा स्वतन्त्र छन्।

शक्तिका प्रकार र स्रोत

शक्तिका स्रोत र प्रकारको अध्ययनबाट शक्तिको अर्थ स्पष्ट पार्न सहज हुन्छ। वस्तुत शक्ति अनेक स्रोतबाट उत्पन्न भएर विभिन्न रूपमा प्रकट हुन्छ। विद्वान्हरुबीच अत्यधिक मतभेद रहेको हुँदा शक्तिका स्रोतहरुको पूर्ण सुची दिन सम्भव छैन। राज्यको भूगोल प्राकृतिक सम्पदा, आर्थिक विकास, नेतृत्व, मनोबल, प्रविधिको ज्ञान, कुटनीतिक क्षमता, सूचना, सैनिक शक्ति आदि आधुनिक मान्यता अनुसार राष्ट्रिय शक्तिका स्रोतहरु हुन्। हिन्दु राजनीतिक चिन्तनमा तीन किसिमका शक्तिको विवेचना गरेको पाइन्छ। कौटिल्यका अनुसार मन्त्र शक्ति, प्रभुशक्ति र उत्साह शक्ति तीन प्रकारका शक्ति छन्। ज्ञानको बललाई मन्त्रशक्ति, कोशदण्ड बललाई प्रभुशक्ति र विक्रमबललाई उत्साह शक्ति भनिन्छ। (कौटिल्य, २०००, ६, ९६, १) कामान्दकले तीन प्रकारका शक्तिमा मन्त्र, प्रभाव र उत्साह शक्तिको उल्लेख गरेका छन्। (कामन्दक, २०२८, १२, १७, ७)। यसरी शक्तिको वर्गीकरण स्रोतका आधारमा गरिएको देखिन्छ।

ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः

मन्त्रशक्ति भनेको परामर्शदाताको परामर्श वा सल्लाह हो। परामर्शको स्रोत ज्ञान हो। ज्ञानी व्यक्तिहरुको परामर्शबाट उचित मार्गदर्शन प्राप्त हुने र उपयुक्त निर्णय गर्न सकिने हुँदा राज्य शक्तिको आधार दण्डनीतिको उचित ज्ञान हो। अन्य शक्ति भन्दा मन्त्रशक्ति महत्त्वपूर्ण मान्ने गरेको पाइन्छ। (कामन्दक, २०२८, १२, १७, ७) वर्तमान राजनीतिशास्त्रमा पनि ज्ञानलाई शक्तिको महत्त्वपूर्ण स्रोत मानिन्छ।

कोशदण्डबलं प्रभु शक्तिः

कोश र दण्डको बललाई प्रभु शक्ति भनिएको छ। कोशको अर्थ आर्थिक स्रोत हो। आर्थिक सम्पन्नता राज्यको शक्तिको स्रोत हो। दण्डको अर्थ यहाँ सैनिक क्षमतासँग छ। आर्थिक सम्पन्नता भएपछि मात्र सैनिक क्षमता सुदृढ हुन सक्छ। आर्थिक र सैनिक क्षमतालाई कौटिल्यले प्रभु शक्ति ९क्यखभचभष्नल एयधभच० मानेका छन्। कामन्दकले प्रभुशक्तिको सट्टा प्रभावशक्ति शब्दको प्रयोग गरेका छन्। तर प्रभु र प्रभाव शक्ति समान अर्थमा लिइएको छ।

---

१. बलं शक्तिः। सुखं सिद्धिः।
२. सामपूर्वं प्रयोक्तव्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विक्रमबलमुत्साहशक्ति

विक्रमबललाई उत्साहशक्ति भनिएको छ। विक्रमबलको अर्थ शारीरिक तन्दुरुस्ती र उच्चमनोबल हो। शासक र सेनाको शारीरिक तन्दुरुस्ती र उच्च मनोबललाई उत्साह शक्ति भनिएको हो।

शक्तिको प्रयोग

शक्तिको प्रयोग देश, काल विचार गरेर गर्नु पर्छ। (कौटिल्य, २०००, ९, १३६, १) शक्तिको प्रयोग राज्यको हितका निम्ति गर्नु पर्ने कौटिल्यको धारणा छ। शक्तिबाट प्राप्त हुने उपलब्धिलाई उनले सिद्धि भनेका छन्। मन्त्रशक्तिबाट मन्त्रसिद्धि, प्रभुशक्तिबाट प्रभुसिद्धि र उत्साह शक्तिबाट उत्साह सिद्धि हुन्छ। शक्तिको प्रयोग राज्यभित्र सुशासन कायम गर्नुका साथै राज्य विस्तार गरी चक्रवर्ती राज्य (ऋउष्चभ) निर्माणका लागि गर्नु पर्ने कौटिल्यको विचार छ।

निष्कर्ष

हिन्दु राजनीतिक चिन्तकहरूले राजनीतिक चिन्तनमा राज्यशक्तिलाई महत्त्वपूर्ण विषयको रूपमा लिएको देखिन्छ। कौटिल्य राजनीतिशास्त्रमा शक्ति सिद्धान्तको व्याख्या गर्ने प्रथम विद्वान् हुन्। प्रभुशक्ति वा प्रभावशक्ति भन्नाले राजाको व्यक्तिगत प्रभाव हो। मन्त्रशक्ति परामर्शदाताको सल्लाह हो। राजकीय बल, उत्साह र सेना उत्साहशक्ति भित्र समेटिएका छन्। यी तीन शक्तिद्धारा नै राज्य सुदृढ, सुव्यवस्थित, सुखी, समृद्ध एवं अजेय बन्दछ। तीन शक्तिमेध्ये पनि प्रभुशक्ति मुख्य शक्ति हो। मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्ति सम्पन्न प्रभुशक्ति विजय प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

कामन्दक, कामन्दकीय नीतिसार, नेपाली अनु. देवराज पौडेल (काठमाण्डौः नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान वि सं २०२८)

कौटिल्य, अर्थशास्त्रम्, व्याख्याकार वाचस्पति गैरोला, (वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन इ सं २०००)

बृहसपति, बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र, (लाहौर मोतीलाल बनारसीदास १९२४ ए डि)

Apte, Vamana Shivram, Sanskrit-English Dictionary, (Delhi: Nag Publishers 2002 AD)

Lasswell, Harold D and Kaplan, Abraham, Power and Society(New Haven: Yale University Press, 1950 AD)

Mclean, Iain and Mcmillan, Alistair (ed), Oxford Concise Dictionary of Politics, (New Delhi: Oxford University Press, 2004 AD)

Morgenthau, Hans J., Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peaee, (New York: 1954)

Russell, Bertrand, Power: A New Social Analysis(London: George Allen and Unwin, 1937)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुँजीनिर्माण र आर्थिक विकास

उपप्रा. चन्द्रप्रसादपौडेल

वर्तमान आवश्यकतालाई पुरा गरी भविष्यमा आम्दानी वृद्धि ल्याउने हेतुले मानवीय तथा पूँजिगतवस्तु उत्पादनका लागि जुन श्रोत प्रयोग गरिन्छ, त्यसैलाई नै पूँजिनिर्माण भनिन्छ। सबै अर्थशास्त्रीहरूको भनाई छ -- पूँजिनिर्माण, देशको आर्थिक विकासको मुख्य निर्धारक तत्त्वहो। वास्तवमा पूँजि आधुनिक आर्थिक विकासको साँचो हो। पूँजि मानिसद्वारा निर्मित वस्तु हो। जो वचत र लगानीमा भर पर्दछ। पूँजिनिर्माणले संसारका हरेक देशको विकासमा प्रमुख स्थान ओगटेको छ। पूँजिनिर्माणबाटै देश विकासका पूर्वाधारहरू निर्माण गर्न सकिन्छ। विभिन्न आधुनिक अनुसन्धान र अन्वेषण गरी देशलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ। पूँजिनिर्माणबाटै देशको आर्थिक कुचक्रलाई तोड्न सकिन्छ। देशको भुक्तान सन्तुलनको समस्या समाधान गर्न र विदेशीमारबाट मुक्त दिलाउन पूँजिनिर्माणको ठूलो योगदान छ।

"The meaning of Capital Formation is that the society doesnot apply the whole of its current activity to the need and desires of immediate consumption, but directs a part of it to the making of capital goods: tools and instruments, machines and transport facilities, plant and equipment." *Ranger Naurkse.*[1]

"Domestic Capital formation would include not only additions to construction equipment and inventories within the country, but also other expenditures except those necessary to sustain output at existing levels. It would include outlays on many items now comprised under consumption, e.g., outlay on education, recreation on material luxuries that contribute to the greater health and productivity of individuals and all expenditure by society that serve to raise the morale of the employed population." *Simon Kuznets.*[२] पूँजिनिर्माणको भूमिका सरानीय रहेको

देशमा विद्यमान बेरोजगार समस्यालाई हल गरी रोजगारमा बृद्धि ल्याउन पूँजिनिर्माणको भूमिका सरानीय रहेको छ। जसबाट देशमा बेरोजगारी व्यक्तिको आम्दानी बृद्धि हुन्छ। फलस्वरूप यस्ता व्यक्तिहरूको क्रमशक्तिमा वृद्धि हुन जान्छ। मागमा बृद्धि हुन जाँदा लगानीमा बृद्धि हुन पुग्छ। जसले गर्दा निस्क्रिय रहेको पूँजिको सदुपयोग हुन जान्छ र बचतमा पनि वृद्धि हुन पुग्छ। तसर्थ पूँजिनिर्माण देशको आर्थिक विकासको साँचो हो। पूँजिकुनै पनि देशको आर्थिक विकासका लागि नभई नहुने आर्थिक तत्त्व हो। पूँजि भन्नाले देशको राष्ट्रिय आम्दानीको त्यो भाग हो जसलाई पटकपटक आम्दानी बृद्धिका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ। वचत सम्बन्धमा विकासित र विकासोन्मूख मुलुकमा एउटै स्थिति हुँदैन। विकसित मुलुकहरूमा राष्ट्रिय आम्दानीको, ठूलो भाग बचत हुने हुँदा पूँजिनिर्माण प्रक्रिया प्रभावकारी भएको हुन्छ। तर विकासोन्मुख मुलुकहरूमा गरीवीको कारक पूँजिनिर्माण प्रक्रिया न्यन हुन्छ। फलस्वरूप यस्ता मुलुकहरूले मुलुकको आर्थिक विकासका लागि विदेशी मुलुकहरू वा दातृ संस्थाहरूको मुख ताक्नु पर्दछ। पूँजिनिर्माणको सन्दर्भमा विकासवादी अर्थशास्त्री भन्छन्, पूँजिनिर्माण तव हुन्छ, जब वर्तमान आम्दानी भविष्यको लगानीका लागि संचित गरिन्छ र जसद्वारा पुनःआम्दानी बढ्ने हुन्छ। पूँजिनिर्माण त्यस्तो खाले सम्पत्ति हो, जसको उद्देश्य उत्पादन वृद्धि गर्नु हो। पूँजिनिर्माण बृद्धि गर्नका लागि आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरू जस्तै बाटोघाटो, विद्युतशक्ति, पानी, संचारका साधनहरूको निर्माण हुन अति आवश्यक छ। देशको विकासका लागि मानविय पूँजिको पनि असिमित महत्त्व छ। दक्ष, योग्य, कुशलजन शक्तिविना देशको, आर्थिक विकास गर्न असंभव छ। यसको उदाहरणका रुपमा हामी अरवियन मुलुकहरू लाई लिन सक्छौं। पूँजिको अभावकै कारण विकासोन्मुख मुलुकहरू प्राकृतिक श्रोत र साधनको सही उपयोग आज पनि गर्न सकिरहेका छैनन्। यसैकारण यस्ता मुलुकहरू आज पनि

---

1 ML Jhingan P. 231

२ ML Jhingan P. 231

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गरीब राष्ट्र कै रुपमा चिनिन्छन्। प्राकृतिक श्रोत र साधनको सदुपयोग हुन नसक्दाँ मूलुकहरू बेरोजगारी समस्यामै डुबेको छन्। देशमा उद्योग धन्धाको यथेष्ट विकास हुन सकेको छैन। तसर्थ यि सबै समस्याको समाधानका लागि पूँजिनिर्माण गरी लगानी गर्नु नितान्त आवश्यक छ।

विश्वका सम्पूर्ण मूलुकहरूका लागि पूँजिनिर्माणको आ-आफ्नै महत्त्व छ। मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरू बिना देश विकासको कल्पना पनि गर्न सकिदैन। यस्ता पूर्वाधार निर्माणका लागि प्रशस्त मात्रामा पूँजिको आवश्यकता पर्दछ। मुलुकमा यातायात, संचार, शैक्षिकएवं वित्तीय संस्थाको व्यवस्था, उर्जा, शिक्षा, स्वास्थ्यएवं सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा लगानीका लागि पूँजिनिर्माणको स्थान सर्वोपरी छ। आधुनिकयन्त्र, उपकरण, प्रविधि, सिपद्वारा नै देशलाई उन्नतिको मार्गमा लैजान सकिन्छ। देशभित्र रहेका प्राकृतिकश्रोत र साधनको समुचित सदुपयोगबाटै विकासोन्मुख देशको गरिबीलाई तोड्न सकिन्छ। उपर्युक्त सम्पूर्ण कार्यको साँचो नै पूँजि हो। तसर्थ पूँजिनिर्माण विना देशको गति नै रोकिन पुग्दछ। प्रायः विकासोन्मुख राष्ट्रहरू कृषिमा निर्भर हुन्छन्। कृषि मै अधिकांश व्यक्तिहरू निर्भर रहन्छन्। तर यस्ता मुलुकमा कृषिउत्पादन प्रविधि भने पुरानै खालको हुनछ। यसैकारण कृषिमा उत्पादन र उत्पादकत्व न्यून हुन्छ। जबसम्म कृषि क्षेत्रलाई व्यवसायी मूलक बनाइँदैन, साथै आधुनिक ढंगबाट नयाँ प्रविधि उन्नत विउ, मल, किटनाशक औषधीको प्रयोग गरिदैन तबसम्म कृषकको जीवनस्तर सुधार्न सकिदैन। कृषिजन्य उद्योगहरूको स्थापना गरी जबसम्म औद्योगिकरण तर्फ मुलुक जाँदैन। तबसम्म विकासोन्मुख शब्द मुलुकको नाममा जोडि नै रहन्छ। यी सम्पूर्ण क्रियाकलापका लागि पूँजिको आवश्यकता पर्दछ। औद्योगिक क्षेत्रहरूको विविधिकरण विस्तार अथवा आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने खालका औद्योगिक क्षेत्रको विकासमा पूँजिको महत्त्व सर्वोपरि छ। तसर्थ मुलुकमा उद्योग धन्दाको विकास गरी नयाँनयाँ रोजगारीका सु-अवसर सृजना गर्न र समग्रमा आमजनताको आयस्तर वृद्धिमा पूँजिको महत्त्व असिमित छ।

पूँजिनिर्माणका लागि सर्वप्रथम वचत गर्नु पर्दछ। वर्तमान उपभोगलाई कटौती गर्दा राष्ट्रिय आम्दानीमा वचत सृजना हुन जान्छ। भएको वचतलाई संकलित गरी बैङ्किक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा गरिन्छ। यस जम्मालाई सक्षम र शाहसी उद्योगीले लगानी गर्दछन्, यसरी पूँजिलाई लगानीको रुपमा रुपान्तरित गर्न सकिन्छ। यसबाट उत्पादन बृद्धि भई उपभोंग, वचतर पुनः लगानीमा सो पूँजि परिचालित हुन सक्दछ। पूँजिनिर्माणका विभिन्न श्रोतहरू छन्।

मुख्यतया यस्ता श्रोतलाई आन्तरिक र बाह्य भनिन्छ। वर्तमान आवश्यकलाई परिपूर्ति गरी बाँकी रहन गएको रकमलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमालगाउँदा नै पूँजिनिर्माण हुन जान्छ। मूलुकका धनी उच्चस्तरका व्यक्तिहरूको आम्दानी बढी हुन्छ। यिनीहरूले प्रशस्त मात्रामा बचत गर्न सक्दछन्। यो बचतलाई हामी पूँजिनिर्माणको एउटा श्रोतको रुपमा लिन सकिन्छ। त्यस्तै मध्यम स्तरका वर्गले अधिकांश आम्दानीको भाग खर्च गरे पनि स-सानो मात्रामा वचत गरेका हुन्छन्। यस्ता वर्गले उपर्युक्त स्थानमा मात्र पूँजिप्रयोग गर्ने हुँदा पूँजिनिर्माणको एउटा दरिलो श्रोत मानिन्छ। व्यापार एउटा जोखिमपूर्ण पेशा हो। जसमा प्रशस्तै आम्दानी गर्ने व्यक्तिहरू निकै नै हुन्छ। यिनीहरूबाट पनि प्रशस्तै पूँजि संकलन गर्न सकिन्छ। हरेक देशको सरकार पूँजिनिर्माणको प्रमुख श्रोत हो। जसले विकास बजेटलाई बढाउन सक्छ। त्यस्तै नयाँ नोट निष्कासन गर्न सक्छ। विभिन्न स्थानबाट ऋण लिन सक्छ। मूलुकका वित्तीय संस्थाहरूले स-सानो रुपमा पूँजि संकलन गरी पूँजिनिर्माण कार्य गरिरहेका हुन्छन्। प्राप्त साधन र श्रोतलाई सही सदुपयोग गरी प्रशस्त पूँजि आर्जन गर्न सकिन्छ। पूँजिनिर्माणका लागि मुलुकले आयातमा प्रतिवन्ध र निर्यातमा वृद्धि गर्न सक्नुपर्दछ। जसबाट आफ्नो धनविदेशिनबाट बच्दछ भने विदेशीधन मुलुकभित्र आउँदछ। यसरी विभिन्न तौरतरिकाबाट धनलाई संकलन गरी पूँजिनिर्माण गर्न सकिन्छ। जसबाटै मूलुकलाई नवगति दिई अग्रगामी दिशामा लैजान सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

वामदेव सिग्देल र विष्णुवहादुर महर्जन, **विकास र योजनाको अर्थशास्त्र,** *एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिव्युटर्स, भोटाहिटी, काठ. २०५६*

वसन्त घिमिरे, **अर्थतन्त्र र विकास,** *मर्स्याङ्दी वाङ्मय प्रतिष्ठान, काठमाडौं-२०६५*

Joseph Schumpeter, **The Theory of Economic Development,** Harvard University Press, Cambridge, USA, 1934

Michael P. Tadaro, **Economic development in the Third World**, Orient Longman, Hyderabad, India, 1993.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुलवादी सिद्धान्त र नेपाली समाज

सहप्रा. डा. भेषराज अर्याल

एकत्ववाद र बहुलवादको बहस धेरै पुरानो मानिन्छ। यी दुई सिद्धान्तहरूलाई अद्वैतवाद र द्वैतवाद पनि भन्न सकिन्छ। प्राचीन ग्रिक दर्शनमा एकत्त्ववादका पक्षमा तर्कहरू भेटिन्छन्। Democritus यसका पक्षपाती थिए। ग्रीक दर्शनमानै एकत्त्ववादका विरोधी तर्कहरू पनि भेटिन्छन्[1]। त्यसपछि बहुलवादी सिद्धान्तको चर्चा ११ औं शताब्दीमा भएको देखिन्छ। बहुलवादी सिद्धान्तको जन्म सार्वभौम सत्ताको स्रोत स्वभाव र निवासस्थानसँग सम्बन्धित बहसबाट भएको हो। पछिल्लो समयमा बहुलवादी सिद्धान्त भनेको अन्य एकत्ववादी सिद्धान्तकार-हरूको अतिरिक्त प्रमुखरुपमा अस्टिन, हिगल लगायतका विद्वानहरूको एकत्ववादी, निरंकुश, असीमित, अमर्यादित, अविभाज्य सार्वभौम सत्ता समबन्धी सिद्धान्तको विरोधको प्रतिक्रियाको रुपमा जन्मेको हो।

एकत्ववादी सिद्धान्त पुरानो भए पनि यो खास गरेर १८ औं शताब्दीको अन्त र १९ औं शताब्दीको प्रारम्भिक वर्षहरूमा पुनः जागृत भयो। त्यस समयमा खास गरेर अस्टिनको सार्वभौम सत्ता सम्बन्धी परिभाषाले सबै बहुलवादी चिन्तकहरूलाई सचेत तुल्यायो। बहुलवादको चर्चा गर्नुपूर्व एकत्त्ववादी पछिल्ला प्रमुख कट्टरवादी सिद्धान्तकार अस्टिनका बारेमा केही जानकारी लिनु उचित ठहरिन्छ।

जोन अस्टिन (१७९० ई. -१८५९ ई.) वेलायतका एक प्रसिद्ध वकील थिए। उनले १८६२ ई. मा प्रकाशित गरेका Lecturer on Jurisprudence नामक पुस्तकमा उनले न्यायिक दृष्टिकोणबाट सार्वभौम सत्ता सम्बन्धी सिद्धान्तको व्याख्या गरेका छन्। उनले राज्यको सार्वभौमसत्ताको परिभाषा गर्दै भनेका छन्- 'यदि कुनै समाजका अधिकांश भाग एक निश्चित उच्च सत्ताधारी व्यक्तिको आशालाई स्वभावतः पालना गर्दछन् र त्यो निश्चित उच्च सत्ताधारी व्यक्तिले कुनै अन्य ऊ जस्तै उच्च व्यक्तिको आशा मान्नु पर्दैन भने त्यो समाजमा त्यो निश्चित व्यक्ति सार्वभौमसत्ता सम्पन्न हुन्छ र त्यो समाज उच्च सत्ताधारी सहित एक स्वतन्त्र राज्य हो[2]।' भनेका छन्। यस्तै अर्को ठाउँमा अस्टिनले भनेका छन्-'त्यो निश्चित उच्च सत्ताधारीको लागि समाजको अन्य सदस्य प्रजा हुन् अर्थात् त्यो निश्चित उच्च व्यक्ति माथि समाजका अन्य सदस्य आश्रित हुन्छन्। उसका अगाडि अन्य सदस्यहरूको स्थिति अधिनता वा निर्वलताको हुन्छ। यो श्रेष्ठ व्यक्ति र अन्य व्यक्ति बीचको पारस्परिक सम्बन्ध स्थीर रहन्छ। उनलाई राजा र प्रजा भनिन्छ अथवा सार्वभौम र अधिनताको सम्बन्ध भनिन्छ[3]'। त्यस्तै गरेर सन् १८१६ मा जर्मनको वर्लिन विश्वविद्यालयमा प्रा. र १८३० मा सोही विश्वविद्यालयमा रेक्टर भएका जर्मन दार्शनिक जर्ज विल्हेम हीगल पनि सार्वभौम सत्ताका बारेमा एकात्मक (Monistic) विचार व्यक्त गरेका छन्। हिगेलका अनुसार राज्य पृथ्वीमा ईश्वरको रूप हो। यसरी सार्वभौमसत्ताका परम्परावादी सिद्धान्तका प्रतिपादकहरूले राज्यलाई निरंकुश, असीमित र सर्वोच्च भनेर उल्लेख गरे। सार्वभौम सत्ताका सन्दर्भमा यस्ता विचार वा सिद्धान्तलाई एकात्मक वा अद्वैतवादी सिद्धान्त (Monistic view of Sovvereighty) भन्दछन्।

बहुलवादी धारणा- १९औं शताब्दीमा उपर्युक्त अद्वैत वा एकात्मक विचार धाराका विरुद्धमा कडा प्रहार गर्दै एक अर्को विचारधाराको प्रादुर्भाव भयो। यस विचारधाराले भन्यो कि संप्रभुता अविभाज्य र निरंकुश हुँदैन। राज्यको सार्वभौमसत्ता वा सर्वोच्च कानूनको स्रोत स्वभाव र निवासस्थान समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग वा समुदायहरूका रहन्छ भनियो। संप्रभुतासम्बन्धी यस विचारधारालाई बहुलवाद (Pluralism) या द्वैतवादी विचारधारा भनियो। एकत्त्ववादीको पुनरोदयकाल १९ औं शताब्दीका प्रारम्भिक वर्षहरू थिए। ती वर्षहरूमा पश्चिमी देशहरूमा औद्योगिकीकरणको भ्रष्ट प्रभावको कारणले गर्दा व्यक्तिको स्वतन्त्र जीवनमा गलत असर परिरहेको थियो। राज्यले पनि औद्योगिकीकरण र औद्योगिकीकरणको नाममा सर्वसाधारण व्यक्तिहरू शोषित भैरहेका थिए।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्तिशाली वर्गहरूको हितमा मात्र काम गरिरहेको थियो। यसै सन्दर्भमा प्रथम विश्वयुद्ध (१९१४-१९१८) को प्रारम्भ भयो। युद्धको कारणले गर्दा व्यक्ति र समुदाय माथि राज्यको नियन्त्रण अझै बढेर गयो। हजारौं लाखौं व्यक्तिहरूलाई मृत्यु शैय्यामा सुताइयो। यी सबै घटनाहरूले गर्दा असीमित राज्यको सर्वोच्च सत्ताको विरुद्धमा जुन प्रतिक्रियाको जन्म भयो त्यो नै बहुलवादी सिद्धान्तको नाम ले प्रसिद्ध भयो। यो सिद्धान्तका प्रारम्भिक प्रतिपादकहरूमध्ये 'मैटलैण्ड, फिजिस (Figgis) र गिरके (Gierde) अदिको नाम उल्लेखनीय छन्। त्यस पछिका विचारकहरूमा डाब्सन्, लास्की लगायतका नाम उल्लेख गरिएका छन्।

बहुलवादी सिद्धान्तको विकास- बहुलवादका जन्मदाता गिरके र मेटलेण्ड ले १९ औं शताब्दीमा भने कि राज्यमा देखिएका विभिन्न समुदायको तथा संघ, संस्थाहरू जस्तै परिवार, चर्च, स्कूल, व्यापारिक संगठन, ट्रेड यूनियन, नगरपालिका, खेलकूद संगठन, मनोरञ्जन आदि मानव स्वभावका देन हुन्। मानसिले आफ्ना हितहरूलाई पूरा गर्नको निमित्त यी विभिन्न प्रकारका संघ संस्थाहरूको निर्माण गरेका हो। यी समुदायहरू काल्पनिक वा कृत्रिम होइनन्। यिनको आआफ्नो व्यत्तित्व इच्छा र चेतना हुन्छ। उक्त संघ संस्था र समुदायहरू राज्यबाट स्वतन्त्र हुन्छन् र कहिले काँही यिनले अग्रणि भूमिका पनि निभाएका हुन्छन्। यी संघ संस्था र समुदायको माध्यमबाट व्यक्तिको हित पूरा हुँने हुँदा यी संस्थाहरू प्रति व्यक्तिको रुचि लगाव राज्य प्रति भन्दा बढी हुनु स्वभाविकै हो। राज्यको कुरा गर्दा माथि उल्लिखित विभिन्न संघ संस्था र समुदाय जस्तै राज्य पनि एक संस्था हो। राज्यद्वारा पनि व्यक्तिका केही सीमित हितकरको प्राप्ति हुन्छ[४]। राज्यले मानव हितको निमित्त निर्माण गरिएका उपर्युक्त संस्थाहरूमा प्रतिबन्ध नलगाएर बरु यिनको उचित संरक्षण संवर्धन र समन्वय गर्नु पर्छ। राज्यले यी संस्थाहरूका विभिन्न क्रियाकलापहरू प्रति तालमेल मिलाउनु पर्छ भन्ने विचारले व्यापकता पायो। यस विचारले त्यस समय समग्र यूरोपको राजनीतिक दृश्यलाई चलायमान परिदिएको थियो।

आधुनिक युगमा राज्यको कायक्षेत्र विस्तृत हुँदै गएको छ। राज्यको उत्तरदायित्त्वमा पनि वृद्धि हुँदै गएको छ। राज्यले जनतामाथि शासन गर्नु मात्र उसको काम होइन। राज्यको काम समाज सेवा पनि गुर्न हो भन्ने धारणाको विकास हुँदै आइरहेको छ ।राज्यले चारैतर्फ काम गर्दा उसको कार्यकुशलतामा कमी हुँदै आएको हुँदा वार्ड भन्ने विद्वान्ले भन्छन् कि-'केन्द्रमा आवश्यकता भन्दा बढी रगत छ र सुदूरवर्ति ग्रामीण क्षेत्र रक्त विहीनताले गर्दा पीडित छ'[५]। त्यसकारण राज्यले आफ्नो अधिकारलाई विकेन्द्रीत गर्नु पर्छ र मानव समुदाय वा अन्य संस्थानहरूमा आफ्नो अधिकारलाई प्रत्यायोजन गर्नुपर्छ भन्दछन्।

बहुलवादको व्याख्या- बहुलवादीहरूले आफ्नो मौलिक सिद्धान्तलाई प्रष्ट पार्दै निम्न लिखित आधार वा दृष्टिकोणबाट एकलवादी सिद्धान्तलाई वेकार सावित गरेका छन्।

विभिन्न संघ संस्थाहरूको आधारमा – समाजमा जे जति संघ संस्थाहरू छन् ती सबै स्वतन्त्र हुन्छन्। उनको आफ्नो व्यक्तित्व हुन्छ। व्यक्तिको जस्तै राज्यबाट उनको वस्तन्त्र निजी इच्छा, चेतना र अधिकार हुन्छ। राज्य पनि एक प्रमुखसंघ भएको हुँदा हस्तक्षेप गुर्नको सट्टा यिनलाई समन्वयमा लिएर काम गर्नुपर्छ। नेपालकै सन्दर्भमा कुरा गर्दा सरकारले नेपाल प्राधयापक संघ, विभिन्न विद्यार्थी संगठानहरू, नेपाल चिकित्सक संघ, शिक्षक संगठन, विभिन्न मजदूर संगठनहरू लगायतका संगठनलाई समन्वय गर्नुपर्छ। यिनको संरक्षण संवर्धन गर्नु पर्छ। यिनको सल्लाहले यिनीसंग सम्बन्धित नीतिहरू बनाइदिनुपर्छ। निरंकुश, असीमित अधिकारको प्रयोग गर्न थालेमा अशान्ति र अराजकता मच्चिन सक्छ।

कानूनी आधारमा- एकत्ववादी सिद्धान्तका अनुसार राज्यनै कानूनको स्रोत हो। राज्यद्वारा निर्मित कानूननै सर्वोच्च ठहरिन्छ भन्ने धारणा राख्दछन्। तर बहुलवादीका अनुसार कानून राज्यभन्दा स्वतन्त्र, माथि र व्यापक हुन्छ। कानून आचरणका नियम हुन् र त्यसको पालना समाजलाई संगडित बनाउने उद्देश्यले बनाइएको हो। व्यक्तिले आफ्नो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तित्व रक्षाको लागि आफ्नो समाज, कुल, परिवारको निर्माण गरेका हुन्। व्यक्तिको आफ्नो उद्देश्य, सुख, सुविधामा बाधा पार्ने कानून वास्तवमा कानून नै होइन।

हेनरीमेन नामक विद्वान्ले पंजावका महाराज रणजित सिंहको उल्लेख गरेका छन्। रणजित सिंहको दरबारमा हेनरी मेन केही समय बसेर बुझेको अनुभवका आधारमा लेख्छन् 'महाराजको गणना विश्वका सबैभन्दा धेरै निरंकुश शासकमध्ये गणना गरिनुपर्छ, उनको आदेश प्रत्येकको लागि कानून थियो। उनको थोरैमात्र अवस्था कसैको लागि पनि दुर्दिन ल्याउनको लागि पर्याप्त थियो तर महाराज पनि आफ्ना प्रजाका पारस्परिक कानूनबाट बाधिएका थिए। तिनलाई चुनौति दिनु तो जहासुकै जाओस् उनले उनको प्रतिकूल आदेश पनि परिवर्तन गर्न सक्दैन थिए। यसको स्थानमा उनले उनको अगाडि आफ्नो शरीर नुगाउँथे[६]। यस्तै टर्कीका सुल्तान र नेपालका राजाहरूले पनि परंपरागत रुपमा चल्दै आएको कानूनलाई परिवर्तन गर्न सकेका थिएनन्। कुनै राजनीतिक नेताले कुनै कानून पालना गराउनको लागि उनले समाजको परंपपरा र रीतिको सहारा लिन्छन्। आफ्नो ऐतिहासिक सांस्कृतकि रीति रिवाजको दुहाई दिन्छ्। त्यसकारण यी नेताहरू शासक नभएर मात्र डक्टर, पूजारी, पादरी जस्तै हुन् भनिएको छ। यसै सन्दर्भमा बहुलवादमा निम्न लिखित छ कुराहरू हुनु जरुरी पर्छ भन्छन् विद्वान्हरू- १. स-साना शासकीय इकाइहरूमा व्यक्तिको सुरक्षित स्थान हुनुपर्छ। २. विकेन्द्रिकरणको माध्यमबाट बृहद् शासकीय शक्तिको दैत्यरूपलाई सीमित गरिकएको हुनुपर्छ । ३. समाज संघीय स्वरूपको हुनुपर्छ। ४. संघहरूको स्वभाव ऐच्छिक स्वरूपको हुनुपर्छ। ५. सम्पूर्ण संघहरू सार्वजनिक सामान्य नीतिहरूलाई स्वतन्त्र अन्तक्रियाको आधारमा परिवर्तन गर्न पाउने हुनुपर्छ। यसै ६. विभिन्न संघहरूको सहमतिबाट नै सार्वजनिक शासन व्यवस्था अथवा सरकारले काम गर्न पाउने बाध्यता हुनु पर्छ[७]।

अन्तर्राट्रिय आधार- एकत्त्वादी सिद्धान्तका अनुसार राज्य ब्राह्यरूपमा पनि स्वतन्त्र हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा उसको सार्वभौमिक शक्ति निरंकुश तथा अमर्यादित हुन्छ भनेका छन्। तर बहुलवादीहरूका अनुसार एकत्ववादीहरूको संप्रभुताको बाह्य पक्षलाई गलत र काल्पनिक घोषित गरेका छन्। बहुलवादीहरूका अनसार राज्यको बाह्य संप्रभुतालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून, राज्यहरूको पारस्परिक संझौताहरू तथा अ.रा. संगठनहरूद्वारा सीमित छ[८]। आज अ. रा. कानूनसँग कुनै अधिकार नभए तापनि उससँग विश्व जनमत, प्रचलित रीतिरिवाज विद्यमान छ। त्यसले गर्दा कुनै एक राज्यले जनमत विरुद्ध आफ्नो मन खुसी निर्णय गर्न सक्दैन। आज नेपालले कुनै छिमेकी देशलाई असर पर्ने खालको मिसायल वा प्राणघातक अस्त्र शास्त्रको निर्माण गर्न सक्दैन। सद्दाम हुसैन र मुहेमार कर्णेल गद्दाफीले आफ्नो देशभित्र त आफू खुसी गर्न सकेनन् भने अ. रा. रूपमा उनले केही गर्ने इच्छा भए पनि गर्न सकेका थिएनन्। आज व्यवहारतः राज्यको अ. रा. संप्रभुता मर्यादित र सीमित भैरहेको छ। विज्ञानको विकासले गर्दा आज संपूर्ण पृथ्वी एक गाउँ जस्तै भएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा अ. रा. न्यायालयले विश्वराज्यको कल्पनालाई मूर्तरूप दिन थालेको आभास भैरहेको छ। यस्तो स्थितिमा कुनै पनि राज्यले राष्ट्रिय र अ. रा. सुख, शान्ति, समृद्धिको निम्ति निरंकुश, असीमित, अमर्यादित र अविभाज्य संप्रभुतालाई त्याग गर्नु नै पर्छ। यस किसिमले जोन अस्टिनलगायत एकत्त्वादी विद्वान्हरूको निरंकुश, सर्वोच्च कानूनको स्रोत, स्वभाव, निवासस्थान र प्रयोगले कुनै अर्थ राख्दैन।

नेपाली समाज- इतिहासको विभिन्न काल खण्डमा केही निरंकुश शासकहरूले शासन गरेपनि नेपाली समाज बहुलवाद विना एकलवादी स्वभावको छ भन्ने विषयमा अध्ययन गर्दा निम्न तथ्यहरू पदन पाइन्छ। नेपालमा प्राचीन काल देखिनै विविध जाति, भाषा तथा धर्माबलम्बीहरूको देश रहेको देखिन्छ। एक जाति, भाषाभाषी वा धर्मावलम्बीले अर्को जाति, भाषालाई आदर सम्मान गर्ने प्रचलन रही आएको देखिन्छ। लिच्छवी कालमा राज्यको सम्पूर्ण अधिकार राजामा निहीत भए पनि जनताको हित र धर्मशास्त्र अनुसार कानूनको निर्माण गरिन्नथ्यो[१०]। सबै धर्मावलम्बीहरूमा धार्मिक सहष्णुता थियो। शासन व्यवस्था संघीय र विकेन्द्रीत थियो[११]। जातीय विविधताको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृष्टिले नेपाललाई एशियाकै जातीय संगमस्थलको रूपमा पनि लिइन्छ। नेपाल एक सानो सुन्दर देशमा लेकदेखि वेशीसम्म विभिन्न जाति, भाषा र संस्कृति युक्त समाज देख्न सकिन्छ[१२]। नेपालमा पंजीकृत जनजातिहरूको संख्या ६१ भनिए पनि हाल १०० भन्दा बढी जाति जनजातिहरू देखा परेका छन्। नेपालमा यही जातीय विविधता रही आएको हुँदा २०४७ सालको संविधानको असंशोधनीय भनिएको प्रस्तावनामा स्वतन्त्र र सार्वभौम सत्ता सम्पन्न नेपालको राज्य शक्तिको स्रोत जनतानै हो भन्ने तथ्यलाई हृदयंगम गरी लोक सम्मति अनुकूल शासन व्यवस्था संचालन गर्ने संकल्प हामीबाट समय-समयमा अभिव्यक्त गरिवक्सेको भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरिएको छ। यस्तै प्रत्येक नेपाली नागरिकको आधारभूत मानवअधिकार सुरक्षित गरी स्वतन्त्रता र समानताको आधारमा नेपाली जनताकाबीच भ्रातृत्व र एकता कायम गरी वालिग मताधिकार संसदीय शासन प्रणाली संवैधानिक राजतन्त्र तथा बहुदलीय प्राजातन्त्रलाई सुदृढीकरण गर्न र स्वतन्त्र एवं सक्षम न्याय प्रणलीको व्यवस्था गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्न[१३]। भन्ने उल्लेख गरिएको छ। यस्तै गरेर यही संविधानको भाग ४, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति अन्तर्गत धारा नं. २४, २५ र २६ का विभिन्न उपधाराहरूमा बहुलवादी भावना प्रस्टिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को प्रस्तावनामा देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुर्नसंरचना गर्ने संकल्प गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक, बहुदलीय, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतनत्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रति पूर्णप्रतिबद्धता व्यक्त ....यो नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भएको घोषणा गर्दछौं[१४] भनिएको छ। यसै गरेर यही संविधानको भाग ४ अन्तर्गत, राज्यको दायित्त्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको शीर्षक अन्तर्गतका ३३ देखि ३६ सम्मका धाराहरूमा पनि नेपाली समाज बहुलवादी प्रकृतिको रहेको महसुस हुन्छ। नेपाली साहित्य र संस्कृतिका ज्ञाता मोदनाथ प्रश्रित लेख्छन्- नेपाली जनता दार्शनिक रूपले तान्त्रिक, शाक्त, शैव, वैष्णव, बौद्ध, जैन किरात, इस्लाम, इसाइ आदि अनेक अध्यात्मवादी दार्शनिक शाखाहरूको प्रभावमा छन् ...नेपालमा बहुलवाद मौलाउने यी शसक्त आधार हुन् नेपालका अधिकाश राजनीतिक शक्ति र व्यक्तिहरू यी कुरासँग प्रत्यक्ष परोक्ष रूपले जोडिएको छन्। यी सब कुरालाई भत्काएर एकल सरणीमा हिंडाउनु संभव कुरा छ र ?[१५]। हिन्दु धर्मका आध्यात्मिक गुरु शंकराचार्यले पनि धेरै समयसम्म ब्रह्मं सत्यं जगत् मिथ्या एकमात्र ब्रह्म साँचो हो जगत् मिथ्या हो भन्ने प्रचार गरे। केही समयसम्म उनको दिग्विजय यात्रा चलिरह्यो। उनी पछिका ब्रह्मवादी दार्शनिक उत्तराधिकारीहरूले अद्वैतवादलाई पनि विशिष्ट अद्वैतवाद, द्वैताद्वैतवाद आदिरूपमा व्याख्या गर्दै आएका थिए[१६]।

माथि उल्लिखित नेपालको प्राचीन मध्यकालीन तथा आधुनिक दस्तावेज र संविधानहरूमा उल्लिलित विवरणहरू र वर्तमान समाजको संरचनालाई अध्ययन गर्दा नेपाली समाज बहुलवादी प्रकृतिको देखिन्छ। इतिहासमा कैयौं शासकहरूले एकात्मक र एकदलीय शासनको रूपमा राज्य संचालन गर्न खोजे पनि २००७ सालको क्रान्ति, २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन, २०४६ सालको जनआन्दोलनले बहुलवाद र बहुदलीय शासनलाई स्थापना गरेको देखिन्छ। माओवादी र सात राजनीतिक दलसँग भएको १२ बुँदे सहमतीपछि भएको २०६२। ०६३ सालको जनआन्दोलन सम्पन्न भयो। त्यसपछि निर्मित नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, विस्तृत शान्ति संझौता लगायतका संझौताहरूले पनि नेपालमा बहुलवादी संस्कृति र समाजलाई स्वीकार गरिरएको कुरा ती दस्तावेजहरूमा महसूस गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष- नेपाली समाजको प्रकृति प्राचीनकाल देखि नै बहुलप्रकृतिको देखिन्छ। एउटै विचार, सिद्धान्त नै ठिक हुन्छ भन्न उचित देखिदैंन । प्राचीन ग्रिक दार्शनिक सुकरातले युवाहरूलाई सही शिक्षा दिंदा तत्कालीन त्यहाँका निरंकुश शासकद्वारा उनलाई विष खुवाएर हत्या गरियो। यस्तै जीन ज्याक् रुसोले यो समाज क्रमशः विकसित हुँदै आएको र राज्यको रूप लिएको हो भन्दा युरोपका राज्यका दैवी सिद्धान्तका समर्थकहरूले उनलाई झण्डै मारेका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थिए। आखिरी उपयुक्त दण्डित व्यक्तिहरूले भनेका बहुलवादी विचारपरक विचारपछि सत्य ठहरिए। त्यसकारण कसैले पनि कसैको विचारलाई पनि रोक लगाउनु हुन्न। यसै सन्दर्भमा जे. यस. मीलेका अनुसार १०० जनाको विचार एकातिर भए पनि त्यो एकजनाले विचार व्यक्त गर्न पाउनुपर्छ भन्दछ उनी। नेपालका २०१७ सालमा माटो सुहाउदो निर्विकल्प र माटो सुहाउदो निर्दलीय व्यवस्था पनि धरासाही भयो राजतन्त्र गयो। रुसमा सन् १९१७ ई. मा स्थापित कम्युनिष्ट व्यवस्था निर्विकल्प रहेन। मार्क्सवाद र लेलिन वादी विचारलाई पनि विभिन्न देशमा विभिन्न नेताले भिन्न भिन्न दृष्टिकोणले बुझेका थिए र बुझिरहेका छन्। तसर्थ केही सिद्धान्त र व्यवस्था हुनै ठाउँमा केही समय चले पनि त्यो कहिल्यै पनि र कही पनि स्थायी निर्विकल्प हुन सकिरहेको देखिएको छैन।

अन्तमा बहुलवादीले भने जस्तो सबैलाई सबै अधिकार दिंदा पनि समाज खुकुलो भएर भोलि अराजकता उत्पन्न हुने डर हुन्छ। एकत्त्ववादीले भने जस्तो सबै अधिकार एक व्यक्ति वा व्यक्ति समूहले सञ्चालन गर्न पाउने अधिकार भए पनि भविष्यमा त्यो निरंकुश र तानाशाह भै राज्यमा रहेका विभिन्न वर्ग, जाति र समुदायको हित अवरुद्ध हुन सक्छ। तसर्थ यी दुवैको बीचको मध्यमार्गमा रहेर प्रजातान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नु र शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त तथा लोकतानित्रक पद्धति र व्यवहार अनुसार देशलाई अग्रगमनतिर लादै देश विकास गर्नु अत्युत्तम हुने देखिन्छ।

टिप्पणीहरू

१. प्रदीप गिरी, बहुलवाद बारे केही कुरा विचार विशेष, (वर्ष १, अंक, २०६७ वैशाख असर) पृ. १५
२.गोपाल शिवाकोटी, राजनीतिक विचारधाराको इतिहास, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४७, पृ. २१७
३. ऐ. ऐ.
४. वीरकेशरप्रसाद सिंह, राजनीतिशास्त्रके मूल सिद्धान्त, अष्टम संस्करण (पटना : ज्ञानदा प्रकाशन, १९७३), पृ. १९७
५.एस. भटनागर, राजनीतिशास्त्र, (मेरठ : मीनाक्षी प्रकाशन, १९८७) पृ. १३१
६.पूर्ववत, पादटिप्पणी नं. ४, पृ. १९८
७.ऐ. ऐ., पृ. १२६
८.श्यामलता वर्मा, आधुनिक राजनीतिक सिद्धान्त, सातौं संस्करण (मेरठ : मीनाक्षी प्रकाशन, १९९१), पृ. ५३४, ५३५
९. पूर्ववत, पादटिप्पणी नं ४, पृ. २००
१०. मीनप्रसाद ज्ञवाली, प्रथम सं., (काठमाडौं : शालिग्राम ज्ञवाली २०४३) पृ. ४४
११. ऐ. ऐ., पृ. ५१
१२. ऐ. ऐ., पृ. २
१३. श्री ५ को सरकार कानून तथा न्यायमन्त्रालय, कानून किताव तथा व्यवस्था समिति, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, (काठमाडौ : श्री ५ को सरकार, का. तथा न्या. मन्त्रालय, कानून विताव तथा व्यवस्था समिति, २०४७) पृ. २
१४. नेपाल सरकार का. तथा न्या. मन्त्रालय, का. कि. तथा व्या. समिति, नेपलको अन्तरिम संविधान, २०६३, (काठमाडौं : नेपाल सरकार, कानून किताव तथा व्यवस्था समिति, २०६४) पृ. १
१५. मोदनाथ प्रश्रित, बहुलवादका बहुआयामिक विशेषता, अन्नपूर्ण पोष्ट (२०६७ मंसिर २५ गते) पृ. ६
१६. ऐ. ऐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्त दर्शनको केन्द्रीय तत्त्व ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या

विपिराज न्यौपाने

"अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वम्" भनेर शास्त्रीय दृष्टिमा अनिर्वचनीय तत्त्वलाई नै मिथ्या भनिएको पाइन्छ। वेदान्त दर्शनमा विभिन्न विद्वान्हरूले सदसद्विलक्षणतत्त्वलाई अनिर्वचनीय मानेका छन्। अर्थात् अनिर्वचनीय त्यो हो जो सत् पनि छैन, असत् पनि छैन र सदसद् (उभयरूप) पनि होइन। यी सबैभन्दा विलक्षण वा भिन्न तत्त्व नै अनिर्वचनीय हो। यो जगत् पनि अनिर्वचनीय हुँदा मिथ्या हो। त्यो अनिर्वचनीयता कसरी त ? यस प्रश्नको उत्तरमा भन्न सकिन्छ– यो जगत् न त ब्रह्मजस्तो सत् छ, न त आकाशपुष्प जस्तो असत् नै छ र न त सदसद् रूप नै छ। यी सम्पूर्ण कोटीहरू भन्दा नितान्त भिन्न भएका कारण नै जगत् अनिर्वचनीय हो। आचार्य शङ्करले नामरूपात्मक जगत्लाई तत्त्व र अन्यत्वका कारण अनिर्वचनीय मानेका छन्[1]। नामरूपात्मक जगत् अनिर्वचनीय हुनाले मिथ्या हो।

शङ्कराचार्यका अनुसार जुन पदार्थलाई जुन रूपमा निश्चित गरिएको हुन्छ यदि त्यो पदार्थ आफ्नो स्वरूपबाट व्यभिचरित हुँदैन भने त्यसैलाई सत्य भनिन्छ[2]। यस आधारमा ब्रह्मलाई सत्य र जगत्लाई मिथ्या सहजै मान्न सकिन्छ। कूटस्थ, अधिकारी तथा तीनवटै कालहरूमा अबाधित रहने हुनाले ब्रह्मलाई सत्य भनिएको हो। त्यस ब्रह्मलाई देश, काल र वस्तुका आधारमा विभक्त गर्न सकिन्दैन किनभने त्यो ब्रह्म सबै स्थानहरूमा, तीनवटै कालहरूमा र सबै वस्तुहरूमा विद्यमान हुन्छ। त्यसै कारणले नै ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' भनिएको हो[3]। त्यस विशुद्ध सत्य तत्त्वलाई प्रत्यक्ष आदि प्रमाणहरूद्वारा बाधित गर्न सकिँदैन। भनिएको छ–"शुद्ध तत्त्व त्यही नै हो जो प्रत्यक्षद्वारा मात्र अवाधित नभएर अनुमान या युक्तिद्वारा पनि अबाध्य होस्। किनकि त्यसको खण्डन कल्पनातीत हुन्छ।" यी तत्त्वहरूलाई विचार गर्दा हामी ब्रह्मलाई सत्य मान्न सक्दछौं[4]।

वेदान्तमा जहाँ ब्रह्मलाई सत्य भनेर स्वीकार गरिएको छ त्यहाँ जगत्लाई मिथ्या मानिएको पाइन्छ। मिथ्या अर्थात् झुठो त्यसैलाई भनिन्छ जुन पदार्थ परिवर्तनशील हुन्छ। जसको आकार र रूपमा विकार आउँछ र जो तीनै कालमा विद्यमान नरहने हुन्छ, त्यही पदार्थ मिथ्या हो। अतः परिवर्तनशील जगत्लाई सत्य नमानेर मिथ्या मान्नु पर्दछ। ब्रह्म भने तीनवटै कालमा अबाधित रहने हुनाले त्यसलाई सत्य मानिएको हो। जगत्का पदार्थहरू त प्रतीति कालमा प्रतिभाषित हुन्छन् तर आदि र अन्त्यमा तिनको सत्ता रहँदैन। त्यसैले ती मिथ्या हुन्। यस सम्बन्धमा नृसिंह सरस्वतीले 'वेदान्तपिण्ड'मा लेखेका छन्–

> यदस्त्यादौ यदस्त्यन्ते, यन्मध्ये भाति तत्स्वयम्। ब्रह्मैवैकमिदं सत्यमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥
>
> यन्नादौ यन्नास्त्यन्ते यन्मध्ये भातमप्यसत्। अतो मिथ्या जगत् सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः[5] ॥

यसको अर्थ हो– जो स्वयं आदिमा विद्यमान छ। मध्यमा र अन्त्यमा पनि छ त्यस्तो एकमात्र तत्त्व ब्रह्म हो। ब्रह्म नै सत्य हो भनेर यसरी वेदान्तीहरूले उद्घोष गरेका छन्। यसको ठीक उल्ट्ये जुन तत्त्व आदिमा हुँदैन, केवल मध्यमा केही समयका लागि प्रतीत हुन्छ र अन्त्यमा जसको सत्ता रहँदैन, त्यही नै मिथ्या हो। जगत्मा उपरि निर्दिष्ट

---

१. तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे। ब्रह्मसूत्र –शांकरभाष्य, २/१/१४

२. यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यविचरति तत् सत्यम्। तैत्तिरीयोपनिषद (शांकरभाष्य) , २/१

३. तैत्तिरीयोपनिषद् २/१

४. भारतीय दर्शन, पृ. २३९ दत्त र चट्टोपाध्याय।

५. ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य, सत्यानन्दी–दीपिका भाग , पृष्ट १५बाट उद्धृत।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिथ्यात्वका सबै लक्षणहरू देखिने हुनाले नै जगत् मिथ्या हो। यो जगत् अनिर्वचनीय भएको हुँदा मिथ्या हो भन्ने धारणाको व्याख्या रज्जु-सर्पका दृष्यन्तबाट गर्न सकिन्छ। जस्तो कि-कुनै व्यक्तिले रात्री अन्धकारमा बाटोमा तेर्सिएको डोरीलाई देखेर सर्प ठान्दछ। नाम-रूपरहित आत्मामा जगत्लाई सत्य मानिन्छ। त्यसरी नै रज्जु वास्तवमा सर्प होइन तर द्रष्यले त्यस डोरीलाई साप ठान्दछ। त्यही ठाउँमा प्रकाश वा उज्यालो हुनासाथ जसरी रज्जुविषयक सर्पत्वको भ्रम हट्दछ त्यसरी नै आत्मबोध हुँदा जगद्विषयक भ्रान्तिको पनि निवारण हुनजान्छ। डोरीमा सर्पको प्रतीति त्यसबेलासम्म रहि नै रहन्छ जबसम्म त्यहाँ उज्यालो आउँदैन। प्रकाश आउनासाथ भ्रान्ति हट्दछ। त्यो भ्रान्ति हट्नासाथ डोरीलाई डोरीकै रूपमा जान्न सकिन्छ। त्यसरी नै आत्मबोध हुनासाथ जगत्को मिथ्यात्वको ज्ञान हुन्छ। रज्जुको सर्पका रूपमा प्रतीति हुनुलाई विवर्तवादका आधारमा स्वीकार गरिन्छ। विवर्तका विषयमा सदानन्दले लेखेका छन्-अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा **विवर्त इत्युदीरितः**[६]। अर्थात् कुनै पनि वस्तुको तत्त्वरहित परिवर्तनलाई विवर्त भनिन्छ। वेदान्तसारको सुबोधिनी टीकामा जब कुनै वस्तुले आफ्नो स्वरूप नत्यागीकन नै भिन्न स्वरूप प्रदर्शित गर्दछ भने त्यो नै विवर्त हो भनिएको पाइन्छ[७]। सोभो अर्थमा भन्नुपर्दा एउटा वस्तुमा अर्को वस्तुको आरोप अथवा जुन वस्तु जति छ त्यसमा त्यो वस्तुभन्दा भिन्न प्रकारको बुद्धि राख्नु नै विवर्तवाद हो। यो आरोप वा अध्यास अज्ञातजनित हुने हुनाले ज्ञानद्वारा निवर्तित नगरेसम्म त्यस अध्यासको सत्ता रहिरहन्छ[८]। यो जगत् पनि ब्रह्मको बोध नभएसम्म हामीलाई सत्य जस्तै लागिरहन्छ। ब्रह्मको ज्ञान पश्चत् जगत्को मिथ्यात्व स्वतः सिद्ध हुन पुग्दछ।

वेदान्तदर्शनले सत्कार्यवादलाई स्वीकार गरेको छ। यो जगत् ब्रह्मको कार्य हो। कार्यको सत्ता कारणसँग आबद्ध हुन्छ। जस्तै कार्य घट हो भने त्यसको सत्ता मृत्तिका (माटो)सँग आबद्ध छ। मृत्तिकाका अभावमा घटको सत्ता रहँदैन। मृत्तिका नै रूपान्तरित भएर घटका रूपमा प्रतीति हुन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार जति पनि विकारमय वस्तुहरू छन् तिनीहरू आफ्नो सत्ताका रूपमा अथवा मूलकारणका रूपमा चाहिँ सत्य हुन्छन् अन्यथा ती अनृत हुन्[९]। घडाको उदाहरणमा मूलकारण माटो(मृत्तिका) सत्य हो। "मृत्तिका इत्येव सत्यम्"। त्यस्तै गरी जगत्को प्रसंगमा मूलकारण ब्रह्म हो। अतः यो (ईश्वर) सत्य हो र जगत् भने मिथ्या हो।

अद्वैतवेदान्तमा तीन प्रकारका सत्ताहरूको प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ ती हुन्- (क) प्रातिभासिक (ख) व्यावहारिक (ग) पारमार्थिक।

प्रातिभासिक सत्ता- प्रतीतिकालमा जुन पदार्थको सत्ता सत्य प्रतीति हुन्छ तर केही समयपछि कुनै द्वितीय ज्ञानद्वारा बाधित हुन जान्छ भने त्यसलाई प्रातिभासिक भनिन्छ। जस्तै कि रज्जुमा सर्पको प्रतीति। रज्जुमा सर्पको प्रतीति हुनुमा अन्धकार आदिकारण छन्। अन्धकारमा बाटोमा तेर्सिएको डोरीलाई हामी सर्प ठान्दछौं तर उज्यालो हुनासाथ त्यो रज्जुको यथार्थज्ञान हामीलाई हुन पुग्दछ। रज्जुमा भ्रान्तिका कारण जुन सर्पको ज्ञान भएको हो त्यस रज्जुलाई रज्जुका रूपमा जाने पश्चात् विनिवर्तित हुन जान्छ। त्यसैले कुनै पदार्थमा अन्य पदार्थको सत्ता जतिसमयसम्म कल्पित रहन्छ। त्यही तात्कालिक कल्पित प्रतीतिलाई प्रातिभासिक सत्ता भनेर जान्नु पर्दछ[१०]। त्यो प्रतीति कल्पित हुने हुनाले उत्तरकालीन ज्ञानद्वारा बाधित हुन्छ। यथार्थ ज्ञान प्रातिभासिक सत्ता बाधित भएपछि वस्तुका सम्बन्धमा यथार्थज्ञान उत्पन्न हुन्छ।

---

६. वेदान्तसार, खण्ड २१।
७. वेदान्तसार , (सूबोधिनी)।
८. मिथ्याज्ञानापायाश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद् भवति न क्रियातः। पञ्चपादिका पृष्ठ ९०।
९. सदात्मनैव सत्यं विकार जातं स्वतस्तु अनृतमेव सतोऽन्यत्वे अनृत्वत्वम्। छान्दोग्योपनिषद् (शांकरभाष्य), ६/१/२
१०. माण्डूक्योपनिषद् (गौडपादकारिका) , ३/२७ मा शांकरभाष्य।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यावहारिक सत्ता- व्यवहारकालमा दृष्टिगोचर हुने पदार्थहरूको सत्तालाई व्यावहारिक सत्ता भनिन्छ। विद्वन्मनोरञ्जनीमा "वाक्यसुधा"बाट एउटा श्लोक उद्धृत गरिएको पाइन्छ। त्यस श्लोकमा सांसारिक पदार्थहरूका पाँचवटा धर्महरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशापञ्चकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥[११]

अर्थात् पदार्थहरूमा पाँचवटा धर्महरू हुन्छन्– १. पदार्थहरूको अस्तित्व हुन्छ २. ती प्रकाशित हुन्छन् ३. ती आनन्दरूप हुन्छन् ४. तिनीहरूको नाम अर्थात् संज्ञा हुन्छ ५. तिनीहरूमा रूप हुन्छ। उक्त पाँचवटा धर्महरूमध्ये पूर्वका तीनवटा धर्महरू अथवा अस्तित्व प्रकाशमयता र आनन्द रूपताहरू बह्ममा रहेका हुन्छन्। बाँकी दुईवटा अथवा नाम र रूपहरू जगत्मा विद्यमान हुन्छन्। शङ्कराचार्यका अनुसार यो जगत् एकान्ततः सत्य होइन। व्यववहारकालमा मात्रै यो सत्य हो[१२]। घट-पट आदि पदार्थहरूको व्यवहारकालमा हुने सत्य सत्तालाई नै व्यवहारिक सत्ता भनिन्छ। शङ्कराचार्यले पनि जगत्लाई व्यावहारिक दृष्टिमा मात्र सत्य मानेका छन्। उनका अनुसार पारमार्थिक दृष्टिमा ब्रह्ममात्र सत्य हुन्छ[१३]।

पारमार्थिक सत्ता- जुन वस्तु तीनवटै कालमा एकरूपले अवस्थित हुन्छ त्यही वस्तुको सत्तालाई पारमार्थिक सत्ता भनिन्छ। यो सत्ता भौतिक पदार्थहरूको सत्ताभन्दा विलक्षण हुन्छ। भौतिक पदार्थहरू तीनैकालमा विद्यमान रहँदैनन्। घट—पट आदि पदार्थहरू विकारवान् हुनाले नश्वर छन्। घट—पट आदि पदार्थहरू कार्य भएकाले अनित्य हुन्छन् तिनीहरूको सत्ता व्यवहारिक मात्र हुन्छ पारमार्थिक हुँदैन। वेदान्तदर्शनमा ब्रह्मको सत्तालाई मात्र पारमार्थिक सत्ता मानिन्छ। ब्रह्म नित्य हुने हुनाले तीनवटै कालमा विद्यमान रहन्छ। कूटस्थ हुने हुँदा त्यसमा कुनै प्रकारको विकार आउँदैन जगत्का रूपमा त्यही ब्रह्म नै विवर्त भावले परिवर्तित हुन्छ, अतः त्यसलाई अविकारी भनिन्छ[१४]।

उपर्युक्त तीन प्रकारका सत्ताहरूबाट के बुझ्न सकिन्छ भने पारमार्थिक दृष्टिमा ब्रह्म नै सत्य हो। जगत्को सत्यता केवल व्यवहार कालसम्म मात्रा सिमित हुन्छ। पारमार्थिक दृष्टिमा जगत् मिथ्या हो। शंकराचार्यले स्वप्नको दृष्यन्त दिएर जगत् मिथ्यात्वकोव्याख्या गरेको पाइन्छ। जसरी स्वप्नको अवस्थामा हामी जुन पदार्थहरूलाई देख्दछौ, ती पदार्थहरू स्वप्नको बेलामा विद्यमान तथा सत्य प्रतीति हुन्छन् तर बिउँझिइसकेपछि तिनको सत्ता लुप्त हुन्छ र हामीलाई ती पदार्थहरू मिथ्या लाग्दछन्, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा पहिले यो जगत् व्यवहारकालमा सत्य प्रतीति हुन्छ तर परमार्थज्ञानको अवस्थामा भने जगत् एवं त्यससंग सम्बन्धित सवै व्यवहारहरू अर्थहीन हुन्छन्[१५]।

ब्रह्मज्ञान भइसकेपछि द्वैतभाव समाप्त हुन्छ। ब्रह्मज्ञानीले शुद्धबुद्धमुक्त स्वभाव प्राप्त गर्दछ। यस अवस्थामा पुगिसकेपछि उसलाई संसार मिथ्या प्रतीत हुन थाल्दछ। त्यही वास्तविकताको अनुभव गरेर गौडपादले भनेका छन्—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता[१६]॥

परमार्थको यस अवस्थामा ब्रह्मज्ञानलाई जगत् मिथ्यात्व प्रतीत हुनपुग्दछ। संसारका सवै पदार्थहरूमा ब्रह्मको दर्शन भैसकेपछि उसका लागि संसारको आत्यन्तिक अभाव हुन्छ। व्यवहारकालमा जगत्का जति पनि पदार्थहरू सत्य

---

११. वाक्यसुधा, २०।

१२. ब्रह्मसूत्र, २/१/१४।

१३. छान्दोग्योपनिषद् ६/४/४ माथि शाकरभाष्य।

१४. ब्रह्मसूत्र -शांकरभाष्य), २/१/१४।

१५. सर्वव्यवहाराणामेव प्रग ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः।
सप्नव्यवहारस्येव प्राक् प्रबोधात्। ब्रह्मसूत्र—शांकरभाष्य, २/१/१४।

१६. अस्मद् विज्ञानाद् सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसारभाव :। तैत्तिरीयोपनिष्द् (शांकरभाष्य)२/१।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देखिइरहेका थिए तिनीहरू पनि ब्रह्मज्ञान पश्चात् विलीन हुन्छन् र तत्त्वद्रष्याले अद्वैत भाव प्राप्त गर्दछ। त्यस अवस्थामा ब्रह्मबाहेक कुनै पनि पदार्थको सत्ता बाँकी रहँदैन। अतः यस व्यापक दृष्टिकोणबाट वेदान्त दर्शनका ग्रन्थहरूमा "बह्म सत्यं जगन्मिथ्या"को प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

वेदान्तपरिभाषा धर्मराजाध्वरीन्द्र, गजानन शास्त्री मुसलगांवकर, हिन्दी व्याख्या, चौखम्बाविद्याभवन वाराणसी, शन् १९७७।

वेदान्तसार सदानन्द,एम् हरियन्ना, सम्पादक, पूना ओरियन्टल बुकजेन्सी, शन् १९६२।

विवेकचूडामणि गोरखपुर, गीताप्रेस, वि.सं. २०४०।

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् हनुमानदास, व्याख्याकार, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, शन् १९६४।

छान्दोग्योपनिषद् शंकराचार्य, भाष्यकार, गोरखपुर, गीताप्रेस, वि.सं. २०२८।

तैत्तिरीयब्राह्मणम् पूना, आनन्दाश्रम, शन् १९३८।

तैत्तिरीयोपनिषद् शंकराचार्य, भाष्यकार, गोरखपुर, गीताप्रेस, वि.सं. २०२९।

माण्डुक्योपनिषद् (गौडपादकारिका) शंकराचार्य, भाष्यकार, गीताप्रेस, वि.सं. २०२९।

वेदान्तका विकास और स्वरूप शेखातन, महेन्द्र, भोपाल, मध्यप्रदेश, हिन्दी ग्रन्थ एकेडेमी, शन् १९७१।

शांकर का अद्वैत वेदान्त झा, वीणा, पटना, बिहार ग्रन्थ एकेडेमी, शन् १९८८।

भारतीय दर्शन, दत्त, चट्टोपाध्याय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्तिका : वैदिककालको पहिलो नक्षत्र

उपप्रा. मुरलीधर दाहाल

ताराहरूले भरिएको आकाश यस धरतीको मानवले हजारौं वर्षदेखि नियाल्दै आएको छ। मानवकै कौतुहलतावश आकाशका ताराहरूको गति स्थितिको अध्ययन शुरु भयो। जब उसलाई थाहा भयो कि ताराहरूबाट दिशा तथा काल (समय) को ज्ञान हुन सक्छ भनेर त्यसपछि त झन् आकाशका ताराहरूको गहिराइमा अध्ययन हुन थाल्यो र त्यसकै निरन्तरताले आजको आधुनिक खगोलीय विज्ञान र त्यसका उपलब्धिहरू समाजले प्रत्यक्ष गर्न सक्यो।

नक्षत्र स्थिति, समय समयमा परिवर्तन भइरहन्छ। वैदिक कालमा नक्षत्रारम्भ कृत्तिका थियो किनकि त्यस समयमा कृत्तिका पुञ्ज (Pleiades) वसन्त विषुव बिन्दु (First Point or Aries) को नजिक भएको मान्न सकिन्छ। खगोलका अनुसार क्रान्तिवृत्त[1] (Ecliptic) र विषुववृत्त[2] (Equator Cricle) जब दुई स्थानमा एक आपसमा काटिन्छन् त्यसैलाई बसन्त विषुव बिन्दु (First Point या Aries) र शरद् विषुव बिन्दु (Autumnal Equinox Point) भनिन्छ। सूर्य जब यी बिन्दुहरूमा रहन्छ तब रात र दिन बराबर हुन्छन्।

सूर्य जब बसन्त विषुव बिन्दुमा पुग्दछ तब बसन्त ऋतुको आरम्भ हुन्छ। त्यसपछि सूर्यले उत्तरी खगोलमा आफ्नो यात्रा आरम्भ गर्दछ। त्यस दिन रात र दिन समान हुन्छ र त्यसपछि दिन लामा र रात छोटा हुन थाल्दछन्। त्यही बसन्त विषुव बिन्दुलाई कन्द्रबिन्दु मानेर नक्षत्रको गणना क्रम सुरु गरिन्छ।

आजभन्दा करिब १७ सय वर्ष पहिले जब नक्षत्रको गणना अश्विनीबाट आरम्भ भयो त्यो बेला वसन्त विषुव बिन्दु रेवतीको योगतास (Junction Start) जसलाई जीटा भन्दछन्) को नजिक थियो। तर अयन चलनका कारण अब यो विषुव बिन्दु मीनराशिको २४ पश्चिमतिर सरेको छ। यसरी सर्दै जाँदा करिब २६०० ई.सं. मा अर्थात् वि.सं. २०६७ मा यो बिन्दु कुम्भ राशिमा प्रवेश गर्नेछ। यसमा दर्शकको स्थितिको पनि प्रभाव रहन्छ। पृथ्वीको गोलाइका कारण दर्शकले आफ्नो स्थानबाट ९० अंशसम्मको क्षितिज देख्न सक्दछ, अझ त्यसमा पनि ठूला-ठूला पहाड, हिमाल आदिका कारण क्षितिजको सीमा अझ कम हुन जान्छ।

राशिहरूको गणना मेषबाट आरम्भ हुन्छ भने कुरा सर्वविदितै छ। भारतीय ज्योतिषको इतिहासमा राशिको प्रचलन तब भयो जब वसन्त विषुव बिन्दु मेष राशिको अश्विनी नक्षत्रमा थियो। त्यही समयबाट मेषादि राशि र अश्विन्यादि नक्षत्रहरूको गणना गर्ने प्रचलन शुरु भयो। तर त्यो भन्दा अगाडि वैदिककाल होस् वा वेदाङ्गकाल कुनैमा पनि राशिहरूको उल्लेख छैन। यहाँसम्मकी महाभारतमा पनि बाह्र राशिहरूको उल्लेख कहीं पनि पाइँदैन।

वैदिककालमा कृत्तिका, वसन्त विषुव बिन्दुको नजिक थियो।[3] यसै बिन्दुका आधारमा वर्षारम्भ हुन्थ्यो। वेदाङ्ग ज्योतिषकालमा दक्षिणायनको आरम्भ वा उत्तरायनारम्भ त्यतिबेला हुन्थ्यो जतिवेला सूर्य धनिष्ठा नक्षत्रको आरम्भमा हुन्थ्यो। महाभारतकालमा नक्षत्रारम्भ श्रवण नक्षत्रबाट हुन्थ्यो। प्राचीन सूर्यसिद्धान्तकारहरूले पुनः नक्षत्र सूचीको

---

१ खगोल परिभाषा (पेज नं. १४)

२ खगोल परिभाषा (पेज नं. ११)

३ आकाश दर्शन (पेज नं. २९)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमलाई परिवर्तन गरी रेवती तारालाई प्रथम नक्षत्र माने किनकि त्यो बेला वसन्त विषुव बिन्दु रेवता ताराको नजिक थियो। यो कुरा गणनाबाट पनि पत्ता लगाउन सकिन्छ। अब यो वसन्त विषुव बिन्दु सर्दै मीन राशिमा करिब २४ अंश पश्चिमतिर सर्दै गएको छ। यसबाट के थाहा पाउन सकिन्छ भने नक्षत्र पद्धतिमा नक्षत्रको प्रथम आरम्भको स्थिति, समय-समयमा परिवर्तन भइरहन्छ।[४] अयन चलन (Precession of Equinox) का कारण विषुव बिन्दु वा सम्पात बिन्दु पश्चिम दिशातिर अपकर्षण हुन्छ। यसरी वसन्त सम्पात बिन्दु सर्दै जाने हुनाले कृत्तिका पुञ्ज ठिक पूर्व दिशामा सधैँ उदय हुँदैन।

करिब २००० वर्ष अघिका ज्योतिषीहरूले सूर्यलाई मार्च २१ र सेप्टेम्बर २३ का दिन मेष र तुला राशिमा देख्दथे परन्तु आधुनिक वैज्ञानिक सर्वेक्षणबाट प्रमाणित भए अनुसार सूर्य उक्त दिनहरूमा क्रमशः मीन र कन्या राशिहरूमा देखिन्छ। यसरी सम्पात बिन्दुहरू प्रत्येक २००० वर्षको अवधिमा एक राशिको हिसाबले सर्दै जान्छन् भन्ने कुरा सर्वविदितै छ। यसरी सम्पात बिन्दुहरू परिवर्तन हुँदै जानुको मुख्य कारण हो पृथ्वीको अक्षको अस्थिरत्व[५] (Wobbling of earth's axis)।

क्रान्तिवृत्त र विषुववृत्तको सम्पात जुन दुई बिन्दुमा हुन्छ। त्यस बिन्दुलाई विषुव बिन्दु भनिन्छ। पहिलो बिन्दु वसन्त-विषुव बिन्दु र दोस्रो बिन्दु शरद् विषुव बिन्दु हो। यी दुई विषुव बिन्दुहरू बिस्तारै बिस्तारै पछाडि अर्थात् पश्चिमतिर सर्नुलाई नै अयन चलन भनिन्छ। विषुव बिन्दु क्रान्तिवृत्तमा प्रतिवर्ष ५०".३ कोणीय अन्तरले पछाडि सर्दछ। यसकारण पूरा ३६०̊ = १२९६००० " पछाडि सर्न उसलाई करिब २५,८०० वर्ष लाग्दछ। यसबाट के थाहा हुन्छ भने अयन चलनका कारण आकाशका तारा मण्डलमा उत्तरी ध्रुव बिन्दु र विषुव बिन्दुको स्थान समयमा समयमा बदलिरहन्छ।

अँध्यारो स्वच्छ रात्रिको मध्ये आकाशमा हेर्दा ताराहरू स्पष्ट देखिन्छन् परन्तु क्षितिजको वरपर रहेका ताराहरू पृथ्वीको वायुमण्डलको सघनताका कारण कम संख्यामा मात्र देखिन्छन्। जति देखिन्छन् ती सबै अधिक तेजस्वी भएका कारण देखिएका छन्।

खगोलविद्हरूका अनुसार हामीले हाम्रा नाङ्गा आँखाले पूरा खगोलमा बढीभन्दा बढी छहजार तारा देख्न सक्दछौं। यसमा पनि एकै पटकमा आकाशको एउटा गोलार्धमा बढीमा तीनहजार तारा मात्र देख्न सकिन्छ। किनकी उत्तरगोलार्धमा दक्षिण खगोलका ताराहरू र दक्षिणीगोलार्धमा उत्तर खगोलका ताराहरू देख्न सकिँदैन। पृथ्वीले एक वर्षमा सूर्यको परिक्रमा १ पटक गर्दछ र २४ घण्टामा आफ्नो धुरी (Axis) मा १ चक्कर लगाउँदछ। त्यसैले नै सौर अहोरात्रको मान २४ घण्टा मानिएको हो। परन्तु नक्षत्रले १ अहोरात्र पार गर्न २३ घण्टा ५६ मिनेट लगाउँदछ। यसकारण आकाशका नक्षत्रहरू रात्रिको समयमा प्रत्येक दिन ४ मिनेट पहिले नै पूर्वाकाशमा उदय भएको हामी देख्दछौं। जस्तै आकाशको सबैभन्दा चम्किलो तारा लुब्धक (Sirius) जसलाई व्याध तारा पनि भनिन्छ, आज राति ८ बजे पूर्वक्षितिजमा उदय हुन्छ भने भोलि रातको ७:५६ बजे उदय हुन्छ। यसैक्रमले अर्को वर्षको आजैको तिथिको दिन त्यो तारा पुनः ८ बजे उदय हुनेछ। यसबाट के कराको ज्ञान हुन्छ भने ताराहरू अधिकाधिक पश्चिमतिर सर्दै जान्छन् र सालभरमा (१ वर्षमा) आकाशलाई एक चक्कर लगाउँदछन्।

---

४ आकाश दर्शन (पेज नं. १४६)

५ ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल (ग्रहहरूको चाल) पेज ३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

[६]नक्षत्र अर्थात् ताराहरूको परिचय खगोल-विज्ञान (Astronomy) क्षेत्रको अध्ययनको लागि पहिलो सिँढी मानिन्छ। ताराहरूको पहिचान एक अत्यन्त रोचक एवं उपयोगी विषय हो। नाविक (डुङ्गा चलाउने) र विमानचालकहरूका लागि ताराहरूको ज्ञान हुनु जरुरी हुन्छ भने अन्तरिक्षयात्रीका लागि यसको ज्ञान अपरिहार्य हुन्छ।

हामीबाट धेरै टाढा रहेका ताराहरूको दूरी किलोमिटर वा माइलबाट मापन तथा व्यक्त गर्न असजिलो हुने भएकोले खगोलविद्हरूले ताराहरूको दूरी मापनका लागि एउटा विधि अपनाए, जसलाई प्रकाश वर्ष[७] (Light Year) भनिन्छ। प्रकाशको किरण १ सेकेण्डमा लगभग ३ लाख किलोमिटर दूरी पार गर्दछ। यस गतिका आधारमा प्रकाशको किरणले एक वर्षसम्ममा जति दूरी पार गर्दछ, त्यति दूरीलाई १ प्रकाश वर्ष मानिएको छ। एक प्रकाश वर्ष दूरी ९४,६३,००,००,००,००० (चौरान्नब्बे खरब त्रिसट्ठी अरब) किलोमिटर बराबर हुन्छ। यसैका आधारमा सूर्य हामीबाट ८ प्रकाश मिनेट र १८ प्रकाश सेकेण्ड टाढा हुन आउँदछ। आकाशको सबैभन्दा नजिकको तारा "प्रोक्सिमा सेन्टौरी" हामीबाट ४.३ प्रकाशवर्ष अर्थात् ४०,००,००० करोड किलोमिटर टाढा छ। ताराहरू र मन्दाकिनी (Galaxy हरूको दूरी मापन गर्ने अर्को एकाई पनि छ जसलाई पार्सेक (Parsec) भनिन्छ। यो एकाइ प्रकाश वर्षभन्दा अझ ठूलो छ। १ पार्से = ३.२६ प्रकाश वर्ष हुन्छ। त्यसैगरी पृथ्वी र सूर्यबीचको लगभग १५ करोड किलोमिटर दूरीलाई खगोलीय एकाई भनिन्छ। आधुनिक खगोल-विज्ञान अनुसार कृत्तिका पुञ्ज हामीबाट करिब ४०० प्रकाश वर्ष टाढा रहेको छ। नाङ्गो आँखाले पनि देख्न सकिने यस पुञ्जको प्रमुख तारा श्वेत दानव (White Giant) हो। खगोलविद्हरूका अनुसार कृत्तिका पुञ्जका अधिकांश ताराहरू २५ लाख वर्षभन्दा पुराना छैनन्। कृत्तिका पुञ्जको सबैभन्दा चम्किलो तारा अम्बा (अलस्योन) हो।

आकाशमा ताराहरू एकनाससित फैलिइरहेका छैनन्। सर्सर्ती आकाशमा हेर्दा कुनै ताराहरू नजिक र कुनै धेरै पर अलग्गिएर रहेका जस्ता देखिन्छन्। खासगरी नजिक नजिक रहेका केही ताराहरू एक आपसमा मिलेर कुनै एक जीव वा वस्तुको आकर बनेको देखिन्छ। जसलाई नक्षत्र (तारा) समूह भनिन्छ। यिनै तारा र तारासमूहका विभिन्न आकृतिहरूको परिकल्पना गरी प्राचीनकालमा विभिन्न कथा आख्यानहरू रचिए र तिनीहरूको नामकरण पनि गरिए जो नाम आजसम्म पनि प्रचलनमा रहेका छन्। कृत्तिका पुञ्जमा नाङ्गो आँखाले हेर्दा छ या सात तारा देख्न सकिन्छ भने प्रथम पटक 'ग्यालिलियो' ले आफ्नो दूरबीनको सहायताबाट करिब ३० तारा कृत्तिका पुञ्जमा रहेको पाएँ। आजको वैज्ञानिक युगमा शक्तिशाली दूरबीनको सहायताबाट कृत्तिका पुञ्जमा ३०० भन्दा अधिक ताराहरू देख्न सकिन्छ। कृत्तिकाको दक्षिणपूर्वमा रातो रङ्गको रोहिणी (Aldebaran) नक्षत्र र मृग (Orion) ताराहरू छन्। कृत्तिकाको पूर्वमा पुनर्वसु (Pollux) नक्षत्र विद्यमान छ। कृत्तिकाको बारेमा धेरै कथा आख्यानहरू पाइन्छन्। तैत्तिरीय ब्राह्मण[८] का अनुसार कृत्तिकाका सात बहिनीहरू छन् र यिनीहरूको नाम हो- अम्बा, दुला, नितत्नी, अभ्रयन्ती, मेघयन्ती, वर्षयन्ती र चुपुणीका। वैदिककालमा कृत्तिका पुञ्जमा सात ताराहरू मात्र परिचयमा आएका थिए। पछि गएर ६ तारा मानियो र यिनीहरूको सम्बन्ध कार्तिकेयसँग जोडियो। पौराणिककथा अनुसार [९]कार्तिकेयको जन्म भगवान् शिवबाट भयो र यिनका ६ वटा शिरहरू थिए। यिनै ६ कृत्तिकाहरूले आमा बनेर ६ शिर भएका कार्तिकेयलाई स्तनपान र लालनपालन गरेको हुनाले उनलाई कार्तिकेय एवं षण्मातुर भनियो। पौराणिक कालमा सात

६ नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्। अमरकोषः।

७ ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल (ज्योतिषशास्त्रमो दूरीको नाप पे.नं. १)

८ तैत्तिरीय ब्राह्मण/तैत्तिरीया संहिता ४।४।५

९ स्कन्दपुराण केदारखण्ड माघ म. १५ अ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्तिकाहरूको सम्बन्ध सात ऋषिहरूसँग जोडियो र ऋषिपत्नीहरूको स्थान दिइयो। ती नामहरू हुन्- सम्भूति, अनुसूया, क्षमा, प्रीति, सन्नति, अरुन्धती र लज्जा।

कृत्तिका पुञ्जको पाश्चात्य नाम प्लीएडस (Pleiadas) हो। यो यूनानी शब्दबाट आएको हो र यसको अर्थ 'जमघट' भन्ने हुन्छ। यूनानी आख्यान अनुसार[१०] प्लीएडसका सात बहिनीहरू थिए। यिनीहरू एटलस र प्लीओनेका छोरीहरू थिए। यूनानी देवता ज्यूसले एटलसलाई आदेश दिए कि तिमी, माथि आकाशमा गएर यो संसारलाई आफ्नो काँधमा धारण गर। आफ्ना देवताको आज्ञालाई मान्दै ज्यूसले संसारलाई आफ्नो काँधमा धारण गर्दा आफ्ना पिताको ज्यादै कष्ट देखेर छोरीहरू अत्यन्त दुःखी भए। उनीहरूको वेदनाबाट द्रवित भएर ज्यूसले सातै दिदी-बहिनीहरू (Pleiadas) लाई आकाशमा नक्षत्रहरूको बीचमा स्थापित गरिदिए। यसै आधारमा विश्व मानचित्रको पुस्तकमा एटलसले आफ्नो काँधमा विश्व धारण गरेको देखाइएको हुन्छ।

कृत्तिका नक्षत्र र यसको पुञ्ज यति स्पष्ट र आकर्षक छ कि सामान्य मानिसले पनि यसलाई सजिलै चिन्न सक्दछन्। संसारका सबै प्राचीन सभ्यताहरूले यस तारा र तारापुञ्जको महत्त्व ज्यादै दिएको पाइन्छ। प्राचीनकालमा[११] कृत्तिकाको पूजा तथा दीप प्रज्वलन गरी कृत्तिका उत्सव मनाउने गरिन्थ्यो भने अहिले पनि कृत्तिकालाई दीपपुञ्जको प्रतीक मानेर दीपावलीको अवसरमा पूजा गर्ने चलन रहेको पाइन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आकाश दर्शन – मुले गुणाकर, राजकमल प्रकाशन

ब्रह्माण्ड और ज्योतिष रहस्य – दशोरा नन्दलाल, रणधीर प्रकाशन

ब्रह्माण्ड र सौरमण्डल – स्थापित मोतीकाजी, तलेजु प्रकाशन

ग्रहनक्षत्राणि – डा. सम्पूर्णानन्द, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय

---

१० आकाश दर्शन (पेज न. ४८)

११ ब्रह्माण्ड और ज्योतिष रहस्य पेज न १२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शोधप्रबन्धमा समस्या र उद्देश्यबीचको समन्वयीकरण

सहप्रा. डा. जीवन अधिकारी

उपक्रम– शोध, खोज वा अनुसन्धान मानवीय जीवनमा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो। बाल्यावस्थादेखि नै अनेक गल्ती र सङ्घर्ष गर्दै तिनबाट नयाँ नयाँ पाठ सिक्तै मानिसले विकासका विभिन्न चरणमा अनेक अनौठा उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकेको हो। आफैंले छोएर, देखेर, आफ्ना अभिभावक, अग्रज, सहपाठी आदिले बताएका कुरा सुनेर, विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित ज्ञानविज्ञानसित सम्बद्ध सामग्रीहरूको अध्ययन गरेर मानिसले आफूलाई विकसित गर्दै ल्याएको पनि वस्तुसत्य नै हो। यस सन्दर्भमा सिक्ने दुइ माध्यम– परेर र पढेर–को भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। यस आलेखमा यिनै दुइ मुख्य तत्त्वको लेखाजोखा र अनुसन्धानमा तिनको पारस्परिक समन्वयीकरणबारे चर्चा गरिंदै छ।

समस्या– शोध वा अनुसन्धानका सन्दर्भमा भने कुनै कुराको खोज वा अन्वेषण नहुँदा समाजका विभिन्न वर्गका मानिसहरूले भोग्नुपरेका अनेक कठिनाइ वा जटिलता, ज्ञानको प्राप्ति र सरल व्यवहार–सञ्चालनमा देखापरेका बाधा, अवरोध वा व्यवधानलाई नै समस्याका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। ज्ञानको प्राप्ति मानवीय प्रवृत्तिको एउटा मुख्य पाटो हो र व्यवहार–सञ्चालन उसको मानवीय आवश्यकता हो। यी दुइ पक्षमा कुनै विषयमा खोज/अनुसन्धान/गवेषण/अन्वेषण नहुँदा व्यवहारमा उत्पन्न बाधा/अवरोध/व्यवधान/रोकावट जे विद्यमान छ त्यों नै यथार्थमा शोधकार्य/अनुसन्धानको समस्या हुनसक्छ। समस्याले शोध, खोज, अनुसन्धान वा अन्वेषणको खाँचो वा आवश्यकतालाई दर्शाउँदै यसको औचित्य र महत्त्व प्रकट गर्दछ।

शोधकार्यको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण एवं अनुसन्धाको मुख्य स्तम्भका रूपमा लिइने समस्याको निक्यौंल गर्नु पहिचानका दृष्टिले कठिन र चुनौतीपूर्ण कार्य मानिन्छ। यसले शोध/अनुसन्धाको प्रमुख क्षेत्र र कार्यदिशा, लक्षित समूह, अनुसन्धानका उपलब्धिको व्यावहारिक उपयोगिता वा प्रायोगिकता, उपयोगबाट हुने लाभहरूको निर्देश र त्यससित सम्बद्ध भई आउने उद्देश्यहरूको निर्धारण–समेतलाई निर्देशित गर्दछ। अध्ययन/अनुसन्धान समस्याकेन्द्री हुने भएकाले सम्बद्ध सामग्रीको पहिचान, सङ्कलन, व्यवस्थापन, सत्यापन, विश्लेषण र तिनका आधारमा निकालिने निष्कर्षलाई मात्र नभएर कस्ता कस्ता समस्याको समाधान कुन कुन विधि वा प्रक्रियाको उपयोगबाट गर्ने भन्ने कुराको आधार पनि समस्याको सही पहिचानबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ।

अनुसन्धाताको रुचिको दर्शन वा साहित्यको सूक्ष्म निरीक्षण गर्दै जाँदा त्यस क्षेत्रमा चुनौतीपूर्ण बनेर रहेका अवरोधहरू जिज्ञासु आफैंले आफ्नै बौद्धिक सामर्थ्यबाट पत्ता लगाउन सक्छ। त्यसरी पत्ता लगाइएका तिनै अवरोध वा चुनौतीहरू नै शोधकार्यका मूलभूत समस्याका रूपमा उल्लेख गरिन्छन्। शोधकर्ताका अघिल्तिर मूल प्रश्न बनेर खडा भएका तिनै प्रश्नको समाधान गरी विद्यमान चुनौतीको निराकरण गर्नु शोध/अनुसन्धानको उद्देश्य बन्न पुग्दछ। अनुसन्धान–प्रक्रियाहरूमा समस्याको पहिचान पहिलो सोपान हो। कसका बारेमा के कुरा पत्ता लगाउने भन्ने कुराको टुङ्गो लगाउने काम यसमा गरिन्छ। कुन कुन शोध समस्याको उत्तर, प्रस्ताव गर्न लागिएको अनुसन्धान वा अध्ययनले पत्ता लगाउने हो भन्ने निक्योंल नभएसम्म अनुसन्धान सम्भव हुँदैन।

निर्धारित प्रश्नको उत्तर कसरी पत्ता लगाउँने भन्ने अर्को पक्ष हो। यसमा अनुसन्धानका समस्यालाई केन्द्रमा राखेर तिनको उत्तर खोज्न यसमा ती व्यावहारिक चरण/सोपानहरू पार गर्दै अनुसन्धाताले अध्ययनयात्रा तय गर्दछ। पहिचान गरिएका समस्याहरूको उत्तर खोज्ने चरणगत प्रक्रिया वा सोपानक्रमले अध्ययनका विधि र पद्धतिको निर्माण गर्न मार्गप्रशस्त गर्दछ। अनुसन्धानका हरेक क्रियात्मक चरणहरूमा अनुसन्धातालाई विधि, प्रक्रिया र नमुनाहरूको बहुलताभित्रबाट अनुसन्धानपद्धतिको निर्धारण गर्न र उद्देश्यको सर्वोत्तम परिपूर्ति/प्राप्तिका निमित्त सहयोग पुग्दछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समस्याका स्रोतहरू– अनुसन्धानका समस्याहरू निम्नलिखित चार स्रोतहरूबाट लिन सकिन्छन्ः-

१. जनताः छुट्टाछुट्टै वर्ग र समुदायका व्यक्तिहरूको संयोजनबाट बन्ने जनता समस्याको मुख्य स्रोत हुनसक्छन्। जनताले ज्ञानको उपलब्धि र व्यावहारिक कठिनाइको निराकरणमा भोगेका समस्याको समाधान अनुसन्धानले गर्न सक्नुपर्छ जसले शोधको उपयोगिता र लोकप्रियताको स्तर निर्धारण गर्दछ।

२. जनताका समस्याः जनता–जनसमुदायले भोगेका/उपयोग गरेका जल्दाबल्दा सामयिक खासखास विषय वा समस्याको परीक्षण दोस्रो स्रोत हो। खासखास विषय/समस्या भन्नाले जनताको जीवनपद्धति वा दैनिकी तथा कुनै खास विषय वा समस्यामा आधारित भएर कुनै जनसमुदायको प्रवृत्तिको निर्क्योल गर्ने विषयसित सम्बद्ध समस्यालाई लिनुपर्ने हुन्छ।

३. विभिन्न सामाजिक कार्यक्रमः सामाजिक क्रियाकलाप सञ्चालनका क्रममा जनसमुदायले अनुभव गरेका बाधा, व्यवधान, उपलब्धि आदिको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्ने खालका विभिन्न सामाजिक कार्यक्रमहरू समस्या-पहिचानको तेस्रो स्रोत बन्न सक्छन्। समुदायको हितका निमित्त भनी ल्याइएका विभिन्न कार्यक्रमहरूको प्रभाव समाजमा के कस्तो रहेको छ, कति समुदाय कुन रूपमा लाभान्वित भएका छन् वा छैनन्, छैनन् भने त्यसका पछाडि कारणहरू के के छन् भन्ने हिसाबले गरिने त्यस्ता परियोजना/कार्यक्रमको मूल्याङ्कनबाट पनि थप अनुसन्धानका लागि समस्याको पहिचान गर्न शोधार्थी सफल हुन सक्छन्।

४. विभिन्न चमत्कारपूर्ण घटनाहरूः समय-समयमा समाजमा देखापर्ने अपूर्व, चमत्कारपूर्ण वा अनौठा दृश्य, घटना, व्यक्ति वा वस्तुहरू समस्या-पहिचानको चौथो स्रोत हुन्। कहिलेकाहीं समाजमा यस्ता आश्चर्यजनक र अपत्यारिला घटना वा व्यक्ति, वस्तु, जनावर आदि देख्नमा आउँछन् जसका बारेमा खास वा गूढ रहस्य जान्ने इच्छा जनसमुदायमा तीव्र हुँदा पनि समाधान पत्ता लगाउन जरुरी हुन्छ र शोधको समस्याका लागि आधार मिल्दछ। पशु चारखुट्टे हुन्छन् भन्ने सामान्य सिद्धान्त छ र व्यवहारमा पनि त्यही देखिन्छ तर कतिपय अवस्थामा पाँचखुट्टे वा अन्य कुनै अङ्ग न्यून वा अधिक भएका प्राणी देख्दा समस्या उब्जिन्छ। के यो सम्भव छ ? हामी सडकमा पाँचखुट्टे गाईलाई गाडीमा राखेर वा हिंडाएर ल्याउँदै गर्दा त्यसलाई भगवान्को विशेष अवतार मानेर पूजा गर्दै गरेका भक्तहरू देख्छौं। आखिर किन यस्तो ? प्रश्न उठ्छ र खोज/अनुसन्धान गर्न मन लाग्छ।

उद्देश्य– शोध/अनुसन्धानका क्षेत्रमा विद्यमान समस्याको सिद्धान्तसापेक्ष, तथ्यपूर्ण एवं प्रामाणिक समाधानलाई सम्बोधन गर्ने लक्ष्यविशेषलाई उद्देश्य भन्ने गरिन्छ। कुनै पनि समस्याको समाधान गरी ज्ञानको अभिवृद्धि गर्नु शोधको समग्र/व्यापक उद्देश्य हुनसक्छ तर कुनै विशिष्ट विषय वा समस्यामा केन्द्रित रही गर्न लागिएको शोधको उद्देश्य चाहिं त्यस विषयक्षेत्रमा परिचित मुख्य समस्या वा चुनौतीको समाधान वा निराकरणमै केन्द्रित हुनु जरुरी छ।

उद्देश्यको सूचीकरण र निर्धारण– उद्देश्य भनेका अनुसन्धाताले आफ्नो प्रस्तावित अनुसन्धानबाट प्राप्त गर्ने गरी तय गरिएका लक्ष्यहरू नै हुन्। उद्देश्यले प्रस्तावित अनुसन्धान गराएर समाजले खासमा के के उपलब्धिहरू हासिल गर्नसक्छ भन्ने कुराको सूचना अनुसन्धानको अपेक्षक व्यक्ति वा अनुसन्धान गराउने संस्थालाई प्रदान गर्दछ। त्यसैले बुँदागत रूपमा स्पष्ट र वस्तुगत किसिमले उद्देश्यको उल्लेखन अत्यधिक महत्त्वपूर्ण कुरा हो। समस्याको प्रस्तुति जुन प्राथमिकताक्रममा जति सङ्ख्यामा गरिएको छ त्यही प्राथमिकताक्रम र त्यति नै सङ्ख्यामा उद्देश्यहरूको उल्लेख हुनु आवश्यक हुन्छ। कुनै छुट्न जाँदा वा क्रमिकता भङ्ग हुँदा मानवजीवन र तिनका व्यवहारको सुगमतामा अध्येताले पुऱ्याउन खोजेको योगदान वा अनुसन्धानका उपलब्धिको उपयोगितामा कमी र प्रायोगिक पक्षमा द्विविधा उत्पन्न हुनसक्छ।

सामान्यतया उद्देश्यहरूलाई दुई उपशीर्षक दिएर सूचीकृत गर्न सकिन्छः– १. सामान्य उद्देश्य (समग्र विषय-क्षेत्रसित सम्बद्ध), र २. विशिष्ट उद्देश्य (रोजिएको शोध-शीर्षकसित सम्बद्ध)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामान्य उद्देश्य अनुसन्धाताको अध्ययनको व्यापक विषयगत समग्र तृष्णालाई मेटाउने खालको कथनमा सूचीकृत गरिन्छन्। यो त्यस्तो कथन हो जसले शोधार्थीले रोजेको विषय र त्यसका सम्बन्धहरूका बारेमा जानकारी दिई समस्त वाङ्मय वा त्यसभित्रको कुनै दर्शन वा साहित्यको अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याउन राखेको लक्ष्यलाई देखाउँछ जुन अनुसन्धाताले विज्ञवर्गका सामु स्थापित गर्न खोजेको हुन्छ। यस्ता उद्देश्यहरू व्यापक एवं समग्र उपलब्धिसित बढी सम्बद्ध हुन्छन्।

विशिष्ट उद्देश्यहरू अध्ययनका विषयका खासखास पक्ष र समस्याहरूसित सम्बद्ध हुन्छन् जसका बारेमा अनुसन्धानको मुख्य ढाँचा वा फ्रेमभित्र रहेर अनुसन्धाताले सम्पूर्ण अध्ययनलाई सङ्केन्द्रित गरी तथ्यहरू खोज्छ र विविध सिद्धान्तका सापेक्षतामा तिनको प्रमाणिकता सिद्ध गरी आफ्नो शोधप्रबन्धमा स्थिर गर्दछ। यस्ता उद्देश्यहरू बुँदागत रूपमा १, २, ३, ४ गरी क्रमबद्ध सूचीकृत गरिन्छन्। यिनको शब्दावली पनि स्पष्ट, पूर्ण वस्तुगत र विशिष्टीकृत हुनुपर्छ। अनुसन्धाताले आफ्नो अनुसन्धानको मुख्य आशय/अभिप्रायलाई स्पष्ट रूपमा आफ्नो पाठक वा आफ्नो अनुसन्धानका प्रयोक्ता समक्ष प्रस्तुत गर्न सक्षम हुने गरी सकेसम्म दोहोरो अर्थ नलाग्ने किसिमका शब्दहरूको चयन गर्नु पर्दछ।

प्रत्येक उद्देश्यले समग्र अध्ययनको छुट्टाछुट्टै एक/एक पक्ष वा समस्यालाई समेटेको हुनुपर्दछ। उद्देश्यहरूको लेखनमा विशेष गरी अनुसन्धानका उपलब्धिहरू क्रियान्वयनतर्फ बढी उन्मुख छन् भन्ने मनसाय स्पष्ट झल्किने खालका पदावलीको प्रयोग बढी अपेक्षित रहन्छ। उद्देश्य अनुसन्धानको प्राप्ति, निष्कर्ष, उपलब्धिसित प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। उद्देश्यको उल्लेख गर्दा गरिएको शब्दप्रयोगको शैलीले अनुसन्धान वर्णनात्मक, तुलनात्मक वा प्रयोगात्मक कस्तो खालको हो भन्ने कुराको समेत स(ेत गर्दछ। आफूले गर्न खोजेको अनुसन्धानका प्रकार र त्यसबाट प्राप्त गर्न खोजको लक्ष्यलाई स्पष्टसित व्यक्त गर्ने र स्वीकार गर्ने खालको पदावलीको चयन पनि उद्देश्य–लेखनको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण बनेर रहेको हुन्छ।

उद्देश्यको प्रस्तुतिले अनुसन्धाताको अन्वेषणप्रतिको प्रतिबद्धतालाई पनि व्यक्त गर्दछ। अनुसन्धाता समाज र जीवनजगत्प्रति कति जिम्मेवार छ भन्ने कुरा उसले रोजेको विषय र त्यसबाट मानवसमाज र सभग्र विकासमा पुऱ्याउँन खोजेको योगदानले स्पष्ट पार्दछ। यी सबैको अभिव्यक्ति उद्देश्यबाट हुनुपर्छ/दिन सकिन्छ। यस कुरालाई ध्यानमा राखेर समेत उद्देश्यको निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसारका पदावलीको प्रयोग गरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छः– १. विभिन्न विकल्पहरूमध्येबाट खासखास विकल्पको उपयोगिता/प्रायोगिकता/व्यवहारिकता निर्धारण गर्नु २. तथ्यहरू पत्ता लगाउनु ३. ठम्याउनु, निरूपण गर्नु ४. उपयुक्तता प्रयोगात्मकता मापन गर्नु ५. तथ्य कारणहरूको खोजी गर्नु ६. जाति, धर्म, संस्कृति आदिका विशिष्ट पक्षहरूमाथि प्रकाश पार्नु ७. कारणहरू केलाउनु ८. विवादास्पद विषयका पक्ष/विपक्षका तर्कहरू मान्य/अमान्य हुने आधारहरू प्रस्तुत गर्नु, आदि आदि।

अंग्रेजी भाषामा उद्देश्यकथनमा प्रयोग हुन सक्ने पदावलीलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ– to determine, to findout, to ascertain, to measure, to present, to explore, to describe, to compare, to demonstrate आदि।

उद्देश्यका अभिलक्षणहरू:

१. सुस्पष्ट,

२. आफैंमा पूर्ण,

३. वस्तुगत, विशिष्ट, सुनिश्चित र तथ्यपूर्ण,

४. परस्पर सम्बद्ध विकल्पहरूको पहिचान दिनसक्ने र

५. पारस्परिक सम्बद्धताको दिशा–निर्देश गर्न सक्ने।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषतः वर्णनात्मक, अन्तःसम्बद्ध प्रायोगिक/अप्रायोगिक र पूर्वकल्पनाको परीक्षणात्मक अनुसन्धानमा लिइने उद्देश्यमा यी अभिलक्षणहरू झल्किने गर्दछन्।

समस्या र उद्देश्यबिचको समन्वयीकरण– माथिको चर्चाबाट शोधकार्यमा समस्या र उद्देश्यको भूमिका कुन स्तरको रहन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सहयोग पुग्दछ। अनुसन्धानका यी दुइ मुख्य तत्त्वको पारस्परिक सामञ्जस्य मिलाउनु यिनको समन्वयीकरण हुन सक्छ। परिचत समस्याको समाधान शोधकार्यबाट हुनुपर्छ। यो शोधको प्राप्तिसित सम्बद्ध पक्ष हो। शोधका सन्दर्भमा जे जे समस्याहरूको पहिचान गरी विशिष्टीकरणसहितको प्राथमिकताक्रममा सूचीकृत गरिए तिनै समस्याको सही समाधान निकाल्ने दिशामा उही प्राथमिकताक्रमलाई अनुसरण गर्दै उद्देश्यको उल्लेख गरिनु उपयुक्त/आवश्यक हुन्छ। यसको प्रस्तुति तल दिइएका केही नमुनाहरूबाट स्पष्ट हुनसक्छ।

शोधसमस्या र उद्देश्यका बिचको समन्वितिका केही नमुनाहरू:–

१. समीक्षासहितको ग्रन्थसम्पादमा–

यदुवंशमहाकाव्यको समीक्षासहितको सम्पादनात्मक अध्ययनका लागि समस्याः–

१. यदुवंशमहाकाव्यका रचयिता काशिनाथको इतिवृत्त के कस्तो रहेको छ ?

२. यदुवंशमहाकाव्यको विषय र कथास्रोत के हो ?

३. यदुवंशमहाकाव्यमा वेदादिशास्त्र–प्रतिपादित ज्ञानको उपयोग कसरी गरिएको छ ?

४. संस्कृत–साहित्य–सिद्धान्तका कसीमा यदुवंशमहाकाव्य कुन स्तरको देखा पर्दछ ?

५. संस्कृतभाषामा नेवारीलिपिका पाण्डुलिपिमा प्राप्त यदुवंशमहाकाव्यको आस्वादन सरल रूपमा सम्पूर्ण पाठकले गर्न सक्ने उपायहरू के के छन् ?

६. यदुवंशमहाकाव्यका आधारमा मल्लकालीन संस्कृत साहित्यको समृद्धिको कस्तो स्थिति झल्किन्छ ?

यी समस्याको समाधानका लागि उद्देश्य निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः–

१. यदुवंशमहाकाव्यका रचयिता काशिनाथका बारेमा पाइने इतिवृत्तको खोजी गर्नु,

२. यदुवंशमहाकाव्यको कथास्रोत र समग्र विषयवस्तुका बारेमा प्रकाश पार्नु,

३. यदुवंशमहाकाव्यमा वेदादिशास्त्रका सिद्धान्तको उपयोगको विवेचन गर्नु

४.संस्कृत–साहित्य–सिद्धान्तका सापेक्षतामा यदुवंशमहाकाव्यको काव्यशास्त्रीय तत्त्वविवेचनसहित मूल्याङ्कन गर्नु,

५. नेवारी अक्षरमा संस्कृत भाषामा लिखित यदुवंशमहाकाव्यको मूलपाठलाई देवनागरी लिपिमा रूपान्तरण गरी समग्र मूल पाठको सम्पादन गर्नु,

६. यदुवंशमहाकाव्यको संक्षिप्त समीक्षापूर्वकको सम्पादनका माध्यमबाट मल्लकालिक संस्कृत–साहित्य–समृद्धिमाथि प्रकाश पार्दै नेपालको राष्ट्रिय गौरववृद्धिमा योगदान पुऱ्याउनु।

२. कृतिगत अध्ययनमा– बृहज्जातकनामक ज्योतिषग्रन्थको समीक्षात्मक अध्ययनमा शोधकार्य गरिदै छ भने शोधसमस्या यस्ता हुन सक्छन्:–

१. ज्योतिषशास्त्रको सैद्धान्तिक एंव ऐतिहासिक स्वरूप कस्तो छ ?

२. बृहज्जातकग्रन्थका रचनाकार को हुन् र तिनका कृतिहरू के के र कुन कुन विशेषतायुक्त छन् ?

३. बृहज्जातकग्रन्थको समग्र प्रतिपाद्य विषय के रहेको छ ?

४. बृहज्जातकग्रन्थका निरूपित विषयको समग्र सार वा निष्कर्ष के रहेको छ ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५. अन्य फलितज्योतिषग्रन्थका सापेक्षतामा बृहज्जातक कुन स्तरको कृति हो ?

यी समस्याको समाधानका निम्ति निम्नानुसार उद्देश्य निरूपण गर्नु उपयुक्त देखिन्छः–

१. बृहज्जातकग्रन्थको अध्ययनका सन्दर्भमा ज्योतिष शास्त्रको सैद्धान्तिक एवं ऐतिहासिक स्वरूपका सापेक्षतामा प्रकाश पार्नु,

२. वराहमिहिरको समग्र परिचयसहित उनका कृति र तिनको विशेषताहरूको प्रकाशन गर्नु,

३. बृहज्जातकग्रन्थको सम्पूर्ण विषयको सविस्तार विश्लेषण गर्नु,

४. बृहज्जातकग्रन्थमा निरूपित विषयको सारसहित प्रतिपादित निष्कर्ष प्रस्तुत गर्नु, र

५. फलित ज्योतिषग्रन्थहरूका सापेक्षतामा बृहज्जातकग्रन्थको मूल्याङ्कन गरी स्तर निर्धारण गर्नु।

३. ग्रन्थसम्पादनात्मक अनुसन्धानमा–

यदि कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याग्रन्थको सम्पादन गरिँदै छ भने समस्याको प्रस्तुति निम्नानुसार गर्न सकिन्छः–

१. कातन्त्रव्यकारणको पदरोहणव्याख्याकार उत्सवकीर्तिको जन्मादिसूचक इतिवृत्त कस्तो छ ?

२. कातन्त्रव्याकरणका व्याख्याग्रन्थहरू के कति पाइन्छन् ?

३. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याको परिचय कुन कुन विशेषतासहित दिन सकिन्छ ?

४. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्यामा प्रतिपादित विषयहरू के के छन् ?

५. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्या अन्य व्याख्याभन्दा कुन अर्थमा भिन्न छ ?

६. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याका पाण्डुलिपिहरू के कति छन् र तिनका पाठभेदादि कुन स्तरका छन् ?

यी समस्याको समाधानका निमित्त उद्देश्य निम्नानुसार राख्न सकिन्छः–

१. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याकार उत्सवकीर्तिको जन्मादिसूचक इतिवृत्त प्रस्तुत गर्नु,

२. कातन्त्रव्याकरणका व्याख्याग्रन्थहरू खोजी तिनलाई सङ्क्षिप्त विशेषतासहित सूचीकृत गर्नु,

३. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याको समग्र परिचय दिनु,

४. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याको प्रतिपाद्य विषयको निरूपण गर्नु,

५. कातन्त्रव्याकरणका अन्य व्याख्याका सापेक्षतामा पदरोहगव्याख्याका वैशिष्ट्यहरू केलाउनु, र

६. कातन्त्रव्याकरणको पदरोहणव्याख्याका उपलब्ध पाण्डुलिपिहरूका आधारमा पाठभेदप्रदर्शनपूर्वक सही पाठस्थापनसहित यस ग्रन्थको मूलपाठको सम्पादन गर्नु।

भाषावैज्ञानिक अध्ययनको क्षेत्र भनै व्यापक छ। ध्वनिदेखि पुस्तकाकार कृतिसम्म आइपुग्दा भाषाले अनेक मसिना एकाइहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ। कुनै एउटा भाषाका वर्णको पहिचान र निर्धारण वा वर्णविन्यासका विषयमा प्राप्त सामग्री र तिनको प्रायोगिक पक्षलाई लिएर वस्तुस्थिति–विश्लेषणपरक अध्ययन गर्ने गरी विषयक्षेत्र रोजिएको छ भने समस्याको पहिचानका पूर्वाधारभूत प्रश्नहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छन्ः–

आफूले अध्ययन गर्न लागेको भाषिक क्षेत्र कुन हो ? त्यो भाषा कुन जाति, वर्ग वा समूहका व्यक्तिले प्रयोगमा ल्याएका छन् ? त्यस भाषाका सही मातृभाषी वक्ता छन्/छैनन् ? त्यसमा भाषान्तरको मिश्रण छ/छैन ? छ भने कुन भाषाको मिश्रण छ ? तिनको मिश्रणबाट अध्ययनका लागि रोजिएको भाषिक क्षेत्रमा के कस्तो प्रभाव परेको छ ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्बद्ध भाषिक क्षेत्रका वक्ताको जातिगत स्वभाव, उच्चारणगत एकरूपता/विविधता वा अन्य कुनै कारणले भाषिक सामर्थ्यमा कस्तो असर परेको छ ? तिनको अन्य जाति र वर्गका कुन कुन स्तरका व्यक्ति/वर्गसित सम्बन्ध छ ? भिन्न मातृभाषी समुदायमा रोजिएको भाषाको स्थिति के छ ?

अध्ययनका लागि रोजिएको भाषाका लेखनमा प्रयोग हुने लिपिगत स्वरूप र विशेषताहरू के कस्ता छन् ? आदि, आदि।

यी सबै प्रश्नको प्रस्तुति समस्याकथनमा नहुन सक्छ त्यसैले यिनै मध्येबाट विशिष्टीकरण गरी सूचीबद्ध गर्दा अध्यनका उद्देश्यको निर्धारण र सीमाङ्कनमा सुविधा हुनजान्छ।

निष्कर्ष:

यस आलेखमा शोधका समस्या र उद्देश्यको पहिचानसहितको निर्धारणलाई लिएर सङ्क्षेपमा केही तथ्यहरू प्रस्तुत गरिए। शोधका लागि सर्वाधिक चुनौतीपूर्ण र आधारभूत कार्य भनेको समस्याको पहिचान नै हो। चिनेपछि चिनाउन प्रस्तुतिको प्राविधिक पाटो समात्ने क्रममा अध्ययनको विषय वा शीर्षक हेरी प्राथमिकता निर्धारण गर्दै समस्याको उल्लेख गर्नु र तिनका सापेक्षतामा सोही प्राथमिकताक्रममा उद्देश्य प्रस्तुत गर्नु मूल तत्त्व चिनेपछि सहज हुने कुरा हो। माथि बताइएका सन्दर्भहरू जीवन र जगत्को अध्ययनका क्रममा अपनाउन सकिने पद्धति जे जस्तो रूपमा विकसित गरिएका छन् तिनलाई आधार मानेर उल्लेख गरिएका हुन्। यो पाञ्चभौतिक तत्त्वयुक्त प्रकृतिसित मानवीय सम्बन्धको खोजी र त्यसबाट दैनिकीमा सरलीकरण गर्न खोज्दा अनुसरणीय प्रक्रिया हुनसक्छ।

विश्ववाङ्मयमा ज्ञानका विषय र विधा अनगिन्ती छन् र यिनका शाखाप्रशाखामा प्रशस्तै अध्ययन भएका छन् र हुँदै पनि छन्। जिज्ञासुहरूले नवीन प्रविधिका माध्यमबाट त्यो ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छन्। आज विश्वसामु भौतिक विज्ञानको अहर्निश उन्नति/प्रगतिबाट लाभान्वित हुनसक्ने अनेक सम्भावनाहरू प्रशस्त छन्। ती सबै सम्भावनाहरूलाई उपयोग गर्ने सीप वा दक्षता नहुँदा ती थुप्रै प्रविधिगत पक्षहरूलाई समेट्न नसकिने पनि हुनसक्छ। आधुनिक जमानाका आधुनिक विषयका अनुसन्धाताहरूको ज्ञानको क्षेत्र अझ फराकिलो बनेको छ। यो प्रयास त्यस व्यापकताभित्रको एउटा सानो झलकमात्र हो। यसको सदाशयता यहाँ प्रस्तुत पक्षहरूमाथि सावधानीपूर्वक विचार गरेर अनुसन्धानतर्फ पाइला अगाडि बढाउँदा शोधार्थीको अघिल्लो यात्रा सुगम होला भन्ने बुझ्नु उपयुक्त हुनेछ।

सन्दर्भसामग्रीहरू

अमरसिंह, अमरकोश(रामाश्रमीव्याख्यायुक्त),मुम्बई : तुकराम जावजी, तृतीय संस्करण, इ. १९०५।
पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र सी. एन्. पण्डित, आधुनिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं : प्रज्ञाप्रकाशन, वि.सं. २०६८।
पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र सी. एन्. पण्डित, आधुनिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं : प्रज्ञाप्रकाशन, वि.सं. २०६८।
बराल, टीकाराम, तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, वि.सं. २०६२।
शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल, शोधविधि, ललितपुर : साझा प्रकाशन,तेस्रो संस्करण, वि.सं. २०६८।
Apte, Vaman Shivaram, The Student's English–Sanskrit Dictionary, Delhi M Nag Publishers, 1997 AD.
पोखरेल, वावुराम र अन्य (सम्पा.), ऋतम्भरा (अनुसन्धानप्रधान पत्रिका, वर्ष–१, अ (–१), काठमाडौं : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०५३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू

उपप्रा. रामहरि तिमल्सिना

संस्कृत, नेपाली, हिन्दी आदि भाषाका वर्णमालाहरूमा जुन-जुन ध्वनिहरू वर्णका रूपमा स्वीकारिएका छन् र जुन क्रममा ती वर्णहरू राखिएका छन् यस विषयको इतिहास खोज्दै जाँदा वैदिक साहित्यसम्म पुगिन्छ। आजभन्दा लगभग सत्ताईस सय वर्ष पहिला लेखिएका वैदिक साहित्यका ग्रन्थहरूमा वर्णहरू र तिनीहरूको क्रम स्पष्ट रूपमा निर्धारण गरिएको पाइन्छ।

वर्ण भाषाको उच्चारण पक्षसँग सम्बन्धित विषय हो। एकजना वक्ताले बोल्ने र अर्कोले सुन्ने गर्दा बोल्ने मान्छेले जुन ध्वनिको उच्चारण गरिरहेको हुन्छ, सुन्ने मान्छले पनि उच्चरित ती ध्वनिहरूलाई पहिला सुनेका निश्चित ध्वनिहरूसँग मिल्ने गुणका आधारमा यिनै ध्वनि उच्चारण गरिएका हुन् भन्ने ठम्याई सुन्ने र बुझ्ने गर्दछ। सूक्ष्म भौतिक विश्लेषण गर्ने हो भने प्रत्येक वक्ताले उच्चारण गरेको क् ध्वनि फरक-फरक ध्वनिगुणले युक्त हुन सक्ने स्थिति रहन्छ। एउटै वक्ताले उच्चारण गरेको क् ध्वनि पनि शब्दैबिच्छे फरक र एउटै शब्दमा रहेको क् ध्वनि समेत हरेक पटकको उच्चारणमा फरक ध्वनिगुणयुक्त हुन सक्ने सम्भावना रहेको हुन्छ।

कुनै निश्चित भाषाका वक्ताहरूले भाषिक व्यवहार गर्ने क्रममा यो ध्वनि चाहिँ फरक ध्वनि हो र यी चाहिँ उही ध्वनि हुन् भन्ने व्यवहार गरी कैयौँ ध्वनिहरूलाई एउटै ध्वनिसमूहमा वर्गीकृत गरेर बुझ्ने-बुझाउने गरेका हुन्छन्। भाषाका प्रयोक्ताहरूले हजारौँ किसिमका क् जस्तो सुनिने ध्वनिलाई एउटै क् वर्णको रूपमा सुन्ने र बुझ्ने गरेका हुन्छन्। ती सूक्ष्म रूपमा फरक-फरक ध्वनिगुण भएका तर भाषाका प्रयोक्ताहरूद्वारा एउटै भनी व्यवहार गरिएका अनेकौँ ध्वनिहरूको एउटा समूहलाई एउटा वर्ण भनिन्छ। एउटै वर्णभित्र अनेकौँ किसिमका ध्वनिहरू समाहित भएका हुन्छन् भन्ने बुझन-बुझाउन प्रातिशाख्य ग्रन्थहरू एवं संस्कृत व्याकरणमा वर्णकुल वा वर्णजाति शब्दको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

वर्ण र लिपि-वर्ण भाषाको कथ्य स्वरूप हो भने लिपि त्यही वर्णलाई बुझाउन प्रयोग गरिने लेख्य स्वरूप हो। जुन-जुन ध्वनिहरू एउटा वर्णको रूपमा स्वीकृत भएका हुन्छन् ती-ती ध्वनिलाई बुझाउन सामान्यतया लेख्य भाषामा एउटा लिपिचिह्नको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। लेख्य रूपमा प्राप्त वर्णमालामा प्रयुक्त लिपिचिह्नहरूले ती-ती ध्वनिहरूको प्रतिनिधित्व मात्र गरेका हुन् वास्तवमा तिनै लिपिचिह्नहरू नै वर्ण चाहिँ होइनन्। वर्ण वास्तवमा भाषाको मौखिक (कथ्य) स्वरूप हो। जुन समयमा प्रातिशाख्यहरू लेखिए त्यस समयमा ती ग्रन्थहरू कुन लिपिमा लेखिए भन्ने कुरा अहिलेसम्म निर्क्योल गर्न सकिएको अवस्था छैन। त्यसपछि पनि विभिन्न समयमा विभिन्न स्थानहरूमा प्रचलित लिपिहरूमा संस्कृत भाषा लेखिँदै आयो र वर्तमान समयमा संस्कृत भाषा प्रायः देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। प्रातिशाख्यहरूमा वर्णहरूको उच्चारणको सम्बन्धमा दिइएको जानकारीबाट के थाहा पाइन्छ भने प्रातिशाख्यहरूको रचनाको समयमा संस्कृत भाषाका वर्णहरूको उच्चारण जसरी गरिन्थ्यो अहिले वैदिक एवं लौकिक संस्कृतको पठनपाठन एवं अन्यत्र प्रयोग भएका ठाउँमा प्रातिशाख्यहरूमा बताइए अनुसार नै सर्वदा ती वर्णहरूको उच्चारण गरिएको चाहिँ पाइँदैन। वक्ताको प्रथम भाषाको प्रभाव एवं ध्वनिको उच्चारणमा आउने अन्य परिवर्तका कारणले ती वर्णहरूको उच्चारण स्थान एवं प्रक्रियामा परिवर्तन आएको पाइन्छ।

वर्णसम्बन्धी मान्यता- प्रातिशाख्यहरूमा वैदिक एवं लौकिक संस्कृत भाषाका वर्णहरूको निर्धारण गरिएको छ। ती ग्रन्थहरूमा संस्कृत भाषाका जुन-जुन ध्वनिहरूलाई वर्ण मानिएको छ ती ध्वनिहरूलाई वर्ण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मान्नुको कारणमा प्रातिशाख्यहरूको आ-आफ्नै सिद्धान्त रहेको छ। वर्णलाई आधुनिक भाषाविज्ञानमा फोनिम (एजयकभ्भ) भनिन्छ र नेपाली भाषामा लेखिएका भाषाविज्ञानका पुस्तकहरूमा वर्ण शब्द फोनिम शब्दको अनुवादको रूपमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानमा वर्णनिर्धारणका विभिन्न सिद्धान्त छन् र वर्ण के हो भन्ने विषयमा पनि भिन्न-भिन्न भाषावैज्ञानिक सम्प्रदायहरूमा केही भिन्नभिन्न विचारहरू रहेका छन्। अर्थविभेदक न्यूनतम भाषिक संरचना वर्ण हो भन्ने वर्णको परिभाषा संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले स्वीकारेको परिभाषा हो। डेनियल जोन्स, ग्लिसन आदि संरचनावादीहरूले वर्णलाई ध्वन्यात्मक सत्यताको रूपमा स्वीकार्दछन्, त्रुबेच्कोयले वर्णलाई त्यसको विभेदक व्यापारका आधारमा सत्य मान्दछन् भने टडवेल, याकोव्सन, हेले आदि भाषावैज्ञानिकहरूले वर्णलाई वक्ताहरूको मनोवैज्ञानिक सत्यताको रूपमा स्वीकार्दछन् (हाइमन, १९७५:६०-७२)।

प्रातिशाख्य ग्रन्थहरू र तिनको समय- प्रातिशाख्यहरू वेदका प्रत्येक शाखाको फरक-फरक उच्चारणलाई जस्ताको तस्तै सिकाउनका लागि लेखिएका ग्रन्थ हुन्। प्रातिशाख्यहरूभन्दा पहिला नै ऐतरेय आरण्यक, छान्दोग्योपनिषद्, शतपथ ब्राह्मण, ऐतरेय ब्राह्मण, आश्वलायन श्रौतसूत्र आदि ई. पू. १०००-ई. पू. ७०० सम्मका वैदिक वाङ्मयका ग्रन्थहरूमा ध्वनि र वर्णहरूको अध्ययन धेरै उच्च अवस्थामा पुगिसकेको थियो (पोखरेल, वि. सं. २०६४:४)। प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूको काल सिद्धेश्वर वर्माले ई. पू. ५००-ई. पू. १५० मानेका छन् (वर्मा १९३९:२१) भने डा. सिद्धेश्वर भट्टाचार्यले प्रातिशाख्यहरूको समय ई. पू. ७००- ई. पू. ५०० मानेका छन्। प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूको समयको पूर्वापर क्रम निम्नानुसार छ— १. ऋक्प्रातिशाख्य २. तैत्तिरीय प्रातिशाख्य ३. शुक्लयजुर्वेद (वाजसनेयी) प्रातिशाख्य ४. अथर्ववेद प्रातिशाख्य (शौनकीया चतुरध्यायिका) ५. ऋक्तन्त्र र ६. अथर्व प्रातिशाख्य। यिनका अतिरिक्त पुष्पसूत्र (फुल्लसूत्र) र सामतन्त्र पनि प्राप्त छन्। यी अहिले प्राप्त भएका प्रातिशाख्यहरूका अतिरिक्त आश्वलायन प्रातिशाख्य, बाष्कल प्रातिशाख्य, मैत्रायणीय प्रातिशाख्य, चारायणीय प्रातिशाख्य, अक्षरतन्त्र, सात्यमुग्रिराणायनीय प्रातिशाख्य र गौतम प्रातिशाख्य पनि लेखिएका थिए तर यी प्रातिशाख्यहरू अहिलेको अवस्थामा प्राप्य छैनन् (कौण्डिन्न्यायन २०४९:१९-३०)। शाङ्खायन प्रातिशाख्यको हस्तलिखित ग्रन्थ भारतको अलवरको राजकीय सङ्ग्रहमा रहेको कुराको जानकारी युधिष्ठिर मीमांसकले दिएका छन् (मीमांसक, वि. सं. २०५७:३८३)।

ऋक्प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू- ऋक्प्रातिशाख्यको रचयिता शौनक हुन्। ऋक्प्रातिशाख्यमा सुरुमा वर्णसमाम्नायको साक्षात् उपदेश नगरेर अष्टौ *समानाक्षराण्यादितः* (सुरुदेखिका आठ अक्षर समानाक्षर हुन्) भनी प्रसिद्ध लौकिक वर्णसमाम्नायको नै अन्वाख्यान गरिएको पाइन्छ। यसबाट ऋक्प्रातिशाख्यभन्दा पहिला नै लोकमा वर्णसमाम्नाय प्रसिद्ध थियो भन्ने कुराको सूचना *एते स्वराः* (ऋक्प्रातिशाख्य १। ३) को उवटकृत भाष्यमा पाइन्छ। प्रातिशाख्यहरूमा पछाडि कुनै पनि स्वर नजोडिएको क् आदि व्यञ्जनलाई बुझाउन किति, खिति, गिति, घिति आदि लेख्ने गरिएको पाइन्छ (शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्य ८। १२, ऋक्तन्त्र १। २)। ऋक्प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू र तिनीहरूको क्रम तल दिइए अनुसार छ–

अ	आ	ऋ	ॠ	इ	ई	उ	ऊ
ए	ओ	ऐ	औ	ऌ	ॡ		
क्	ख्	ग्	घ्	ङ्			
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्			
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्			
त्	थ्	द्	ध्	न्			
प्	फ्	ब्	भ्	म्			

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

य् र् ल् व्

ह् श् ष् स्

अः (विसर्जनीय) ×क् (जिह्वामूलीय विसर्ग) ×प् (उपध्मानीय विसर्ग) अं (अनुस्वार)

ऋक्प्रातिशाख्यको संज्ञापरिभाषा पटलमा वर्णहरूलाई माथि दिइएको क्रम अनुसार मिलाइएको छ र त्यहाँ यी वर्णहरूलाई विभिन्न समूहमा वर्गीकरण गरेर तिनीहरूलाई सामूहिक नाम पनि दिइएको छ। अ आ ऋ ॠ इ ई उ ऊ यिनीहरूको सामूहिक नाम समानाक्षर हो। ए ओ ऐ औ यिनीहरूको सामूहिक नाम सन्ध्यक्षर हो। अ आ ऋ ॠ इ ई उ ऊ ए ओ ऐ औ यिनीहरूको सामूहिक नाम स्वर हो। ऋग्वेद प्रातिशाख्यमा अनुस्वारलाई स्वर र व्यञ्जन दुबै मानिएको छ। क देखि म सम्मका वर्णहरूलाई स्पर्श भनिएको छ। क देखि म सम्मका वर्णहरूको प्रत्येक पाँच वर्णको समूहलाई एउटा वर्ग मानिएको छ। ऋक्प्रातिशाख्यमा सुरुमा वर्णसमाम्नाय दिने क्रममा प्तुल इकार र लृ वर्ण नदिइए पनि १। ३०-३१ मा प्लुत इकारको चर्चा गरिएको छ र त्यसै गरी १३। ३५ मा लृ लाई वर्ण मानिएको छ। ऋग्वेदमा प्लुत इकारको मात्र प्रयोग भएकाले अन्य स्वर वर्णहरूको प्लुत नस्वीकारी इ वर्णको मात्र प्लुत भेद स्वीकारिएको छ (भट्टाचार्य १९७२:८)।

तैत्तिरीय प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू- तैत्तिरीय प्रातिशाख्यको प्रथम अध्यायको १-११ सूत्रहरूमा वर्णहरू, तिनीहरूको क्रम र तिनीहरूको समूह निर्धारण गरिएको छ। तैत्तिरीय प्रातिशाख्यमा पनि ऋक्प्रातिशाख्यमा जस्तै वर्णहरूको सामूहिक नाम दिइएको छ। तैत्तिरीय प्रातिशाख्यमा ऋक्प्रातिशाख्यमा दिइएको भन्दा अतिरिक्त वर्गका पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौं वर्णलाई प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ र उत्तम संज्ञा दिइएको छ। तैत्तिरीय प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू र तिनीहरूको क्रम तल दिइए अनुसारको छ—

अ आ अ३ इ ई इ३ उ ऊ उ३ ऋ ॠ लृ

ए ओ ऐ औ

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ् ञ्

ट् ठ् ड् ढ् ण्

त् थ् द् ध् न्

प् फ् ब् भ् म्

य् र् ल् व्

×क् (जिह्वामूलीय) श् ष् स् ×प् (उपध्मानीय) ह्

अं (अनुस्वार) अः (विसर्जनीय)

शुक्लयजुर्वेद (वाजसनेयी) प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू- वाजसनेयी प्रातिशाख्यको रचनाकार कात्यायन हुन्। वाजसनेयी प्रातिशाख्यको आठौं अध्यायमा वर्णसमाम्नाय दिइएको छ। वाजसनेयी प्रातिशाख्यमा निर्धारित वर्णहरू र तिनीहरूको क्रम तल दिइए अनुसारको छ—

अ आ अ३ इ ई इ३ उ ऊ उ३

ऋ ॠ ऋ३ लृ ॡ ल३

ए ए३ ऐ ऐ३ ओ ओ३ औ औ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ् ञ्

ट् ठ् ड् ढ् ण्

त् थ् द् ध् न्

प् फ् ब् भ् म्

य् र् ल् व्

श् ष् स् ह्

ᳵक् (जिह्वामूलीय) ᳵप् (उपध्मानीय)

अं (अनुस्वार) अः (विसर्जनीय) हुँ (नासिक्य)

कुँ, खुँ, गुँ, घुँ (यम)

ऋक्तन्त्रमा निर्धारित वर्णहरू- ऋक्तन्त्र सामवेदको प्रातिशाख्य हो। ऋक्तन्त्रको प्रथम प्रपाठकमा वर्णसमाम्नाय दिइएको छ। ऋक्तन्त्रमा निर्धारित वर्णहरू र तिनीहरूको क्रम तल दिइए अनुसारको छ–

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ

ए ऐ ओ औ

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ् ञ्

ट् ठ् ड् ढ् ण्

त् थ् द् ध् न्

प् फ् ब् भ् म्

य् र् ल् व्

ह् श् ष् स्

अः (विसर्जनीय) ᳵक् (जिह्वामूलीय) ᳵप् (उपध्मानीय) हुँ (अनुनासिक)

कुँ, खुँ, गुँ, घुँ (यम) अं (अनुस्वार)

अथर्ववेदका प्रातिशाख्यहरू अथर्व प्रातिशाख्य र शौनकीया चतुराध्यायिकामा वर्णसमाम्नाय दिइएको छैन। अथर्ववेद प्रातिशाख्यले पनि अन्य प्रातिशाख्यकै वर्णसमाम्नायलाई स्वीकारेको देखिन्छ (ह्विटनी १९६२:१३–१६)। सामवेदका प्रातिशाख्यहरू अक्षरतन्त्र र पुष्पसूत्रमा पनि वर्णसमाम्नाय दिइएको छैन।

यसरी आजभन्दा लगभग सत्ताईस सय वर्ष पहिला लेखिएका प्रातिशाख्य ग्रन्थहरूमा संस्कृत भाषाका वर्णहरूको निर्धारण गर्नुका साथै तिनीहरूलाई ध्वनिवैज्ञानिक आधारमा क्रम मिलाएर राखिएको पाइन्छ। कुनै प्रातिशाख्यमा कुनै ध्वनिलाई वर्ण स्वीकारिएको छ भने कुनै प्रातिशाख्यमा त्यस ध्वनिलाई वर्ण स्वीकारिएको छैन। वर्णहरूलाई राख्ने क्रम पनि भिन्न-भिन्न प्रातिशाख्यहरूमा केही फरक पाइन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कौण्डिन्न्यायन, शिवराज आचार्य *कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा (उपबन्धेनाऽनुबन्धैशै चोपबृंहिता महाशिक्क्षा)*, स्वाद्ध्यायशाला, काठमाडौं, वि. सं. २०४९।

पोखरेल, माधवप्रसाद *नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनि परिचय*, भुँडीपुराण प्रकाशन, काठमाडौं, वि. सं. २०६४।

मीमांसक, युधिष्ठिर *संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास*, द्वितीय भाग, रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ, वि. सं. २०५७।

वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सं.) *ऋग्वेदप्रातिशाख्य*, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७०।

वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सं.) *ऋग्वेदप्रातिशाख्य एक परिशीलन*, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७२।

वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सं.) *शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्य*, ज्ञानप्रकाश प्रतिष्ठान, वाराणसी, १९७५।

शर्मा, श्रीकृष्ण (सं.) *अक्षरतन्त्र, निर्मल पब्लिकेशंस*, दिल्ली, १९९४।

शामशास्त्री, आर् र रङ्गाचार्य (सं.) *तैत्तिरीयप्रातिशाख्य*, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९८५।

सूर्यकान्त (सं.) *अथर्वप्रातिशाख्य*, मेहरचन्द लक्ष्मणदास, दिल्ली १९६८।

सूर्यकान्त (सं.) *ऋक्तन्त्र*, मेहरचन्द लक्ष्मणदास, दिल्ली १९७०।

Allen, W.S. *Phonetics in Ancient India*, Oxford University Press, London, 1953.

Hyman, Larry M. *Phonology : Theory and Analysis*. New York, Holt, Rinehart and winston, 1975.

Varma, Siddheshwer *Critical Studies in the Phonetic Observations of the Indian Grammarians*, London: Royal Asiatic Society (2nd ed. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1961).

Whitney, William W. *Atharva-Veda Prātisākhya*, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1962.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा अनावृत उपन्यासको विश्लेषण

उपप्रा. सुशीलादेवी मिश्र

१. **विषयपरिचय :** नेपाली उपन्यास परम्परामा नारी समस्यालाई मुख्य केन्द्रबिन्दु मानेर लेख्ने महिला उपन्यासकारहरू ज्यादै न्युन छन्। उपन्यासकार प्रभा कैनीको अनावृत (२०६७) उपन्यासले नारी समस्याको संस्कारजन्य विभेदलाई मुख्य विषय बनाएको छ। महिला अधिकारका बारेमा आवाज उठाउने प्रभा कैनीको यो पहिलो औपन्यासिक कृति हो। २४० पृष्ठमा विस्तारित यो कृति अठारवटा विविध उपशीर्षकमा विभाजित छ। यसको औपन्यासिक कथानक ढाँचा वृत्ताकारीय छ। उपन्यासकी प्रमुख पात्र पवित्रा धर्म, परम्परा र संस्कारका नाममा लैङ्गिक विभेदले ग्रस्त छे। पश्चिमाञ्चल क्षेत्र खासगरी गण्डकी अञ्चलको ग्रामीण भेगको आम ब्राह्मण परिवारका स्त्रीको कथालाई प्रामाणिक र जीवन्त रूपमा उपन्यासमा उतारिएको छ। यसमा महिलाले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक विभेदबाट मुक्त हुन गर्नु पर्ने सङ्घर्ष र त्यागलाई सशक्त रूपमा देखाउन खोजिएको छ।

२. उपन्यासकार प्रभा कैनी र उनका औपन्यासिक प्रवृत्ति

२.१ उपन्यासकार प्रभा कैनीको परिचय– उपन्यासकार प्रभा कैनीको जन्म वि.सं. २००७ साल मङ्सिर २४ गते गोरखा जिल्ला अन्तर्गत आँपपीपल गा.वि.स. वडा नं. ३, लिगलिगको पण्डित गाउँमा भएको हो। उनी पिता दुर्गाप्रसाद देवकोटा र माता विद्यादेवी देवकोटाकी छोरी हुन्। उनी देवकोटा दम्पत्तिको चार सन्तान (राममणि, प्रभादेवी, भरतमणि, लक्ष्मणमणि) मध्ये दोस्रो सन्तान हुन्। २०४५ सालमा त्रिविबाट समाजशास्त्रमा एम्.ए पास गरेकी प्रभाले २०६५ सालमा भारतको जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालयबाट **नेपालमा महिलाका निम्ति बनेका नीतिहरू र तिनको प्रभावकारिता** विषयमा विद्यावारिधि समेत गरेकी छिन्।

केही समय प्राइभेट कलेजमा प्राध्यापन गरेर २०४७ सालबाट त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको नेपाल तथा एसियाली अनुसन्धान केन्द्रमा उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत उनले हालसम्म विभिन्न जातजाति तथा महिला जागरण, महिलाको स्थिति, महिलाको राजनैतिक सहभागिता, आमा समूह जागरण, महिलालाई लघुवित्तले पुर्‍याएको सहयोग जस्ता महिलासँग सरोकार राख्ने यावत् पक्षमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दै आएकी छिन्।

३.१ विषय प्रवेश– उपन्यास शब्द उप र नि उपसर्ग, अस् धातु र घञ् प्रत्ययको संयोगबाट बनेको हो। उप भनेको नजिक र न्यास भनेको राख्नु हो। यसरी कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको अर्थ हुन आउँछ। संस्कृतमा उपन्यासलाई प्रसङ्ग र प्राक्कथनको रूपमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ। पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित नोबेलको पर्यायका रूपमा नेपाली साहित्यमा उपन्यास शब्दको प्रयोग भएको हो। अचेल उपन्यासलाई साहित्यको नयाँ विधाका अर्थमा प्रयोग गरिन्छ (थापा, २०५० :१२५)। समय र परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुने यस विधामा विभिन्न खालका नयाँ प्रयोगहरू भएको पाइन्छ। उपन्यास नित्य परिवर्तशील हुन्छ भने प्रयोगधर्मी सम्भावनाले गर्दा सदा नवीन हुन्छ।

कुनै पनि साहित्यलाई विधागत रूपमा चिनाउन त्यसका आफ्ना वैशिष्ट्यहरूको आवश्यकता पर्छ। उपन्यासका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणलाई उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ। उपन्यासका तत्वहरूका बारेमा विद्वान्हरूमा मतैक्यता पाइँदैन। पूर्वीय विद्वान्हरू वस्तु, नेता र रसलाई प्रबन्धात्मक रचनाका मूल तत्त्व मान्दछन् भने पाश्चात्य साहित्यमा कथावस्तु, पात्र र सारवस्तुलाई उपन्यासको मूल तत्त्व मानिएको छ। नेपाली साहित्यका विद्वान्हरूले पनि उपन्यासका विधागत तत्त्वहरूका बारेमा आआफ्ना मत राख्दै आएका छन्। उपन्यासका लागि कथावस्तु, पात्र, संवाद, भाषाशैली, वतावरण र उद्देश्य गरी छ वटा तत्त्व आवश्यक मानिएका छन् (थापा, २०५०:१२७)। कथानक, चरित्र, कथोपकथन,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शैली, भाषा, वातावरण र उद्देश्य उपन्यासका मूल तत्त्व हुन् (प्रधान, २०६१ :७-११)। वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, विचार र कुतूहल उपन्यासका मूल तत्त्व हुन् (सुबेदी, २०५३:१३-२०)। उपन्यासका तत्त्वका बारेमा आएका विद्वान्हरूका मतलाई हेर्दा सातवटा तत्त्वहरूमा शब्दगत भिन्नता देखिए पनि अर्थगत भिन्नता भने देखिँदैन। कुनै तत्त्वहरू यस्ता छन् कि ती तत्त्व विना उपन्यासको स्वरूप नै स्पष्ट हुँदैन। त्यसैले उपन्यासका तत्त्वका बारेमा व्यक्त विद्वान्का मतहरूलाई विचार गर्दा कथानक, चरित्रचित्रण, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुलाई मूल तत्त्व मान्न सकिन्छ। यिनै तत्त्वका बारेमा अनावृत उपन्यासको विश्लेषण यसरी गर्न सकिन्छ।

३.२. कथानक- कथानक उपन्यासको अनिवार्य घटक हो। अङ्ग्रेजी शब्दको प्लटको पर्यायवाची शब्दका रूपमा कथानकलाई लिइएको पाइन्छ। कथानकमा विभिन्न घटनाको जन्म हुन्छ। कुनै पनि उपन्यासमा प्राप्त पूर्वापरक्रम तथा कार्यकारण सम्बन्धद्वारा विकसित उपन्यासको आन्तरिक कार्यव्यापार वा घटना व्यापारको त्यस्तो योजनाबद्ध शृङ्खलालाई नै औपन्यासिक कथानक मानिन्छ (प्रधान, २०४४: ४५)। आधुनिक उपन्यासमा कथानक व्यतिक्रमिक रूपमा पनि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। पूर्वावलोकन पद्धतिमा यसको क्रमिकता मिलेको हुँदैन।

प्रस्तुत अनावृत उपन्यास सामाजिक कथावस्तुमा आधारित उपन्यास हो। नेपाली समाज पितृसत्तात्मक सोचमा रहेकाले बाबुआमाले आफ्ना सन्तति छोरा र छोरीलाई समान किसिमको व्यवहार देखाउँदैनन् फलस्वरूप महिलाहरू जहिले पनि पुरुषबाट शोषित र प्रताडित हुनु पर्दछ भन्ने तथ्यलाई विभिन्न पात्रका माध्यमबाट उपन्यासमा उद्घाटन गरिएको छ। उपन्यासकी नायिका पवित्राका माध्यमबाट हाम्रो समाजमा व्याप्त लैङ्गिक विभेदको खरो प्रस्तुति भएको छ। यो उपन्यास हाम्रो समाजका महिलाहरूले भोग्नु परेका ससाना समस्या जसका कारणले महिलाहरू बसौंदेखि पछाडि पर्दै आएका छन् भन्ने कुराको गतिलो प्रमाण हो। यही धर्म संस्कार र समाजका मूल्य मान्यताले छोरीलाई उसको चेतनाको विकास हुन नपाउँदैदेखि ऊ छोरोभन्दा शारीरिक र मानसिक रूपमा निकृष्ट भएको पाठ पढाएर अन्त्यमा दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा उभ्याउने गरेको यथार्थको प्रस्तुति उपन्यासले गरेको छ। महिला भएकै कारण महिलाहरू केकस्ता मानसिक र शारीरिक यातनाको सिकार बन्नु परेको छ भन्ने कुरालाई छर्लङ्ग पार्ने काम प्रस्तुत उपन्यासमा भएको छ।

विविध अठार उपशीर्षकमा बुनिएको कथावस्तुको औपन्यासिक कथानक ढाँचा वृत्ताकारीय छ। उपन्यासकी प्रमुख पात्र पवित्रा धर्म, परम्परा र संस्कारका नाममा लैङ्गिक विभेदले ग्रस्त छे। पश्चिमाचल क्षेत्र खासगरी गण्डकी अञ्चलको ग्रामीण भेगको आमब्राह्मण परिवारका स्त्रीको कथालाई प्रमाणिक र जीवन्त रूपमा उपन्यासमा उतारिएको छ। एउटी महिलाले जीवनभरि लोग्ने मान्छेको सेवा गर्नु पर्ने सामाजिक मान्यता, एउटी महिला लोग्ने मान्छेको आज्ञा मुताविक चल्न नचाहँदा सहनु पर्ने आरोपहरू, महिला सानो हुँदा बुबा र दाजुको रेखदेखमा, यौवनावस्थामा लोग्ने र ससुराको रेखदेखमा अनि प्रौढावस्थामा लोग्ने तथा छोराबुहारीको निर्देशनमा चल्नु पर्ने वाध्यता आदिलाई उपन्यासमा प्रमुख विषय बनाइएको छ।

३.३ चरित्रचित्रण- उपन्यासभित्र विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र भनिन्छ। उपन्यासलाई जीवन्त बनाएर कथानकलाई निश्चित गतितर्फ उन्मुख गराउने काम पात्रको हुन्छ। उपन्यासको आयतनभित्र सिङ्गो मानव सभ्यता चरित्रचित्रणकै आधारमा परिभाषित हुने हुँदा विगतलाई र अनागतलाई वर्तमानसम्म तानेर ल्याउने तत्त्व चरित्र हुन्छ। त्यसरी उपन्यासमा तानेर ल्याएको वस्तुलाई पाठक समक्ष सम्प्रेषण गर्ने तत्त्वका रूपमा उपन्यासभित्र चरित्र नै मुख्य भएर रहेको हुन्छ। (सुवेदी, २०५३:१७)।

प्रस्तुत अनावृत उपन्यास नारीकेन्द्री उपन्यास भएकाले नारी पात्रको बहुल प्रयोग भएको छ। पवित्रा, पवित्राकी दिदी, पवित्राकी आमा, सावित्री दिदी, तारा, पुतली, नारायणी आदि स्त्री पात्र अनि सुमनकान्त, पवित्राका बुबा, पवित्राका दाजु, पवित्राका ससुरा, रामानन्द, कृष्ण बाजे, उमेश, शिवेश आदि पुरुष पात्र छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३.३.१ पवित्रा– पवित्रा अनावृत उपन्यासकी नायिका वा प्रमुख नारी पात्र हो। ब्राह्मण जातकी निम्न ग्रामीण परिवेशको मध्यम वर्गीय परिवारमा हुर्किएकी छे। आम ब्राह्मण परिवारमा रहेको लैङ्गिक विभेदलाई उसले सानैदेखि नियालि रहेको पाइन्छ। आमाबाबुले समेत आफ्ना छोराछोरीमा गरेको विभेदकारी व्यवहार उसलाई पटक्कै मन पर्दैन तापनि सामाजिक संस्कार, धार्मिक परम्परा, व्यावहारिक प्रचलन आदिलाई ध्यानमा राखेर ऊ चुपचाप सहन बाध्य देखिन्छे। हिन्दु परम्परासँग जोडिएका व्रतबन्ध, विवाह, नित्यपूजा, रजस्वला, जन्म मृत्यु संस्कार चाडपर्व आदिमा समेत महिलाहरूले पूरा गर्ने जिम्मेवारी नै विभेदकारी भएको निष्कर्ष निकाल्दै गहन चिन्तनमा डुब्न पुग्छे। पवित्राले हदैसम्मको पुरुष प्रधानतामुखी समाजको देखावटीपनलाई स्वीकारेर अन्याय सहँदै आएकी छ। महिलाहरूलाई कमजोर वस्तुका रूपमा हेर्ने पुरूषहरूको दृष्टिकोण तथा महिला स्वयं पनि स्वावलम्बी बन्ने प्रयास नगरेर पुरूषहरूको उन्नतिमा सहयोगी बन्नमा नै रमाउने कारणले गर्दा महिला समाजमा पीडित हुन परेको धारणा राखेकी छ र अन्त्यमा सबैलाई स्वावलम्बी बन्न प्रेरणा प्रदान गरेकी छ। आफ्नी विधवा दिदी लक्ष्मीलाई पनि उसले स्वावलम्बी बनेर स्वतन्त्रतापूर्वक सुखी जीवन व्यतीत गर्न हौस्याएकी छ।

समग्रमा हेर्दा उपन्यासकारकी आफ्नै प्रतिनिधि पात्रका रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजिएकी जस्ती देखिने मुख्य पात्र पवित्रा गतिशील पात्र हो। ऊ पितृसत्तात्मक सामन्तवादी लैङ्गिक विभेदका विरुद्ध नारीहरूलाई आर्थिक र सामाजिक हिसाबले समृद्ध तुल्याउँदै समतामूलक समाजको निर्माण गर्न चाहने पात्र हो।

३.३.२ पवित्राका बुबा– पवित्राका बुबा अनावृत उपन्यासका प्रमुख पुरुष पात्र हुन्। परम्परागत पितृसत्ताको गतिलो प्रभाव यिनमा परेको देखिन्छ। पूजाबारे भइ रहेको रडाको देखेर बुबाले दाजुको पक्ष लिँदै मलाई हप्काउनु भयो – दाजु कहीँ पूजा गर्ने बेलामा पानी सार्दै, फूल खोज्दै हिँड्छ त ? सर्दाम मिलाउनेले त्यति पनि गर्न सकिन्न ? यस्तै डाले छ यो पवित्रे (पृष्ठ ४२–४३)। आफ्नी श्रीमती, छोरी, बुहारीलाई सधैँ आफ्नो इसारामा नचाउने प्रवृत्ति बोकेका यिनी पुरुष सत्ताका पक्षपाती हुन्। बुबा हामीलाई .... आइमाई कहिल्यै स्वतन्त्र हुँदैनन्। विवाह हुनुभन्दा पहिले बुबाको अधीनमा बस्नु पर्छ, विवाह गरेपछि लोग्नेको नियन्त्रणमा र बुढेसकालमा छोराको रेखदेखमा बस्नु पर्छ भन्ने कुरा एक पटक वा दुई पटक होइन सयौं पटक बताउनु हुन्थ्यो (पृष्ठ २२०)। जातभात, छुवाछुत जस्ता सामाजिक विभेदलाई अक्षरशः पालना गर्ने र महिलाहरू पुरूषको अधीनमा नबसे छाडा हुन्छन् भन्दै महिलालाई सधैँ आफ्नै पन्जामा राखिरहने पुरातनवादी सोचका प्रतितिधि पात्रका रूपमा यस उपन्यासमा पवित्राका बुबा देखिएका छन्।

३.३.३ सुमनकान्त– सुमनकान्त यस उपन्यासको पुरूष पात्र हो। ऊ सम्बन्धका हिसाबले पवित्राको लोग्ने हो। उपन्यासमा प्रतिकूल पात्रको भूमिकामा सुमनकान्त सशक्त देखिएको छ। सहरमा बसेर लेखपढ गरेको समाजको शिक्षित युवकको रूपमा गनिएको पात्र भएर पनि ऊ महिलाका सन्दर्भमा पुरातनवादी नै देखिन्छ। राम्ररी हेरेर मागी विवाह गरेर ल्याएकी श्रीमती पवित्रालाई कठपुतली जस्तो सम्झेर आफ्नो इच्छा अनुसार नचाउन चाहन्छ। पवित्रा उसको इसारामा नाच्दासम्म ठीकै सम्झन्छ तर राम्रै कुरामा समेत प्रतिवाद गर्न थालेको ऊ रुचाउँदैन र सानो निहुँमा श्रीमती र छोरीलाई छाडेर एक्लै अन्यत्रै कोठा सर्छ। ऊ पवित्रा एक्लै बस्न नसक्ने भएकाले आफ्नो पछि लागेर आउँछे भनी महिलालाई कमजोर ठान्ने पुरूष पात्रका रूपमा देखिएको छ। पढेलेखेको पुरूष भएर पनि महिलालाई स्वतन्त्र रहन यति सम्म कि सामान्य रूपमा एक्लै हिँडडुल गर्दा पनि भाँजो हाल्छ। यसरी उसको चरित्रलाई हेर्दा पुरातनवादी सोचले ग्रस्त, महिलालाई कमजोर ठानी आफ्नो इसारा अनुसार चलाउन चाहने, नारीलाई हेर्ने पितृप्रधान सामन्ती दृष्टिकोण बोकेको पात्र हो।

यस्तै यस उपन्यासमा अन्य नारी पात्रहरू लक्ष्मी, सावित्री दिदी, तारा, पवित्राकी आमा, मन्दाकिनी, पुतली, नारायणी आदि छन्। लक्ष्मी आफ्ना बाबुआमाले बिहे गरेर दिएको लोग्ने मरेकी विधवा नारी हो। उसले लोग्ने मरेवापत् हाम्रा समाजका नारीहरूले जेजस्तो अपहेलना सहनु पर्थ्यो त्यो सहेकी छ। सावित्री दिदी सानैमा विधवा भए

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पनि निकै सङ्घर्ष गरेर स्तन्त्रतापूर्वक पुरूष विनाको सुखी जीवन बिताएकी छिन्। तारा पनि आफ्नो लोग्नेले त्यागेपछि सावित्री दिदीको सहयोगमा आनन्दसँग स्वतन्त्रतापूर्वक दिन काटेकी छ। पवित्राकी आमा सुरूमा महिलाको भाग्य पुरुषमा नै निर्भर गर्दछ भनेर आफ्ना छोरीहरूको व्यवहारप्रति असन्तुष्ट देखिए पनि अन्त्यमा समाजमा महिलाको त आफ्नो भन्ने केही रहेनछ त्यसैले छोरीहरूले ठिकै गरेछन् भनी केही जागरूक देखिएकी छिन्।

३.४ परिवेश– उपन्यास विधाका लागि चाहिने आधारभूत तत्त्वमध्ये परिवेश पनि एक हो। उपन्यासको कथावस्तुले समेटेको स्थान वा ठाउँ र उपन्यास लेख्दाको समय र परिस्थिति नै देश, काल र वातावरण अर्थात् परिवेश हो। परिवेशभित्र व्यक्तिगत व्यवहार, सामाजिक परम्परा, रीतिस्थिति, संस्कृति, रहनसहनका साथै नैतिक तथा प्राकृतिक पृष्ठभूमि, वातावरण आदि पर्दछन् (शर्मा, २०५५:३८९)। उपन्यास एक बृहत संरचना भएकाले विषयवस्तुको व्यापकतासँगै परिवेशले पनि व्यापकता पाएको हुन्छ। उपन्यासमा घटना घटेको स्थान देश र समय काल हो। वातावरण अन्तर्गत सामाजिक, भौगोलिक, प्राकृतिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि कुराहरू पर्दछन्। यसरी परिवेश भनेको देश, काल र वातावरण हो।

प्रस्तुत अनावृत उपन्यासमा मूलतः ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको देखिन्छ भने केही घटना सहरिया परिवेशमा पनि घटेको देखाइएको छ। यसलाई हेर्दा यसमा ग्रामीण र सहरियां दुवै परिवेशको चर्चा भएको पाइन्छ। कैनीले यस उपन्यासमा पश्चिमाञ्चल क्षेत्र खास गरी गण्डकी अञ्चलको ग्रामीण परिवेशलाई प्रामाणिक र जीवन्तताका साथ उतारेकी छिन् (अधिकारी,२०६७:५४)। यस उपन्यासमा समाजको चालचलन, रीतिथिति, संस्कार, संस्कृति, चाडपर्व, मेलापात, उत्सव, अनुष्ठान आदिका बारेमा बर्णन गरिएको छ। यसका साथै डेराको बसाइ, कलेजमा भर्ना तथा पढाइ, असन इन्द्रचोकतिरको डुलाइ, कान्ति बाल अस्पतालमा छोरीको उपचार गराइ आदिले यही काठमाडौं सहरको परिवेशको झल्को प्रस्तुत गर्दछ।

यस उपन्यासको कालिक परिवेशलाई हेर्दा पवित्रा छोरी भएर पनि पढ्ने अवसर पाएको समय छ। त्यो लगभग प्रजातन्त्र प्राप्ति पछिको समय हो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ। पवित्रा सानो छँदादेखि लिएर उसको बिहे, छोरीको जन्म, लोग्नेसँग सम्बन्धबिच्छेद आदि घटनाको वर्णन समेटिएकाले यस उपन्यासले करिब २५–३० वर्षको समयावधि लिएको देखिन्छ।

३.५ दृष्टिबिन्दु– कृतिमा स्रष्टा एक स्थानमा बसेर आफ्ना विचार व्यक्त गरिरहेको हुन्छ। स्रष्टा कृतिको कुनै पात्र बनेर उपस्थित हुन्छ वा परबाट क्रियाकलापको द्रष्टा मात्र बन्छ। हो, यही आधारमा दृष्टिबिन्दुको निर्क्योल हुन्छ। अर्थात् उपन्यासको कथाका सन्दर्भमा लेखकको स्थिति के छ ? त्यही नै दृष्टिबिन्दु हो।

प्रस्तुत उपन्यासमा सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णन गर्ने व्यक्ति पवित्रा कथयिताका रूपमा आएकी छ। ऊ म पात्रका माध्यमबाट प्रयोग हुँदा केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ भने उसले हाम्रो समाजका रीतिथिति, धर्म, सस्कृति, विवाह, व्रतवन्ध, आदिको वर्णन गर्दा र समाजमा व्याप्त लैङ्गिक विभेद आदिको चर्चा गर्ने क्रममा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ।

३.६ उद्देश्य– जुनसुकै सिर्जनाको पनि खास उद्देश्य हुन्छ। उद्देश्य भन्नाले कृतिको प्रयोजन वा कृतिमा अपेक्षित उपलब्धि वा प्राप्ति भन्ने बुझिन्छ। कुनै पनि उपन्यास कुनै पनि प्रयोजन पूरा गर्न रचिएको हुन्छ। त्यही प्रयोजन नै त्यस कृतिको उद्देश्य हुन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य सनातन हिन्दु परम्परासँग जोडिएका कतिपय गलत प्रवृत्ति र अन्धविश्वासलाई उदाङ्गो पार्दै नेपाली समाजको एउटा विशेष तप्कामा जरो गाडेर बसेको लैङ्गिक विभेदकारी चिन्तन र प्रचलनलाई पाठकको नजर सामु ल्याइदिनु हो (अधिकारी, २०६७ : ५४)। यसमा महिलाले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धार्मिक विभेदबाट मुक्त हुन गर्नुपर्ने सङ्घर्ष र त्यागलाई प्रमुख पात्र पवित्राका माध्यमबाट सशक्त रूपमा देखाउन खोजिएको छ। पुरुषको साथ आवश्यक भए पनि दया र दासत्वबाट भने नारी मुक्त हुनु पर्छ भन्ने आशय यसले बाकेको छ। पुरुष चरित्रहरूमा पुरुषप्रधान मानसिकता आरोपित गरी पितृसत्ताको दम्भलाई छर्लङ्ग पार्नुका साथै महिलाहरू समेत पितृसत्ताको प्रभुत्वबाट प्रभावित बन्नुको मुख्य कारण उनीहरूको चिन्तनमा हावी भएको पितृसत्ता नै हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत उपन्यासको मूलमर्म हो। यसरी महिलापुरुष बीचको असन्तुलित शक्तिसम्बन्धको मूल कारण पितृसत्ता हो भन्ने ठहर गर्दै त्यसको प्रतिकारमा आवाज उठाई महिला स्वतन्त्रताको पक्षमा लाग्न आह्वान गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

३.७ **भाषाशैली**– भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो। उपन्यास भाषिक कला भएकाले यसका अभावमा उपन्यासले रूपाकार र मूर्तता पाउन सक्तैन। त्यसैले भाषा उपन्यासको सर्वोपरि आवश्यक तत्त्व हो। उपन्यासले भाषाको गद्य रूपलाई अँगाल्दछ (शर्मा, २०५५:४०४)। यस अन्तर्गत भाषाशैली, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि सबै भाषिक पक्षहरू पर्दछन्।

प्रस्तुत अनावृत उपन्यासको भाषाशैली सरल र पात्र अनुकूल नै रहेको पाइन्छ। यो उपन्यासमा खास गरी ग्रामीण परिवेश गण्डकी अञ्चलको सेरोफेरोलाई समेटिएकाले त्यहाँको भाषिक प्रयोग बढी आएको देखिन्छ। उपन्यासमा प्रयोग भएका संवादहरू ज्यादै सरल, सङ्क्षिप्त र सटिक लाग्छन्। कतिपय हिन्दु परम्पराको झल्को प्रस्तुत गर्ने क्रममा संस्कृतका श्लोकहरू समावेश गरिएकाले उपन्यास अझ बढी मार्मिक बनेको देखिन्छ। प्रसङ्ग मिल्दा उखान टुक्काको प्रयोगले पनि उपन्यास निकै रोचक बनेको छ।

अन्त्यमा उपन्यासकार प्रभा कैनीद्वारा लिखित अनावृत उपन्यास एक सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित नारीकेन्द्री उपन्यास हो। यसमा नेपाली समाजमा परम्परादेखि जरो गाडेर बसेको पितृसत्ताका कारण महिलाहरू बसौँदेखि अन्याय अत्याचार सहँदै आएकाले पछाडि परेका छन्। कतिपय गलत व्यवहार र अभ्यासका कारण पनि महिलाहरू स्वयं स्वतन्त्रताको उपयोग गर्न हिच्किचाउँछन् भन्ने यथार्थ पस्किँदै यस उपन्यासमा सबैलाई लैङ्गिक विभेद विरुद्ध एकजुट हुन आव्हान गरिएको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अधिकारी, हरि (२०६७), लैङ्गिक विभेदको दारूण कथा, नेपाल साप्ताहिक (१६ साउन, २०६७), पृष्ठ ५४।

कैनी, प्रभा (२०६७), अनावृत, काठमाडौ : ओरियन्टल पब्लिकेसन, काठमाडौंः साझा प्रकाशन।

प्रतीक्षा, साधना (२०६८), लैङ्गिक विभेदको जीवन्त प्रस्तुति : अनावृत, गरिमा मासिक (वर्ष २९, अङ्क ७, पूर्णाङ्क ३४३, असार)

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६१), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरू (चौ.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (ते.सं.), ललितपुर, साझा प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), शैलीविज्ञान, काठमाडौंः ने.रा.प्र.प्र.।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति (दो.सं.) ललितपुर : साझा प्रकाशन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतीत्यसमुत्पाद अर्थात् बुद्धको मूलदर्शन

उपप्रा. प्रेमराज न्यौपाने

प्रतीत्य समुत्पादको अर्थ प्रत्ययहरूबाट उत्पत्तिको नियम भन्ने हुन्छ। प्रतीत्य (यो हुनाले) समुत्पाद (यसको उत्पत्ति हुन्छ) बाट कार्यकारणको बोध हुन्छ। यस परिभाषामा यो नहुनाले त्यो पनि हुँदैन भन्ने कुरा पनि सम्मिलित छ। यसको निरोध गर्नाले यो पनि निरुद्ध हुन्छ।[१] प्रतीत्य समुत्पादमा "प्रत्यय" शब्द अत्यन्त सार्थक छ। त्यसैले प्रतीत्यसमुत्पादको तात्पर्य केवल उत्पत्ति मात्र होइन। **न उप्पादमत्तं पहिच्च समुप्पादो**[२] अर्थात् उत्पत्ति मात्रको ज्ञान प्रतीत्य समुत्पाद होइन। प्रत्येक उत्पत्तिको कुनै न कुनै प्रत्यय, कारण वा हेतु हुन्छ। यही नै प्रतीत्यसमुत्पादको अर्थ हो। जुन वस्तु वा पदार्थ हुनाले अर्को वस्तु हुन्छ त्यो पहिलो चाहिं त्यस दोस्रो पदार्थको **प्रत्यय** मानिन्छ।[३] जुन वस्तु कुनै दोस्रो वस्तुको अवश्यम्भावी रूपसँग आश्रय लिएर रहेको हुन्छ वा उत्पत्ति हुन्छ भने त्यो दोस्रो वस्तु त्यस पहिलो वस्तुको **प्रत्यय** मानिन्छ।[४] उपकारक वा सहायक हुनु नै प्रतीत्यको लक्षण हो। त्यसैले प्रत्यय सामग्रीको हेतुबाट जुन धर्महरू उत्पन्न हुन्छन् त्यही नै प्रतीत्य समुत्पाद हो। उत्पत्ति स्वतः पनि हुँदैन र विना हेतु पनि हुँदैन। उत्पत्ति त प्रत्ययहरूको आश्रयबाट वा तिनका साथमा नै हुन्छ। यो नै प्रतीत्यसम्बन्धी सिद्धान्तको प्रस्थान बिन्दु हो। प्रत्यय, हेतु, कारण, निदान, समुदय र उद्‌भव आदि शब्दहरू यस प्रसंगमा समान अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन्। प्रतीत्यसमुत्पादलाई नै **तथता, अवितथता, अनन्यथता र इदं प्रत्ययता** पनि भनिएको छ।[५] ती ती प्रत्ययहरूबाट ती ती धर्महरू, पदार्थहरू वा अवस्थाहरूको नियमानुसार उत्पत्ति हुने हुनाले **तथता** भनिएको हो। ती भन्दा कम वा अधिक भन्ने होइन। प्रत्यय सामग्री उपस्थित हुँदा त्यसबाट उत्पन्न हुने धर्म पनि अवश्यम्भावी रूपबाट उपस्थित हुने हुनाले **अवितथता** भनिएको हो। त्यसैगरी **अनन्यथता** भन्नुको कारण चाहिं के हो भने कुनै पनि अन्य पदार्थरूपी प्रत्ययहरूबाट कुनै अन्य पदार्थहरूको उत्पत्ति हुन सक्दैन। साथै **इदं प्रत्ययता** भन्नुको कारण चाहिं सबै पदार्थहरू प्रत्ययहरूबाट वा प्रत्ययसमूहहरूद्वारा नै उत्पन्न हुने गर्दछन्। पदार्थहरूका कारण–सामग्रीमा "यसको प्रत्ययबाट यो" भन्ने सम्बन्ध सधैं रहिरहन्छ। यही नै **इदं प्रत्ययता** को अर्थ हो।[६] यसरी प्रतीत्य समुत्पादलाई विविधरूपमा बुझ्न सकिन्छ।

प्रतीत्य–समुत्पादका १२ वटा अङ्गहरू छन्। त्यसैले यसलाई **द्वादशारचक्र** पनि भन्ने गरिन्छ। पञ्चस्कन्ध–संतति तीनवटा लोकमा वृद्धि हुन्छ। त्यो प्रतीत्यसमुत्पादका १२ अङ्गहरू र तीनवटा काण्डहरू छन्। पूर्व काण्डका दुईवटा, मध्यकाण्डका आठ र अपरान्तका दुई गरी जम्मा १२ वटा अङ्गहरू रहेका छन्। ती हुन्– (१) अविद्या, (२) संस्कार, (३) विज्ञान, (४) नामरूप, (५) षडायतन, (६) स्पर्श, (७) वेदना, (८) तृष्णा, (९) उपादान, (१०) भव, (११) जाति, (१२) जरामरण।[७] यदि पाँचवटै स्कन्धहरूलाई हामीले एउटै एकाई मान्ने हो भने तिनका प्रवाहहरू अथवा बारम्बारको प्रवर्तनमा अविद्या र संस्कार यी दुईवटा अङ्गहरू पूर्वजन्मसँग सम्बन्धित हुन्छन्। जाति र जरामरण यी दुईले अनागत जीवन वा अपरान्त भवसंग सम्बन्ध राख्दछन्। त्यसैगरी मध्यका अन्य आठवटा अङ्गहरूको वर्तमान सांसारिक जीवनसंग सम्बन्ध रहन जान्छ।[८]

अविद्या र संस्कार गर्भस्थापन भन्दा पूर्वका अवस्थाहरू हुन्। जसलाई पूर्वजन्मसँग सम्बन्धित मान्नुपर्दछ। त्यसपछि पाञ्चस्कन्धहरू गर्भावस्थामा आउँछन्। त्यो योनिगत अनुपजात अवस्था विज्ञान हो। त्यसपछि जन्म हुँदासम्ममा दुईवटा अवस्थाहरू रहन्छन् ती हुन्– नामरूप (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान) र षडायतन (मनः षष्ठानीन्द्रियाणि)। जब षडायतनका रूपमा यो संघातमय शरीरले जन्म लिन पुग्दछ त्यस पश्चात् स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान र भव यी पाँचवटा अवस्थाहरू उत्पन्न हुन्छन्। कर्मको त्यो शक्ति नै भव हो, जसले गरिएका र कमाइएका कार्यहरू अनुसारकै फलस्वरूप पुनर्भवको कारण बन्ने गर्दछ। त्यसैगरी शरीरका रूपमा संगठित भएर रहेका पञ्चस्कन्धहरू जब अलग अलग रूपमा रहन पुग्दछन् त्यसबखत अनागत जीवनमा जाति र जरामरणका दुईवटा अवस्थाहरू हुन पुग्दछन्। वर्तमान जीवनको विज्ञान अर्थात् योनिगतपञ्चस्कन्ध आगामि जन्मका लागि वा पुनर्भवका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लागि जातिका रूपमा विद्यमान रहेको हुन्छ। त्यस्तै वर्तमान जीवनको नामरूप, षडायतन, स्पर्श र वेदाना यी अर्को जीवनको उत्पत्ति गर्नका लागि जरामरणका रूपमा रहेका हुन्छन्।[९] उक्त १२ वटा अङ्गहरूलाई निम्नानुसार बुझ्नु अझ सान्दर्भिक हुन जान्छ।

१. **अविद्या** – वर्तमान जीवनमा जति पनि क्लेशहरू हुन्छन् ती सबै जन्मनु पूर्व अविद्याको अवस्थामा रहेका हुन्छन्। अविद्या पूर्वजन्मको क्लेशावस्था हो। जति पनि क्लेशहरू वा दुःखहरू छन् ती सबै नै अविद्याका सहचारी हुन्। अविद्याले बीज जस्तै गरी तिनलाई यस जन्ममा आफूसंग लिएर आउने गर्दछ। पञ्चस्कन्धहरूको पूर्वजन्म सन्तति नै अविद्या हो।[१०]

२. **संस्कार** – जीवनका पुण्यापुण्य कर्महरूको पूर्वावस्था वा पूर्वजन्मको अस्तित्व नै संस्कार हो। संस्कार पूर्वजन्मको कर्मावस्था हो। अविद्या र संस्कारको पूँजीबाट वा तिनको धरातलमा पञ्चस्कन्ध शरीरका रूपमा जन्मलिनका लागि गर्भमा आउँछन्। विश्वमा भएका सम्पूर्ण प्राणीहरू गर्भजनित नै हुन्। अविद्या र संस्कारले वर्तमान जीवनका लागि आलम्बन वा प्रतिष्ठाको कार्य गर्ने गर्दछन्। यी दुईमध्ये कुनै पनि एउटाको अभावमा वर्तमान जीवन सम्भव हुन सक्दैन।[११]

३. **विज्ञान** – वर्तमान जीवनका लागि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानको वीजारोपण नै विज्ञान हो। यो पञ्चस्कन्धहरूको योनिगत पूर्वावस्था हो। यो अवस्था विज्ञान वा मनः रूप हो जसले आफू सूक्ष्म भएरै पनि स्थूललाई आफूमा अन्तर्निहित राख्न सक्दछ।[१२]

४. **नामरूप** – जन्मभन्दा पहिलेको गर्भित दशामा पञ्चस्कन्धहरूको जुन बृद्धि हुन्छ त्यहि नै नामरूप अवस्था हो। विज्ञानको अवस्था देखि लिएर षडायतन वा स्थूल देहको उत्पत्तिको क्षणसम्मको अवस्था नै नामरूप हो।[१३]

५ **षडायतन** – मन एवं पाँचवटा इन्द्रियहरूले युक्त स्थूल शरीर नै षडायतन हो। त्यसमा गणना गर्दा एउटा मनलाई लिइन्छ, त्यसपछि इन्द्रियहरूलाई पाँच वटा नगनेर चक्षु, श्रोत्र, घ्राण र जिह्वा यी चारवटाको मात्र गणना गरिन्छ। त्यसपश्चात् शेष स्थूल तत्त्वलाई काय आयत्तनका रूपमा मानिन्छ। यसप्रकार षडायतनमा चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिव्हा, काय र मनलाई लिने गरिन्छ।[१४] वैदिक साहित्यमा मन, प्राण, वाक्, चक्षु र श्रोत्र यिनिहरूलाई पञ्चेन्द्रिय मानिन्थ्यो। कालान्तरमा तिनिहरूको नै इन्द्रियको रूपमा व्याख्या भयो।[१५] जुन तत्त्वलाई जन्मको मूल बीज माने पनि त्यसको स्थूल अभिव्यक्ति इन्द्रियहरूका रूपमा आउँछ नै।

६. **स्पर्श** – सुख–दुःखात्मक अनुभवरूपी जुन वेदना हुन्छ। त्यसैको पूर्वावस्था नै स्पर्श हो। जुनबेलासम्म बालकले सुख–दुःख आदिलाई बुझ्न समर्थ भएका हुँदैनन् त्यसबेलासम्मको अवस्थालाई स्पर्श भनिन्छ। वस्तुतः वेदनाको स्थूल अनुभव भन्दा पूर्वको अव्यक्तावस्था स्पर्श हो। मनसहितका ज्ञानेन्द्रियहरू एवं तिनका विषयहरू र विषयहरूबाट उत्पन्न इन्द्रियजन्य ज्ञान – यी तीनवटै एकत्र हुँदा स्पर्शको उत्पत्ति हुन्छ।[१६]

७. **वेदना** – सुख र दुःखको अनुभूतिको नाम नै वेदना हो। जबसम्म मैथुनप्रतिको सग रहिरहन्छ त्यसबेला सम्मको अवस्था नै वेदना हो।[१७]

८. **तृष्णा** – रूपादि कामगुण र सांसारिक वासनाप्रतिको राग र भोगको कामना नै तृष्णा हो।[१८]

९. **उपादान** – भोगहरूको सम्प्राप्तिका लागि पुद्गलको सक्रियप्रयत्नलाई उपादान भनिन्छ। त्यस अवस्थालाई उपादान भनिन्छ जसमा चतुर्विध क्लेशहरूको समाधान हुन्छ।[१९]

१०.**भव** – जुन किसिमले प्रभावित भएर कर्म गर्दछ त्यसै अनुसार उसको अनागत भव बन्दछ। त्यही कर्मलाई नै भव भनिन्छ। किनभने त्यसैका कारणबाट नै भव हुन्छ। (भवत्यनेन)। स्कन्धहरू भिन्न भिन्न अवस्थामा पुगेपछि फेरी एकत्र हुने शक्ति नै भव हो र त्यसलाई संस्कार भनिन्छ, त्यसैगरी वर्तमानको जन्ममा जसलाई तृष्णा र उपादान भनिन्छ त्यही नै अनागत वा आगामी जन्मका लागि भव हो। यी तीनवटै अवस्थाहरू काल–भेदले गर्दा भिन्न भएता पनि तीनवटैको धर्म एउटै हो।[२०]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

११.जाति – मृत्यु पश्चात्को प्रतिसन्धिकालमा पाँचवटै स्कन्धहरूको जुन अवस्था हुन्छ, त्यही नै जाति हो। गर्भको आरम्भमा जुन विज्ञान रहेको हुन्छ त्यही विज्ञान अनागत अवस्थाको जाति हो।[२१]

१२.जरामरण – वर्तमान भवका चारवटा अंगहरू नै अनागत भवका सम्बन्धमा जरामरण मानिन्छन्। ती चारवटा अंगहरू यस प्रकार छन्– नामरूप, षडायतन, स्पर्श र वेदना।[२२]

यो द्वादशांग प्रतीत्यसमुत्पाद बौद्ध दर्शनको मुख्य विषयवस्तु हो। अनेक बौद्ध नीतिहरूमा यसका सूक्ष्मातिसूक्ष्म व्याख्याहरू पाइन्छन्। साथै अनेकौं अवान्तरभेदयुक्त दृष्टिकोणहरू समेत भेट्टाइन्छन्। परन्तु द्वादशांग प्रतीत्य–समुत्पादको देशना स्वयं भगवान् बुद्धले नै गरेका थिए भन्ने कुरामा सबै सहमत रहेको पाइन्छ।

भगवान् बुद्धले यस द्वादशांग प्रतीत्यसमुत्पादको उपदेश गरेर भवचक्रबाट सबैलाई मुक्त हुने मार्ग बताउन चाहेको हो भन्ने कुरामा सबैको एकमत रहेको पाइन्छ। यस प्रतीत्यसमुत्पादलाई बोध गरीसकेपछि त्यसबाट मुक्त हुन सकिन्छ किनकि अविद्याको निरोधबाट विज्ञानको निरोध हुन सम्भव छ। यसरी पूर्वपूर्व कारणको निरोधले कार्यको निदान हुने हुँदा समग्र प्रतीत्यसमुत्पादलाई बोध गरेर समग्र भवचक्रबाट मुक्त भई परम शान्तिको अवस्थामा पुग्न सकिन्छ। त्यही भवचक्रबाट मुक्त भई शान्त भएको अवस्था नै भगवान् बुद्धले उपदेश गरिएको **निर्वाण** को अवस्था हो।[२३]

पादटिप्पणी

(१) इमस्मिं सति इदं होति, इमस्स उप्पादा इदं उप्पज्जति, इमस्मिं असति इदं न होति, इमस्य निरोधा इदं निरुज्झति। बहुधातुक – सुत्तन्त (मज्झिम निकाय ३।२१५)
(२) विशुद्धिमग्ग (१७।११, १७।८–१३)
(३) पटिच्च एतस्मा एतीति पच्चयो, विशुद्धिमग्ग १७/६८
(४) "इति खो, भिक्खवे, या तत्र तथता, अवितथता, अनञ्जथता,
इवप्पचयता अयं वुच्चति भिक्खये पटिच्चसुप्पादो" (संयुक्त निकाय, विशुद्धिमग्ग १७/५ मा उद्धृत)
(५) विशुद्धिमग्ग १७/६
(६) अभिधर्मकोश, द्वितीयकोशस्थान – प्रत्यय – श्लोक संख्या–६३
(७) बौद्ध धर्म–दर्शन, तृतीय कोशस्थानटीका २०–२४ एवं भाष्य।
(८) बौद्ध दर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन – भरत सिंह उपाध्याय – चतुर्थ प्रकरण प्रतीत्य समुत्पाद।
(९) महासतिपठ्ठान सुत्त (दीघ निकाय २/९)
(१०) समादिठ्ठीसुत्तान्त (मज्झिमनिकाय १/१/९)
(११) बौद्धदर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन – भरत सिंह उपाध्याय तृतीय प्रकरण, अनात्मवाद।
(१२) बौद्ध दर्शन मीमांसा, चतुर्थ अध्याय, आचार्य बलदेव उपाध्याय – चौखम्वा विद्या भवन, वाराणसी
(१३) महानिदान सुत्त (दीघ निकाय २/३)
(१४) अभिधम्म पिटक २/६
(१५) छान्दोग्योपनिषद् ३/२–३ एवं ७/१४–१
(१६) प्रमाणवार्तिक १/२/१२
(१७) अभिधर्मकोश ३/२३ आचार्य नरेन्द्रदेव।
(१८) वेदनास्कन्ध प्रकरणम् – बौद्ध दर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन – भरतसिंह उपाध्याय
(१९) विशुद्धिमग्ग (१७/२४, ३१/९–११)
(२०) शान्ति भिक्षु – महायान, पृ. २७, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी सं. २००२
(२१) अभिधम्मकोश ३/२५, आचार्य नरेन्द्रदेव।
(२२) भरतसिंह उपाध्याय। बौद्धदर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन – चतुर्थ प्रकरण, प्रतीत्य समुत्पाद।
(२३) संयुक्त निकाय (निदान– संयुत्त), विशुद्धिमग्ग १७/२ मा उद्धृत।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गण्डान्त एक परिचय

उपप्रा.तनुजा दाहाल

१. परिचय : गण्डको अर्थ गाँठो वा गाँड हुन्छ। जसले कुनै चिह्नको संकेत गर्दछ। अर्थात् कुनै समय वा वस्तुलाई संयोग गर्ने वा जोड्ने कुनै काल खण्ड वा स्थान विशेषलाई नै गण्ड शब्दले बुझाइन्छ। वर्ष, मास, पक्ष ऋतु, नक्षत्र, योग, करण, दिन, रात, सायं मध्याह्न, प्रात यी सबैलाई जोड्ने सन्धिविशेषलाई नै गण्डान्त भनिन्छ।तथापि ज्योतिषशास्त्रमा तिथि, नक्षत्र र लग्न गण्डान्त प्रचलित छन्। जुन फलादेशको दृष्टिमा अत्यन्त अशुभ र अनिष्टकारी योगको रुपमा लिइन्छ। "सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधियते" जसको गण्डान्तमा जन्म हुन्छ उसलाई परित्याग गरिदिनु वा उसको मुख नहेर्नु भनेर शास्त्रमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। गण्डान्त कस्तो अवस्थालाई भनिन्छ र कस्तो जन्म अशुभ मानिन्छ त्यसको चर्चा तल गरिनेछ।

२. तिथिगण्डान्त : तिथिहरू शुक्ल पक्षका १५ र कृष्ण १५ गरी जम्मा ३० वटा हुन्छन्। तिनीहरूलाई कार्यका आधारमा ५ भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । यी ५ तिथि अन्तर्गतका तिथिहरू के के हुन् ? त्यसको जानकारीका लागि तल तालिका प्रस्तुत गरिनेछ।

१.नन्दा	२.भद्रा	३.जया	४.रिक्ता	५.पूर्णा
१	२	३	४	५
६	७	८	९	१०
११	१२	१३	१४	१५/३०

प्रतिपदाबाट आरम्भ भएको तिथि पञ्चमीमा १ आवृत्ति पुरा गर्दछ र दोस्रो चरणमा षष्ठीबाट र तेस्रोमा एकादशीबाट तिथिहरूको आरम्भ भएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा नन्दाअन्तर्गत प्रतिपदा, षष्ठी र एकादशी तिथिहरू र पूर्णा अन्तर्गत पञ्चमी, दशमी र पूर्णिमा वा औंशी तिथिहरू पर्दछन्। पञ्चमीको समाप्तिपछि षष्ठिको आरम्भ (५+६) दशमी पछि एकादशी, पूर्णिमा वा औंशीदेखि प्रतिपदाको आरम्भ भएको देखिन्छ। पूर्णातिथि र नन्दातिथिहरूको वीचमा तिथि गण्डान्त पर्दछ। त्यसमा पूर्णा तिथिको (५,१०,१५,३० अन्त्यको १ घडी (२४ मि) र नन्दा तिथिको (१,६,११) प्रारम्भको १ घडी तिथि गण्डान्त अन्तर्गत पर्ने समय हो। यो समयमा कसैको जन्म भएमा अशुभ मानिन्छ। साथै कुनै मुहूर्तहरूको विवाह, ब्रतवन्ध, यात्रा आदि निर्धारण गर्दा पनि ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ।

पूर्णानंदाख्ययोस्तिस्न : सन्धिर्नाडीद्वयं तथा।

गण्डान्तमृत्युदं जन्म यात्रोद्वाहब्रतादिषु ॥ ज्योतिषसार २ श्लोक १ तिथिगण्डान्त।

३. नक्षत्र गण्डान्त : आकाशमा अश्विनी भरणी आदि गरिएका २७ वटा नक्षत्रहरू हुन्छन्। कसैका मतमा अभिजित् सहित २८ वटा नक्षत्रहरू आकाशमा विद्यमान छन्। राशि निर्माण गर्ने आधारभूत तत्वलाई ज्योतिषशास्त्रमा नक्षत्रको संज्ञा दिइएको पाइन्छ। नक्षत्रहरूले राशि निर्माण गर्ने क्रममा नक्षत्रको चरण समाप्तिसँगै राशि निर्माण भएको विन्दु र पुनः नक्षत्रको प्रथम चरणबाट अर्को राशि निर्माण हुने विन्दु अन्तर्गत पर्ने नक्षत्रहरू नक्षत्र गण्डान्त अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ। जसको स्पष्टयाको लागि तलको तालिका प्रस्तुत गर्न गइरहेकी छु।

१.	चु, चे, चो, ला, लि, लु, ले, लो, अ	आश्विनी, भरणी, कृत्तिका	मेष
२.	इ, उ, ए, ओ, वा, वि, वु, वे, वो	कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा	वृष
३.	का, की, कु, घ, ङ, छ, के, को, हा	मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु	मिथुन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४.	हि, हु, हे, हो, हा, डि, ड, डे, डो	पुनर्वसु, तिष्य, अश्लेषा	कर्क
५.	मा, मि, मु, मे, मा, टा, टि, टु, टे	मघा, पू.फा, उ.फा	सिंह
६.	टो, प, पि, पु.ष, ण, ठ, पे, पो	उ.फा, हस्ता, चित्रा	कन्या
७.	र, रि, रु, रे, रो, ता, ति, तु, ते	चित्रा, स्वाती, विशाखा	तुला
८.	तो, ना, नि, नु, ने, ना, या, यि, यु	विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा	वृश्चिक
९.	ये, यो, भा, भि, भु, ध, फा, ढ, भे	मूल, पू.षा, उ.षा	धनु
१०.	भो, जा, जि, खि, खु, खे, खो, गा, गि	उ.षा, श्रवण, धनिष्ठा	मकर
११.	गु, गे, गो, सा, सि, सु, से, सो, द	धनिष्ठा, शतभिषा, पू.भा	कुम्भ
१२.	दि, दु, ध, फ, ञ, दे, दो, चा, चि	पू.भा, उ.भा, रेवती	मीन

माथिका चक्रमा आ`ना ४ वटै चरण समाप्त भएर राशि बनाउने नक्षत्रहरू अश्लेषाको समाप्तिमा कर्कट, ज्येष्ठाको समाप्तिमा वृश्चिक र रेवतीको समाप्तिमा मीन राशिहरू बनेका छन् भने, मघाको आरम्भमा सिंह, मूलको आरम्भमा धनु र अश्विनीको आरम्भमा मेष राशिहरू बनेका छन्। त्यसैले एक राशिको समाप्ति र अर्को राशिको आरम्भमा पर्ने नक्षत्रहरू (श्लेषा + मघा) (ज्येष्ठा+ मूल), (रेवती+ आश्विनी) नक्षत्र गण्डान्त अन्तर्गत पर्दछन्। यिनीहरूको पनि श्लेषा, ज्येष्ठा र रेवतीको अन्त्यको २ घडी र मघा, मूल र आश्विनीको प्रारम्भको २ घडी नक्षत्र गण्डान्त अन्तर्गतका घडीहरू हुन्।

सार्पेद्रांन्तिमभात्तो=ब्धिं घटिकं पूर्णान्ततोव्ध्यद्वकं

कीयन्त्यालिविरामतोः कुघटिकं गण्डान्तमूर्ध्वाधरम्॥ मुहूर्त मार्तण्ड प्र.४श्लो.१९

अर्थात् अश्लेषाको चौथो ...डोत्र ज्येष्ठाको चौथो ...युत्र रेवेतीको चौथो (चि) नामाक्षर भएका व्यक्तिहरू जो अन्तिम २ घडी भित्र जन्मन्छन् साथै मघाको प्रथम ...मात्र मूलको प्रथम ...येत्र र अश्विनीको प्रथम ...चुत्र नामाक्षरबाला ...प्रारम्भको २ घडी भित्र जन्मन्छन् तिनीहरू नक्षत्र गण्डान्त जनित दोष युक्त मानिन्छन्।

३.१. नक्षत्रगण्डान्तको वर्गीकरण

नक्षत्रगण्डान्तलाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा यस अन्तर्गत पर्ने ६ वटा नक्षत्रहरूलाई भिन्न भिन्न रुपमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ।

३.१.१. मूलका आधारमा :

३.१.१.१.ठूलोमूल (अभुक्त मूल) : अश्लेषा,ज्येष्ठा,र मूल नक्षत्रहरूलाई यस अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ।

३.१.१.२. सानो मूल : अश्विनी, रेवती र मघा नक्षत्रहरूलाई यस अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ।

ठूलो मूलमा जन्म भएमा अत्यन्त हानिकारक मानिन्छ भने सानो मूलमा जन्म भएमा सामान्य अशुभ मानिन्छ तर यी ६ वटै नक्षत्रहरू अशुभ मानिन्छन्।

३.१.२. गण्डका आधारमा : गण्डान्तमा पर्ने यी ६ नक्षत्रहरूलाई रात्रि, दिवा र सन्ध्या गण्डले पनि चिन्न सकिन्छ।

३.१.२.१. रात्रिगण्ड : अश्लेषाको अन्त्यको २ घडी र मघाको प्रारम्भको २ घडी रात्रि गण्ड नामले चिनिन्छ। यी नक्षत्रको गण्डान्त अन्तर्गतको ४ घडीभित्र रात्रिमै जन्म भए अशुभ मानिन्छ। तर दिनमा जन्म भए सामान्य अशुभ मानिन्छ। यी २ नक्षत्रहरूमा पनि अश्लेषा प्रबल अशुभ नक्षत्र भएकाले यसमा जन्म विवाह र यात्रा आदि शुभकर्म गर्न निषेध गरिएको पाइन्छ। त्यसैले यस नक्षत्रमा जन्म आदिको फल तल चर्चा गरिनेछ।

३.१.२.१.१ अश्लेषा नक्षत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क.चरणअनुसार अश्लेषा नक्षत्रको फल

चरण	१	२	३	४
नामाक्षर	डि	डु	डे	डो
फल	धनलाभ	धननाश	मातानाश	पितानाश

ख.पुरुषचक्रमा अश्लेषाको फल

मानव अङ्कमा अश्लेषालाई स्थापना गर्दा विभिन्न अङ्कमा भिन्न भिन्न घडीपलाले युक्त भएको अश्लेषाको वास हुन्छ र त्यसको फल यस प्रकार छ।

स्थान	शीर	मुख	नेत्र	ग्रीवा	स्कन्ध	हस्त	हृदय	नाभि	गुदा	पाद
घडी	५	७	२	३	४	८	११	६	९	५
फल	पुत्रलाभ	पितानाश	मातानाश	स्त्रीलाभ	गुरुभक्त	बली	आत्महा	भ्रम	तपस्वी	धननाश

३.१.२.१.२. मघा नक्षत्र : मघा नक्षत्रको प्रारम्भको २ घडी बाहेक अन्य घडी हानिकारक मानिदैन।

३.१.२.२ दिवागण्ड : ज्येष्ठा नक्षत्रको अन्त्यको २ घडी र मूल नक्षत्रको प्रारम्भको २ घडीको नक्षत्रगण्ड दिवा गण्ड नामले पनि परिचित छ। यी नक्षत्रहरूमा निर्दिष्ट घडीमा दिनमै जन्म भए त्यो अत्यंन्त अनिष्टकर मानिन्छ। तर रातमा जन्म भए सामान्य मान्नु पर्दछ। यो गण्ड अन्तर्गतका दुवै नक्षत्रहरू निन्दित भएकाले र अभुक्त मूल अन्तर्गत पनि पर्ने भएकाले यिनका आरम्भ र अन्त्यका कति घडीलाई अशुभ मान्ने भन्ने बारेमा मतान्तर पाइन्छन्। त्यसैले यी घडीका बारेका मतान्तर तल प्रस्तुत गरिएको छ।

अभुक्त मूल अन्तर्गतका घडीहरू	ऋषिहरू
ज्येष्ठाको अन्त्यको २ घडी मूलको आदिको २ घडी	नारद
ज्येष्ठाको अन्त्यको १ घडी मूलको आदिको २ घडी	वशिष्ठ
ज्येष्ठाको अन्त्यको १/२ घडी मूलको आदिको १/२ घडी	वृहस्पति
ज्येष्ठाको अन्त्यको ८ घडी मूलको आदिको ५ घडी	अन्यको मत

बृहज्योतिषसार, मु.प्र.,२ लो १,२,३,

३.१.२.२.१ ज्येष्ठा नक्षत्र

क .चरणानुसार फल

चरण	१	२	३	४
नामाक्षर	नो	या	यि	यु
फल	जेठो दाजुको मृत्यु	सानो भाइको मृत्यु	पिताको नाश	स्वयं नाश

ज्येष्ठाद्यपादे=ग्रजमाशु हन्याद् द्वितीयपादे यदि तत्कनिष्ठम्।
तृतीयपादे पितरं निहन्ति स्वयं चतुर्थे मृतिमेति जातः॥ जातकपारिजात,प्र. ९, श्लोक, ५०

ख.घडी अनुसार ज्येष्ठाको फल : ज्येष्ठा नक्षत्रको घडीलाई १० भागमा विभाजन गरी प्रत्येकको ६ घडीका दरले फल जान्नु पर्दछ ।

खण्ड	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
घडी	६	१२	१८	२४	३०	३६	४२	४८	५४	६०
फल	आमाको आमा	आमाको बुबानाश	मामा नाश	आमा नाश	सन्तान नाश	गोत्रपीडा	दुवै कुलको	जेठो भाइ	ससुरा नाश	सर्वस्व नाश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

	नाश						नाश	नाश		

मङ्गलवारको दिन ज्येष्ठानक्षत्रमा कसैकों जन्म भएमा जेठोदाजुको नाश गर्दछ भने ज्येष्ठानक्षत्रमा जेठाजु वा जेठानको नाश गर्दछ।

३.१.२.२.२. मूल नक्षत्र

क.चरणअनुसार मूल नक्षत्रमा जन्म फल

चरण	१	२	३	४
नामाक्षर	ये	यो	भा	भि
फल	पितानाश	मातानाश	धननाश	शुभ

आद्ये पितानाश मुपैतिमूल पादे द्वितीये जननी तृतीये

धनं चतुर्थो=स्य शुभो=थ शान्त्या सर्वत्र सत्स्यादहिभे विलोमम्॥ मुहूर्त चिन्तामणि, प्र.२,श्लो५५

ख.मूलमा जन्म र वर्ष फल

प्रति वर्ष मूल नक्षत्रमा जन्मिएका व्यक्तिले गर्ने अशुभ फल :

वर्ष	१	२	३	४	५	६	७	८	९
फल	पितानाश	धननाश	मातानाश	०	भाइनाश	०	वान्धव नाश	साला वा मामाको नाश	ससुरा नाश

ग.स्थान अनुसार मूलको वास र फल

स्वर्ग	आषाढ	भाद्र	आश्विन	माघ	शुभ
पृथ्वी	श्रावण	कार्तिक	चैत्र	पुष	अशुभ
पाताल	फाल्गुन	ज्येष्ठ	मार्गशीर्ष वैशाख		शुभ

जुन ठाउँमा मूलको वास हुन्छ सो ठाउँलाई मूलले अशुभ फल दिन्छ। पृथ्वीमा मानिस रहने हुनाले श्रावण, कार्तिक, चैत्र र पुष महिनामा यदि मूल नक्षत्रमा कसैको जन्म भएमा दोषकारक मानिन्छ। अन्यथा अशुभ हुँदैन भन्ने मान्यता पनि रहेको छ।

घ.पुरुष चक्रमा मूलको वास

	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
स्थान	शिर	मुख	स्कन्ध	बाहु	हस्त	हृदय	नाभि	गुदा	जानु	पाद
घडी	राजा	पिता	बली	बली	दाता	मन्त्री	ज्ञानी	कामी	बुद्धिमान्	बुद्धिमान

ङ. वृक्षमा मूलको वास

स्थान	मूल	स्तम्भ	त्वचा	शाखा	पत्र	पुष्प	फल	शिखा
फल	फलनाश	धननाश	भाइनाश	मातानाश	कुटुम्व नाश	राजमन्त्री	राज्यप्राप्ति	अल्पायु

आइतवारको दिन मूलनक्षत्रको संयोग अनिष्टकर मानिन्छ। कसैको जन्म भएमा आफैं ससुराको नाश गर्नेवाला हुन्छ वा हुन्छे।

३.१.२.३. सन्ध्यागण्ड : रेवतीको अन्त्यको २ घडी र अश्विनीको प्रारम्भको २ घडी सन्ध्यागण्ड नामले चिनिन्छ। यी नक्षत्रहरूमा साँझको समयमा कसैको जन्म अशुभ मानिन्छ तर दिवा, रात्रिमा यी नक्षत्रमा जन्मिएमा अशुभ मानिदैन। यस गण्डअन्तर्गत सानो मूलमा पर्ने नक्षत्रहरू पर्दछन्। त्यसैले शुभकार्य वा जन्म यी नक्षत्रमा अतिदोषकारक मानिदैन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. लग्न गण्डान्त : नक्षत्रको चरण समाप्तिसँगै राशि निर्माण हुने र नक्षत्रको चरणको प्रारम्भ सँगै नयाँ राशि बन्ने विन्दुलाई नै लग्न वा राशि गण्डान्त भनिन्छ। माथिको चक्रमा अश्लेषाको अन्त्यमा कर्कटको समाप्ति मघाको आरम्भमा सिंहको आरम्भ ज्येष्ठाको अन्त्यमा वृश्चिकको अन्त्य मूलको प्रारम्भमा धनुको आरम्भ रेवतीको समाप्तिमा मीनको समाप्ति आश्विनको आरम्भमा मेषको आरम्भ यसरी लग्न गण्डान्तमा पर्ने लग्नहरू : (कर्कट +सिंह), (वृश्चिक+ धनु) (मीन+ मेष),हुन्। कर्कट, वृश्चिक र मीनको अन्त्यको आधा घडी र सिंह, धनु र मेषको प्रारम्भको आधा घडी लग्न गण्डान्त अन्तर्गतका अशुभ घडीहरू मानिन्छन्। तसर्थ यी लग्नका निर्दिष्ट घडीमा जन्म भएमा मृत्यु वा मृत्युतुल्य कष्ट, विवाह भए शोक वा सन्तान पीडा,यात्रा गृह प्रवेश आदि शुभकार्य गरेमा अग्निभय, रोग, शारीरिक र मानसिक पीडा, सन्ताप हुनेछ।

क .लग्न गण्डान्तको वास

स्थान	स्वर्ग	पाताल	मृत्युलोक
लग्न	२, ५, ८, ११	३, ६, ७, १२	१, ४, ९, १०
फल	राज्यप्राप्ति	धनप्राप्ति	कुटुम्बनाश

५ परिहार : ज्योतिष शास्त्रका धेरै अशुभ योगहरूमध्ये गण्डान्त दोष अत्यन्त अशुभ योग मानिन्छ।गण्डान्तमा जन्म भएमा अनिष्टकारक मानिन्छ।यदि अभुत्तमूलमा जन्मिएमा सो बालकलाई त्याग गर्नु,८वर्षसम्म पिताले मुख नहेर्नु सम्मका प्रयोगहरू पनि शास्त्रमा पाइन्छन्। तथापि कुनै बच्चा जन्मिसकेपछि माया र ममतामा हुर्काउनु पर्नेमा परित्याग गर्न कुन आमा बाबुले सक्छन्। त्यसैले त्यसको समाधानका लागि शास्त्रमा शान्ति विधि उल्लेख गरिएको पाइन्छ। सोही अनुरूप सो बालकको शान्ति गराउनु पर्दछ। पुनश्च दिनमा जन्मेकी कन्या र रात्रिमा जन्मेको पुत्रलाई गण्ड दोष लाग्दैन। तसर्थ अभुक्तमूलमा जन्म भए २७ दिन भित्रमा मूल नक्षत्रमै त्यसको शान्ति गराउनु पर्दछ। त्यसैले सानो मूल अन्तर्गतका नक्षत्रहरूमा जन्म भए १२ दिनभित्रमा शान्ति गराउनु पर्दछ। तिथि गण्डान्त र लग्न गण्डान्त पनि,जन्म, यात्रा, विवाह, ब्रतबन्ध, गृहप्रवेश जस्ता कार्य गर्न अशुभ मानिन्छन्। तर यसको पनि शान्ति गर्ने उपायहरू छन्।

तिथिगण्डान्तमा बाच्छोदान, नक्षत्रगण्डान्तमा बाच्छीदान र लग्न गण्डान्तमा सुनदान गरेमा शान्ति हुन्छ। बलवान चन्द्रले तिथिगण्डान्त जन्य दोषको हरण गर्दछ भने अभिजित् संज्ञक मुहूर्तले लग्न गण्डान्त, नक्षत्र गण्डान्त जन्य दोष हरण गर्दछ। तसर्थ विवाह, यात्रा आदि शुभकाम अभिजित् मुहूर्तमा गर्न सकिन्छ।

केन्द्रगत शुभग्रह तथा ११ स्थानको चन्द्रमाले सम्पूर्ण गन्डान्तको दोष नाश गर्दछ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

कालिदास पूर्व कालामृतम्, वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन्.प्र.सं.ई २००६
मानसागरी
ठाकुर, बाबुलाल, सचित्रज्योतिष शिक्षा, मुहूर्तखण्ड, दिल्ली नरेन्द्रप्रकाशजैन मोतीलाल वनारसी दास पुनर्मुद्रण ,वाराणसी कृष्णदास अकादमी संस्कृत वि.सं. २०५३
दैवज्ञ नारायण मूहूर्तमार्तण्ड १९९७
दैवज्ञ श्रीराम मुहूर्त चिन्तामणि, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती सन् १९९७
दैवज्ञ रावल हरिशंकर, सुरिसुनुगणपति मुहूर्त गणपति, दिल्ली, नरेन्द्रप्रकाश जैन मोतीलाल सन् १९८८
दैवज्ञ श्रीवैद्यनाथ, जातकपारिजात, चौखम्बा संस्कृत वाराणसी, सन् २००९
श्री रामदीन बृहद्दैवज्ञरञ्जन, दिल्ली, नरेन्द्र प्रकाश जैन मोतीलाल वनारसी दास, सन् १९८४
व्यास पण्डित, सोहनलाल, मुहूर्त पारिजात, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन वि.स. २०२७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवरात्री, शिवस्वरूप र सन्देश

प्रा.डा.विष्णुप्रसाद शर्मा देवकोटा

शिवरात्री हाम्रो राष्ट्रिय पर्व हो। ब्रह्मा, विष्णु र महेश यी त्रिदेवमध्ये महेशसँग सम्बद्ध यो दिन हो। ब्रह्मा सृष्टिका, विष्णु पालनका र महेश संहारका देवता मानिन्छन्। शिवप्रिया र शिवपूजनको उपर्युक्त रात्रिलाई शिवरात्री मानिएको छ। जुन दिन अर्धरात्रीमा चतुर्दशी परेको हुन्छ, त्यसै दिन शिवरात्री मानिन्छ। रात्रिको अष्टम मुहूर्त्तलाई अर्धरात्री भनिन्छ। वैष्णवहरू अन्य व्रतहरूभैँ शिवरात्री पनि उदयव्यापिनी चतुर्दशीलाई मान्दछन्। शिवरात्री-व्रत आइतवार र मङ्गलवारमा र शिवयोगसमेत परेको दिन परेमा उत्तम मानिन्छ। शिवरात्रीका व्रतालुहरूले त्रयोदशीका दिन एक छाक खाएर चतुर्दशीका दिन उपवास बस्नुपर्दछ। काला तिल मिसाइएको जलले स्नान गरेर रात्रिका प्रत्येक प्रहरमा शिवपूजन गर्नुपर्दछ। आँक, करबीर र बेलपत्र शिवजीलाई चढाउनुपर्दछ। भगनान् शिवलाई चढाइएका फल, फूल र जललाई शिवनिर्माल्य भनिन्छ। शालग्रामको सान्निध्यले शिवनिर्माल्य पनि प्रसादको रूपमा लिने चलन छ। चण्डी या देवीको एकपटक, सूर्यको सात पटक, गणेशको तीन पटक, भगवान् विष्णुको चार पटक र शिवजीको आधा परिक्रमाको विधान र चलन छ। शिवनिर्माल्य बगेको नाली नाघ्न नहुने भएकोले शिवजीको आधा परिक्रमाको विधान भएको हो। हाम्रा प्रमुख देवताहरूमध्ये कात्तवीर्य या कृतवीर्यका छोरा सहस्रार्जुन (बुद्धका अनुयायी?) बालिएका दीपबाट खुश हुन्छन्। भगवान् सूर्यलाई जल चढाएर गरिएको उपस्थान या नमस्कारबाट उनी खुशी हुन्छन्। भगवान् विष्णु स्तुति या स्तोत्रपाठबाट, गणेशजी पर्याप्त लड्डुको भोगबाट, दुर्गाजी शृङ्गार-पटरको पूजाबाट र भगवान् शिव अभिषेक या स्नानबाट प्रसन्न हुने भएकाले ती ती पूजा र अर्पणबाट ती भगवान्लाई सन्तुष्ट पारेभैँ शिवरात्रीका दिन एक लोहोटा शुद्धजल मात्र चढाएर भए पनि शिवलाई प्रसन्न राख्ने प्रयास गर्नुपर्दछ। धर्मशास्त्री महाराज मनु भन्दछन्-आरोग्य या निरोगिता भगवान् सूर्यबाट चाहनुपर्दछ, अग्निबाट धनको चाहना राख्नुपर्दछ, मुक्ति भगवान् विष्णुबाट चाहनुपर्दछ र ज्ञानचाहिँ शङ्करबाट चाहनुपर्दछ। ज्ञानलाई गीतामा पवित्र वस्तु मानिएको छ। यसै कारण शास्त्रीय र प्राविधिक एवं व्यवहारिक ज्ञानको आर्जन गरेर व्यक्ति, समाज र देशको उन्नति आवश्यक छ भन्ने कुरा धर्मशास्त्रले पनि सूचित गरेको छ।

शिवपुराणहरू दुई प्रकारका छन्—एक लाख श्लोक भएको र चौबीस हजार श्लोक भएको । एक लाख श्लोक भएको शिवपुराणमा विद्येश्वर, रौद्र र वैनायक आदि बाह्र संहिताहरू छन्। यसका लेखक स्वयं शिवजी मानिनुहुन्छ। चौबीस हजार श्लोक भएको शिवपुराणचाहिँ महर्षि व्यासले संक्षेपमा लेख्नु भएको हो। यसै पुराणका अधारमा भनिन्छ-भगवान् शिवको आराधना, उपासना र तपस्याबाट भगवान् विष्णुले सुदर्शनचक्र प्रप्त गर्नुभयो, भगवान् रामले रामेश्वरमा गरेको शिवपूजन र अभिषेकबाट लोकरावण (लोकलाई दुःख दिने) माथि विजय प्राप्त गर्नुभयो, भगवान् कृष्णले गुरु सान्दीपनीबाट शिवदीक्षा प्राप्त गरेर शिवाराधनाका माध्यमले साम्बनामक पुत्र प्राप्त गर्नुभयो। यसै आधारमा भगवान् शिव विश्वनाथ र नेपालका राष्ट्रदेव एवं पशुपतिनाथ मानिनुहुन्छ।

अनन्तरूप भएका भगवान् शिव कपाली, पिङ्गल, भीम, विरूपाक्ष, विलोहित, शास्ता, अजपाद, अहिर्बुध्न, शम्भु, चण्ड र भव गरेर एकादश रूपमा व्याख्यात र पूजित भए तापनि नेपालमा खास गरेर पञ्चरूपले नै आराध्य हुनुहुन्छ। शिववाङ्मय खास गरेर तन्त्रशास्त्रानुसार आनन्द, विज्ञान, मन, प्राण र वाक् यी भगवान् शिवका कलाहरू हुन्। यिनका उपासनाका रूपहरू पनि पाँच नै छन्। आनन्दकालका अधिष्ठाता भगवान् शिवको नाम हो-मृत्युञ्जय। यसको अर्थ हो मृत्युलाई जित्नेवाला। यसै कारण कुनै रोगबाट मरणासन्न भएकाहरूको लागि त्यसबाट छुट्कारा पाउन मृत्युञ्जयस्तोत्रको पाठ र शनिमृत्युञ्जय मन्त्रको जप गराइन्छ। यसको शाब्दिक अर्थ अनुसार यस रूपको आराधनाबाट व्यक्तिले मृत्युमाथि विजय प्राप्त गर्दछ र आनन्दमय हुन्छ। दोस्रो विज्ञानकलायुक्त शिवमूर्त्तिको नाम हो-दक्षिणामूर्त्ति। यस रूपमा पार्वती र परमेश्वरको संयुक्त मूर्त्ति हुन्छ। यसै कारण यो विज्ञानकला हो। मृत्युञ्जय र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दक्षिणामूर्त्ति प्रकाशप्रधान शिवमूर्त्ति मानिन्छन्। यसै कारण यी दुवै रूपको मूर्त्ति प्रकाशमय या सेतो हुन्छ। तेस्रो मनोमय कलाका अधिष्ठाता शिव हुन्–कामेश्वर। मनको धर्म अनुरागात्मक र वर्ण रातो हुन्छ। अतः कामेश्वर शिवको मूर्त्ति रातो हुन्छ। प्राणकलायुक्त शिवमूर्त्तिको नाम हो–पशुपति। प्राणीमा प्राण दिनेवाला पशुपति नै नेपालका राष्ट्रदेव हुन्। यिनको आराधना र उपासनाबाट विकारहरू र दुर्गुणहरूको नियमन भएर भक्त वा प्राणी पूर्ण र महान् हुन्छ। पाँचौं कला वाङ्मयकलाका अधिष्ठाता शिवको नाम हो–भूतेश। भूतको अर्थ प्राणीमात्र हो। भूतेशको आराधनाबाट भक्त प्राणीहरूको अधिपति वा स्वामी हुन्छ। यसरी मानव–जीवनमा पूर्णता र सम्पन्नता ल्याउन शिवका यी रूपहरूको शिवरात्रीमा मात्रै भए पनि आराधना आवश्यक र उपयोगी देखिन्छ।

'पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्' का अनुसार भगवान् शिवको पञ्चमुखी रूपमा पनि आराधना र पूजाको प्रचलन नेपालमा छ। ती पाँच मुखहरूमध्ये पूर्वमुख तत्पुरुष, दक्षिणमुख अघोर, पश्चिममुख सद्योजात, उत्तरमुख वामदेव र ऊर्ध्वमुख ईशान नामले प्रसिद्ध र आराध्य छन्। यी पाँच मुखलाई पञ्चाम्नाय पनि भनिन्छ। संस्कृत वाङ्मयमा भएका 'सर्वसिद्धिप्रदः शिवः' 'विद्याकामस्तु गिरिशम्' 'ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरात्' आदि उक्तिहरूबाट भगवान् शङ्करका विभिन्न विशेषताहरू छन् भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ, जसको प्राप्तिको इच्छा र प्रयत्न महाशिवरात्रीको शिवाराधनाबाट राख्नुपर्दछ। शिवरात्रीमा जागरणको पनि महत्त्व छ। शिवपूजन र उपवास पनि यस पर्वमा कर्तव्य कार्य हुन्। जागरण लक्ष्यप्राप्ति र लक्ष्यसिद्धिका लागि आवश्यक छ। शिवको सन्तुष्टिबाट परिवार, समाज र देशको समुन्नति आजको लक्ष्य हो। जागरण महत्त्वपूर्ण र लक्ष्यप्राप्तिको अन्तिम प्रयास भएकाले नै मार्कोनीले रेडियोको आविष्कारको अन्तिम चरणमा सात दिनसम्म जागरणका माध्यमले आफ्नो आविष्कारलाई अन्तिम रूप दिएका थिए। शिव परिवारका वृषभ, सर्प, मुसो आदिको व्यवहारबाट मेलमिलापको शिक्षा लिनुपर्दछ।

शिव परिवारमा शिववाहन बसाहा (बृषभ) धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको प्रतीक हो। 'वर्षतीति वृषभ' भएकाले धर्म, अर्थ आदि पुरुषार्थको वर्षालाई सूचित गर्दछ। शिवजटामा अडेको गङ्गा शिरबाट अमृतधाराको प्रवाहको प्रतीक हो। त्यस अमृतधाराको उपयोग शिवभक्तले गर्न सक्नुपर्दछ। शिवको तेस्रो नेत्र विवेकलाई सूचित गर्दछ। व्यक्तिले कहिल्यै पनि विवेक गुमाउनु हुँदैन। शिवशरीरमा लपेटिएका सर्पहरूले क्रोधमाथिको विजय आवश्यक भएको तथ्य उजागर गर्दछन्। शिवडमरुले शब्दब्रह्मको सङ्केत गर्दछ। विविध विद्याहरू पढ्नुपर्दछ र विज्ञानको वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने यसको आशय हो। शब्द नभएको र नजानेको मानिस लाटो हुन्छ र ज्ञान नभएको बुद्धु। यस कारण लाटो र अनभिज्ञ नहुनका लागि शिवायुध डमरुको सङ्केतले बुझ्नुपर्दछ।

शिवको आयुध त्रिशूलले संसारमा रहेका तीन शूल (दुःख)को संकेत गरेको छ। ती दुःखहरू हुन्–आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक। गर्मी, जाडो, हावा, बाढी, पहिरो आदिबाट पाइने दुःख आधिदैविक, भूत या प्राणीहरू-बाट हुने दुःख आधिभौतिक र आत्मा–मनले जन्माएको दुःख आध्यामिक दुःख हो। त्यो काम, क्रोध र मोह आदिबाट उत्पन्न दुःख हो। यी सबैको संकेत त्रिशूलले गरेको हुन्छ। शिवजटामाथि विराजमान अर्धचन्द्र शान्ति र शीतलताको सूचक हो। मान्छे शीतल र शान्त हुनुपर्दछ। शिवशरीरमा लिप्त भष्म जीवन र जगत्को निःसारताको सूचक हो। तुच्छ वस्तुका लागि तानातानमा समय बिताउनु मूर्खता हो। शिवको विश्रामस्थल श्मशानले जीवनको क्षणिकतालाई सूचित गर्दै सतर्क पार्दछ। शिवको विषपान परमार्थवृत्तिको सूचक हो। नेताहरूको अनावश्यक अडानलाई यसले गिज्याएको हुन्छ। शिवको परिधान व्याघ्रचर्मले विलासिता र परनिर्भरतालाई लत्याउनुपर्ने सूचना दिन्छ।

शिवरात्रीको सम्बन्धमा लेखिएको मृगहरू र व्याधाको कथाले निम्न तथ्यहरूको निर्धारण गर्दछ– १. अज्ञानबाट भए पनि गरिएको राम्रो कामले राम्रो फल दिन्छ। २. मानिस सत्यप्रतिज्ञ हुनुपर्दछ। ३. विश्वासघात गर्नुहुँदैन। ४. स्वार्थी भएर मेलमिलापको परम्परागत नीतिलाई छोड्नुहुँदैन। ५. परिवारमा ठूलाले सानाको मन राखिदिनुपर्दछ र सानाले ठूलाको मान राख्नुपर्दछ। ६. देश समाज र परिवारका समर्थ व्यक्तिले त्यागवृत्ति देखाउनुपर्दछ। ७. एकले अर्काको हितचिन्तन गर्नुपर्दछ। ८. सफलता हाँसिल गर्न धैर्य, तल्लीनता र सुझबुझ चाहिन्छ। ९. ठूलो आपत्तिमा पनि कर्तव्य र धर्मनिष्ठाबाट च्युत हुनुहुँदैन आदि।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एजेन्ट

सहप्रा. डा. लेखप्रसाद निरौला

घरपरिवारको संसर्गबाट एउटै कुरा मनमा गढेको थियो- म पनि भविष्यमा डेडीकै जस्तो एजेन्ट हुनेछु। उहाँले जतिखेरै घरभित्र पसेदेखि मम्मीसँग तिमीहरूजस्तो म लाछी हैनन्र एजेन्ट भएको छु, एजेन्ट भन्दै खुब फुर्ती लाउनुहुन्थ्यो। उहाँको त्यो हरेक दिनको अभिव्यक्तिले म पनि भविष्यमा डेडीजस्तो एजेन्ट हुन पाए कस्तो हुन्थ्यो होला भनी कल्पनामा डुब्थें। मलाई एजेन्टको खास अर्थ र तहका बीचको सम्बन्ध थाहा थिएन त्यसैले एजेन्ट भनेको डेडीकै जस्तो ठूलाबडाले फुर्ती लाउने काम होला भन्ने मेरो विश्वास थियो। कहिलेकाहीं बाल्यकालमा कसैले मलाई तँ/तिमी भविष्यमा के बन्ने ? प्रश्न सोधिहाल्यो भने म प्रश्न भुइँमा खस्न नपाउँदै भनिदिन्थें- म त एजेन्ट नै बन्छु। मेरो उत्तर सुनेर उनीहरू छक्क पर्थे र मुख लेप्प्राउँदै खुब ठूलो मानिस बन्ने चाहना रहेछ भन्थे। म निर्धक्कसँग भन्थें- हो त, म पनि डेडीजस्तै ठूलो एजेन्ट हुन्छु।

एजेन्ट हुन कति पढ्नुपर्ने हो त्यो पत्ता लाउन मलाई निकै अप्ठ्यारो थियो। डेडीको पढाइका बारेमा न मम्मीलाई थाहा थियो न उहाँले हामीलाई बताउनुभएको थियो। म भर्खरै पढिरहेको व्यक्तिले उहाँजस्तो घरमा ठूलो डाको छोड्ने व्यक्तिबाट पढाइका बारेमा सही उत्तरको अपेक्षा गर्ने प्रश्नै उठ्दैनथ्यो। अझ त्यसमा पनि उहाँ के, कस्तो, कहाँ र कुनकुन अफिसको एजेन्ट हो अनि त्यसका लागि उहाँको शैक्षिक योग्यता वा तालिम के अपेक्षित हुन्छ भन्ने कुरा निकै टाढाको विषय थियो। हो, मलाई यति थाहा भइसकेको थियो कि उहाँ एजेन्ट नै हुनुहुन्छ र त्यो पनि निकैओटा क्षेत्र वा निकायको। कहिले कोही व्यक्तिलाई कुन अफिसको अनि कहिले कुन अफिसको भनेर उहाँ नयाँनयाँ मानिसलाई घरमा ल्याइरहनुहुन्थ्यो। सायद म कक्षा सातमा गाउँमै पढ्दो हुँ त्यतिखेर उहाँले केही युवाहरूलाई सैनिकमा जागिर लगाइदिन्छु भनेर ल्याउनुभएको सम्झन्छु। तीमध्ये केहीले पछिसम्म पनि घरमा बेलाबेलामा घिउ, कुराउनी, फलफूल, खसी, कुखुरा र दालचामल आदि ल्याइरहन्थे। मलाई मेरा डेडीको एजेन्टपनबारे गहिरो कुरा थाहा नभए पनि घरमा मिठो मसिनो खान पाइरहेकाले उहाँको कामलाई म भित्रैदेखि प्रशंसा गर्थें। निकै मिजासिलो र बोलक्कड व्यक्ति भएकाले होला उहाँलाई नचिन्ने प्रायः मानिस हुन्थे। छोटो समयभित्रै सहरमा घर बनाउन सक्नु पनि उहाँको सफलता हुन सक्छ। म जतिजति ठूलो हुँदै गएको छु त्यति नै उहाँबाट प्रभावित भएको छु।

कहिले कसैसँग असाध्यै विनशीलताका साथ प्रस्तुत हुनु र कसैसँग तत्कालै रूखो व्यवहार गर्न सक्नु डेडीको खुबी थियो। कतिपय कामका लागि उहाँले मलाई नै सहयोगी बनाउन थाल्नुभएको थियो। उहाँले भन्नु भएको थियो- म जुन पार्टीमा लाग्छु तिमीहरू त्यहाँ नलाग्नू र छुट्टाछुट्टै पार्टीमा लागेर मेरो चर्को विरोध गर्नू। त्यसैल मम्मी, दिदी र म देशका छुट्टाछुट्टै पार्टीमा लागेर पूर्णकालीन कार्यकर्ताजस्ता भएका थियौं। कुनै विशेष प्राणीले सुँघेर नै परिस्थितिको आँकलन गर्न सक्छ भनेझैं राष्ट्रिय परिवेशमा देखा पर्ने तरलतालाई नियाल्दै उहाँ यस्तो परिवेशमा यो काम गर्नु फाइदाजनक हुन्छ भन्ने आँकलन गर्न सक्नुहुन्थ्यो। कहाँ कहिले कसको एजेन्ट कसरी बन्नुपर्छ भन्ने किसिमको प्रशिक्षणका लागि उहाँको प्रयोग कहिल्यै विफल हुन सक्दैनथ्यो। एकदिन उहाँले एक वर्षका लागि एकैचोटि केही महत्त्वपूर्ण सम्भावित फाइदाजनक क्षेत्रहरू औंल्याउनुभयो र त्यहाँ कसरी काम गर्ने भन्ने कुराको निर्देशन समेत दिनुभयो। हामी सबैलाई दिइएको निर्देशन थियो-

क) छोराको पकड सत्तापक्षसँग भएकाले यस वर्ष सजिलो गरी साधारण औषधिका क्षेत्रबाट फाइदा लिन सकिन्छ। खानेपानी संस्थान र स्वास्थ्य मन्त्रालयका दुईजना पार्टी कार्यकर्तालाई मात्र हातमा लिइराखे पुग्छ। तिमीहरू केवल तीन महिनाका लागि औषधि स्टकमा राखेर बस। संस्थानबाट प्रदूषणयुक्त पानी छोड्नासाथ सर्वसाधारणमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हैजामहामारी फैलिएपछि मन्त्रालयमा दबाब पर्छ। अरू नै औषधि किनिसकिएकाले आर्थिक अभावका कारण तत्काल बजेट नआउने हुँदा साधारण औषधि बाहिरबाट किन्नुपर्छ भन्ने वातावरण बन्छ र हामीले स्टक औषधिबाट मालामाल हुने अवसर पाउँछौँ। यस वर्ष युद्ध र बाढीको प्रकोप नुहने हुँदा गृह मन्त्रालयसम्म पुग्नै पर्दैन। बरु भौतिक निर्माण र यातायातमा सम्पर्क बढाइराख। अँ [तिमीले विद्यार्थी राजनीति पनि राम्ररी बुझेका छौ। तिमीले न गहिरिएर पढ्नुपर्ने हुन्छ, न बाँच्नलाई घरबाट रुपियापैसा माग्नुपर्ने हुन्छ। व्यापारिक र शैक्षणिक संस्थालाई दुहुनो गाई बनाइराखेर महँगीको विरोध गरेझैँ गरिराखन्न बेलाबेलामा मिहिनेतको फल राम्रै हुन्छ। अवस्था हेरेर सरकारको समर्थन र विरोधको घुर्की लगाइराख। तिम्रो जोसका अगाडि अल्छीहरू झुकिहाल्छन्। अरू जति झुक्छन् तिमी त्यति नै कुर्लन नछोड्नू पछि तिम्रै हातमा सत्ता आइहाल्छ। यो लगानी खेरै जाँदैन।

ख) छोरीको पकड निजामतीतर्फ राम्रै छ। बरु शिक्षा मन्त्रालय मार्फत काम गर्न सकिन्छ। सामुदायिक विद्यालयहरूमा अस्थायी र ज्यालादारी शिक्षक कर्मचारी राख्नै पर्ने अथवा तिनलाई स्थायी प्रक्रियामा लानै पर्ने दबाब सिर्जना हुन्छ। त्यस्तै विश्वविद्यालयहरूमा पनि शिक्षककर्मचारी नियुक्तिमा ठूलै दबाबको आवश्यकता पर्छ। त्यसका लागि सम्भावित प्राश्निक, विशेषज्ञ र पहुँचवाला व्यक्तिको एजेन्ट बन। सफल नहुने कुरै छैन किनभने उम्मेदवारहरूको दबाबलाई कसैले छेक्न सक्दैन। कसैको न कसैको काम भइहाल्छ अनि तिमी मालामाल नहुने कुरै भएन।

ग) श्रीमतीका लागि यस वर्ष पनि एनजिओ वा आईएनजिओको एजेन्ट नै सर्वोत्तम क्षेत्र हुनेछ। देशभरि अरूलाई कुदाए पनि बेलाबेलामा आफै विदेश गए पुग्छ। चर्को नारीवादी चिन्तनको वहस, चर्को पुरुष प्रताडनको घुर्की र अलिकति भित्री सहमति भए अरू कुरा यस वर्षका लागि आवश्यक छैन।

वास्तवमा डेडीले प्रत्येक वर्षजसो नयाँनयाँ योजनाहरू बनाउनुहुन्थ्यो र सोही अनुरूप हामीलाई क्रियाशील तुल्याउनुहुन्थ्यो अनि आफूचाहिँ सफल एजेन्टका रूपमा हुँदै जानुहुन्थ्यो। विगतका दिनहरूमा पनि म कतिचोटि डेडीसँग साथीहरूको जमघटमा सहभागी भएको छु। उहाँ दिउँसो जति मिजासिलो, मिलनसार, नीतिसम्मत र परोपकारीजस्तो देखिनुहन्थ्यो रात छिप्पिँदै जाँदा उहाँको अभिव्यक्ति र व्यवहारमा परिवर्तन पाउन सकिन्थ्यो। त्यसैले धेरैजसो व्यक्तिहरू उहाँलाई साँझपख भेट्न रुचाउँथे अथवा बिहानीपख कोसेलीका साथ घरमा भेट्न रुचाउँथे। साँझ भेट्नेमा पुरुषहरूको सङ्ख्या अधिक हुन्थ्यो भने बिहान भेट्नेमा महिलाको सङ्ख्या अधिक हुन्थ्यो। तर, जेहोस् डेडीले जागिरका लागि जुनसुकै क्षेत्रमा आ˘नो पहुँच भएको बताउन छाड्नुहुन्नथ्यो।

मैले लामो समयसम्म सङ्केत गरेपछि उहाँमा केही अतिरिक्त वा असाधारण खुबी नै विद्यमान रहेको पाएँ। सर्वप्रथम त उहाँ तात्कालिक राजनीतिक घटनाक्रमको विश्लेषण गरेर योजना बनाउनुहुन्थ्यो र एकैचोटि निकैओटा क्षेत्रमा आ˘नो पहुँच पुऱ्याउने प्रयास गर्नुहुन्थ्यो। हरेक किसिमका मानिसभित्रका कमजोरी पहिल्याउन सक्नु नै उहाँको अद्भूत विशिष्टता थियो। कसैमा पैसा छ पहुँच छैनन्न कसैमा पहुँच छ योग्यता छैनन्न कसैमा योग्यता छ तर सम्भावित क्षेत्रको पहिचान छैनन्न कसैमा शक्ति छ शक्तिबोध छैन र कसैमा शक्तिहीनताको अवस्था छ तर परिस्थिति अनुकूल वा प्रतिकूल के छ भन्ने जानकारी छैन आदि मानवीय कमजोरीलाई सटीक ढङ्गबाट विश्लेषण गरी आ˘नो पहुँच पुऱ्याउन सक्नु अथवा एजेन्टका रूपबाट अभीष्टसिद्धि गर्न सक्नु उहाँको सबैभन्दा सबल पक्ष थियो। एउटा बलियालाई समातेर या एउटा बलियाको काँधमा चढेर सयकडौँ अबोध व्यक्तिमाथि प्रभाव पार्न सक्ने तर कसैलाई त्यसको बोध गर्न नदिनेजस्तो प्रभावशालिताका कारण पनि उहाँको एजेन्टपन टिकाउ भएको मानिन्छ। उदाहरणका लागि सञ्चार क्षेत्रमा कुन घटनालाई कहिले हेडलाइन बनाउने, न्याय प्रणालीमा कुन कुरालाई प्राथमिकतामा राख्न लगाउने, कतिखेर कसको समर्थनमा चर्को आवाज निकाल्ने तथा कसप्रति मौन बसेर कहाँ निसाना साँध्नेलगायतका योजनाहरूमा उहाँ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रायः चुक्नुहुन्नथ्यो। दिन दुईगुना र रात चौगुना सफलतालाई देखेर नचाहँदा नचाहँदै पनि नजिकमा बसेर उहाँको प्रशंसा गर्ने जमात सानो थिएन। म सम्झन्छु उहाँले ककसलाई केकेसम्म गर्न या भन्न भ्याउनु भएन।

अहिले मलाई उहाँको एकमात्र पुत्रका रूपमा निकैले चिन्दछन्। म राजनीति वृत्तमा पुग्दा कोही डेडीकै आशीर्वादले यहाँसम्म आइपुगियो भन्दै मलाई खुब आत्मीयताका साथ हेर्ने गर्दछन् भने कोहीचाहिँ उहाँकै कारण भ्रष्टहरूको जमातले राजनीतिको सुन्दर भविष्य समाप्त भएको तथा जनताहरू यसबाट विमुख भएको भन्दै दिनरात बेइमानको आरोप लगाइरहेका हुन्छन्। अझ शैक्षणिक क्षेत्रमा देखा परेको अस्वस्थ राजनीति तथा व्यापारीकरणको सत्तोसरापका लागि उहाँलाई मुख्य दोषी ठान्नेहरूको सङ्ख्या पनि कम देखिँदैन। जागिरमा प्रवेश गरेका धेरैजसो कार्यरत व्यक्तिहरूचाहिँ डेडीको पहुँचका कारण मेरासामु केही भन्दैनन् तर उनीहरूभित्र डेडीलाई हेर्ने दृष्टिकोण भिन्नै रहेको अनुभव गरेको छु। एजजना मित्रले त एकदिन घरमा आएर आफूले टक्र्याएको सोफासेट अझै नयाँ रहेछन् भन्दै उपहासपूर्वक व्यङ्ग्य गरेको घटना बिर्सिन चाहेर पनि बिर्सिन सकेको छैन। म्यान पावरमार्फत सालीबाट लिएको रकम पचाउन मम्मीलाई नै प्रयोग गरेर मात्र उहाँ सफल हुनुभएको रे [कमसल वा गुयास्तरहीन सामानको प्रयोगसहित ठेक्कापट्टा पास गराउने कुरामा चाहिँ उहाँ कहिल्यै कसैको निसानामा पर्नु भएन भन्ने मेरो विश्वास छ।

डेडीले हामीलाई जुनजुन क्षेत्रमा प्रवेश गराउनुभयो र उहाँ जहाँजहाँ संलग्न रहनुभयो ती स्थानहरूमा हामी असफल त भएनौं तर त्यसबाट अरूले हामीलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा चाहिँ निश्चय पनि परिवर्तनको अनुभूति हुन थालेको छ। म, मम्मी र दिदीका लागि एजेन्टको व्यवहारले दिएको उपहार निकै भारी हुँदै गएको जस्तो लाग्छ। डेडीको पाँचौं पुण्यतिथिको अवसरमा समेत एकजना उहाँका मित्रले हामीलाई पुरानै परिघटना सुनाएर लज्जित तुल्याइछाडे। दिदीले सोर्सफोर्सबाट जागिर खाएको रेत्र मैले धाकधम्कीबाट जीवन धानेको रेत्र मम्मीले गलत पैसा पेलेर आइएनजिओ चलाएको रेत्र काकाले आपसमा झगडा लगाएर..., ज्वाइँले झगडा मिलाएर..., भतिजीले साक्षी बसेर..., भदाले जमानाअनुसारका साथी बटुलेर... खै केके हो केके। हुनत वरिष्ठ एवम् लोकप्रिय मोफसलका साहित्यकार हेमराजले पाउने पुरस्कार एक वर्ष विवादमा राखेर अर्को वर्ष आ ँनै सायंकालीन मित्रलाई दिलाउनमा चाहिँ डेडीको प्रयास सफल भएको कुरा केबल मलाई मात्र थाहा थियो। अरूले जेजे कुरा गरेर डेडीलाई सम्झिए वा नसम्झिए पनि हामीले उहाँका प्रत्येक आदर्शलाई आत्मसात् गरिरहेकै, छौं। भौतिक विकासमा भन्दा सम्भाव्यता अध्ययन तथा सचेतना कार्यक्रममा सरकारी पैसा खर्च गर्नुपर्छ भन्ने उहाँको आदर्श चिन्तनलाई दिदीले मन्त्रालय परिवर्तन गरिरहेर भए पनि पूरा गर्नुभएकै छ। दिदीले जलस्रोत, यातायात, प्राविधिक एवम् व्यावसायिक शिक्षा, कृषि उत्पादन, औद्योगिक विकासलगायत हरेक मन्त्रालयबाट गरिने नीतिनिर्माण र कार्ययोजनाभित्र सम्भाव्यता अध्ययनलाई नै सधैं उच्च महत्त्वका साथ राख्दै आउनुभएको छ। उहाँ जुनजुन मन्त्रालयमा जानुभएको छ तीती मन्त्रालयबाट सम्भाव्यता अध्ययनका फायलहरू तयार भइरहेकै छन्। बरु छुट्टाछुट्टै निकायबाट नै किन नहोस् सम्भाव्यता अध्ययन तथा सचेतना कार्यक्रमका लागि निरन्तरता दिइरहनुभएको छ। भौतिक एवम् रचनात्मक विकास त एकदिन भइहाल्छ भन्ने विश्वासका साथ दिदीले सधै सैद्धान्तिक पक्षलाई आत्मसात् गर्दै आउनुभएको नकार्न मिल्दैन। दिदीकै कारण देशभित्र स्थलगत रचनात्मक उपलब्धिभन्दा कागजी योजनाहरू मन्त्रालयमा सुरक्षित छन्। त्यस्तै मैले जुन किसिमको विद्यार्थी राजनीति गरें र जसरी गरें त्यसमा कमी आउन दिएको छैन। बरु मेरा सङ्गठनहरू टुक्राटुक्रामा बाँडिइसके तर मैले मेरो प्रवृत्ति वा स्वभावलाई सङ्गठनभित्र हावी गरिराखेकै छु। म त मम्मीलाई पनि अब आइएनजिओभन्दा ब्युटिपार्लर खोल्न सल्लाह दिँदै छु किनभने त्यो क्षेत्रमा कहिल्यै महिला समुदायले वितृष्णा राख्ने छैनन्। अथवा केही नसके नयाँनयाँ कलेजका छेउमा साइबर, क्याबिन वा डान्सबार खोल्ने सल्लाह दिने विचारमा छु। जेहोस्, हामी उहाँको आदर्शलाई सधैं शिरोधार्य गरिरहेकै छौं।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हिजोआज भने मेरो मनमा अविच्छिन्न रूपले अनेकौं कुराहरू खेल्न थालिरहेका छन्। म जतिजति तिनलाई बिर्सन अथवा नसम्झन खोज्छु तापनि मेरो मनमा उब्जिएका विचारहरू हराएर गइरहेका छैनन्। सफल एवम् प्रभावकारी एजेन्टका उत्तराधिकारी हामी, गाउँबाट सहर आउन सक्यौँत्र यो हाम्रा लागि निकै ठूलो सफलता हो। हाम्रो युगीन कुशलताका कारण हाम्रा सन्ततिहरू धमाधम विदेशतर्फ लम्किँदै छन्। जसरी हामीले हाम्रो गाउँलाई कुनै मायाममता दिन सकेनौँ र त्यहाँको कलाकौशल वा परम्परा संस्कृतिले हामीलाई छुन सकेन त्यसरी नै हाम्रा सन्ततिले हाम्रो सहरको प्रतिष्ठालाई वास्ता गर्लान् जस्तो लाग्न छोड्यो। डेडीले देशभित्रका हरेक कामहरूका लागि दलाली होस् वा एजेन्टका रूपमा होस् गर्ने–नगर्ने काम जेजति गर्नुभयो तापनि उहाँले हामीलाई देशभित्रै राखेको अवस्था छ। हो, हामीले उहाँका योजनालाई साथ दियौँ तापनि कहिलेकाहीँ विगतका कमजोरीहरू सच्याएर आफैबाट देशको भविष्य निर्माण गरौँ कि जस्तो लाग्न थालेको छ। सायद यो चिन्तन देशभित्रै रहेकाले सिर्जना भएको हुन सक्छ। तर, हाम्रा सन्तानहरू भने निरन्तर विदेशतिरै धाउन थालेको देख्दा हामी अझ एककदम अगाडि गई विदेशको समेत एजेन्ट नै भएका छौँ जस्तो अनुभूति हुन्छ। मैले छोराछोरीलाई महँगा प्राइभेट स्कुल/कलेजमा पढाएँ तिनीहरू पढाइ र जागिरको बहानामा बिदेसिएत्र काकाले गाउँमा पढाउन सक्नुभएन तापनि भतिजा–भतिजीहरू कामको बहानाले बिदेसिए अनि मसँगै राजनीति गरेका साथीहरू राजनीतिक आडमा बिदेसिए। यस्ता कैयौँ बिदेसिएका घटना परिघटनाहरूबाट सिङ्गो समाज नै कतै विदेशका एजेन्ट भएका त होइनन्।

स्वदेशका एजेन्टलाई चेतना भयो भने सुधार्न सकिएला तर विदेशमा डिपार्टमेन्टल स्टोरका लागि, कृषि फार्मका लागि, विकास निर्माणको श्रमिकका लागि अथवा घरायसी कामदार सप्लाइका लागि एजेन्टका रूपमा रहेर काम गर्नुपर्दा एकछिन खै केको न्यानो भनेझैँ हुन्छ तर आत्मिक शान्तिका लागि के गर्ने हो सल्लाह लिनै पर्ने देखिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Citation and Reference : preparing research article, thesis or dissertation

Associate Prof. Dr. Surendra Prasad Bhatta

Abstract: This article presents some guidelines to prepare a research article or proposal, report, thesis or dissertation. It is the discussion of the sailent features of academic writing as well the distinction between the MlA and APA formats. It includes the guigelines to be followed while one is citing the materials in his text from others' text and preparing the reference list/ biblography.

1. **Introduction :** Nobody will deny that research works are the topmost level of human resources and the precious resouce in the country. To prepare research report or write a research article or thesis or disseration is the part of academic writing. Academic text includes the predictable patterns of grammar, structural organization, posing one's arguments and giving credit to the works or words of others. Bailey (2010, pp 65-105) has noticed the most distinguished skills for academic writing are arguement, cause and effect structures, cohesion and comparasion, clear examples, formal style, references and quotations. Hamp-Lyons and Heasley (2009, p. 20) have pointed out the important features of academic writing. They are the use of full forms, heavy connectors, nominal groups, passive vioce, concise vocabulary, objective and imperosonal point of view, academic reader, serious thought, vivid organization and error free language, technical and academic vocabulary, organic structure etc. . It also displays the present situation of the relevant topic, its problem and need and ways to overcome the problems. Generally, a research text is the inclusion of abstract, contents, introduction, main body, fidings, conclusion, acknowledgements, reference, appendics, headings, sub-headings, etc.It is a highly academic and professional writing. It uses the formal written language in a straight forward style. The use of quotation mark, Italic, abbreviation, footnote, etc., are the important features of research writing. Most commonly, an academic text is prepared on the basis of the formats as adopted by Modern Language Association of America (MLA), American Psychological Association (APA). They are slightly different. Hamp-Lyons and Heasley (ibid. pp. 200- 20) and MLA handbook (2003, p.143-44) have pointed their distinction.

Description	MLA	APA
Authers' name	Surname and full first name	Surname, abbreviated first name

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Publication date	At the end	Next to authers' name
Name of book, journal...	Marked by underlined	Marked by Italics
Page number	Marked by colon (:)	Marked by p.(p)
Capital letters	Every important word	Only first letter

*.Lyons, John. *Introduction to Theoritical Linguistics*. Cambridge: CUP (1995)--- **MLA**

*.Lyons, J. (1995). *Introduction to theoritical linguistics*. Cambridge: CUP --- -----**APA**

2. Citations in text : Citations of sources in the text is an inevitable part of an academic text. So that the readers can identify the sources as well the writers are free from the charge of plairism. It also helps to locate the sources of the cited information in the 'reference list.' The APA Manual (2006, pp. 207-14) and Bailey (2010, p. 101) have given basic guidelines for citation.

a. Citing short and long quotions : While quoting short quotation from a work, it includes the last name of the author, year of publication and page number which may be at the beginning or end.

*.According to Lyons (1981), 'A synchronic description is non-historical, a diachronic description traces the historical development of a language.' (p. 29).

* Lyons (1981) says, 'A synchronic description is non-historical, a diachronic description traces the historical development of a language' (p. 219). But for long quotations (longer than 40 words) are placed in a free-standing block of typewritten lines, omitting quotation marks, starting the quotation on a new line, indenting five spaces from the left margin.

*Crystal (2003) explains or the claim is that:

Sociolinguistics studies all aspects of the relationship ... is accordingly made of such terms as sociophonetics, sociophonology and sociosemantics. (P.422 or Crystal, 2003, p. 422)

b. **Citing the works by a single author :** For this, the last name of the auther, year of publication and page number are inserted.

* Cormack (1994, p.33) states that ' when writing for a professional readership, writers invariably make reference to already publishd works'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

c. Citing the works by two authors : For this, the last name of both authors (in narrative, they are joined by 'and' but in parenthesis by 'ampersand'), year of publication, and page number are inseted.

*Celce- Murcia and Larsen- Freeman (1999) have discussed, 'Modal verbs have two distinctively differen functions: an epistemic meaning and a deontic function '(p.141).

d. **Citing the works by three to six authors :** When there are three to five authers, surname of all the authors at first time is cited and the subsequient citations include only the surname of the first author with 'et al'.

* According to Quirk, Greenbaum, Leech and Svartvik, 'Aspect is a grammatical category which reflects verb action with respect to time' (1985, p. 188). In second time, *Quirk et al (1985) explain,.... But when there are six or more authors, the surname of the first author with 'et al' is used.

e. Works with no author, anonymous author, or group (corporate) as authors : If a work has no author, the title of the work (omitting initial article, in Italic, with first capital) and date is cited.

* The book *College Bound Seminars* (1979)... When a work is designated as 'anonymous', the word 'anonymous' or 'anon' is cited following a comma and date.

*'Marketing Strategy' (Anonymous or Anon, 1985)...When the names of groups such as corporations, associations, government agencies, study groups,etc., serve as authors, the name of the groups or associations are spelled out at first and their abbreviation thereafter.

f. Authors with same surname : If there are two or more primary authors with the same surname, the first name of all the authors are mentioned in chronological order.

* R.D. Luce (1959) and P.A. Luce (1986) found... for different publications by same surname.

g. Several works by one author in the same or different years : If more than one publication from an author is included , the reference is cited in the chronological order of the date.

*Bloggs (1992, 1994) suggests... But when the publications are in the same year , they are differentiated by adding a lower case letter after the date.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* Earlier research by Smith (1993a) found that... but later research suggested by Smith (1993b) that ... when there are many works for a point, the lower case letters come in the same date. *Bloggs (1993 a,b,c) has stated on more than one occassion that...

h. Indirect or secondary source : When the reader is unable to find the primary or original source, the secondary source is used with reference to the original.

*Research recently carried out by Brown (1996 cited in Bassett 1986) found that...

*White (1960), as cited by Black (1994) suggests that... In these examples, Brown (1966) and White (1960) are primary sources, Bassett (1986) and Black (1994) are secondary sources.

I. Expressing summary, quotation and summary and quotation : *Orwell (1940) pointed out that Charles Dickens described eating large meals in many of his books, he never wrote about farming... is for summary.

*Orwell highlighted 'It is not merely a coincidence that Dickens never writes about agriculture and writes endlessly about food'. (Orwell, 1940, pp. 52-4) is for quotation.

*As Orwell (1940) noted Dikens frequently described food but uninterested in food production. He treated the writers as 'He was a Cockrey and London is the centre of earth'. (pp. 53-2) is for summary and quotation

j. Chapter authors in edited works : References to the work of an author that appears as a chapter or part of a larger work (Encyclopedia or Dictionary volumes), that is edited by someone else, is cited using the name of the contributing author and not the editor of the whole volume. * In it, Smith (1975) states ...

k. Classical works : For the works like the Bible, Kuran, Puran, Astadhyayi, Vedas, etc., written in classical languages, the publication date, page number are not cited, but year of the translation is cited in the cases of translated versions. For these works, parts, chapters, verses, lines, cantos, formula numbers are mentioned with the name of the author or the work, e.g., To explain the uses of present tense, it is explained *Vartamanasamipaye Vartamanavadha* (Panini-3.3-131) or Astadhyayi-3.3.131).

l.. Citing from personal communication : The personal communications like letters, memos, email or messages from electronic bulletin boards, personal interviews,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

telephone, conversations, etc., do not provide recoverable data. They are not included in the reference list. They are only cited in-text by giving the initials as well as the surname of the communicator with an exact date.

* T.K. Lutes (personal communication, April 18, 2001) or (U.G. Nguyen, personal communication, September 28, 1998).

3. Listing References : References cited in the text of a research paper must be included in the reference list. The list provides further information to identify each source and help to establish retrieve researchers' credibility as a careful researcher. It only includes the sources that were used in the text research and preparation of the research document. It contains author, publication year, edition, title, publishing date (venue, publishers). Journal article includes journal title, year, volume numbers, and page numbers. One has to follow the following hints for **reference**.

a. Start on a new page, centering the word **References** on the top.
b. Alphabetize the entries according to the author's surname. If works have same authors, put them in the order of the date (first comes first).
c. Capitalize only the first word of a title or subtitle of books or journals.
d. Italicize name of books and journals and volume number.

a. Books : Generally, books include author(s) or editor(s), date of publication, book name or title, (edition), place of publication and the name of the publisher.

i. Books with one and two authors: *Brown, H.D. (1994). *Principles of language learning and teaching*. London: P. Hall.

* Hamp- Lyons, L. & Heasely, B. (2009). *Study writing: A course in writing skills for academic purposes (2nd ed.).* New York: Cambridge University Press.

ii. Books with three to six or more authors : For three to six authors, surname and abbreviated middle and or last name is used but six names are listed and added 'et al' if a work includes more than six authers.

iii. Edited books : For single editor, 'Ed' and for two or more authors 'Eds' is used.

*Richards, J.C. (Ed.). (1974). *Error analysis: Perspectives on SLA*. London: Longman.

iv. For chapter edited books : For this, chapter author(s) surname (s) and initials. Year, title of chapter followed by 'In' Book editor(s) initials and surnames with ed. Or

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

eds. after the last name. *Title of book.* Place of publication:publisher, chapter number or first and last page numbers followed by full stop. *Ringbom, H. (1994). Contrastive Analysis. In Asher, R.E. and Simpson, J.M.(Eds.), *The Encyclopedia of language and linguistics* Vol- II (pp.737-742). Oxford: Pergamon Press.

v. Non-English books : * Adhikari, H.R. & Bhattarai, B.B. (2005). *Prayogatmak Nepali Sabdakosh* [Practical dictionary of Nepali language]. Kamalpokhari, Kathmandu: Vidyarthi Publication.

vi. Translated books : *Laplace. P.S. (1951). *A philosophical essay on probabilities* (F.W. Truscott & F.L. Emory, Trans.). New York: Dover. (Original work published 1814).

vii. Books with no author or editor : **Merraim-Webster's collegiate dictionary* (10th ed.). (1993), Springfield. MA:

viii Unpublished theses : *Bhatta, S.P. (1996) Language Planning in Education Sector of Nepal. Unpublished M.Ed. thesis, Tribhuvan University, Faculty of Education, Kathmandu, Nepal.

ix. Multiple books by a single author : When there are several works by one author published in the same year they should be differentiated by adding a lower case letter after the date.

*Soros, G. (1996a). *The road to serfdom.* Chicago: University of Chicago Press.

*Soros, G. (1996.b *Beyond the road to serfdom.* Chicago: University of Chicago Press.

b. E-books : Ee-books stand for the books taken from electronic media. The required elements for a reference are:author, year, title of book, [type of medium] , place of publication, publisher,

available at: include web site address/URL (Uniform Resource Locater) and date.

* Fishman, R (2005). The rise and fall of suburbia [e-book]. Chester: Castle Press. Available at: *libweb. Anglia.ac.uk/ E-book* [accessed 7 June 2005].

* Employment law and practice (2005). [CD-ROM]. London: Gee.

Available at: *libweb. Anglia.ac.uk/ E-book* [accessed 7 June 2005].

c. Articles : Articles includes author initials, year , title of the aritcle, *full title of the journal*, volume number, issue number/part number, page numbers.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

*Sthapit, S. K. (2003). Teaching language for communication. *Nepal English Language Teachers' Association.* Vol. -8 (1-2), pp.1-15 –journal article. .

* Kandel, E.R., & Squire, L.R., (2000, November 10). Neuroscience: breaking down scientific barriers to the study of brain. *Science*, *290*, pp. 120-130 –magazine article.

d. **Other documentaries :** Other documentaries such as constitution, command or conference papers, acts of parliament, constitution and other official publications include- corporate author/ authorship author/ author, year, (chapter), title, location, etc.

* *Higher Education Act 2010.* (c.5). Kathmandu: Nepal Government.

* *The Constitution of Nepal 2012.* (c.10). Kathmandu : Nepal Government.

4. **Conclusion :** Research works are precious and the topmost level of human resources. To prepare research or conference report or paper or write a research article or thesis or disseration is the part of academic writing. The use of figurative language, emotional thinking, metaphor or simile, imaginative ideas, colloquial or informal style, personal thinking, etc., are not accepted. The use of reference list, citation of sources within text, Italics, footnotes, endnote, quotation marks, ampersand (&), visual information, hedging expressions, verbs , generalizations etc. When a work has three or four or five authors surname of all the authors at first time is cited and the subsequient citations includes only the surname of the first author following by 'et al'but when a work has six or more authors, the surname of the first author following by 'et al'. If a work has two or more primary authors, with the same surname, the initials of all the authors are mentioned in chronological order and if an author has more than one publications they put in chronological order of the date But when the publications are in the same year , they are differentiated by adding a lower case letter after the date. References cited in the text of a research paper must be included in the reference list. The list provides further information to identify each source and help t o establish retrieve researchers' credibility as a careful researcher. In reference list, entry books usually contains author, publication year, edition title, publishing date (venue, publishers) and the journal article includes journal title, year, volume numbers, and page numbers. A reference list includes the author's surname and the sources without authors are by the name or title of the work. If works have same authors, put them in the order of the date (first comes first). Journal or magine or nespaper rticles include author initials, year, title of the aritcle, full title of the journal, volume number, issue number/part number, page numbers.Other documentaries like constitution, command or conference papers, etc., include-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

corporate author/ authorship author/ author, year, (chapter), title, location, publication place, publisher, etc.

Refererce :

1. Bailey, S. (2010). Academic writing: A handbook for international students (2nd ed.) New York: Rutledge.

2. Hamp- Lyons, L. & Heasely, B. (2009). Study writing: A course in writing skills for academic purposes (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.

3. Leki, I. (2010). Academic writing. (2nd ed.). New Delhi: Cambridge University Press.

4. MLA handbook for writers of research papers (6th ed.) (2004). New Delhi: EWP.

5. Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). (2009). USA: APA.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Ketakiko Phool : Struggle for Democracy

Lecturer : Mohan Raj Gouli

Khem Raj Bhandari has tried to enter into the arena of Nepali Literature with his drama entitled *Ketakiko Phool.* It is well known that only a few writers are found interested in producing the dramas in literary history. In this context dramatist Mr. Bhandari must receive a warm welcome and he is encouraged to come up with many more in the days to come to enrich the field of Nepali literature. The present writing has tried to dig out how the dramatist has ventured to explore the dramatic elements and social issues through "*Ketakiko Phool.*"

To begin with, since drama is "representational art," it encompasses characters, plot and conversation. Life of different people and society is presented through imitation. The actors imitate the factual incidents and happenings of the world along with the imaginative ones. "*Ketakiko Phool*" consists of Munal, Ganga (Munal's mother), land lord (Mukhiya), Raman (land lord's son) in the beginning. Mahajan, a shopkeeper Sambeg, Sarita and some street children come later. Srijana, Govin, Ramesh, Romina also come for some time. Shyam, Sashi (Shyam's mother), Anuradha and Karnel (Anuradha's hunsband), an unknown person, Madan and Munal's some class mates, The Principal and some journalists too play important role to develop the story.

Ketakiko Phool by Khem Raj Bhandari is a one act play that has ten scenes. It has attempted to depict the situation in which a child and his mother suffer in the absence of the father and husband in the beginning and later it displays the struggle of a child in the absence of his parents. The question of identity of the people seems to be the central motive of the dramatist.

The first scene opens with the dramatist's observation about the skyscrapers along with the 30/40 years old building made of bricks. The language apparently shows the speaker's hatred against the feudalism and support for the downtrodden people. He seems very happy for the downfall of the Rana regime. Conversation between Munal and Ganga (son and mother) clearly shows the success of her son and pitiable situation created by poverty and death of Munal's father. Ganga is happy with son's success but sad for not being able to pay the house rent:

Ganga: (Shedding tears) Oh, landlord! Please don't tell me like that. Being a woman where should I go to ask money at this time? Neither have I had my own home

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

nor relatives. Please don't be so rude towards a helpless woman like me. I will manage tomorrow at any cost.

Landlord: Such tomorrow will never come. I don't know your tears. In case I won't get rent by tomorrow, you have to pack up and leave the house. Do you understand? (Moving his big eyes, the landlord goes out). (Ganga attaches Munal to her chest). (My translation)

Here, pathetic situation of the women in our society is presented. Women are presented as helpless people in the society. Ganga takes herself so helpless that being a woman she can't go anywhere to bring money at that time. The society and culture have raised the women in such a way that they are psychologically affected and they are supposed to be weak and bound to live in miserable situation. They are mentally helpless and inferior. But at the same time her promise is very important. In spite of the predicaments in her life, she promises to pay her rent the following day. Therefore, she should not take herself as miserable as she thought earlier in the same scene. On the other hand she is brought up culturally in such a way that she takes herself a weak person. Here Ganga represents thousands and millions of the women who unnecessarily consider themselves as sufferer and inferior in the society.

From feminist point of view, they must not take themselves as Ganga thinks.

The second scene deals with the conversation between Ganga and Mahajan. Mahajan talks about modern and traditional ways of life. He seems to support the identity of the females. But Ganga advocates for her tradition and expresses her rituals regarding love and sacrifice.

Ganga: The relationship between husband and wife is not like the trade treaty that ends after a certain span of time. This is the union of two souls which are tied in front of the fire. Being a window is not lonely life and helplessness, but it is a sacrifice for oneself and beloved ones. It symbolizes the immortal relationship between two even after death.

Mahajan: (To raise self-esteem) Tell me truly, Ganga! Don't you give any priority to happiness in your life? Don't the females need any moment to share their feelings? Isn't it your life? Are the women only the slaves of males? Don't the women have any place where they can show their existence, identity and self-esteem? (7) (My translation)

Ganga and Mahajan express their different views regarding the life and relationship between husband and wife when they are in the society and even after death. Ganga seems proud of being widow. A woman belongs to family. She doesn't remain singular and individual, but she is a family. She is the "goddess of wealth" at home. She believes that "a male can't progress unless a woman helps him." (7) Similar

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ideas are expressed by Patricia Hampl in her famous essay entitled "Look at a Teacup":

Her face showed fear. "Oh, no", she said quickly, trying to sweep away the thought. "No Family is the most important thing. Family, darling." Even then her voice was sounding a farewell, the first of all those good-byes mothers say to their daughters." (61)

Here Patricia Hampl talks about her mother who used to talk about how family is important for women. She used to persuade Patricia to get married to continue the family, but she was interested in individuality and her work rather than family. For her thinking about family means sacrificying individual identity and getting into obstacles in her life as Mahajan thinks in *Ketakiko Phool*.

In this scene both Ganga and Mahajan stand apart in their views. But, fortunately, Ganga gets help from him. He gives her money which she had demanded to pay rent. Otherwise, she would have been kicked out of the house. This scene shows that in spite of the differences, there are good intentions in their attitude. Ganga honestly does her work for Mahajan and he helps her providing money demanded by her. The incident created by the dramatist can be a great source of inspiration for political parties who turn to be great enemies when their views differ from each other. They must realize that they should try to be conscious about the development of the people, society and the nation and find out the point of compromise in spite of carrying different ideologies. But, unfortunately, the leaders tend to be away from democratic norms and they are found suffering from prejudices and value judgments and they attack each other so fiercely that the ordinary and common people are always left behind. Consequently, they are deprived of the fruits of development and opportunities. In this context Bhandari's drama *Ketakiko Phool* can be a great source of encouragement for extending helping hands despite having opposite views in the society and politics. It can be a real contribution to strengthen democracy in the nation which has been struggling to achieve it for ages.

Third scene takes place in Ganga's room. Munal is solving the problems of mathematics when Ganga enters wiping out her sweats with her sari. She shares her happiness with her son and tells him that she not only got money from Mahajan, but he also promised her to manage a job in his office from the following day. This scene talks about the attachment between mother and son. Ganga says that Munal has become like her friend. She remembers how quickly three years passed away after her husband's death and cries suppressing her sound.

This is the most horrible scene because the land lord's son Raman seduces Ganga and her struggle to save her chastity remains in vain. At last she doesn't want to

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

survive and takes poison remembering her dead husband and living son, "Munal, how can I show my face (crying)? I am ruined, I am ruined. (Dragging herself, she comes near the box and remembers her husband). How can I survive? (Takes piosion)" (14). (My translation)

Here two images come simultaneously. On the one hand she curses herself for committing suicide and on the other hand she thinks that being seduced she has no value to survive in this world. She decides to take her own life due to forthcoming situations of humiliation and hatred in the society.

Raman justifies his action ironically thinking that he is a young male. But he is also aware of the consequences and thinks that feminist activists might punish him garlanding the shoes around his neck. Then he kills her to hide his earlier crime. He hangs her on the ceiling with her sari to make it the case of suicide. When Munal comes, he can't control himself and begins to cry for his mother.

Scene four also takes place in Ganga's room where the goods are scattered. Raman thinks that Munal might create problems in future and he decides to chase him from there. Munal, a small kid bites Raman's leg and doesn't leave him. But Raman's supporters kick him out and he is bound to go away. Munal looks in the sky helplessly for his mother. He catches the sight of temple, shop and things around him.

Hunger stricken Munal goes to the sweetshop, but he is kicked away and he is left to cry. A mad man comes and says that God is dead. He satirizes the human beings who are responsible to bring anarchy in the society:

Hello human beings? Do you know? The God is already dead. Do you understand "The God is already dead (laughs)? There is fight among the gods and demons. You must be ready. Every time, evil spirits are born and yes, Ganga's chastity is robbed. Innocent's shelter is snatched, but the world is silent because it is not the human world, rather it is the region of skeletons of ghosts. Krishna and Ram will never come here because God is already dead. Compassion has vanished. Love is burnt amid the fire. (19-20) (My translation).

The Mad man's expression displays the pitiable condition of innocent people who are bound to survive in miserable situation. Only the handful people are leading the life of dignity. Others are leading the life of Ganga and her son. Here we are reminded of W.B. Yeats who, in "The Second Coming," remarks:

Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity. (313)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

These lines demonstrate the suffering of innocent and helpless people in the world while the worst are seen being successful day by day. The poet seems to describe the situation of anarchy and suffering simultaneously. Ganga and Munal undergo the same condition in the drama *Ketakiko Phool.*

Life of street children is presented in this scene. They neither have shelter to live nor food to eat and clothes to wear. Some religious people are found distributing food to the poor in the premises of Ganesh temple where Munal gets an opportunity to eat meal full of leaf-plate. Then the play shows the scene of Kumari temple. Conversations between lover and their beloveds along with the street children are apparently heard around the temple. With the sunset children cover them with the sacks and sleep.

Scene five shows the meeting of Munal and Shyam. Shyam gives his Tiffin to Munal. He desires to help Munal and expresses his intention to his mother Shashi. She manages to settle Munal and his life is settled. He starts to study working in the family of Anuradaha. Munal leaves his street life and street children. A friend's help plays crucial role to bring change in Munal's life.

Scene six consists of sorrow and happiness. Munal's friends become very sad to depart from him, but Munal's new life begins from here. Munal promises to meet them on Saturday(s). They start sobbing. Shashi takes Munal to Anuradha for employment and there he would get opportunity to study. Anuradha accepts him showing lovely behavior towards Munal. Now Munal has been changed. He looks handsome in half pant and T-Shirt with his hair cut. Sometime, Munal happens to do mistakes and once he is beaten by Anuradha for spilling milk. Anuradha's husband, Karnel shows affection towards him. Later, Munal expresses desire to go to school. Karnel always thinks from Munal's point of view and asks his wife to get consent to send Munal to school. In spite of her objection in the beginning, Anuradha agrees with her husband. Here, Karnel stands to be benevolent figure in the society and family. He wants to change the society bringing change in his own life and family. He tries to persuade his wife:

> Anu, does it suit for a person like you who is educated? First of all you must give up the idea that you have raised him. You must understand that we had only one son and now we have got two sons. Who is here in this world for him except us? The civilization would curse us if you shrink your benevolence. Not only that, but we will also divert from the path in the journey of our life. Our religion means we have to bring the people into the right track who have got missed. Therefore, we must think it as our duty. (36) (My translation)

After Karnel's persuasion, Anuradha changes her mind and comes to the line of her husband. Although she seems pessimistic about Munal's education, she is convinced and her husband informs her that Munal was already admitted. Now, Munal

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

goes to school. This scene brings turning point in his life. Madam encourages Munal to do his assignments. He is regularly inspired by her.

Scene six describes Munal's effort to study. He seems studying till late night to get his aim. Anuradha shows her kindness towards him and suggests him to be conscious about his health. Karnel warns him to be careful about his health. He asks his wife to be liberal and help Munal to score good marks in the examination. The scene also makes clear that Munal is the topper in his class. Conversation between Munal and his friend Roshan shows that Munal is determined to get distinction in the S.L.C. They also talk about their love affairs.

Roshan admires Munal's technique of study. He appreciates his management regarding the study. He speculates that one day Munal will be a great person. Roshan wonders to see the names of litterateurs and the formula of maths and science on the walls. When Roshan shares his feelings with Munal about his affairs with Rachana, Munal asks him to give up that and think about his study. Therefore, Munal seems very conscious about his destination here. Munal's friend Gauri and the Principal inform him on phone that he had stood first in the Send-Up examination. He is invited to go to school with Anuradha. Now Munal gets opportunity to study tuition classes free of cost. He receives Tika from the Principal, Anuradha and his friends. He undergoes the moment of happiness in the end of scene seven.

Scene eight is quite different from the main theme of the drama. It shows the suffering of Karnel's Family. Their only son Abhi is diagnosed with cancer. All the members of the family become sad. Munal curses the political leaders who are not serious about the country people. He points out that the people are dying due to lack of treatment. Abhi is bound to die owing to lack of money for proper treatment. The scene ends with tragic situation in their family.

Scene Nine brings happiness with the news that Munal has scored 92% in the SLC. He is supposed to be the Board Topper in the SLC. His photo is published in the newspapers. Anuradha is invited by the principal to go to school along with the whole family. Munal's good result brings happiness in their life.

Scene Ten shows the honor received by Munal. He is honored for receiving the highest score in the SLC. His achievement is celebrated. He says that in spite of his suffering and bad days, he is helped by some kind people and expresses his feelings that society is not always bad. There are good people too. Munal decides to revolt against the corrupted people to bring complete change in the society in future. Eventually the drama ends with the decision to become underground to achieve his destination. He determines to fight for freedom and identity.

The main character named Munal can be, to some extent, compared with the protagonist in the story "The Last Voyage of the Ghost Ship" written by Gabriel

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Garcia Marquez from Columbia. Marquez "describes the growth of an ordinary boy to an assertive young man." Munal represents the narrator of "The Last voyage of the Ghost Ship." The only difference is that Marquez's protagonist eventually achieves the goal and presents the ghost ship in front of the "disbelievers" who had tortured him when he was a small boy and getting maturity. On the contrary, in spite of achieving the first position in the SLC, Munal becomes underground to achieve more, i.e. to eradicate discrimination prevailing in the society. He determines to liberate the society economically, culturally and ethically. Ases Malla, a famous Nelease dramatist believes, "This drama gives positive direction in the society. The story is dominated by sentimentality. It contains ideals. The elements of performance are consciously or unconsciously powerful in the drama" (*Ketakiko Phool,* Subhakamana). Prof. Dr. Rajendra Subedi obserbes, "The protagonist's situation in his adulthood, his surrounding environment and background depict the conflict of Neplease society" (*Ketakiko Phool,* Dramatic Achievement of *Ketakiko Phool*). He further remarks, "The drama is very conscious to depict the fragmented situation of the social institutions."

However, the drama fails to exhibit poetic justice. Bhandari has shown the innocent people being tortured and they are struggling to survive. Their identity is perpetually in crisis. Raman and his friends are not punished in the drama. Death of Karnel's son shows the suffering of innocent and poor people, but the villains are not brought to the door of justice. Instead, Munal becomes underground and future remains uncertain. Apart from it, abrupt changes in the scenes are also found in the drama. In scene six, Munal's admission in school (p 38) and in scene eight, Abhi's sickness (p 49) must deal with some more backgrounds to develop into those situations. After all, Munal, as a freedom fighter, disappears in search of democracy in spite of getting success in his personal life. In this regard, *Ketakiko Phool* is a great achievement of the dramatist Khem Bhandari and it will certainly occupy its special position in Nepali literature.

Works Cited

Bhandari, Khem. *Ketakiko Phool.* Kathmandu: Oxford International Publication, 2068 B. S. Hampl, Patricia. "Look at a Teacup." *The Magic of Words*. Eds. Shreedhar P. Lohani,

Rameshwor P. Adhikari. Kathmandu: MK Publishers and Distributors, 1997.

Malla, Ases. *Ketakiko Phool.* Kathmandu: Oxford International Publication, 2068 B. S.

Marquez, Gabriel Garcia. "The Last Voyage of the Ghost Ship." *The Heritage of Words.* Eds. Shreedhar Lohani, Rameshwor Adhikari and Abhi Subedi. Kathmandu: Ekta Books, 1998.

Subedi, Rajendra. "Dramatic Achievement in *Ketakiko Phool.*" *Ketakiko Phool.* Kathmandu: Oxford International Publication, 2068 B. S.

Yeats, W.B. "Second Coming." *The Norton Anthology of Poetry*. 4th ed. Margaret Ferguson et al. N Y: Norton, 1996. 313.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Feminine Body in *FIRE*

Lecturer : Bimala Sharma

Introduction : This paper aims at studying the issue of coding feminine body in film. What does feminine body as a concept signify in *Fire*? The answer can be that feminine body in the *Fire* signifies the notion of home. Feminine body in Deepa Mehta's *Fire* is coded as home. There are sufficient evidences that prove that feminine body is referred to as home in it. It represents feminine body as home primarily but later on it ruptures it to reconstruct the codes associated to feminine body. This paper is to study how far the film helps in reconstructing the signs associated with the feminine body. *Fire* in this respect is the strong blow to demolish psycho-socially constructed feminine body.

Summary : *Fire* is a 1996 film directed and written by Deepa Mehta, starring Shabana Azmi and Nandita Das. The film is set in contemporary Delhi, India, in the household of a joint family which runs a fast-food and video business in the ground floor of their two-storey home. The protagonists are the two daughters-in-law, both of whom have joined the family by arranged marriage: Sita (Nandita Das), who is newlywed to Jatin (Javed Jaffrey); and Radha (Shabana Azmi), who has been married to Ashok (Kulbhushan Kharbanda). Both couples are unhappy. Jatin, who feels he has been pressured into marriage by the family, neglects Sita. Ashok has chosen to become a tapasvin (an ascetic) after discovering that Radha is infertile. The two women turn to each other for solace and become lovers. Tipped off by a servant, Ashok discovers them in bed together. In the confrontation that follows, Radha's sari catches fire from the kitchen stove and Ashok abandons her in flames. In the final scene, the two women are reunited.

Feminine body as home : Firstly *Fire* tries to depict the codes encoded by the patriarchy to the feminine body. It also highlights the rules and regulations as set by the society for women where Radha represents the concept of home. The body of Radha the protagonist is fully encoded of the signs which signify a perfect home from all the prevalent perspectives in the Indian society. In one of the interviews Mehta explained that "the film's central theme was loneliness and hypocrisy. *Fire* is about a lack of choices, … why doesn't anyone talk about that? Every character in the film, whether male or female, is a victim of society's rules and regulations" (Phillips 3). The bowed head, her dress, the way she delivers the dialogue, the everyday homely business she looks after and the silence which she maintains in against of her dissatisfied sexual need, all seem to be obeying the dictated rules of society as assigned for a woman to maintain the dignity of a perfect home.

In opposition to this, the presentation of the other character Sita is commendable. At first she also has been portrayed as Radha but later on she crosses the *Lakshman*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Rekha as set by the male chauvinistic society. This is to say that Deepa Mehta has raised the issue of lesbianism on one hand and on the other she is recoding the feminine body by encoding new signifiers and symbols to it. Apart from this the naming of the character are too symbolic because they too deconstruct and reconstruct a revised version of the character's psycho social condition in Indian society. Radha and Sita both are the name of two Hindu godess and both of them have a typical significations. Radha signify love whereas Sita signify a Hindu wife who is chaste, loyal, self sacrificing. In this Mehta has deconstructed all the signifiers associated to the above mentioned mythical names which are set in the Hindu society as idols to be followed by every Hindu female. She sets signifiers and new view in relation to this and asserts that now it is the time to set idols by ourselves thinking of ourselves' satisfaction.

Analysis : The film *Fire,* projects orientalized feminine body which is heavily encoded with different signs prescribed by Hinduism in the beginning and ends up with new codes. It reveals how female body is signified to conceptualize and internalize the male ideologies related to the concept of home as represented in *Fire*. The feminine corporal has been the center of attack only to valorize the male supremacy over the female and this has been the major focus. In addition feminine body has to suppress its biological need and desire only to sustain oriental rules and regulations of a perfect home. However, in the climax the two feminine characters Radha and Sita offered a new definition of home considering it as a place where one's desire is fulfilled. Furthermore, it is not compulsory that only mamma, papa and a kid make a home but two females living in lesbian relationship can also make a home. Along with this the issues raised by the filmmaker are vital in relation to feminine body.

Thus, one can easily say that "*Fire* came out of the tug-of-war between traditional values and women's desire for independence," and it shows, "the hold traditional morals have on women" (Sidhwa 77). In the film feminine body is the locus of the film – *Fire.* Radha's body in *Fire* signifies home.

The body is employed as a metaphor of home. Not only this, as Madhuri chatterjee observes, "The body operates as a metaphor on many levels-as the site/object of violence", as Radha's body in *Fire*, "as both participant in and victim of resistance" for instance Sita and Radha in *Fire* is, "as a figure of sexual politics, as an icon of nation/culture" (83). Recoding is the reconstruction of pre-existing codes in terms with encoded objects and ideologies. The film maker shifts and ruptures the conventional encodings. All the mentioned female characters have been centre-staged in this film because "they confront the categories of patriarchy, religion and nation and as they are marginalized– socially, sexually, spatially is a concern that surfaces over and over again" (Jain *Intro*7). The portrayal of the social rigidities and their impact on women's lives is realistically presented in the film avoiding melodrama and any kind of exaggeration.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Apart from this, the male characters in the film and the role of Biji in the house as a matriarch symbolize the limitations in which all the characters find themselves. "Biji's'expressive dumbness' – her frustrations, her unwillingness to be fed by Mundu – demonstrate her importance and her power over the others in the household" (Sengupta 105). She is the mute matriarch who sees and understands everything and holds on to the traditional codes strictly. Her sense of anger and impotent rage against Mundu and her disgust at Radha , at the close of the film, signify the potency of the mute traditionalism, which has had men and women in its hegemony, from the days of Manu. Biji's dumbness, her paralysis and yet her anger, her control over the family, beautifully signify the overloaded pressure of traditional codes which the patriarchy continues to drag on even in the twentieth and the twenty-first century. The rituals like *Karva Chauth* too reinforce the same.

Mehta's purpose to include the *Karva Chauth* scene in the film is to critique traditionalism which always dishonors and subjugates the female. The *Karva Chauth* scene is glorified to mock at the compulsive celebration of it to honor the husbands. Jatin's reaction to the ritual clearly mentions that he has no respect for such useless customs. Ashok being true to his religious codes valorizes it as a necessary ritual and Biji stubbornly asserts her desire for strict adherence to the codes of the ritual. Submissive Radha obeys the codes without a query, while Sita questions it and openly expresses her discomfort. Ironically *Karva Chauth* does not unite the husbands with their wives instead they are left alone as Ashok visits his Guru and Jatin his girlfriend Julie. The ritual practiced by Radha and Sita at Biji's insistence helps them get close and discover a new meaning in their relationship which later blossoms as a lesbian relationship and for that Mehta chooses the two names which have mythological connotation too.

In addition Mehta's naming of characters too serves the purpose of codification of body. Intentionally chooses to name the two feminine characters, Radha and Sita with their mythological connotations which signify love and *pativrata nari*. "Mehta uses the parody of Sita's *agnipariksha* to interrogate the desirability of such traditional beliefs and codes. Loyalty towards husband becomes meaningful in a reciprocal conjugal relationship"(107). The Ramayana is thoughtlessly swallowed by the middle class tradition-bound patriarchal system. Ashok watches the *Ram Lila* performance which is almost a parody of the epic-story because of the improvisations and cross-gendering of the performers. To gather more self conviction in his mission to abstain from desire and attain *nirvana* he attempts to suppress his flames of passion and undertakes regular tests by asking his wife to sleep with him. Wife or *sahadharmini* as scriptures say is an accomplice to her husband's dharma. So Ashok expects Radha to share his ideas and practice the same along with him.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Sita's trial by fire runs through the film as a recurring motif to interrogate the very bases of the codes and beliefs which repress and subjugate woman. Again towards the end of the film, when Radha has the confrontation with Ashok and clearly states her feelings and her deprivation, her sari accidently catches fire.. Here, one is undoubtedly reminded of Sita's trial by fire. The filmmaker imparts a new meaning to the myth through the film's subversive ending. Radha stands the test of love for the self and for her meaningful relationship with Sita. "She emerges victorious in her trial with the self and can escape the flames of desire which would have burnt her out, to seek refuge in an emotionally compatible relationship" (108).

Calculating all, the first dream scene, *Ramlila*, frequent telecasts of Ramayana on television, *Karva Chauth*, photo session, the family watching Ramayana, etc all reinforce the concept of home. Radha is the one who runs the family. It is because of her body that she has to cross the limitations. She is unable to give birth to any child because her body cannot reproduce. Radha makes a way out of this by going close to Sita. The physical relation which is the prominent element of a husband – wife relationship is shattered in this case. Hence the signifier attached to Rahda as a home-maker or home is demolished.

The same is further justified as the film begins with mamma, papa and a child whereas the end is juxtaposed by the union of Radha and Sita in the mosque. Thus fire presents the real picture of the middle classes focusing particularly on females who are torn between *Ramayana and* sex, passive males and their sexual need, traditional culture and modern western culture. "Women are doomed into dead arrange marriages by tradition without even the option of a divorce, or possibilities of socializing or entertainment beyond soap opera Ramayana" (Jodha 45). The women are compelled by tradition and the men to be the homemaker but the same compulsion lead them to explore for a new home.

And to meet the need, Mehta directs the only choice left for them is to go for lesbianism. "'Sexuality' as pointed out by Kakar, is the creation of a two-person universe, where the affirmations of the female body and the recognition of her feminine soul take place simultaneously" (qtd in Chatterjee 77). What the society wants is juxtaposed with what an individual wants. The moral issue takes a hold over their lives and the individual's desires are pushed back and suppressed. Both the sisters-in-law observe a conventional behavioral code before their mother-in-law.

Conclusion : In conclusion the Sita- Radha relationship demolishes the male constructed roles for women. Mehta in her own way, questions the social norms which deny the individuality of women and discriminate against them on the grounds of morality. The emotional and psychological selves are discovered through the physical. This film explores the socialization process and questions subordination or compliance to the norms and signs defined by patriarchy. Radha and Sita trespass into zones not

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

permitted as legitimate, and define a new relationship through individual questionings and go on to deconstruct the patriarchal situation. As Jasbir Jain puts it "an act of transgression breaks the control of others over the body and compels society to reformulate its boundaries in whatever limited measures" (136). Radha and Sita transgress the male discourse which entraps them. They do not sweep aside the existing order; rather they assert their own discourse on the masculine one, by breaking it up, subverting it, re-writing it and reconstructing it.

In so doing one cannot deny the fact that the central image of woman continues to be an insistent signifier that embodies social values and cultural prejudices which, in turn, provide critical, valuable insights into constructions of bias social and religious norms. "Femaleness is constructed and the terms of such construction need to be sought out in the dominant modes of ideology (patriarchy, colonialism, capitalism). In this it is the investment of need and politics of control that representation both signifies and serves that is at stake"(qtd in Chatterjee 76).

The film has valorized the female characters. The roles of different generations have been manifested. The older generation represents the matriarch as well as well established codes of conduct made mandatory by the patriarchal society. Biji resembles the same. The second generation denotes the submissiveness to the hegemony of patriarchy as Radha but the third generation symbolizes action for reconstruction Sita, reflect the change. With the help of these characters Mehta proposes to take action instead of being mere passive recipient of the atrocities. Sita-Radha relationship and the union at the end of the movie clarifies that it not husband and who make a home but two females can also make a home. Hence this is a strong blow to demolish all the set patriarchal norms in regard with feminine body.

Works-cited :

Chatterjee, Madhuri. "Women's Bodies, Women's Voices: Exploring Women's Sensuality in Deepa Mehta's Trilogy." *Films, Literature & Culture*. Ed. Jasbir Jain. Jaipur (India) : Rawat Publications, 2007. 75-84.

Fire, Dir. Deepa Mehta, Per. Shabana Azmi, Kulbhushan Kharbanda, Nandita Das, Javed Jaffery.1996.

Jain, Jasbir. ed. *Films, Literature & Culture*. Jaipur (India) : Rawat Publications, 2007.

Jodha, Avinash. "Packaging India: The Fabric of Deepa Mehta's Cinematic Art." *Films, Literature & Culture*. Ed. Jasbir Jain. Jaipur (India) : Rawat Publications, 2007. 39-53.

Richards, Phillips. "an Interview with Deepa Mehta".wsws.org. Online. Internet. 6th August,1999.

Sengupta, Jayita. "Gendered Subject(s) in Deepa Mehta's Fire and Water." *Films, Literature & Culture*. Ed. Jasbir Jain. Jaipur (India): Rawat Publications, 2007. 100-118.

Sidhwa, Bapsi. "Playing with Fire." *MS* Nov. / Dec. 1997: 76 -79.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Cultural Hegemony: A Study on "Girlhood Among Ghosts"and "Finding My Voice: Now and Then"

Lecturer : Bhawani Shankar Adhikari

Introduction

Postcolonial discourse deals with the power of the use of English language .It is the western ways of thinking, controlling truth and invisible forms of imperial power and knowledge .It is to influence the pattern of thinking in the colonized people's mind. In other words, it is the domination of western ways of understanding for which Spivak coined a term "epistemic violence" which refers to the destruction of non-western ways of knowing.

The colonizers extracted the indigenous wealth and culture by teaching English literature and its knowledge. They normalized and legalized what the westerners say is truth. So resistance and hybridity is of the major concerned of postcolonial theories. Non-western identity is very difficult to maintain due to globalization. Colonialism is a matter of dominance but neo-colonialism is a matter of hegemony. In this sense, post-colonialism has not ended but it has appeared in the form of neo-colonialism as a cultural hegemony .Therefore it is a continuation of colonialism.

Postcolonial study is based on the historical facts of European power and knowledge to the colonized states. Bill Ashcroft,Gareth Griffiths and Helen Tiffin define post colonialism as "Post colonial studies are based in the 'historical facts of European colonialism ,and the diverse material effects to which this phenomenon gave rise ''(2).

The European ideas , principles ,and images have become the sources of identifying the orient. The western technology brought different material effects to the colonized nations . East is different from the European legalized eye only. But East is different from what the west has understood yet . The study of post-colonialism happened to be one of the major subjects with the publication of Edward Said's " Orientalism". English studies has become almost inconceivable today without post-colonialism .Writers like Shakespeare, Chaucer and earlier medieval authors are also being reread from postcolonial perspectives as the claim of Hassan and Saunders.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Cultural Hegemony: A Problem

Occidental hegemony has become a problem of losing own culture, values and the reality of what the reality of what the orient is. It is difficult to save indigenous theories and cultures. Eurocentric principles and images have contaminated the orient. Neo-colonialism has become the realization of need of civilization in the orient. Third world or the formerly colonized countries cannot remain free from the westernization. It is the acceptance of the western culture. Hegemony is seen even in China. It is a extension of colonialism.

Simon During defines ''post-colonialism'' as ''the need, in nations or groups which have been victims of imperialism to achive an identity uncontaminated by Universalist or Eurocentric concepts and images'' (1). But the other critics like ''Linda Hutcheon, Gayatri Spivak and Homi Bhabha are unmistakably skeptical of the possibility of an ''Uncontaminated'' or '' indigenous '' postcolonial theory''(1).

Shaobo Xie quotes spivak that '' reversing, displacing, and seizing the apparatus of value-coding''(1). These critics reject the term. '' postcolonial'' because of the demise of colonialism which is dismaying implication but these objections to the concept of postcoloniality arise from the recognition of the increasing presence of neo-colonialism. The critics fail to see the neo -colonialism which is the counter discourse in the age of hegemonic imperialism. It is thought as the historical need to deconstruct the older colonialism and to withstand neo-colonialism which shifts the battlefield from the political and military onto the cultural domain. East has to move beyond Eurocentric ideology, beyond colonialist binary structures of self and other and finally beyond any forms of resisome, Shaobo Xie points out "if the contemporary neo-colonialist hegemony is , as Janmohamed succinctly points out, based on the active direct consent of the dominated ,then it is also arguable that the neocolonized are guilty of complicity in consolidating neo-colonialism"(2).

Neo-colonialism has become a tremendous problem as a cultural hegemony .Formerly colonized countries are confronting neo-colonialist invasions in the form of hegemony .Neo-colonialism emerges as a regeneration of colonialism through hegemonizing western economy, technology and ideology .It is creating new and unforeseen socio-political chaos and unrest in the east. In fact the global power relations have undergone fundamental changes throughout the world but this is the time of neo-colonialism through technology, machines and global market .The hegemonic phase depends on the influence of western civilization and material advancement. If this hegemonic phase continues in fashion, skill, and technology, the

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

indigenous culture cannot remain. Shaobo Xie reflects how China has been changed in hegemonic form of civilization. He writes

The economic structure and cultural production in China are increasingly commodified; the Green Revolution is taking place, and new ideas and social relations are reaching into the farthest rural areas. American dollars, televisions, refrigerators, and video machines enter rural as well as urban households (4).

It reflects that no nations can remain alone from the effect of globalization and western civilization. The own culture of the countries cannot be preserved. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin also claim

Postcolonial theory ,especially of textual and cultural practices can provide very clear models for understanding how local communities achieve agency under the pressure of global hegemony. Postcolonial theory is very useful in its analysis of the strategies by which the 'local' colonized engage large hegemonic forces (7).

In this sense, the only solution of preserving own culture of the colonized states and especially of the eastern countries is globalization which can become both power as well as preservation of original identity. So, cultural hegemony has become one of the problems of globalization .

Negotiation

Negotiation means to have the discussion of getting or accepting something of others and also preserving the negotiation. It is accepting the western culture, civilization, technology and knowledge as well as preserving eastern cultures, values, principles and identity. Negotiation with the western principle and knowledge with the eastern principles and cultures is also known as glocalization. It is not surrendering and losing everything of the east but gaining something from the west and becoming more powerful by the use of western ideology and technology. If we do not negotiate with the powerful and confront with the powerful one, we may lose everything instead of gaining anything from the confrontation. It is also known as comparative form of study and hybridity . Hybritization through globalization is better than isolation and running away from the globalization to primitive stage of so called savage age and also to be entirely getting lost in the world of globalization by giving up everything of the original culture and identity.

Oxford Advanced Learner's Dictionary defines negotiation as ''formal discussion between people who are trying to reach an agreement'' (853). It means the formal

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

agreement of getting western principles and images as well as preserving the eastern and cultures.

Wail S. Hassan and Rebecca Saunders argue that ''Anglophone Post-colonialism has become a mimic canon that functions effectively to reinforce neo-colonial hegemony' '(2) . The concept of imitating everything of the west in the form of hegemony is to be within the limitation and it must be in the balance form. There must be comparative analysis of the west and the east Hassan and Saunders also focus the need of negotiation. They focus

Postcolonial study professes to make the balance of global power relations central to its inquiry, yet seems to inscribe neo-colonial hegemony by privileging the languages of the major colonial powers Britain , and to a lesser degree, France (2) .

To make the balance of global power relations, there is to be comparative approaches of literature itself by the monolinguals. It is essential to establish multilingualism and cultural post colonial comparative studies.

Saunders and Hassan give emphasis to make negotiation of the west and the east. They clarify that, ''the dialogic interface of comparative literature and post colonial studies would allow us to negotiate from comparative perspectives'' (4) . It shows the importance of negotiation than that of counter discourse and confrontation. They further explain the concept of negotiation to solve the problem that,'

The problem of the theoretical scope of the field is further complicated in view of the considerable institutional success of postcolonial studies, which has tempted scholars in many fields to appropriate its tools, especially where questions of hegemony are concerned (4).

It is the advice of appropriating the relationship with the west .The appropriation of hegemonic relationship is more important. In other words, appropriation means negotiation. The west's discovery of hybridity has oddly enough led postcolonial critics located in the west to claim hybridity as a defining feature of the postcolonial sublime. By avoiding monolinguals and establishing multilingualism principle of comparative study, world views of interdisciplinary perspectives also can become the ground of negotiation.

The globalization shows that south Asia has to negotiate with the west because the occident is more powerful than orient. It also becomes essential to negotiate to have a balance with the west and the east.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

The globalization has also brought the essential facts of negotiation. Robert J. Lieber and Ruth E. Weisberg also quote the criticism by President Mohammed Khatami of Iran:

Globalization is a destructive force threatening dialogue between cultures. The new world order and globalization that certain powers are trying to make us accept, in which the culture of the entire world is ignored, looks like a kind of neo-colonialism. This imperialism threatens mutual understanding between nations and communication and dialogue between cultures (281).

In this criticism the writers propose that popular culture, indigenous culture and high culture get certainly overlapped in the process of globalization if negotiation is not done with the west. The indigenous culture is to be preserved from the effects of globalization as damaging to indigenous cultural production. The authors further describe the globalization as a murderer of indigenous and traditional cultural values in the following lines

Americans have discovered that key components of globalization (technology, openness, cell phones, the Internet, financial flows, modern air travel) could be used to murderous effect against modern society, and public attitudes have shown signs of more traditional cultural values (288).

In this sense, it is essential to negotiate and to protect the traditional cultural values from the murderous effect of globalization.

Robert J.Lieber and Ruth E. Weisberg have displayed the solution of globalization with the negotiation. They explain In an increasingly globalized world , culture has emerged as a central arena of contestation. Other issues on the globalization agenda ,especially economic problems of trade ,aid, investment and poverty ,are more readily subject to negotiation and compromise (291).

Negotiation and compromise can be the best way of the solution of the globalization and hegemony .If negotiation is ignored ,the indigenous theory certainly gets lost within the issues of the globalization and hegemonies as well as mimicry trend of the west .

Textual Analysis

Negotiation is a power of gaining global skill and technology and maintaining skill, culture and the value simultaneously. "Girlhood Among Ghost ''is a discourse of the conflicts and difficulties of the author, Maxine Hong Kingston's bicultural childhood. She is of Chinese origin and she was not allowed to speak in china because the Chinese say, ''a ready tongue is an evil '' (46). It is a local identity of Chinese but

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

in American class she has to speak a lot and it becomes difficult to adjust in American environment. She was asked by her teacher to listen to her home assignment and she was glad because she was able to do so. She expresses her happiness in,"I was glad I did not whisper. There was one little girl who whispered" (49).Her sister was a little girl who could not speak aloud but the author was loud enough in her voice in the class and she was happy .To carry out the Chinese culture of speaking less by following, ''a read tongue is an evil .'' and to have enough oral expression in American class is a process of negotiation. The author finds difficult to understand the letters ''I'' and ''here''. 'I' refers to local identity and 'here' refers to American which is a global culture. She is maintaining her position in America with global culture and carrying out her Chinese identity of localized identity of localized culture that is indicated by the letter 'I'. In other words 'I' refers to localized identity of china and 'here' refers to the US- the globalization ideas and it is known as glocalization.

The author and her sister study in American school in the day but they go to Chinese school in the evening. They feel difficult to speak in the American class because of their Chinese cultural upbringing. Though they adjust themselves in American school and attempt to tell the home assignment in the class to the teacher . They do not avoid Americans class when they find the disciplined life even on the play ground. It is the process of globalization. They don't miss even the evening Chinese class where there is no discipline and they fell easy to express themselves. In the Chinese class, not only the boys but even the girls make noise and break the windows. Taking evening Chinese class in America is the continuation of local culture. In this sense, the author and her sister are in the process of doing negotiation of carrying both local and global culture simultaneously.

The author goes to Chinese school from 5.00to 7.30 pm. The writer narrates how they managed their Chinese school and find the difference.

> After American school, we picked up our cigar boxes, in which we had arranged our books, brushes and an ink box neatly, and went to Chinese school, from 5.00 to 7.30 pm. There we chanted together , reciting together and not alone with one voice .when we had a memorization test, the teacher let each of us come to his desk and say the lesson to him privately, while the rest of the class practice copying or tracing . Most of the teachers were men .The boys who were so well behaved in the American school played tricks on them and talked back to them .The girls were not mute. They screamed and yelled during recess, when there were no rules ; they had fistfights. Nobody was afraid of children hurting themselves or of children hurting school property (48).

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

In these lines, the author shows the difference of both American and Chinese schools activities. The author and her sister carried out both cultures out both cultures of the schooling system. In this respect, it is a negotiation of glocalization . In Chinese school, there were the pictures of Sun yat-Sen and chiang Kai-Shek's as well as the Chinese flag and the American flag. The writer narrates, ''we played capture –the-flag in the auditorium, where Sun yat-sen and Chaining Kai-Shek's pictures hung at the back of the stage, the Chinese flag on their left and the American flag on their right'' (48) putting the two pictures of Sun Yat-Sen and hanging both flags of china on their left and American on their rights is the example of negotiation and glocalization.

The author paints with the black colour and the white colour is put by chalk on the top of the painting. Black painting is symbolic to communism of china and white layers of chalk on the top are the hope of democracy and freedom of globalization. It also refers to the process of negotiation. In other words, there is the merge of the painting of black and white layers which is another example of glocalization. The author puts this painting in the following lines:

> My silence was thickest –total- during the three years that I covered my school paintings with black paint. I painted layers of black over houses and flowers and suns , and when I drew in the black-board, I put a layer of chalk on top. I was making a stage curtain, and it was the moment before the curtain parted or rose. The teachers called my parents to school , and I saw they had been saving my pictures , curling and cracking , all alike and black . The teachers pointed to the pictures and looked serious , talked seriously too, but my parents did not understand English .('' The parents and teachers of criminals were executed'', said my father.) My parents took the pictures home (47).

In these lines , the author reflects the discourse of china and America symbolically. Black paintings were regarded as a criminal act in china and the author's parents took the pictures home . It shows the difficulties of life in china. It might be the cause of the author's parents migrating to America where the author had to carry out both Chinese and American cultures.

Language must be used as a means of power/tool in the form of negotiation but not as a contaminated images and concepts. Hegemony is not bad thing if it is in compromise of both protecting our own culture simultaneously.

''Then And Now: Finding My Voice'' is an autobiographical discourse of the author Elaine H. Kim ,who was born in America but she is of Korean origin and loves Korean culture as well as Korean astrology and fortune telling. She visited in Korea in search of ''jomjeangi " or fortune teller (193).she has to speak Korean language at home but English in school. She was carrying both local and global discourse together

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

. She was treated as outsider in America and she was asked when she was going back to her country .S he thought she was only Asian female student .S he expresses her past experience in the following lines:

I think I was the only Asian in my class in high school. I know I was the only Asian female .In those days; most Americans treated Asians as foreigners. They often asked me when I came to America and when I was ''going back''. They complimented me on my English, unable to imagine that English could be my native language .I was treated as a perpetual outsider (196).

In these lines, the author expresses how difficult it was for the Asian students to adjust in American or global environment. Physically she was non-western but by discourse she was American and the Americans complimented her English. They could not imagine it was her native language. So, she was treated as an outsider.

She was called ''chink '' or '' Jap '' and it was only Americans who could become a cheerleader. It was impossible to become cheerleader for an Asian American girl but the author determined to be" popular" by being cheerleader. She worked hard and she was finally chosen a cheerleader and she became popular .She expresses her popularity of being cheerleader in such a way that surprises the common Asians. She says,

When I was finally chosen to be one of the ten cheerleaders, my parents were puzzled that i would want to jump around and yell in front of people ....I believed that being chosen to be a cheer leader was a major victory for me . In a way, it was just because it proved that I could do the almost impossible (196-197).

Her physical appearance is not changed but her expression is changed by becoming a cheerleader which was possible only for Americans. Becoming a cheerleader with a Korean identity is both negotiation as a power and glocalization as the solution of globalization. She meets with Korean at home and learns a lot about Korean war and the culture which is localization but she speaks English in school as globalization.In this sense, she is more powerful.

The author writes, People inside my house spoke Korean, ate Korean food, and talked about what was going on in Korea ... outside our house, most people who had ever heard of Korea thought that it was a state in Japan or China. I was used to being asked if I was Chinese or Japanese ....My father said that the printing press and gun power had been invented in Korea ....But no one at my school had ever heard of such things. Instead, I was taught that all of the world's inventions and discoveries were made by Europeans and Americans "(194-195).

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

It shows that the author has both knowledge of Korean events, inventions and the attitude of American people who have misunderstood about Korea. The author has carried both discourses of Korea and America side by side. She has the knowledge of local as well as global position. In this sense, she is naturally more powerful than others. Hence, negotiation is the best solution of preserving own culture even in globalization.

Conclusion

Negotiation is gaining power. It preserves our or eastern cultures from being lost of globalization. Eurocentric images and principles shouldn't be used as the source of contaminating eastern culture. The Eurocentric false images and principles of myth making should be corrected and the stereotype attitude of the west to look to the east must be changed by providing our true identity and culture as well as our original myths. It becomes possible only through the process of negotiation, compromise and glocalization.

Negotiation does not mean to surrender with the western power of discourse but it is maintaining our own identity , reality, values and culture because if we confront with the discourse we may lose in it and we gain nothing. The global trend is in the negotiation process not only to preserve the culture but also to gain political power. Even the political parties of Nepal are in negotiation to share the power relationship. Multiple marginalized and ethnic groups of people are in negotiation process with the demand of their rights so that they become powerful and establish their own identity.

It is the era of globalization. No one can remain out of it. To try to be only localized becomes like a night mare life without the world information and technology. To be entirely in the global realm of European principles , ideas, values , culture, thinking process, myths, ideology, images and to be hegemonized is loss of our identity, culture, myths, traditions, beliefs and it is only mimicry as well as surrender to the occident . The term 'orient' itself is coined by the occident to dominate with a negative connotation to the east. We attempt to legalize and make valid to our own culture with the guidelines of the European principles and images. It is the process of being uprooted from our own cultural identity and the quote-unquote of our originality. It is, therefore, the negotiation of glocalization is essential even to preserve our own culture. Western technology, culture and principles are to be received and used as a tool of gaining power. We have to negotiate and to remain in between because we cannot go back to our primitive culture as well as identity nor can we entirely forget or give up our culture and identity; and it is essential to be in glocalization.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Eurocentric concepts and images have contaminated the postcolonial principles. Many critics have presented their views that it is almost impossible to form the indigenous theories. The westerners have normalized and legalized what they have said to the east is true. The Americans dollars, television, Songs, dress, dance and technologies have already entered in the houses of remote villagers of the oriental nations. We happily accept the western culture and trust in the discourse made in by the occident. Hence the glocalization is essential need to save the oriental cultures as they were in the real sense and to identity to the westerners even to change their perspective to look at the east. It is possible only through the process of negotiation to the western hegemonic power by the East.

Works Cited

Ashcroft Bill, Garenth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Post-colonial Studies Reader*.2nd ed. Routledge, 2006.

Beinorius,Audrius. The Pitfalls of Orientialism: "Hinduism" And Postcolonial Discourse. Dialogue And Universalism. No 1-2/2003.

Foucault, Michel." Truth and Power ". *Critical Theory Since Plato*. Forth worth ; Harcourt Brace, 1992.

Hassan, Wails S. and Rebecca Saunders. *The Project of Comparative (Post) Colonialism.Part: 1.* (1st ,2nd and 3rd section).

Hawthorn, Jeremy. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*.4th ed. Oxford University Press Inc, New York, 2000.

Hornby AS. Oxford Advance Learner's Dictionary of Current English. 8th ed. Oxford University Press.2010.

Leiber J. Robert and Ruth E. Weisberg. Globalization, Culture, and Identities. International Journal of politics, Culture, and Society,Vol.16,No.2 (Winter, 2002), pp. 273-296. Published by: Springer. Stable URL:*http://www.Jstor/stable/20020163*

Lohani, Shreedhar and Rameshwar Adhikary . *Joys of Reading*.1st ed. M. K. Publishers and Distibutors, Bhotahity, Kathmandu.1996.

Nissani, Moti and Shreedhar Lohani . *Flax-Golden Tales*.1st ed. Ekta Books,Kathmandu.2008.

Murfin, Ross and Supryia M .Ray .*The Bedford Glossary of critical And Literary Terms*. 1st ed. Macmillan Press LTD, London,1997.

Xie , Shaobo. Rethinking the Problem of Post colonialism. (1st and 3rd section).

Selden, Rama. A Readers Guide to Contemporary Literary Theory. 2nd ed. Kentucky: The U. P. of Kentucky,1985.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

RURAL DEVELOPMENT IN NEPAL : PROBLEMS AND PROSPECTS

Associate Prof. Dr. Birendar Kumar Lal

Introduction : Situated in south central Asia, Nepal is bounded by India to the east. south and west and China to the north .The area of Nepal is roughly a rectangular measuring about five hundred miles and slanting northwest to southeast between longitude 80 and 88 degrees east and latitude 26 and 30 degress north .Its northern boarder .extends along the Tibetan plateau ,with the concentration of the highest mountains of the world ,Including mt.everest .which is 29028 feet high . its southern boarder .which is about 150 feet above sea level extends along the Ganges plain of India. The average distance between the two boarders is about hundred miles. The surface area of Nepal is about 54,000 square miles.

The population of Nepal is about 12.5 million ,the population figure is that of 1971 census .projected population figure for 1980 is 14 million But this population is not distributed evenly ,and is crowded in few valley and in the central and eastern terai areas.while higher mountains and the unhealthy and undeveloped parts of terai are sparcely inhabited.Then, of course the Himalayas are not at all inhabitable.Therefore the density of populactin would be much more in terms of inhabited areas then when considering the total land surface of the country.

Rural development is a strategy designed to improve the economic and social life of a specific group of rural people poor,it involves extending the benefits of development to the rural poorest among those who seek a livelihood in the rural areas .The group includes small-scale farmers ,tenads and landless.

The term rural 1. refers empirically to population living in areasof low density and to small settlements,there are wide variations in the cutting point used operationally to distinguish rural from urban.

1.) Davidl.sills(ED):-international encyclopedia of the social sciences (vol, 13), machmillan company -1972(p.581-583)

One

Rural has been defined in terms of one or more empirical attributes, as a constructed type with qualitative attributes and by the two in combination. Rrural may be defined in terms of a particular pattern of value configurations or some other cultural attributes.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal is a land of villages ,in which resides about 90% of it,s population.there are 3912 village development comities(**VDC**) and 58 municipalities including one metropolitan and three sub_metropolitan cities.VDCand municipality are subdivided into smaller units, called The ward. There are 9 wards in each **VDC** and number of wards in municipality ranges from 10 to 35.for untold countries each nepaly village was the whole world for its people . The village communities are little republics having hearly everything they want within themselves .The total urban population in Nepal is 2287487 and rural population 1,62,03610 prof. Henery c taylor defind rural economics deals with the principles which underline the farmers problems of what to produce and how to produce it, what to sell and how to sell it in order to cecure the largest net profit for himself consistent with the best interest of society as whole ,it treats of the selection of land ,labour and equipment for –a farm .The choice of crops to be grown.

According to prof .gray-_ Rural economic may be defined as the science which the principles and methods of economics are applied to The Special Conditions of rural economy .Rural economics is an applied science which is mainly concerned with economic problems that are asociated with farmers efforts to make a living .rural economics is equally concerned with the forces that effect the prices of the things buys ,sells or in other words ,the relation beiween agriculture and the rest of the economy.

2)Henery c:-Taylor _ "Outlines of Agricultural Economics macmillan"

3)Gray, L.C- Introduction of Agricultural Economics, Macmillan, Newyork 1922. Foster has aptly remarked-"Rural Economics is an applied science and as such is concerned with the identification, description and classification. of the economic problem of agriculture,as to the end that these problems may be solved.

4 Rural economic is an applied filed of economics which may be analyses the principles of choice of applied to the use of scarce resources such as land ,labour capital and management in the farming and allied agriculture activities .it decides that what should be produced which crops should be raised to maximize profit and what should be the price of the product ,as a social science ,it is concerned with the allocation of scarce resources among the uses associated with producing ,processing and consuming the farm products.

T hibbard,B.H.:Defines "Rural economics is a study of relationships arising from the wealth getting and wealth using activity of man in agriculture.

5)Agricultural involves the whole rural family ,it is more a way of life .It is on this ground agriculture is more influenced by sociological,political and sentimental considerations .Rural people provides food for all without which nobody can live .It is also true that

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

2 Henery c:Tylor –Outlinse of Agricultural Economics macmillan

4) foster G.W.&Leoger M.C:-Elements of agricultural economics , prentice hall, 1951.

5)Hibbard ,B.H –"Agricultural ecnomics, MC Graw Hill, newyourk,1948 P.5.

Industrial growth depends on it as it provides major raw materials for there growth and expansion . Agriculture is also unique in the sense that it produces net surplus production over cost . However its production activities are market with uncertainties,limitation and immobilities.man has hardly any control over production.Here nature decides the level of output. When agricultural production is not controllable by rural people serious mal adjustments are likely to occure becsuse at times more production is needed ,rural people fails to produced it ,Hence ,the whole economy suffers with shortage and high prices,when prices are high and farmers high to produce more he is not capable to producing more .And at other time more products are produced. Than are required ,making the whole production activity unprofitable .This trends refers to the immobilities of agriculture .Rural activity is seasonal output comes out only ay a specific period and there fore .turn over is slow many agricultural commodities are joint products like wheat,milk, mutton, wool etc. Because they are the part of the same plant or the same animal. Agricultural activities are so complex. Varied and diversified that no other activities such as industrial commercial ,trade or business can hardly complete it. Farming has been the oldest and the chief occupation of mankind all over the world ,other occupations involved in the process of citilization .Even today more then half the worlds labour force is directly engaged in agricultural activities, thus ,on the occupational side, agriculture is biggest industry of the world include the choice of farming as an occupation .the choice of farming and live stock ,of machinery and labour ,of crops and cropping system the size of the unit of production the grouping of the factors of productions, intensity of cultivation, manuring, irrigation,soil conservation ,selling of agricultural products land system and rent wage and employment ,prices ,standard labboures etc.

6. Chauhami D.S Agricultural economic , Agra 1953 , P . 7 . **Cause for the rural backward are as follw :–** Poor Peasant, poor country, poor king Nepal is among the low economics of the world with per capita income of U.S& 220. Agiculture is the mainstay of the economy which accounts for 42 percent of the GDP an about 80% of the 22 million population depends on it for their livelihood .About 90% of the population of live in the rural areas and half of them below poverty line .Thus, the economy is over whelmingly rural and agrarian,

Agriculture has remained more or less stagnant or sluggish for a long time Nepal today remains over whelmingly an agrarian economy with only about 5 percent of total employment outside agriculture. The vast bulk of production in agriculture is

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

undertaken by peasants producers whose primary objective is to provide enough for their own consumption ,see for next year and to pay their taxes to the state.

8)The agricultural census has revealed that the total agriculturalland holdings are 2598970 hectares only which is quite in sufficient in relation to the existing agricultural population of80 percent .the recent rate of growth of population is 2.1 percent per annum according to the census report of 1991 .the per capita arable land is only 0.19 hectare .the size of arable land per agricultural family consisting of 5.26 persons. 3 Chauhami D.S Agircultural Economic- agra 1953.p.7

7) World Development report 1998.

8:-**Blaikie. P Cameron ,J & seddon David :-**

Nepal in crisisi oxford Universite press 1980 .p.47 measured only 1.13 hectares .The average size of land holdings is 1.48 hectares in tarai ,o.90 hectare in hill and 0.62 hectare in mountain .Nepaliese agriculture is characterised by heavy dependence on weatherand in the rural life farming is a way of life based on long established tradition .In other words , traditional agriculture is a cultural characterisation of the way people live .Farming based wholly upon the kinds of factors of production that have been used by farmer for generations can be called traditional agriculture .UNO defined development is not merely economic growth but plus change –social ,cultural .institutional as well as economic.

General Characteristics of rural people :-

1) The rural attitude is fatalistic through centuries man has done nothing to control the forces of nature , hence , he never can . what's is meant to be , and can not be changed .
2) Very few cultivators regard agriculture as a commercial enter price .They see it only as subsistence of farming .For thousands of years the primitive methods of cultivation –handed down from fathers to son have stood the last of time in producing a scanty but certain minimum food . Hences ,any suggestion for a change in mehods is regarded as an unwarranted gamble .
3) For generations villagers have lived with little or on knowledge of outside world in almost complete spatial and mental iso lation knowing only their own customs and practices they. look with strong misgivings at innovations or suggestions for change .
4) Rural people are suspicious of all strangers in their experience outsiders have usually exploited country people .Representatives of government have frequently come to collect an onerous tax .private buyers from outside have cheated cultivators from by paying them too little for the meager produce they had to cell .

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

5) Fear of ridicule is inborn in villager .Even though he may be inwardly conviced that a new method would be useful in incresing his yiled ,he fears to employ it least it fails and subjects him to the ridicule of his neighbors for having departed form traditional ways.
6) New innovation frequently require additional investment for new seeds, pesticides, fertilizers or improved implements and irrigation .The fear of losing his scantly capital decides many farmers to play safe with old methods .
7) Villagers are strongly family centered., Any decision to break with tradition and employ a new method muset be usually be a family rather then an individual decision .

These conditions were till recently found in many far off isolated villages.with the development of modern means of transport and industrialization the villages lost their self sufficiency and were brought into the vortex of commercial competition and the worked marked.

SCOPE OF RURAL ECONOMICS:

The scope Rural Economics is very wide ,A number of forces are actively involved in agricultural activities .whether it is production ,processing ,marketing or consumption .Agriculture is not only an occupation but also away of life ,this unique characteristics refers a relationship between economics and rural sociologys demographic.sturucture ,working conditions customs traditions and rituals of rural population and their impact on thed thinking of rural manner and on their way of living are some sociological aspects where sociologist is interested .

The scope of rural economics is extended to the distribution and consumption problems of farm products what to distribute ,among whom to distribute and on what basis to distribute;what to consume and how much to consume are therefore ,some of important questions dealt in rural economics .the scope of rural economics can be stated to low productivity and called gamble on mansoon .majority of the farmers have only small holdings .according to the agricultural survey report of 1991/92 nearly 70 percent of the total number of holdings are less than one hectare and account for about 31% of the total cropped area.

PROBLEMS AND PROSPECTS

The efforts of development as well as existing situation of the rural areas have also produced unfavourable situation. Due to development in health and other areas, the death rate has begun to decrease steeply and as a consequence the growth of population has had multiple adverse effete like deforestation by those in search of arable land .The eradication of malariya has encouraged migration to the terais from the hills and further deforestation in these areas .consequent ecological imbalance ,soil

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
erosion and land slides have posed new problems ,further ,unemployment and disguised unemployment have not only burdened the economy but also have created social problem .And increased literacy has been one of the factors leanding to creation of increased needs and demands whose pace of growth has begun to out-distance the ability to satisfy them .consequent political repercussions and social tensions have also begun to surface .the problem of rapid population growth has yet to be tackled in an effectively planned manner.

Basically ,the hasty actions of dismantling existing insitutions and inability of new institutions of function effeetively ,and adoption of faulty development strategies with their blas towards top-down planning ,inordinate reliance on forignaid ,pre-occupation with political theories and the "trickle down "effect of investment have not produced the expected results ,

Further,the impetus for development has come mainly from the "modernizing elites"who differ radically in conception and out-look from the majority of the society

Hence the definition of development as conceived by the modernizing elite and those by the rest of the traditional bound society doset not usually tally .The pre – occupation of westernized elites with creation of urban enclaves ,airports ,hotels ,and industry with up -to- date machineries have usually tended to ignore the actual needs of the majority .The disharmony is basicallydue to differences between wants of the modernizing elites and needs of the rural apopulation.

There is ,however a scope for promotion of voluntray institute and group organization at the grass-root level.such non-governmental organizations can greatly assist the development process within their areas .non-governmental institution especially in a small homogeneous communities can be effective in Nepal also and exmples of effciencies of such organizations can be seen among the Thakalis in Nepal and in the performance of a magar village at madhubasa in dhanusha.

Revolving founds or ,to use local Thakali nomenclature ,dhikur pratha can provide capital against calamities as well as help promote productive activities among the poor ,and such practiecs can be encouraged among rural population .

The development projects need to be well planned and ,to enable such planning, require information based on scientific action –research .

1) Research and information obtained from such research has been limited to academicians and development administratiors ,butsince the planning is to be done form below action research needs to be comprehensive and informative to the local people also . Research as it is being conducted in Nepal has been detached from the local population ,And at times some research has come up with such most obvious and common sense findings as to arouse redicule even from an ordinary

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

5) Fear of ridicule is inborn in villager .Even though he may be inwardly conviced that a new method would be useful in incresing his yiled ,he fears to employ it least it fails and subjects him to the ridicule of his neighbors for having departed form traditional ways.
6) New innovation frequently require additional investment for new seeds, pesticides, fertilizers or improved implements and irrigation .The fear of losing his scantly capital decides many farmers to play safe with old methods .
7) Villagers are strongly family centered., Any decision to break with tradition and employ a new method muset be usually be a family rather then an individual decision .

These conditions were till recently found in many far off isolated villages.with the development of modern means of transport and industrialization the villages lost their self sufficiency and were brought into the vortex of commercial competition and the worked marked.

SCOPE OF RURAL ECONOMICS:

The scope Rural Economics is very wide ,A number of forces are actively involved in agricultural activities .whether it is production ,processing ,marketing or consumption .Agriculture is not only an occupation but also away of life ,this unique characteristics refers a relationship between economics and rural sociologys demographic.sturucture ,working conditions customs traditions and rituals of rural population and their impact on thed thinking of rural manner and on their way of living are some sociological aspects where sociologist is interested .

The scope of rural economics is extended to the distribution and consumption problems of farm products what to distribute ,among whom to distribute and on what basis to distribute;what to consume and how much to consume are therefore ,some of important questions dealt in rural economics .the scope of rural economics can be stated to low productivity and called gamble on mansoon .majority of the farmers have only small holdings .according to the agricultural survey report of 1991/92 nearly 70 percent of the total number of holdings are less than one hectare and account for about 31% of the total cropped area.

PROBLEMS AND PROSPECTS

The efforts of development as well as existing situation of the rural areas have also produced unfavourable situation. Due to development in health and other areas, the death rate has begun to decrease steeply and as a consequence the growth of population has had multiple adverse effete like deforestation by those in search of arable land .The eradication of malariya has encouraged migration to the terais from the hills and further deforestation in these areas .consequent ecological imbalance ,soil

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
erosion and land slides have posed new problems ,further ,unemployment and disguised unemployment have not only burdened the economy but also have created social problem .And increased literacy has been one of the factors leanding to creation of increased needs and demands whose pace of growth has begun to out-distance the ability to satisfy them .consequent political repercussions and social tensions have also begun to surface .the problem of rapid population growth has yet to be tackled in an effectively planned manner.

Basically ,the hasty actions of dismantling existing insitutions and inability of new institutions of function effeetively ,and adoption of faulty development strategies with their blas towards top-down planning ,inordinate reliance on forignaid ,pre-occupation with political theories and the "trickle down "effect of investment have not produced the expected results ,

Further,the impetus for development has come mainly from the "modernizing elites"who differ radically in conception and out-look from the majority of the society

Hence the definition of development as conceived by the modernizing elite and those by the rest of the traditional bound society doset not usually tally .The pre – occupation of westernized elites with creation of urban enclaves ,airports ,hotels ,and industry with up -to- date machineries have usually tended to ignore the actual needs of the majority .The disharmony is basicallydue to differences between wants of the modernizing elites and needs of the rural apopulation.

There is ,however a scope for promotion of voluntray institute and group organization at the grass-root level.such non-governmental organizations can greatly assist the development process within their areas .non-governmental institution especially in a small homogeneous communities can be effective in Nepal also and exmples of effciencies of such organizations can be seen among the Thakalis in Nepal and in the performance of a magar village at madhubasa in dhanusha.

Revolving founds or ,to use local Thakali nomenclature ,dhikur pratha can provide capital against calamities as well as help promote productive activities among the poor ,and such practiecs can be encouraged among rural population .

The development projects need to be well planned and ,to enable such planning, require information based on scientific action –research .

1) Research and information obtained from such research has been limited to academicians and development administratiors ,butsince the planning is to be done form below action research needs to be comprehensive and informative to the local people also . Research as it is being conducted in Nepal has been detached from the local population ,And at times some research has come up with such most obvious and common sense findings as to arouse redicule even from an ordinary

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

villager . There was a "research" which discovered irrigation to be necessary in one terai village in order to increase agricultural production .when this ". "Research finding " was covered to a local man he had wondered how it had taken an educated man almost a year to disuver what illiterate farmer knew centruries ago .

Hence there exists the need not only for action research but also for the research findings to be meaningful and comprehensive to the local man in such a manner as to be of assistance to the development efforts .

Conclusion

A strategy for rural development must recognize three points .Firstly the rate of transfer of people out low productively agriculture and related activites in to more rewarding pursuits have been slow ,secondly ,the mass of the people in the rural areas of developing countries face varying degrees of poverty ,their position is likely to get worse if population expands (rapidly tiger rates unprecede nted rates while limitation continue to be imposed by available resources technology and institution and organization ,thirdly ,ruralareashave labour ,land at lest some capital which ,if mobilized could reduce proverty and improve the quality of life .This implies fuller development of existing resources ,including the construction of infrastructure such as roads and irrigation work in Nepal rural development in tended to reduce poverty,to increase production rural development recongnizes improved food supplies and nutrition, together basic services such as health and education .10

South asia"s output grew by over 6 percent in 1996 with G D P growth expected to reach 6.8 percent in India, 6 percent in Nepal and 5.5 %in Bangladesh. Nepal is seven from below among the ten poorest country of the world .

References

Desai –R-G:- agriculturall Economics 1998 .

sadhu &singh :- fundamentals of AgnculturalEconomics .

dutta rudra :- Indian Economic.

Higgins, Benjamin:- Economic Development.

Lekhi R.K.:- The Economics of Development & planning

Sing S.P. ,:- Arthic Vikas

Shyam Radhey :- India's Frame Work for rural Development .

Ranjit Kar' S. B. :- Development effort in Nepal .

Eight plan .

Nabo Yojna.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Need for foreign aid in Nepal

Associate Professor Achyut Aryal

Developing countries all over Asia, Africa and Latin America heavily embarked on foreign aid in the form of Official Development Assistance (ODA) in the aftermath of world war 11. Since then, voices have been raised against its misperformance and non performance from donors and recipients alike—it has led to dependency, eroded self reliance, bred corruption, promoted inequality and intoxicated people with its short term, myopic and unsustainable deliveries that many of such criticisms have proved valid.

Nepal with the launch of its first plan (1956-61) joined the league of aid recipient countries for its developing financing. A substantial portion of development expenditure averaging 55% per year has since been financed through foreign aid.

In Nepal foreign aid has substantial influence on economic development for it is estimated to be 5-6 percent of GDP, 25 % of total expenditure and more than 55% of development is supplemented through aid. This is the era of interdependence; today no country is self reliant and the concept of self reliance is old and obsolete. Here lies the significance of foreign aid especially in developing economies.

Nepal passed through a period of great upheaval after the Nepal Communist Party launched decade long people's war(1996-2006). Donors continued their support even during this period. While remaining alert of the ongoing development, they applied a number of collaborative and adoptive strategies and instruments such asBasic Operating Guidelines (BOGs), "Do No Harm" policy and conflict Sensitivity Analysis(CSA) Approach (Foreign aid policy, 2008).

It is a fact that Nepal's economy is characterized by structural bottlenecks such as feudal remnants of exploitation and discrimination, extreme poverty and destitute, subsistence agriculture, low industrial base, underdeveloped infrastructure, inadequate market base, intermittent fiscal and external deficits and significant imbalance between savings and investment. Nepal's own efforts and initiatives alone will not be sufficient to overcome these bottlenecks and bail the country out of its low income status. This all suggests that Nepal cannot do away with the foreign aid for many years to come. The need for foreign aid arises in order to:

Supplement rather than substitute Nepal's domestic savings as to mobilize additional resources for high, inclusive and equitable growth.

Channel increased resources toward priority sectors of the economy to accelerate growth and development.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Create an enabling environment for attracting foreign direct investment (FDI) and private capital inflow by highlighting the areas of comparative advantages of the economy and

Enhance the nation's capacity to envision, implement and sustain development programs through knowledge and technology.

In addition, the need for foreign aid arises for various reasons; one of them, widely recognized, is the gaps theory. Hollis Chennery et al have considered the foreign aid being so crucial from the perspective of filling saving and foreign exchange gap (Gillvary,1987).

Saving gap is thought to have widen, in most developing countries, with the required investment rate exceeding the savings rate. The foreign aid gap on the other hand appears as the imports exceed the export earnings.

They hold the view that both these gaps are to be closed by means of foreign assistance. Foreign aid therefore helps fill these gaps and meet national target growth.

As the country now faces the challenge of successfully transforming itself into a peaceful and prosperous nation, foreign aid, when tailored to the ground realities and circumstances will remain vital in that process.However the Government will ensure that foreign aid will not come as aid alone any more, it will be entwined with trade, investment and private capital inflow as far as possible and practical. All in all, foreign aid will thus be made to play a role of enabler and facilitator to the nation's development efforts and initiatives(Durbarry)

Foreign aid is highly competitive and conditioned to improving level of democracy, human rights, governance, liberalization and economic reforms, with state of corruption and conflict in recipient country. Unfortunately, Nepal does not have capacity to argue and campaign for more foreign aid as per requirements attributing to poor economic strength confined to a diminutive GDP. Resource mobilization is constrained by narrowed tax base, low elasticity of tax yields, poor voluntary compliance and low efficiency of tax administration to generate surplus in excess of recurrent expenditure to match counterpart funding.

There is no debate on whether Nepal needs foreign aid or not, the prime concern is of raising its productivity through effective utilization of foreign aid.

Even after more than half a century that ODA is instituted, the question of aid effectiveness is still unanswered.

References

1 The impact of foreign aid on economic growth Ramesh, Durbarry (2007).

2 Foreign aid policy (2008).

3 Is aid effective? Mark Mc Gillvery (2009)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धन्यवाद तथा शुभकामना

नेपाल प्राध्यापक संघको २०६९ साल आश्विन १९, २० र २१ गते सम्पन्न महाधिवेशनमा आफ्नो अमूल्य मत प्रदान गरी विजयी गराउनु हुने सम्पूर्ण प्राध्यापक र महाधिवेशन प्रतिनिधि तथा अन्य महाधिवेशनमा आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण महानुभावहरू एवं सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूप्रति २०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

रामेश्वर उपाध्याय
अध्यक्ष
तथा
नेपाल प्राध्यापक संघ परिवार

कल इण्डिया...

मात्र रू. २.९० प्रति मिनेट

Nepal Telecom

साथै कतार, साउदी अरेबिया, यूएइ., बहराइन र कुवेतमा फोन गर्दा अब मात्र रू. १२ प्रति मिनेट ।

फोन गर्ने तरिका :
१४२४ + कन्ट्रिकोट + फोन नं.

थप जानकारीको लागि :
नेटिसबोर्ड नं. १६१८ ०७०७ ११११ मा डायल गरी सुन्न सक्नु हुनेछ ।

उल्लिखित महसुल दरमा नेपाल सरकारको नियमानुसार लाग्ने कर समावेश गरिएको छैन ।

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

डा. वीरेन्द्र कुमार लाल
प्राचार्य
तथा
या.ल.ना. संस्कृत विद्यापीठ
परिवार, मटिहानी, महोत्तरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

माधव खरेल
अध्यक्ष एवं
नेपाली काङ्ग्रेस गुल्मी काठमाडौं सम्पर्क समिति, परिवार

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं । साथै जयतु संस्कृतका प्रकाशनहरू –संस्कृतमा के छ ? प्राकृत पोखरा, वेदान्तसूत्र, गौतमन्यायसूत्र, लङ्कावतारसूत्र, चार्वाकदर्शनका नेपाली अनुवाद खोजी–खोजी पढौं ।

जयतु संस्कृतम्
मो. ९८४१३४५९७६, ९८४१४५७४३८
फोन:४२३०३७१

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

प्रा. गुणनिधि न्यौपाने
शिक्षाध्यक्ष

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
एवं
विश्वविद्यालय परिवार

BE INSURED Transfer your Risk
जीवन तथा निर्जीवन बीमा गरी निश्चिन्त हुनुहोस।

जीवन बीमा तर्फ

सावधिक, सावधिक (दोहोरो दुर्घटना लाभ समेत), आजीवन, अग्रिम भूक्तानि, बालबच्चाको शिक्षा तथा विवाह, म्यादी, सामूहिक, वात्सल्य, वैदेशिक रोजगार, जीवनसाथी बीमा

निर्जीवन बीमा तर्फ

अग्नि, मोटर, हवाई, सामुन्द्रिक, ईञ्जिनियरिङ, औषधोपचार, व्यक्तिगत दुर्घटना, मार्गस्थ, सेधमारी तथा नकवजनी, श्रमिक, मुआब्जा, निष्ठा, जमानी, बैंकर्स ब्लैङ्केट, जनदायित्व ग्राहस्थ, विविध, विदेश यात्रा तथा औषधोपचार, निकित्सकीय दायित्व बीमा

"बीमाको क्षेत्रमा विश्वसनीय नाम"

राष्ट्रिय बीमा संस्थान
प्रधान कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाण्डौं, फोन नं. ४२६२५२०
पी.ओ. बक्स : ५२७, फ्याक्स : ०९७७-१-४२६२६१०
ईमेल : beema@wlind.com.np/rbsnlac@wlink.com.np
वेभ : www.beema.com.np

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हार्दिक मंगलमय शुभकामना

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भीम पौडेल
अध्यक्ष : रोयल शुज फुटवेयर प्रा.लि.
वरिष्ठ महासचिव : नेपाल सीमापार व्यापार संघ
तथा
कार्यकारी सदस्य : नेपाल चेम्बर अफ कमर्स

सक्कली राशिरत्न,
रुद्राक्ष,
श्रीयन्त्र आदिका लागि
सम्झनुहोस् ।

दिलीप कोइराला
९७७–९८५११११६५३

कुशल जेम्स
न्यूरोड, खिचापोखरी (मेघा बैंक अगाडि)

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

KMC EDUCATIONAL NETWORK

KATHMANDU MODEL HIGHER SECONDARY SCHOOL
(Affiliated to HSEB)
Bagbazar, Kathmandu
Tel.: 4242121, 4242015
+2 SCIENCE MANAGEMENT HUMANITIES

HIMALAYA COLLEGE OF ENGINEERING
(Affiliated to Tribhuvan University)
Chyashal, Lalitpur
Tel.: 5540555, 5547266
BE: Civil, Computer, Electronics & Communication
B. Architecture
BSc. CSIT (Bachelor of Science in Computer Science Information Technology)

KMC School
Buddhanagar, Kathmandu
Tel.: 4787111, 4782906
Play Group to Grade X

TULSI MEHAR MEMORIAL COLLEGE
(Affiliated to Pokhara University)
Yogikuti, Rupandehi
Phone: 071-229465
MPGD (Masters in Population, Gender and Development) BBA

KATHMANDU MODEL COLLEGE
(Affiliated to Tribhuvan University)
Kamaladi, Kathmandu
Tel: 4438317, 4419306
BBA | BBS | BSW
BA | MBS | MA (English)

NEW SUMMIT COLLEGE
(Affiliated to HSEB/TU)
Old Baneshwor, Kathmandu
Tel.: 4473901, 4488410
+2 SCIENCE MANAGEMENT
GCE A-Level
BSc. CSIT
BBS

KATHMANDU MODEL RESEARCH FOUNDATION (KMRF)
Bagbazar, Tel.: 4242865
RESEARCH WORKS

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

TU Programs
BA | BBS

+2 Science
Management
Humanities

CANVAS
INTERNATIONAL COLLEGE
Basundhara, Maharajgunj, Kathmandu
Ph.: 01-4380304, 4354280

२०६९ सालको विजया दशमी,
दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा
सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा
सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको
मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

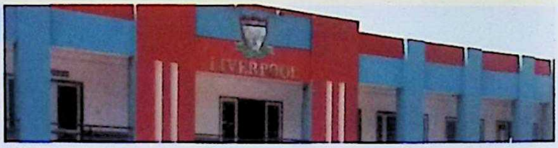

LIVERPOOL
INTERNATIONAL COLLEGE
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं । फोन नं. ४७८२५०९

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

नवनिधि पन्त
अध्यक्ष

टाइम्स कलेज एवं परिवार
एसिया पब्लिकेशन हाउस एवं परिवार

सुन, चाँदी, तामा, फलाम र पञ्चधातुमा विभिन्न ग्रह एवं राशिका गुणस्तरीय पत्थरहरू जडेका आकर्षक डिजाइनका औंठी, लकेट र अन्य ज्योतिषीय सामग्रीहरू निर्माणका साथै होम डेलिभरीका लागि समेत सम्पर्क गर्नुहोला ।

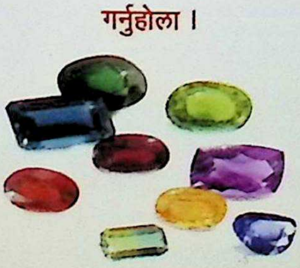

प्रो. शिवशंकर
भोंछे, काठमाडौं ।
मो. ९८४१९३०१७९, ९८०८९४४३७२, ९८१३४८८३९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

शङ्करदेव श्रेष्ठ
मो. ९८५११२७०५९

विमल कुमार राजभण्डारी
मो. ९८४९८५१२५१

TAAS GHAR
चितवन तास घर
शंखमूल मार्ग, नयाँ बानेश्वर,
फोन ४७८५७०४

विवाह, व्रतबन्ध, पास्नी, सामूहिक भोजभतेर, पिकनिकजस्ता सामाजिक, धार्मिक, सभा, समारोह, गोष्ठी आदिका लागि हामीलाई सम्झनुहोस्, १००० जनाभन्दा बढी व्यक्ति अटाउने, शान्त वातावरण, प्रशस्त पार्किङ सुविधा, स्वादिष्ट व्यञ्जनका विविध परिकारका लागि हामीलाई एकपटक सेवाको अवसर अवश्य दिनुहोस् ।

एसियन भिलेज
फुडल्याण्ड एण्ड पार्टी प्यालेस
मो. ९८५१०२४३१८, फोन नं. ४३७९५९४

"समुन्नत समाज, परिष्कृत संस्कार, साक्षरता र शिक्षा : विकासको आधार"

शिक्षा विभाग
सानोठिमी, भक्तपुर

हामीकहाँ हरेक किसिमका रेडिमेड कपडा तथा जुत्ताहरू (थोक/खुद्रा) सुपथ मूल्यमा उपलब्ध छन् ।

यज्ञ बहादुर के.सी/ गुञ्ज बहादुर के.सी
वाई. बि. इम्पेक्स
सुन्धारा-२२, खिचापोखरी, काठमाडौं
मो. ९८५१०२७१३६, ९८५१०४३२०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२०६९ सालको विजया दशमी, दीपावली एवं छठ पर्वका पावन उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थी परिवारमा सुख, शान्ति, समृद्धि तथा दीर्घायुको हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

डा. लालमणि पाण्डेय
प्राचार्य
तथा
बाल्मीकि विद्यापीठ परिवार

नयाँ स्वाद र सन्तुष्टिका पारखीका लागि विवाह, व्रतबन्ध, पास्नी, सामूहिक भोजभतेर, पिकनिक एवं अन्य सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यका लागि झण्डै १००० जना पाहुनालाई एक साथ स्वागत गर्ने क्षमता भएको बुद्धनगर पार्टी प्यालेस यहाँहरूको सेवामा तत्पर छ, अवश्य एकचोटि सेवाको मौका दिनुहोस् ।

विष्णुप्रसाद भण्डारी	शेरबहादुर कार्की
९८५१०९६१५३	९८४१६९९४२९
नेत्र बुढाथोकी	अजय लामा
९८५१०१४९६७	९८५१०६८७३०

बुद्धनगर पार्टी प्यालेस
बुद्धनगर, पवित्र मार्ग, काठमाडौं
फोन नं. : ४७८३२६०

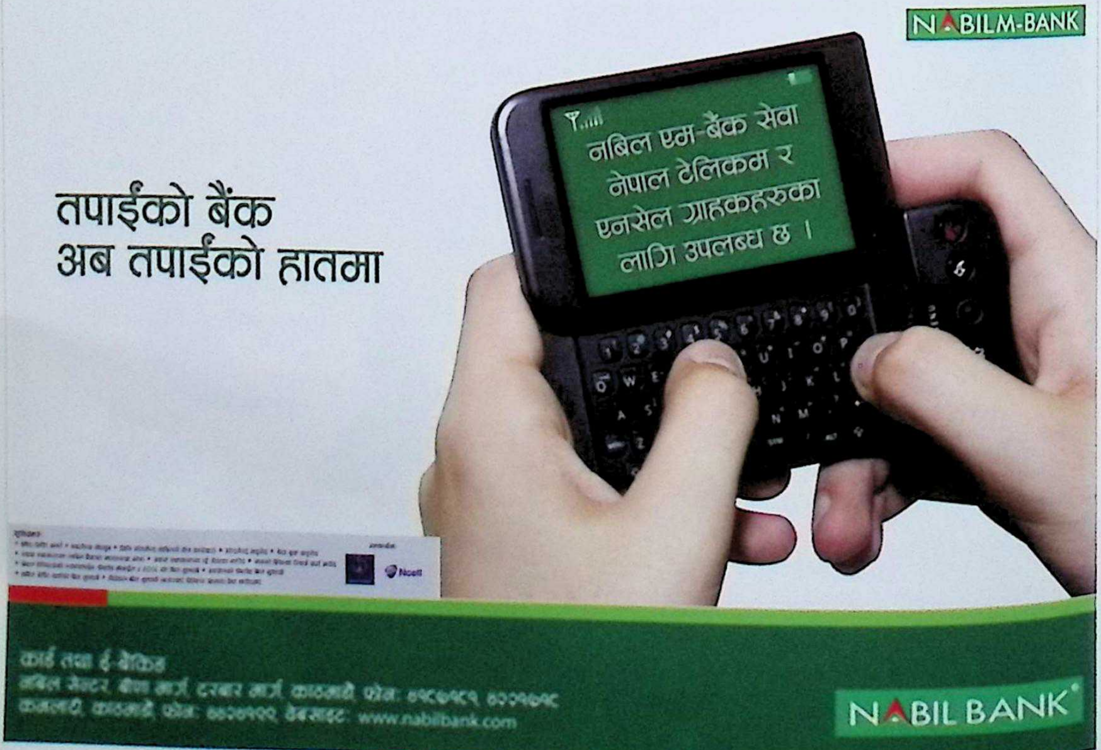

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

DIYALO
Foodland & Party Palace Pvt. Ltd.
Dhapasi, Basundhara, Kathmandu
Tel: 01-4359000, 9851130374

- सुरम्य पारिवारिक रेष्टुरेण्ट
- अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय खानाहरू
- ५०० जना र १००० जनासम्मको लागि अलग अलग पार्टीहल
- प्रशस्त पाकिङ्ग सुविधा
- आउटडोर क्याटरिंगको सुविधा (कम्तिमा ३०० जना र बढीमा ५००० जनासम्मको लागि मात्र)
- रेस्टुरेन्टको खाना फ्री होम डेलिभरी (कमसेकम रू. ३०० भन्दा बढी ३ कि. मि. रेडियस सम्म, त्यसपछि प्रत्येक रू. १०० थपको अतिरिक्त थप अर्डरमा उपत्यका भरि फ्री होम डेलिभरी
- बिहान ११ बजेदेखि साँझ १० बजेसम्म
- प्रति व्यक्ति रू. १००० भन्दा बढी बिल तिर्ने ग्राहकहरूलाई मापसेपछि घरमा पुन्याउने व्यवस्था
- 'फ्री केक' कम्तिमा १० जना भन्दा बढी बुकिंग गरि रेस्टुरेन्टमा आउने ग्राहकलाई

जीन्दगीका महत्वपूर्ण उत्सवहरु दियालो फुडल्याण्डमा आयोजना गरि महत्वपूर्ण पलहरुलाई सम्झिनलायक पलमा रुपान्तरित गर्न हामीलाई सम्झनुहोस् ।

www.diyalofoodland.com.np

समन्यायिक विकासका लागि सर्वसुलभ वित्तीय सेवाको विस्तार तथा उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न मौद्रिक नीतिको कुशल उपयोग गर्दै वित्तीय प्रणालीमा सुशासन कायम गरी वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व मार्फत् मुलुकको दिगो विकासलाई अघि बढाउन नेपाल राष्ट्र बैंक सदा प्रतिबद्ध छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक परिवार

नेपाल कम्युनिटी डेभलपमेन्ट बैंक लि.
NEPAL COMMUNITY
Development Bank Ltd. Banking with Excellence
Class 'B' Institution Licensed by Nepal Rastra Bank

365
DAYS BANKING
Saturdays & Public Holidays Bank will remain open (11:00 AM to 02:30 PM)
EVENING
COUNTER
3:30 PM to 5:30 PM WINTER
3:30 PM to 6:00 PM SUMMER

मुख्य कार्यालय:- बुटवल-८, रुपन्देही, फोन ०७१-५४१८१७, ०७१-५४१८१८ पो.ब. नं. ९६
शाखा कार्यालयहरु:-
फर्सातिकर, रुपन्देही फोन:- ०७१-४०००0९, टाडी, चितवन फोन:- ०५६-५६३४४१
Web: www.ncdbank.com

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

हार्दिक आभार

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक संघ,
वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइको अनुरोधमा
महोत्तरी जिल्ला जलेश्वर नगरपालिका
स्थायी घर भएका तथा काठमाडौं महानगरपालिका बल्खु निवासी
समाजसेवी तथा व्यापारी दाता

श्रीकुन्दन सिंहले

एक थान कम्प्युटर, प्रिन्टर र टेबल
सहयोग स्वरूप उपलब्ध गराउनु भएकोमा
यो एकाइ समिति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ।

१६ असार २०६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

FASHION STYLE

G-SHOP

CLASSIC QUALITY CLOTHING

आफ्नो व्यक्तित्वलाई माथि उठाऔं, G-Shop जाऔं

तैयारी पोशाक (रेडिमेड), जुत्ता, चप्पल, सेण्डल, ब्याग, सुटकेस, ज्याकेट, सुईटर आदि विभिन्न सिजनका बच्चा, लेडिज, जेन्स (बालकदेखि वृद्धसम्म) का सम्पूर्ण पारिवारिक सामानको लागि हामीलाई सम्झनुहोस्।

व्यवस्थापक/सञ्चालक

धुवहरि ज्ञवाली

मो. ९८५१०७८१४७, अफिस: ५५७४७५५, घर: ४२५४६४५

MULTI BRAND SHOWROOM

Your Satisfaction is our Motto !

Branches: New Baneshwor, Khichapokhari

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu